ЖИТЄ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

ВИДАЄ

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ II.

ЛЬВІВ.
З друкарні Інстітута Ставропігійського під зарядом І. Пухира.
1894.

Зміст другого тому.

I. Беллетристика.

Граб Павло. Із Рамшева I—X. стор. 328—332.
Кравченко Уляна. Байдуже (із Ленау), стор. 338.
„ „ Пісня про бідну зяблицю (із Ленау), стор 338—339.
Кримський Хв. Із „Ґолістана“ Саадія, стор. 27—43.
Українка Леся. Притча про чотири перстені, стор. 426—427.
Франко Іван. Основи суспільности, повість, ч. I, стор. 44—60, 238—251, 364—379.
„ „ Едіп царь Софокля, стор. 1—26, 161—178
„ „ Із Віктора Гюго III—VI стор. 323—327.
„ „ Св. Симеон Стовпник А. Теннізона, стор. 332—337.
Щурат Василь. Пісня про Роланда, старофранцузький епос, перекл., стор. 89—106, 295—304, 379 446.
„ „ Казка про задоволеного чоловіка, стор. 361—364.

II. Статі наукові.

Драгоманов М. Старі хартії вільности. II. Середньовічні англійські хартії, стор. 107 125, 252 264, 451—472.*
Заневич Іван. Літературні стремління галицьких Русинів 1772—1876, стор. 69—80, 198—204, 428—451.
Кримський Хв. Румянцівський музей у Москві, стор. 265—270.
Парі Ґастон. Статя про „Пісню про Роланда“, ст. 305—311, 416—425.
Фер Леон. Будда і Буддізм, стор. 126—136, 278—295, 472—482.

III. Матеріали історичні, літературні і етноґрафічні.

Безіменний (з Осовець). О Адамі і Єві, стор. 179—180.
„ Грім, то війна між богом і дідьком, стор. 180.
„ Вічний жид, стор. 180.
„ Чому жиди свинини не йідять? стор. 182.
„ Відки взяли ся медвідь і зазуля? стор. 182.
Бігеляйзен Генрик. Щастє й нещастє, стор. 191—194.
...лович Лев. Мороз, стор. 360.
Гуменюк М. Ангел у службі, стор. 350—352.
„ Вітер вятем, стор 360—361.
Драгоманов М. Матеріали до історії українських віршів. II. Пісні про громадські справи, стор. 61—68, 205—216.
Зубрицький М. Про панщину коло Старого міста, стор. 271—273.
Краліцкий А. Фраір на гусячих ногах, стор. 142—144.
„ „ Добра баба і чорт, стор. 146.

Кішко Тома. Премудрий младенец, стор. 136—142.
Маркевич Вл. Відки взяли ся цигани, стор. 182—184
„ „ За лихого окомона і по смерти люде буки брали 144—145.
„ „ Як школярі сіном викрутили ся, стор. 145—146.
„ „ Як Соломон море міряв, стор. 352—353.
Навроцький Вол. Дневник, стор. 340—346.
Схримович Вол. Відки взяла ся кози? стор. 185
Павлик М. Красносвіт, стор. 188—191.
Роздільський Осип. Чудесний хлопець, стор. 195—198.
„ „ Кого бог любить, того навіджає, стор 353.
„ „ Кошуг і кошутська війна (нові варіанти) ст. 346—348.
Яворський Юл. В церкві не бував, гріху не мав, стор. 379.
„ „ Дика баба або літавиця, стор. 358—359.
„ „ Як бідна баба ворожкою стала, стор. 359.
Франко Ів. Ще дещо про Христові муки, стор. 181.
„ „ Відки взяли ся пчоли? стор. 181.
„ „ О сотвореню смереки, вовка і вільхи, стор. 181—182.
„ „ О потопі і однорозі, стор. 185
„ „ Відки взяли ся воші і блохи? стор. 185.
„ „ Супірка бога з чортом при твореню світа, стор. 186.
„ „ Чому каня дощу просить? стор. 186.
„ „ Святий Валентій, стор. 186.
„ „ Дівка скуска, стор. 186—187.
„ „ Що таке вічність? стор. 185—188.
„ „ Інтердікт в селі Кунині, стор. 273—277.
„ „ Додаток до збірки віршів М. Драгоманова 216—224.
„ „ То тобі, боже! То міні боже! стор 349—350.
„ „ Із старих рукописів:
III. Вандрівка Богородиці по пеклі, ст 81—88, 224—237.
Шимчук Дм. Зносок-біда, Чорт баранчик, Три чорти беруть жидову душу, Нечасне дитя хресту просить, Дівчина відьма, Св. Николай — опікун звірів, Мельник — пан над щурами, Щурі в Бучачу, стор. 354—358.

IV. Критика і бібліографія.

Василевський Л. Етнічна антропологія, стор 155—159.
Драгоманов М. Противопопівська сатира і сектанти на Україні, 153—155
„ „ З поводу статі Ів. Франка „Шевченко героєм польськоі революційноі легенди“, стор. 159—160.
Франко Ів. М. Шашкевич і галицько-руська література, стор. 147—152.
„ „ Фольклорні праці др. Ч. Зібрта, стор. 312—320.
„ „ „Дзьвін“ О. П. Куліша, стор. 321—322.
„ „ „Чернець“ Шевченка, замітки В. Щурата, стор. 482.

ЕДИП ЦАРЬ

Трагедія Софокля.

(Далі.)

Ява шеста.

Креон, Хор.

Креон

Міщане, чую, що наш царь Едіп
Тяжкі на мене звалює провини!
Я не втерпів, являюсь тут. Бо сли
В теперішнім нещастю він міркує,
Що в слові або в ділі через мене
Якусь поносить шкоду, то я й жить
Не хочу довше, ганьбою окритий
Бож не мала для мене шкода йде
З такого слова, ні, безмірна шкода.
Сли злим окликне мя весь город, ви
І всі приятелі.

Хор

Е, ганьба та
Не з розмислом чень вирвалась сму,
Лиш з гніву вибухла.

Креон

Та як же се
Тут виявилось, що віщун збрехав
Через мою підмову?

Хор

Царь так мовив,
А на якій підставі, я не знаю.

Креон

І чи так з смілим видом, з чистим серцем
На мене кинув сю неславу він?

Хор

Не знаю Царських діл судить не мислю.
Та ось і сам з палати він виходить.

Ява сема.

Ті самі і Едіп

Едіп

Га! Ось ти тут! Як смів ти тут явитись?
Чи так безвстидний вид твій, що приходиш
В мої пороги, ти, убійця явний
Покійного царя, й моєї власти
Відкритий рабівник? Скажи, ій богу,
Чи ти задумуючи се вважав
Мене безумним, чи таким вже трусом?
Чи думав ти, що коромол твоїх
Не взнаю, а дізнавшись плазом пущу?
Тай чиж не глупий є твій плян — сягати
Без грошей, без прихильників по трон,
Котрий лиш грішми, людом здобуваєсь?

Креон

Чи знаєш що? На те, що ти сказав,
Послухай відповідь, а взнавши все, суди.

Едіп

Ти на слова мистець, я ж злий слухач,
Відкривши, що ти лютий ворог мій.

Креон

Про се як раз мя вислухай вперед.

Едіп

Про се як раз мовчи, сли маєш честь.

Креон

Сли мислиш, що упертість та безумна
Є дуже добра річ, то грубо блудиш.

Едіп

Сли мислиш, що злий замисл против рідних
Минесь тобі безкарно, тяжко блудиш.

Креон

З тим словом згожуюсь, та лиш скажи
Яку зневагу ти зазнав від мене?

Едіп

Чи радив чи не радив ти міні
Послать за тим славутним віщуном?

Креон

На раді тій я стою ще й тепер.

Едіп

А як давно то тому, як Лайос —

Креон

Ну, що вчинив? Кажи, про що йде річ?

Едіп

Безслідно щез від вбійчоі руки?

Креон

Богато вже часу з тих пор минуло.

Едіп

А сей віщун уже й тоді ворожив?

Креон

Так мудро й в чести був такій, як нині.

Едіп

А чи про мене згадував тоді?

Креон

При мні сего ніколи не чинив.

Едіп

А за помершим не слідили ви?

Креон

Ще й як слідили, та ніщо не взнали.

Едіп

Чом сей мудрець про се вам не сказав?

Креон

Не знаю, а не знаючи мовчу.

Едіп

А се чень знаєш добре й скажеш нам?

Креон

Ну, що? Сли знаю, певно не втаю.

Едіп

Чому, сли не з тобою в змові, він
Убійство Лайя звалює на мене?

Креон

Чи чинить се — ти знаєш сам. Тепер же
Позволь міні питать, як ти питав.

Едіп

Питай На вбійстві чень мене не зловиш.

Креон

Скажи, сестру мою за жінку маєш?

Едіп

Сего не заперечу, звісна річ.

Креон

Пануєш спільно з нею — чи не так?

Едіп

Все що захоче, я сповнити рад.

Креон

А третій я чи ж вам не є рівня?

Едіп

Отож то тут злим другом ти вказавсь.

Креон

Як раз ні! Поміркуй лиш враз зо мною!
Поперед всего ось що: чи волів би
Хто небудь панувать в страсі, чи спати
Спокійно, а ту саму мати власть?
От тим то ані я, ні жаден інший,

Що має глузди, не забагне радше
Сам буть царем, ніж мати царську власть.
Днесь із за тебе все без страху маю,
А сам пануючи, я б мусів много
Чинить такого, чому й сам не рад.
Чи ж царський титул може буть милійший
Від сеі власти й сили без турботи?
Ще ж я не божевільний, щоб бажав
Не того, що враз гарне і корисне.
Днесь кождий мя витає, віддає
Поклін мині; кому до тебе діло,
Той удаєсь до мене, бо всі знають,
Що що я обіцяю, ти сповниш.
І якже ж міг би я сего позбутись,
Щоби тамте ловить? Така дурниця
Не виляжесь в розумній голові
Ні! Ні я сам сю думку не кохаю,
Ні зваживсь би на то з ким другим в спілці.
А хочеш проби — сам іди в Пітону
І звідай, чи я вірно сю віщбу
Тобі подав. А як мене спіймаєш
На спільнім заговорі з віщуном,
То вбий мене не своім власним судом,
А своім з моім враз! Та не оскаржуй
Мене за темні здогади якісь!
Бо ж не по правді прозивать за дармо
Лихого добрим, доброго лихим.
Хто друга щирого збуваєсь, той
Все одно що житя б збувавсь, котре
Над все кохає. Та з часом ти ясно
Пізнаєш се, бо тілько час покаже,
Хто йшов по правді; злого ж чоловіка
В одному дні наскрізь пізнати можеш.

Хор

Він добре мовить, царю! Стережись
Упадку! Хто на все рішаєсь швидко,
Той швидко впаде.

Едіп

А як коромольник
Швидкий на мене тайком настає,
То швидко й я оборонятись мушу.
Бо як спокійно ждатиму, він зробить
Своє і я нічого вже не вдію.

Креон

Щож думаєш? Прогнать мене із краю?

Еділ

Ні! Згинуть мусиш, не втекти мині.

Креон

Скажи вперед, за що твій гнів на мене?

Еділ

Ще мало я сказав? Ти ще не віриш?

Креон

Ти без ума, здаєсь!

Еділ

Не бійсь, для себе
Я при умі!

Креон

Будь при умі й для мене!

Еділ

Ти зраду здумав!

Креон

А як се неправда?

Еділ

То все одно, ти мусиш слухать.

Креон

Ні!
Злих владників не слухаю.

Еділ

Міщане!
Чи чуєте?

Креон

Не бій ся, чують все,
Не тілько те, що ти один говориш.

Хор

Спокій, панове! Ось в сам час із дому
Йокаста йде. Враз з нею сварку сю
Залагодіть, що вибухла між вами.

Ява осьма.

Ті самі і Йокаста.

Йокаста

Чого, нещасні, нерозважно сварку
Ви підняли? Не встидно вам в такім
Нещастю всего краю ще й самим
Собі злорічить? В дім іди, Едіпе!
І ти, Креоне, йди домів! Не слід
Ятрить з болячки величезну рану.

Креон

Сестрице, муж твій ось, Едіп, задумав
Мене згубить. Один лиш вибір маю:
Втікати з краю або смертю згинуть

Едіп

Так, жінко! Власне я відкрив, що він
Зрадливо важить на моє житє.

Креон

Та най я в нужді, всіми клятий згину,
Сли щось таке я вдіяв, як ти мовиш!

Йокаста

Едіпе, бій ся бога, вір єму!
Зжахнись єго присяги на богів,
Зважай на мене й на людей отсих!

Хор

Послухай, царю! Змилуй ся, благаю,
Розумно зваж се діло!

Едіп

Щож міні
По твойому робить?

Хор

Не зневажай
Єго! Безумним не бував він доси,
Тай забожив ся клятвою страшною.

Едіп

Та чи роздумав ти, чого жадаєш?

Хор

Роздумав.

Еділ

Ну, скажи, що ти роздумав?

Хор

Не звалюй ганьби і вини з неясних
Підозрінь на князя, що так закляв ся!

Еділ

Так знай же, що жадаючи сего,
Жадаєш, щоб я згиб чи втік із краю.

Хор

Ні, на Гелія клинусь,
Першого з богів Олімпу!
Най боги мене забудуть,
Най всі други мя покинуть,
Най пропаду в горю я,
Сли се думка є моя!
Та нещастя сего краю
Скорбну душу рвуть мині,
Ви-ж ще до старого горя
Се новеє додали.

Еділ

Так най же йде, хоч би мині з за того
Прийшлось і згинуть або з сего краю
Тікать. Твоє, а не єго благанє
Порушило мене. Де б він не був,
Моя ненависть буде все при ньому.

Креон

В гніві, як бачу, ти на се склонив ся,
Та гнів пройде — і каяттє настане.
Такі нагури справедливо є
Самі для себе найлютійша мука.

Еділ

Ти ще не даш мині спокою? Ти ще тут?

Креон

Іду вже, тяжко скривджений тобою,
Та для отсих усе той сам, що був.

(Відходить.)

Ява девята.

Хор, Йокаста, Едіп довго стоїть понуривши голову в задумі.

Хор

Провадь, о пані в дім єго — чи бачиш?

Йокаста

Та що тут сталось?

Хор

Темний привид дав
Товчок до сварки, сварка до зневаги.

Йокаста

І чи оба зневажились взаїмно?

Хор

А вжеж!

Йокаста

О щож зайшла та сварка?

Хор

Годі!
Досить вже тих нещасть для сего краю!
Лишім сю сварку, скоро раз затихла!

Едіп (прокидаючись із задуми)

Чи бачиш, щирий ти горожанине,
Що ти зробив? Моя душа ослабла,
Вся сила духа наче отупіла!

Хор

Пане, вже не раз я кляв ся,
Тут ще раз тобі клинусь!
Дурень був би я, безглуздин,
Сли б від тебе відвертавсь!
Ти, що край мій наймилійший
Генто битий лютим горем
В тиху пристань навернув.
Накермуй єго й сьогодні
На щасливий, прямий шлях!

Йокаста

Та пробі, царю! Розкажи й міні,
За що сей гнів твою збентежив душу?

Еділ

Скажу — тебе шаную більш як сих —
Яку Креон скував на мене зраду!

Йокаста

Та чи так певна вже єго провина?

Еділ

Голосить, що се я Лайоса вбійця.

Йокаста

Чи сам від себе, чи від других взнав?

Еділ

Сю злюку віщуна тут підіслав,
А сам чинивсь, немов ніщо й не знає.

Йокаста

Чи так? Ну, викинь все се з голови!
Мене спитай і взнай: Нема на світі
Смертельноі істоти, щоб могла
Будуще віщувати. Ось тобі
На се короткий доказ! Бач, була
Колись віщба Лайосу — не скажу,
Щоб від самого Феба, та від слуг єго, —
Що суджено єму приняти смерть
Від власного єго й мойого сина.
А прецінь, чутка йде, єго убили
Чужі розбійники на роздорожі,
Де три дороги сходять ся А сина
По трьох днях з роду він велів слузі,
Ніжки єму в суставах підвязавши,
Покинуть на відлюдній десь горі.
Як бачиш, Феб тут не сповнив того,
Щоб сей став батька вбійцею, ні щоб
Лайос від сина згиб, як сам лякав ся.
А прецінь віщуни се віщували!
І ти не дбай про них! Що бог захоче
Відкрить, се легко сам нам виявить.

Еділ

Се що ти, жінко!... Слухаю тебе
І враз якась облуда дух займає,
Якась трівога грудь мою стискає!

Йокаста

Яка жура тебе отак пошибла?

Едіп

Отсе сказала ти, що згиб Лайос
На роздорозі, де три шляхи входять.

Йокаста

Такий був слух і доси так говорять.

Едіп

І де, в якому краю гріх сей став ся?

Йокаста

Край звесь Фокіда; шлях там розбігаєсь
Один до Дельф, а другий в Давлію.

Едіп

А кілько вже часу сьому́ минуло?

Йокаста

Не довго перед тим, як ти в сей край
Прибув на царство, вість прибігла в город.

Едіп

О боже, що зробить зо мною хочеш?

Йокаста

Едіпе, чом так се береш до серця?

Едіп

Зажди ще! А який на зріст був князь,
В яких літах?

Йокаста

Волосє чорне мав,
Що злегка ще сивіти починало.
Постава й вид от-от на тебе схожі.

Едіп

Ой лишенько! Здаєть ся, сам на себе
Страшне проклятє кинув я отсе
Без відома!

Йокаста

Що мовиш, царю? Й глянуть
Не всмілююсь на тебе

Еділ

(грах мене
Пройма, чи той віщун не мовив правду.
Та виясниш мні сю річ, коли
Одно ще скажеш

Йокаста

Хоч боюсь і я,
Та що лиш знаю, все сказать готова

Еділ

Як вибрав ся Лайос в дорогу? Певно
Як царь военну сильну мав дружину?

Йокаста

Всего йіх пять було, один викличник
Між ними, царь лиш сам на возі йіхав

Еділ

Ой, ой! Аж надто ясно вже стає!
Та хто приніс вам вісти сі, дружино?

Йокаста

Слуга, що спасшись сам один вернув.

Еділ

Чи може й доси ще живе він дома?

Йокаста

Та ні! Як повернув сюди й побачив,
Що ти на царстві, а Лайос погиб,
Припав мні до рук і випросивсь
Постать его на поле стадо пасти,
Щоб геть ішов, не бачив сего міста
Я й вислала его, мні здавалось,
Що вірний сей слуга варт навіть ласки
Геть більшої ніж те, о що просив.

Еділ

А можна б тут опять его спровадить?

Йокаста

Чомуж ні? Та по що він тут потрібний?

Еділ

Здаєсь за много вже я чув, дружино,
Що змушує мене его побачить.

Йокаста

Щож, він прийде. Та чень і я, о пане,
Почути гідна, що тебе так мучить.

Едіп

Нічого не втаю перед тобою,
Коли таке міні вже грозить горе.
Бо і комуж би ліпшому від тебе
Я міг повірить всі свої турботи?
Мій батько був Поліб, Корінту князь,
А мати Меропе, Дорянка. Був я
Найпершим в місті тім горожанином,
Аж поки трафилась міні пригода
Чудненька певно, та не варта тої
Трівоги, що з за неі я підняв.
При учті раз один товариш пяний
Блюзнув міні, що я не батьків син.
Сим приголомшений я ледво міг
Вдержатись того дня. На другий день
Іду до батька й матері й питаю.
Вони розгнівались на того дуже,
Що се сказав, за ту єго зневагу.
Я втішивсь тим, та не переставала
Мене й ота зневага гризти — так
Глубоко бач, міні засіла в душу.
Потай вітця і неньки вибравсь я
В Пітону. Та не вдостоїв мя Феб
Ні словом відповіди в тому ділі,
Задля котрого я прийшов. Та інше
Страшне, бездонне горе заповів
Міні: в подружю з матірю, мовляв,
Я маю сплодити нещасні діти
Всім людям на огиду, маю статись
Убійцею того, що виплодив
Мене — вітця Почувши се тікав я
Геть від Корінтськоі землі, лиш з зір
Слідив, в котрій вона є стороні, —
Тікав, щоб справді ся віщба огидна
Зо мною не сповнилась В тій вандрівці
Прийшов я на те місце, де, як кажеш,
Погиб володарь сего краю. Жінко,
Скажу тобі всю правду! Ледво я
Блукаючи на сей трихресний шлях
Прийшов, аж бач, напротив мене йідуть
Викличник і такий як кажеш муж
На возі в двокінь. Тут візник мене
І сам старий взяли ся силоміць

Спихать з дороги. Оттоді в гніві
Я вдарив візника, що пхав мене.
Побачив се старий і вигледів
Момент, коли проз віз я проходив,
Тай вдарив пужалном мене по тімю.
Та потерпів за се не так! В тій хвили
Так булавою з моіх рук дістав,
Що стрімголов із воза впав на землю.
І всіх, що з ним були, побив я. Ну,
Сли сей старий був хоч би лиш якийсь
Свояк Лайоса, то чи ж є на світі
Нещасливійший, більш проклятий богом,
Як я? Таж ні сусід, ні жаден в місті
Мене не сміє в дім принять ні навіть
Словами привитать, противно, мусить
Геть гнать мене! І не хто інший, тілько
Я сам на себе кинув те прокляте.
До жінки вмершого я доторкаюсь
Руками тими, що єго ж убили!
Чиж не злочинець я? чиж не огидник?
Тікати мушу, а тікаючи
Не смію бачити рідні ані вступити
На рідну землю, бо як ні, то мушу
За жінку матірь взять а вбити батька
Поліба, що мя зродив, виплекав.
Чиж не на те виходить, що якийсь
Злий дух на мене навернув се горе?
Бодай ніколи, о боги святіі,
Я сего дня не бачив, щоб безслідно
З поміж людей пропав, ніж маю бачить,
Як оттаке страшне гнете мя лихо!

Хор

І нам, о пане, се страшне. Та доки
Він не прийде і ти всю річ не взнаєш,
Не трать надіі!

Едіп

Так, ще тілько й є
Надіі в мене, що чекать на того
Слугу, що в полі.

Йокаста

Чим-же може він
Тебе потішить, як прийде?

Едіп

Ось чим:
Коли те саме скаже він про мене,
Що й ти, то я мину ще чень біди.

Йокаста

А щож такого я тобі сказала?

Едіп

Ти мовила, що він доніс вам, мов то
Розбійники Лайоса вбили. Скоро
Пастух сей і тепер стояти буде
При тім числі, значить тоді: не я
Убив єго; бож що кількох людей,
То не один. Та скоро скаже, що
Один се був, тоді вже певна річ,
Що злочин сей тяжкий спада на мене.

Йокаста

Та ні! Будь певний, що він так сказав
І не візьме назад свойого слова.
Весь город чув се, не лиш я сама.
Та хоч би й відступив тепер де в чім
Від своїх давніх слів, то в жаден спосіб
Се ще не доказ, пане мій, що ти
Лайоса вбив. Бож Феб єму пророчив,
Що мусить згинуть з рук мойого сина.
А прецінь сей нещасний тож єго
Не вбив, бо сам іще давнійше згинув.
От тим то від тепер задля віщби
Я й оком не зморгну ні в сей ні в той бік.

Едіп

І добре маєш. Та пошли когось
В поля по того пастуха і не забудь!

Йокаста

Пошлю живенько. Та ходім до дому!
Все, все зроблю, що лиш тобі приємно.

(Обоє відходять.)

Ява десята.

Хор (сам)

Дай мині, доле
Завше побожність
В ділах усіх і словах!

Дай міні боязнь
Перед предвічними
Тими законами,
Що є небесноі
Правди й ефіру дітьми!
Йіх же не смертні
Силодили люде,
Але йіх батько — Оліми.
Йіх же ніколи
Світ не забуде,
Не постаріють ся,
Бо всемогучий
Бог в них живе

Гордощі родять тірана.
Гордощі глупством надуті
Пхають до діл неподобних
До безхосенних же діл.
Та на найвисшу високість
Вибравшись, падають раптом
В темну безодню стрімглав,
Де вже нема під ногами
Грунту твердого. Благаю
Бога, щоб городу в боях
Щасте усе подавав;
Та не відступлю ніколи
З під опікунськоі власти
Вірних, могучих богів.

Та хто гордуючи
Словом чи вчинками
Лихо кує,
Хто не жахаєть ся
Правди предвічноі,
Хто святих образів
Щиро не чтить,
Той най допадеть ся
За невгамовану
Дику буту свою
Злоі біди!

А хто неправедно
Зиску шукає,
Злочин поганий
Кого не лякає,
Хто у засліпленю
Святе зневажає —
Якже би міг такий

Запамяталии
Від божого гніву
Стріл утекти?
А сли такому
Честь буде и слава,
Но щож побожні нам
Танці водить?

Більше не піду на прощу
Там, де святий пуп землі,
Ані до Абського храму,
Ні до Олімпії гриц,
Сли на безбожних не впаде
Ганьба прилюдна, страшна.

Ти ж, всемогущий
Зевсе володарю,
Сли справедливо
Світ тебе чтить,
Ти мусиш бачити,
Як зневажають,
Топчуть ногами
Фебя віщбу!
Вже погасає
Блиск Аполлона,
Почесть для святощів
Геть пропаде!

Ява одинадцята.

Хор, **Йокаста**, потім **Післанець.**

Йокаста (з вінками і кадилом входить)

Ви старші в сьому краю, думка в мене
З вінцями сими у руках, з кадилом,
З молитвою піти у храм богів.
Бо страх збентежений є дух Едіпа
Всіляким болем. Вже не мірить він
Нове старим, як слід розумному,
А всяку вість хапає найстрашнійшу.
Не можучи ніяк его потішить,
До тебе, о Лікійський Аполлоне,
Найблизший нам, з молитвою приходжу
І з дарами отсими. (Складає вінці і кадило на вівтарі.)
О, подай
Нам вихід з сего горя! Всі тепер ми

В трівозі, бачучи єго, що є
Керманич наш, прибитого страхом.

Післанець (входить)

Чи не дізнав ся б я від вас, панове,
Де тут живе Едіп, царь сего краю?
Ще краще ж, сли хто зна, скажіть, де сам він?

Хор

Се дім єго, а сам він дома, друже,
А жінка ся — єго потомків мати

Післанець

Дай бог щасливо їй серед щасливих жить,
Благословенній владаря дружині!

Йокаста

Щасти біг і тобі, чужинче! Варт ти
Сего за свій привіт. Та ну, скажи,
Чого бажаєш? Що звістить приходиш?

Післанець

Приношу добру вість для дому твого,
О пані, і для мужа твого.

Йокаста

Що се
За вість? І хто післав тебе сюди?

Післанець

З Корінту. Вість, котру скажу, мабуть
Утішить тя тай враз і засмутить.

Йокаста

Се що за вість, що може мать таку
Подвійну силу?

Післанець

У Істмійськім краю
Весь люд бажає вибрать мужа твого
Царем, — таке там говорили всі.

Йокаста

Се ж як? Хіба Поліб старенький там
Вже не царює?

Післанець

Ні вже! Смерть єго
Звела в могилу.

Йокаста

Що ти мовиш? Вмер
Поліб?

Післанець

Нехай і сам я вмру, коли
Неправду кажу!

Йокаста

Дівчино, біжи
У дім і швидко пану се скажи!
О божі віщуваня, де ви ділись?
Від сего мужа стілько літ Едіп
Тікав, боявсь, щоби єго не вбив!
А отсеж він погиб своєю смертю,
Не від єго руки!

Ява дванадцята.

Ті самі, **Едіп** входить.

Едіп

Йокасто, жінко любая моя,
Чого мене ти викликала з дому?

Йокаста

Послухай сего мужа й доконайсь
Достотне, скілько стóять ті славетні
Віщованя богів!

Едіп

Се що за муж
І що за вість приніс?

Йокаста

З Корінту він.
Поліб, твій батько — каже він — уже
Не є в живих, а вмер.

Едіп

Що мовиш, друже?
Сам своїм словом се скажи міні!

Післанець

Сли перший маю се сказать достотне,
То знай, що справді вже Поліб небіщик.

Едіп

Чи вбитий підступом, чи вмер з хороби?

Післанець

І невелика болість переможе
Старече тіло.

Едіп

Так значить, умер
Від слабости покійний?

Післанець

Довгий вік
Прожив, пора було єму в могилу.

Едіп

Гай, гай! І хтож тепер, о жінко, буде
Зважать на віщий той огонь в Пітоні
Чи то на птиць, що перхають у гору?
Міні ворожили вони, що маю
Вбить батька рідного, а він умер
І ляг в могилу сам, хоч я при тім
Меча й не доторкнувсь! Хіба що вмер
За мною з туги він — в такім лиш разі
Умер він через мене. Так ото
Старий Поліб узяв ті віщуваня
З собою в Ад! Пусті слова тай годі!

Йокаста

Чиж я давно тобі се не казала?

Едіп

Казала, та я був страхом прибитий.

Йокаста

Так викинь все тепер собі з ума!

Едіп

Ні, ще боюсь я з матірю подружя.

Йокаста

Чого боятись має чоловік,
Котрим кермує доля, а котрому

Не суджено будуще ясно бачить?
Найліпше жить по просту, як хто може.
Подружя з матірю ти не лякай ся!
Чи раз буває, снить ся чоловіку,
Що з матірю своєю пристає?
Та хто про се не дбає, той найлекше
Житє се зносить

Едіп

Все се гарно ти
Сказала, як би мати не жила.
Та поки ся жиє, хоч гарно мовиш,
Я мушу все таки боятись.

Йокаста

Гріб
Вітця чиж не додав тобі потіхи?

Едіп

Ще й як! Та всеж живоі я боюсь.

Післанець

Якоі се ти жінки так боіш ся?

Едіп

Меропи, старче, вдови по Полібі.

Післанець

Та чим вона така страшна для вас?

Едіп

Від бога, друже, нам віщба грізна.

Післанець

Чи тайна се? Чи можу я почути?

Едіп

І овшім. Віщував колись то Феб
Міні, що мушу власну матірь взяти
За жінку й власними руками кров
Пролить батьківську. За для того я
Давно Корінт покинув; правда, тут
Найшов я щастє, та про те нема
Ніщо солодшого, як батька й неньку
У вічі бачить.

Післанець

Та не вже сего
Лякаючись Корінт покинув ти?

Едіп

Я-ж батькобійцею мав бути, старче!

Післанець

Від сего страху, пане, чейже я,
По щирости прийшовши, увільнив тя?

Едіп

За се й приймеш від мене гідну вдяку.

Післанець

Я ж іменно для того і прийшов,
Щоб зазнавать добра від тебе, як
Домів повернеш.

Едіп

Ні, домів ніколи
Не верну я.

Післанець

Мій сину, ти мабуть
Не знаєш сам докладно, що ділаєш.

Едіп

Чому, о старче? Виясни се, пробі!

Післанець

Сли за для родичів вертать не хочеш
Домів.

Едіп

Я ж мушу все лякатись, щоб
Не справдило ся слово Аполлона.

Післанець

Щоб з родичами ти не прогрішив ся?

Едіп

Се іменно ляка мене, дідусю.

Післанець

А знаєш? Ти перед нічим тремтиш.

Еділ

Як се? Хібаж я не їх рідний син?

Післанець

От-о! Поліб тобі зовсім не рідний.

Еділ

Що мовиш? Так Поліб не був мій батько?

Післанець

Не більш, як перший ліпший з нас, так само.

Еділ

Хібаж те саме — батько й перший ліпший?

Післанець

Не він твій батько був, ні я, ні ті.

Еділ

А чом же сином звав мене Поліб?

Післанець

Знай, в дарі з моіх рук приняв тебе.

Еділ

Чом так любив він дар із рук чужих?

Післанець

Бездітний здавна покохав чужее.

Еділ

А ти ж купив мене, чи десь найшов?

Післанець

Найшов в ярах лісистих Кітерону.

Еділ

Чого по тих ярах блукав ся ти?

Післанець

В тих горах череду тоді я пас.

Еділ

Значить, ти наймит був, пастух у горах?

Післанець

Еге, дитя, й тебе тоді я спас.

Еділ

Здоровим ти найшов мене, чи хорим?

Післанець

Сустави твоїх ніг є свідки тому.

Еділ

Ой, ой! Що згадуєш про давню болість?

Післанець

Пробиті кінці ніг я розвязав тобі.

Еділ

Тих ран поганий знак і доси маю.

Післанець

Від них пішло й імя твоє, що носиш.*)

Еділ

Чи батько се вчинив міні, чи мати?
Скажи, на бога!

Післанець

Я сего не знаю.
Той ліпше зна, хто дав міні тебе.

Еділ

Значить, від другого мене дістав ти,
Не сам найшов?

Післанець

Так, інший дав міні
Тебе пастух.

Еділ

Що за один? Чи можеш
Вказать єго докладно?

---

*) Еділ, по грецьки *Οἰδίπους* значить спухлоногий.

Післа ець

Чом же ні?
Єго Лайоса ми слугою звали.

Едіп

Лайоса, що колись тут царював?

Післанець

Еге ж! В царя він був чередником.

Едіп

Чи він жиє ще? Рад єго я бачить.

Післанець (до хору)

Се ви, тутешні, ліпше знать повинні.

Едіп

Чи знає хто з між вас, ось тут присутних,
Чередника, що спомина сей муж?
Чи бачив хто єго чи то в полях,
Чи тут? скажіть! Се вияснить тра конче.

Хор

Здаєсь, що се той сам пастух із поля,
Котрого вже вперед хотів ти бачить.
Та се найліпш тобі Йокаста скаже.

Едіп

Що, жінко? Чи пастух той, за котрим
Недавно ми послали, буде справді
Той сам, котрого згадує сей старець?

Йокаста (страшно збентежена)

Про що він згадує? Покинь се діло!
В словах єго не рийсь думками даром.

Едіп

Не буде сего, щоб на слід такий
Напавши, я не вияснив свій рід.

Йокаста

Під милий біг благаю тя, коли
Своє житє кохаєш ти, покинь се!
Най вистарчить само моє страждане.

Едіп

Не бійсь! Хоч би и до третього коліна
Потрійним я рабом явивсь, для тебе
Не буде з того ганьби

Йокаста

Ні, ні, ні!
Послухай мя, благаю! Не дошукуйсь!

Едіп

Ні, не послухаю, ак поки все те
Докладно не зглублю.

Йокаста

Я щиро раджу,
В найліпшім намірі для тебе.

Едіп

Годі!
Лиш мучать мя оті найліпші ради.

Йокаста

Нещасний щоб ніколи ти не взнав,
Хто ти такий!

Едіп

Біжіть хто небудь зараз
І приведіть мині чередника!
А ся най тішить ся вельможним родом.

Йокаста

Нещасний! Горе, горенько тобі!
Лиш се одно тобі сказать ще маю,
А більш від мене й слова вже не вчуєш

(Поспішно відходить у палату.)

(*Конець буде.*)

Ґолістан (рожевий квітник)

Мосліх-од-діна Саадія Шіразького

З книжки другої.

Оповіданє V.

Декільки пішоходців змовились піти на прощу тай спільно ділити всі дорожні вигоди й невигоди. Прохав я йіх прийняти мене до кумпанії — не згодились. Кажу: „Коли ви гарні люде, то міні дивно, що ви цураєтесь товариства убогих і одкидаєте йіх услуги Я в своїй души чую доволі сили й снаги, щоб послужити добрим людям по-чеськи, а не по-песьки..“

Один споміж них одмовив міні: „С тих слів що ти од нас учув, не кривдь ся, бо, бач, сими днями був прибив ся до нас злодій в одежі дервішевій тай нанизав ся на нитку приязні з нами Ну, звісно, що

По одежі не вгадаєш, хто є добрий, хто мерзений;
Що написано у книзі, зрозуміє лиш письменний.

А що дервішуванє всі шанують, то й проти того чоловяги ніхто не мав ніякої призри. Ми єго прийняли до гургу, мов приятеля.

Поверхній знак „тямущих“ *) є клобук,
По йому розбереш дервіша серед люду.
Та, кращ, роби гаразд, а одягай будь-що:
На голову вінець, звізду на плечі.
Волосяниця ще черцем не зробить, —
Будь насправжки аскет, вбірай ся хоч в атлас.
Зречись страстей і порожнечі світа,
В от сьому чистота, а не в чернецькій рясі

„Таким способом ми пішли в купі с тим чоловіком і йшли до вечора. Переночували ми по під муром однієї башти, а невірний злодюга взяв в одного з наших товаришів глечик, сказавши, ніби хоче вчинити „очищенє **), тай по нім і слід „очистив ся“: він украв глека.

Подивись на ченця, що надів власяницю,
А святі покрівці на осляку напяв!

---

*) „Тямущими“ або „пізнавшими“ звуть суфіїв Суфізм не є простий аскетізм, він є перш усього містіцізм Найбільше схожости він має з буддізмом, ба навіть і походить від нього, але залічуєть ся до сект мохаммеданських через те, що з великою пошаною відносить са до Мохаммеда. Суфій, котрий в містичнім спогляданю Бога поглочуєть ся в нім, зветь ся „пізнавшим“ („аріф“. санскр buddha)

**) „Тегарет“ — обмивачнє після деяких фізичних актів

„Ледві зник злодюга з очей у дервішів, як пішов у башту гай украв там шкатулку. Доки розвиднило ся, той падлюка встиг одійти на великий кусень дороги, а всіх єго товаришів, що безгрішно собі спали, в ранці позапаковували в вежу. Через отаку історію ми умовились не приймати нікогісінько до гурту й подорожуємо сами, бо, мовляють Араби, „ес-селямето фі-ль уехдеті“, „в самотині — гаразд“.

Коли хтось один поміж цілим народом
Учинить зле,
Втеряють пошану усі через його:
Старе й мале.

Або ти не бачив: на пастівникові
Паршивий віл
Заметить всю череду, збавить худобу
Де-кількох сіл.

Тоді я сказав оповідачеві: „Хвала Господеві (най святить ся Він і возвеличить ся!), що я повчив ся дечому гарному в дервішів, хочай не прийняли мене вони в своє товариство. Ваше оповіданє міні наука, яка придасть ся й усім другим, що схожі зо мною“. Таки-бо так:

Сповніть рожевою водою цілий став
І вкиньте пса туди, — спаскудите всю воду.

Оповіданє VI.

Одшельник був гостем у падішаха. Коли сіли обідати, він їв менче ніж звичайно, а коли всі підвели ся на молитву, молив ся більше ніж раз-у-раз, щоб збільшити поголоску про свою святість.

Бою ся я, Арабе,
Не дійдеш до Кааби:
Ти вибрав путь погану,
Що йде до Туркестану!

Вернувши до дому, одшельник загадав дати собі обідати, щоб трохи душу закропити. В него був синаш дуже дотепний; він спитав: „Тату, чиж ти не їв нічого на султанськім обіді?“ — „Егеж, перед їх оком я не їв нічогісінько, щоб було з того дещо путнє“. — „Дак виповни ж і молитву, бо ти моливсь зовсім не так, щоб було з того дещо путяще!“

Оповіданє VII.

Памятаю, за дитинячих років я був дуже побожний, уставав в ночі на молитву, постив. Якось сидів я з батьком на нічній молитві. Цілісіньку ніч мої очі не заплющувались я читав святе письмо, а всі

наші сімьяне спали навкруги нас. І сказав я до батька „Диви! з поміж них жаднісінький не підведе голови, щоб прочитати молитву! Вони сплять, неначе мертвяки!“ Знов же батько одвітив міні: „Сину мій! душе свого вітця! Коли б і ти заснув, то се було б краще, ніж гудити людей.“

Оповіданє XX

Хоч скільки разів наказував міні шейх *) Шемс-од-дін Ібн-Джузій залишити музику тай зробити ся одшельником-самітником, молодечі спокуси перемагали. Світські бажаня та світська суета тягли мене до себе, я мізерний не слухав ся мого проводиря, я полюбляв му́зику та громадку товаришів. Згадуючи повчаючі ради мого шейха я говорив:

„Як би що цензор сам упивсь,
„То на пяничку б не гнівивсь.

Нарешті я одної ночі опинив ся в товаристві, де побачив такого музи́ку, що

Як смиком поведе,
То й душа вам пропаде.
Ну, а глас єго чути
Ще прикріще вам буде,
Ніж про батькову смерть.

Людці, що були на бенкеті, затуляли пальцями вуха собі, то — рот єму, аби він змовк

Співців співать прохають,
Бо слухати йіх любо,
А ти, співаче, любий
Тоді, коли мовчиш **)

Ледві сей бандуриста узяв співати, я промовив до господаря: „Бога ради, налий міні в вуха живого срібла, щоб я нічого не чув, або одчини двері, щоб я втік геть.“ Тільки ж, будь що будь, я мусів, шануючи приятелів, зоставати ся в товаристві і цілісіньку ніч перебув там, отак-о мордуючись, аж доки не розвиднилось.

---

*) Мета дервіша — знищенє всяких бажань, всякої власної волі (індійська Нірвана). Задля того кожен дервіш стає послушником у якогось „старця“ (Шейха, пра, — інд ґуру) і силуєть ся слухатись єго як мога. Дещо подібне має й православна церква (порівняй тіп „старца-Зосимы“ в „Братьяхъ Карамазовыхъ“ Достоєвського), тільки ж суфійські старці мають геть-геть більшу силу. Деякі старці мали таку силу, що засновували свої самостійні держави й воювали ся проти шахів

**) Сей вірш — на арабській мові, що була Саадієві така сама рідна, як і перська

Вже моєзин *) завів
Свій недочасний клич,
Він, бачить ся, не зна,
Яка довжезна ніч, —
А ти у вій моїх
Питан про довність ночі
Ні на єдину мить
Спаня не знати очі.

У ранці, щоб оддячити ся, я скинув з голови намітку, витяг з череса червінці й поклав перед музикою. Я єго ще й пригорнув до свого серця тай дуже єму дякував. Приятелям моє поводженє здавало ся незвичайним, вони думали, що се легкодушність і нишком сміяли ся А один із них узяв мене гудити та таяти, що, мовляв, розумні люде так не роблять. „Таких артистів — казав він — тра геть гнати з чесної господи. Де він раз побував, туди єго вдруге не покличуть. Правду кажучи: коли з єго рота витинув голос, у людей од огиди трохи не повилітало все волосє Співуча пташка подалась би геть учувши спів такого крука Він запаморочив наш мозок, а собі роздер горло.“

Я ж знов одказав приятелеві „Поперед спитай ся, а потім вже лай ся. Він міні добро вчинив“ — „Яке? скажи, будь ласкав!“ — „А от що“, одмовив тоді я „Мій шейх декільки разів казав міні занедбати музикуванє тай чимало змовляв мене, а я єго не слухав ся. Отже сеї ночі ласкава доля й моє щастє направили мене на спасенну путь. Через отсего музику я покаяв ся так вже до віку слухать музику закаяв ся.“

Оповіданє XXII.

Повідають про одного богомільника, що буцім він за ніч зїдав десять фунтів їжі та к ранкові перечитував цілий Коран. Один розумник перечувши про се діло завважив „Як би він їв по окрайцеві хліба та спав, то се було б багато краще.“

Оповіданє XXIV

Плакав ся я одному шейхові, що той та огой казав, буцім я розпустник. Шейх міні одвітив. „Ти єго засорбм своїм чесним житєм“

Оповіданє XXV.

Спитали в якогось споміж сирійських шейхів, що таке справді суфіям? Одказав: „Колись суфії — то були такі люде, що про людське око були лехкодухи, а в глибу душі — мудрі черці. Отже теперички суфіями звуть ся люде, що перед людьми черці, а на справжки — лехкодухи.“

*) Мусульманський паламар, що голосно скликає людей на службу божу.

Коли що години душа твоя лине
Кудись думками,
То ти чистоти й в самоті не зазнаєш.
Коли ж ти і гроші і місце хороше
Й торговлю і потечко маєш,
А серце до Бога несеть ся,
То ти є правдивий одшельник між нами

Оповіданє XXXI.

Бувши в Дамаску я занудив ся. Міні обридло приятельське товариство і я попрямував до святоі пустелі Єрусалимськоі. Там я заприязнив ся зі звірями. аж ось як стій мене злапали Франки*). Вони посадовили мене копати, вкупі з якимись жидами, рів коло Тріполійських окопів. Один з Алепських начальників, що у мене з ним була колись знайомість, ішов проз нас. Впізнавши мене він спитав: „Що се?! Що с тобою?!“ Я одрік:

„Між людьми проживав, втік у гори, в пустки,
Щоб нікого крім Бога не знати.
Розміркуй; яково ж то поміж нелюдьми
О тепер тут міні працювути!“

Стало єму мене шкода, визволив він мене за десять червінців з франкських кайданів, привіз із собою до Алепа тай оженив зі своєю дочкою, а за нею дав посаг — сто червінців. Минуло трохи часу. Донька єго була лиха баба: уперта, непокірна, лайлива. Вона житє моє знівечила, бо не дурно ж мовляють: „Лиха жінка в хаті доброго чоловіка є вже й на сім світі пекельна кара.“ Якось вона так розгнуздала язичище, що сказала: „Хіба ж ти не той, кого мій тато викупив за десять червінців?!“ — „Еге ж“, одвітив я: „викупив із франкськоі неволі за десять червінців, а за сто — оддав у неволю тобі!“

Повідають, що один силач
Видер з вовчих пазурів ягницю,
І зарізав в вечері єі.
Та, здихаючи, ще встигла пожаліть ся:
„З вовчих драпців ти мене одзволив,
„Тільки ж бачу, вовк мій се ти сам“.

(Вважаю не зайвим подати тут переклад одного місця з „Бустана“ (також твору Саадія), де поет знов жалкуєть ся на лиху жінку. Див. Бустан, гол. VII):

1 Дружина покірна і личком приваба
Запевне ізробить царем голодраба.

---

*) Хрестоносці.

Довби коло брами пять раз в барабани,
Як в тебе на грудях дружина кохана *).
5 Ти знайдеш розвагу од прикростей всіх,
Стиснувши кохану в обіймах своїх.
Де лагода в хаті, де любе подруже,
Сам Бог туди дивить ся ла́скаво дуже
Як гарная жінка та вірне кохає,
10 Муж гляне на неі, тай наче у раі!
Муж бачить справдінє бажаням своім,
Коли однодушна дружина із ним.
Як що жінка ніжна, як що чеснотлива,
То ти не вважай, чи бридка, чи красива, —
15 На вдачу будь добра й не будь красави́ця:
Краса у супружестві — проста дрібниця.
Хоч янгол на вроду, га зла — ти втечи!
Чортиця на погляд, та тиха — бери!
З рук мужа йій здасть ся і оцеі шербетом;
20 Мазуні ж — все кисло, хоч пій еі медом.
Дасть серцю розвагу супруга зичлива,
Од жінки ж лихоі хрань Бог милостивий!
Той муж — попугай, а у клітці з ним крук;
Утікши він стане щастивший ніж дук.
25 Тиняй ся по світу од краю до краю,
Бо вдома жоноха жене до одчаю.
Буть босому лучч, ніж в тіснім черевиці;
Десь вештатись краще, ніж дома сварить ся.
Та краще й тюрма, ніж у дома сидіть,
30 Щоб зморщки на жінчинім лобі глядіть;
А вештанє мужеві здасть ся за свято,
Коли лиху бабу держить его хата.
Замкни двері щастя чудовому дому,
Коли еі крики лунають по йому...
. . . . . .
35 А знаєш? Ти жінку гулящу побий!
Побий, бо інакше не муж ти, бабій!
Такий чоловік, кому жінка не хоче
Коритись, хай вдягнеть ся й сам у жіноче!*)
Затям: Коли жінка безглузда й брехлива,
40 То висватав ти безголовя правдиве
Одурить тебе хоч на ківш ячміня,
То швидко й вся клуня не буде твоя.
О Боже! Твоє милосердє безмірне,

---

*) Себто „ти тоді царь“ Царів і великих достойників вітають в ранці і в вечері пятиразовим барабаненем.

**) Саадій повторяє тутечки слова царя Гушенґа, одного з героів Шагнаме „Чоловіка, що не здоліє зробити ся паном у свойій господі, не варто вважати за мужчину.“

Коли в жінок серце і рученьки — вірні!..
45 Коли до чужих засміеть ся дружина,
Скажіть чоловікові: „Ти не мужчина“.
Запни од сторонніх дружинину пику;
Не зробиш — не клич себе мням чоловіка.
Будь жінчине око до других сліпеє.
50 А з хати виходити — горе для неі!!
Бува, потай мужа печеню ізїсть, —
Вже раджу: ти мужа по пиці учисть!*)
Знайшовши, що жінка твоя легкодуха,
Не має постійности, слова не слуха,
55 Од неі тікай в крокодилячий рот,
Бо краще загин, ніж ганебний живот.
Шукай собі жінку красуню і тиху,
Геть кидай нелюбу і з виду чортиху.
Премудро додумались два мужики,
60 Которим обом допекти жіночки:
„Аби ж між жінками лихих не водилось!“
„Ні! краще, щоб зóвсім жінок не родилось!“
На ново жени ся весною щорічно:
Жона — календарь: не придатна торішна...
65 Коли хто в полоні в бабища свого,
Ти, Са'ді, не смій ся з пригоди его,
Бо й ти ув обіймах жонохи відрази
Одтерплюєш муки й важкіі образи.
Один молодець тільки й бачив, що свару,
70 Старому жалівсь на незгідную пару:
„Такий через жінку тягар на міні,
Що буцім я камінь — спідняк у млині!“
„Ходжá!“ **) каже той: „тут терпіти випадає,
74 Бо той, хто терпить, каяття не зазнає***).
Хто овощі рве із колючих грушóк,
78 Той стерпіти мусить покол колючок.“

Оповіданє XXXIV.

Цареві була якось-то велика скрута. Він одрікає: „Як що ся справа вийде так, як я бажаю, то я пороздаю одшельникам стільки та о-стільки грошей.“ Коли справа скінчила ся гаразд, випадало цареві сповнити обітницю: він дав одному з вірних слуг калитку з грішми, щоб той поділив між черцями. Парубіка був розумний нівроку. Про-

*) Такі варварські поради, які тугечка дає Саа дій, зовсім відповідають духові Корана. Де хто добачає в сіх віршах іронічну гіперболу, l' humoristique boutade. Несподіваний ентузіазм, який був обхопив Саадія в віршах 30—45, швидко знов переходить у мінорний леменг

**) „Ходжа“ — слово, що вживаеть ся на всім мусульманськім сході, значить: „паночку“.

***) Задля пристойности, я проминаю два вірші, що містять у собі цінічний дотеп.

вештавшись цілу днину, він вернувсь до падішаха в вечері, поцілував гроші, поклав перед ним гай сказав. „Я не знайшов одшельників“. „Се що за гісторія?“ спитав падішах: „Я знаю, що в нашім городі живе чотиріста черців!“ А слуга: „Царю! той, хто справді чернець, не бере грошей, а хто бере, той не є чернець“ Царь засміявсь і промовив до двораків: „Наскільки я шаную наших богомільників, на стільки отсей бистроокий зневажа йіх і гудить, а отже раз-у-раз его правда!“

Як що чи гривню чи червінця
Святенник преподобник взяв,
То раджу я, щоб ти вже зараз
Преподобніщого шукав!

Оповіданє XLIII.

Розумний побачив колись силача, що розсердив ся тай бив когось по лиці. — „Що єму таке?“ спитав він, а єму одвітили: „Отой другий вилаяв его.“ — „От поганець!“ сказав чоловік „він рукою десять пудів піднесе, а легесенькоі лайки не перенесе!“

Оповіданє XLVII.

Царь згірдним оком подививсь на купу дервішів. Один дервіш зрозумів се й сказав: „Царю! Ми на сім світі маємо менче війська, ніж ти, а живемо любіще, ніж ти; вміраємо ми однаковісінько с тобою, а на страшнім суді будемо кращі од тебе“

(Додаю до сеі голови ще деякі віршовані оповіданя з „Бустана“, що мають аналогію з висше наведеними.)

Добрість проти найнизших (гол. II.).

1 Один чоловік в пісочаній пустині
Надибує пса, що з жадоби вже гине.
Із шапки відро ізробив сей спасенний,
Ввязав замість віжок тюрбан свій довженний,
5 Скоріще рукава собі засукав,
Немошному псові водиці дістав.
Навчав нас Пророк що до сеі людини:
„Судець Правосудний простить йій провини.“
Тиране людськии! доки час, схамени ся!
10 До добрости й правди душею горни ся!
Не марне йде милость ізроблена псам, —
А що ж, як чинить єі людям-братям?!
Чиніть добродійства, якіі хто може;
Щоб щедрому бути, не треба мать гроші:
15 Пуд золота, жертва од сили богацтва,
Не може й рівнять ся з дрібком од харпацтва,
Яка кому дужість, такая й вага:
Важка муравлю й саранина нога.

Про скупого батька та гуляку-сина (Буст., гол. II).

1 Скупому шкода́ було тратити гроші:
Мав золота безліч, а тратить не може!
Не хтів заспокоювать земні потреби,
Не хтів оддавать на відсотки у небі;
5 Мов в путі, заплутавсь у грошах своїх,
Тай гроші держав у кайданах цупких.
Якось єго син дізнає таємницю:
Де́ батько свій скарб закопав у землицю.
Він вирив, щоб швидко розвітрити гроші,
10 У землю ж поклав камінюче негоже.
Не довго те золото мав молодик,
Пішло в одну руку, а з другої скік!
Бо був се гульвіса недоброї слави:
Шапчина на ринку, штани у заставі..
15 Татусь себе душить за горло з одчаю,
Синочок на лютню й сопілочку грає.
Татусь у плачу не заснув цілу ніч,
Син з реготом в ранці таку сказав річ:
„Навіщо в нас золото? Певне, на трату!
20 Для сховку ж і камінь придасть ся, мій тату!
Металл добувають з каміня твердого
На те, щоб з друзями гуляти на його;
Обладує ж золотом ворог житя,
То ще воно в каміні, — видобуть тра.“
25 Коли ти поводиш ся зле із сімьєю,
Не скигли, що смерти бажають твоєї;
Тоді тільки діти твої будуть ситі,
Коли тобі трапить ся з башти злетіти
Багацтво, котрому скупиндя є пан,
30 Замовний се скарб, а при нім талісман:
Лежатиме золото довгії годи,
Поки́ талісман єго ви́сить без шкоди;
Як стій талісман злая доля ростроще,
І люде спокійно поділять ті гроші.
35 Роби, як мурашка: надбай і пожий;
Ось-ось і тебе зїсть хробак земляний.
Сю приповість Са'дія, мудрую раду,
Затямте гаразд і сповняйте направду.
Бо дуже погано лице одвертать
40 Од того, що може щасливість нам дать.

Джонейдова добрість (Буст., гол. IV.)

1 Побачив Джонейд *) у степу Санаані
Собаку, що зуби згубив в полювані.

---

*) Джонейд — дуже звісний суфійський святий, що заложив свою школу суфіїв, доволі близьку до правовірного ісламу. Вмер 909 р., в Багдаді.

Колись єго драпці хапали левів,
Тепер — старий лис він, без моці й зубів.
5 Колись дикі кози ся псина ловила,
Тепер і ягниця хвица́ єі сміло
Немошну, бездольну углядів святий
І зараз пів йіжі своєі дав йій.
Тай мовив пустельник з гіркими сльозами:
10 „Се — пес, я — людина: хто кращий між нами?
Сьогодні впадало б назвати мене,
А далі щó доля міні нажене?
Як що похитнеть ся нога моій вірі,
То бог се прощає за каяня щире,
15 А що, як би боже промінє знатя
Ізникло із грудей? дак щó тоді я?
Ще гірший од псюки! Собака померла —
Єі за ледачість не тягнуть до пекла.“
Се шлях тобі, Сáаді! Праведник божий
20 На себе чванливо дивитись не може
Завіщо ж йім слава над всі янголята?
На думку йіх кращі од них цуценята.

Із книжки третьої.

Оповіданє I.

Мароккський старець став серед Алепського базару й казав: „Гей ви, панове дуки-сріблянники! Коли б у вас була совість, а в нас харпаків помірність, то старцюванє згинуло б на світі.“

Оповіданє III.

Чув я про дервіша, що горів в вогні вбогости та дранку з дранкою зшивав*), тільки ж втішав свою душу ось яким віршом:

Хліб сухий охочо йіжмо
Й убіраймо ся у дранку,
Бо тягар старчачий — кращий,
Ніж тягар тюдських докорів.

Хтось сказав до него: „Чого ти сидиш, коли в сім гóроді є щедрий багатирь? Він підперезав ся на службу побожним людям, він сів сторожем коло дверей йіх серця. Коли ти єго сповістиш про своє житєбутє, він аж годитиме такому праведному мужеві.“ — „Цить!“ одмовив старець: „краще буде згинути з нужди, ніж вижебрувати в когось підмоги. Бо мовляють:

*) Дервіші не ходять у цілій одежі: вони собі шиють одежу з шматочків, а коли де зробить ся дірка, нашивають нову латку. Отсю дранку дервіш лишає в спадщину свойому найдостойнійшому ученикові на знак того, що він єму передає свою власть; таке саме робили й жидівські пророки з милотями (μηλωτις). Деякі дранки мають по скілька сот років.

Шити дранку із шматочків
І сидіть в кутку терпіня
Краще, ніж писать прошеня
На шматочкові паперу
До дуків, що б дали одіж.
С поводатарем іти до раю
Се ж те саме, що й пекельна мука.

Оповіданє VI.

В записках Ардшіра Бабеґана (першого царя з дінастіі Сасанідів) говорить ся: Мудрець спитав Араба, чи багато треба йісти в день? Той одвітив: „Щоб йіжа важила сто драхм". — „Яку ж силу дасть така міра?!" завважив мудрець, а бедуін єму: „Така міра йіжі тебе піднесе, а що буде понад неі, те ти сам мусиш понести."

Оповіданє XXII.

Міні довелось побачити одного купця, що мав караван на півтори сотні верблюдів і сорок невільників та слуг. Одного разу запрохав він мене до свого покою й плескав пісенітницю цілий вечір. Він казав: „Отакий-о спільник у мене є в Туркестані, а о-стільки товарів у Гіндустані Отсе квіток, що я ґрунт придбав, а отсе мій вірник міні дав". Часом казав він: „Таки так! я пойіду в Александрію, бо там повітря чудове", а часом: „Ба ні! не поіду, бо Середземне море бурхливе... А то знаєш, Саадіє?" верз він далі: „інакша міні випадає дорога, що з неі вернувшись (коли воля Бога) про всякий гандель забуду тай жить спокійнесенько буду." — „А яка ж то дорога?" питаю ся. — „Тутешньоі сірки понакупляю тай повезу до Китаю: єі там не має, вона дорогая. Наберу китайськоі посуди тай повезу в Грецію, потім з Греціі повезу парчу до Індіі, потім з Індіі повезу мечі до Алеппа, потім з Алеппа (там добрі дзеркала) повезу дзеркала в Ємен, потім єменські матеріі повезу до Персіі, та аж тоді покину велику торговлю й сидітиму-крамничці." Отаке курзу у верзу міні правив доти, доки захрип. „Ей, Саадію!" каже він тоді до мене: „Промов же й ти пару слів про те, що бачив і чув." Я одмовив:

Завидющі багатирські очі
Вдовольнить лиш смерть або чернецтво.*)

Оповіданє XXVI.

Я бачив раз дурня: сам гладкий, на нім халат дорогий, під нім арабський кінь вороний, а на голові єгипетська намітка. Хтось міні й каже: „Що ти собі гадаєш, Саадіє коли бачиш таку мудру парчу на такій немудрій товаряці?" Я ж одмовляю: „Се помилка, писана золотим чорнилом".

---

*) Саадій дуже любить писати римованою прозою („тесджі). Я перекладаючи іноді роблю те саме, та не скрізь, бо се ж річ неприродна.

З книжки четвертої.

Оповіданє II.

Купцеві приключила ся шкода на тисячу червінців. — „Тілки ж не тра про се росказувати другим“, говорить він до сина. — „Тату“, питає той: „ти звелів — і я мовчати му, але ж витолкуй міні, яка користь з того, що я мовчатиму?“ — „А от яка“, одвітив купець: „щоб не було аж двох лих: Одно, що я гроші втеряв, а друге, що сусідоньки радітимуть“.

Про сум свій ворогам не повідай,
Бо скажуть: „Божа воля!“ тай зрадіють.

Оповіданє XXII.

Хатиб*) мав поганий голос а вважав себе за солодкоголосого соловейка. Він не говорив, а верещав. Ти б сказав про єго проповідь, що се крякає ворон-віщун, або згадав би слова́ з Корану: „Воістину, наймерзенійший із гуків — ослячий рев.“

Казно́дій сей — конячий батько,
Коли зарже — впаде Персе́поль.

Селяне шануючи єго духовний чин мовчки терпіли лихо й не лаяли ся з своїм хатибом. Аж ось другий хатиб, що жив у околиці й потайки ворогував проти першого, прийшов раз до него. „Ти міні приснив ся, нівроку,“ сказав він. — „Що ж ти саме бачив?“ спитав господар хати. — „Снилось міні, буцім був тобі гарний голос: усі парахвіяне спокійно тебе слухали.“ Хатиб трохи подумав тай сказав: „Який благословенний сон тобі приснив ся! Ти вияснив міні мої хиби. Теперечки я розумію, що в мене голос поганий та парахвіяне на мене лихі. Тільки ж я каюсь і навпредки казатиму казанє тихіш.“

З книжки пятої.

Оповіданє XIII.

Попугая зачинили в одній клітці з вороном. Дивлячись на бридку вроду крука, попугай мордував ся й казав: „Що за мерзений вид!... Гидка постать! Прокляті баньки!... Нечувані звичаї!.. Ой, вороне, віщуне розлуки! Коли б між мною та тобою була така далечінь, як між сходом і заходом сонця!

Хто у ранці, встаючи,
На твоє обличє гляне,
То тому погожий ранок
Темним вечером іздасть ся.“

---

*) Хатибом (на перську вимову „хетіб“) зветь ся один з менчих мусульманських попів, єго повинність проповідувати в пятницю.

Та ще більша дивниця, що й воронові було прикро сидіти поруч попугая. — „Воля божа! Воля божа!“ казав він та бідкав ся на коливорот долі. З одчаю він сплескував долонями й примовляв: „Побила мене нещаслива доля та лиха година! Мойій повазі більш личило б пишати ся десь на садовій стіні в кумпаніі з якоюсь вороною! Чим я, Господи, прогрішив, що тепер міні доводить ся кару приймати: сидіти в купі з отсим шаленим дурнем, з отсим базікалом неподобним?!“

Поважний дума, що в тюрмі він,
Як що сидить в кумпаніі гульвіс.

Оповіданє XXI.

1 Молодик один, людина щира та прадива,
Йіхав раз на кораблі; з ним дівчина красива.
Повідають: серед виру, у безкраім морі
Заразом обоє впали в хвилі непрозорі.
5 Корабельщик — на човенце! простягає руку
Парубчині, бо інакше із житєм розлука.
Той із хвиль: „Тебе об інчій я просю услузі:
„Залиши мене, а руку простягни подрузі.“
Замакітрив ся весь світ єму по цій-о мові.
10 Він втонув, та перед смертю проказав дві слові:
„Вірте, вірте, що нема любови в тій людині,
Що за друга забуває при лихій годині!“

З книжки шестої.

Оповіданє II.

Старий оповідав: Я висватав собі дівчину. Хату нашу я оздобив рожевими квітами, раз-у-раз сидів з жінкою на самоті в маленькому покойчикові, втупивши в неі очі й прихиляючись душею. Довгі ночі я не спав оповідаючи йій усякі вигадки та жарти, аби вона мене не цуралась, а ще й сама горнулась. Між інчим раз у вечері кажу я до неі: „Доля до тебе прихильна, щастя тебе пильнує: ти пішла заміж за чоловіка старого, що всього зазнав і світу бачив, що й горячого і холодного од долі скоштував, що добро й зло спізнав. Старий чоловік вміє шанувати прихильність, він сам раз-у-раз вірний, він добрий, ласкавий, ввічливий, ніжний. Щастє твоє, що ти не дістала ся якому небудь молодому жевжикові, примхливому, себелюбцеві, вітрогонові, котрий що миті до інчоі горнеть ся, котрий що хвилини інакше гадає, котрий що ночі де-інде ночує, а що дня новітньоі любки шукає.

Молодик як гвоздик, на обличе він гарний;
Але любощів вірних та щирих не зна.
Не шукай в соловья ти постійности зóвсім:
Він що миті до інчоі рожі співа.

Навпаки, пристарюваті люде живуть гаразд і розумно, не так, як дурні блазні“.

Багато ще я промовляв до неі на ту саму тему, думаючи, що полоню серце єі Тільки ж вона одповідала міні на все болізними зітханнями. Мусіли ми розвести ся. Єі віддали за парубка голодраба, кислолицього, лихого. Од него вона зазнала кривди та образи, терпіла утиски й несправедливости, а про те дякувала милості Господній і говорила: „Слава Богові! Я визволила ся таки з важкоі муки й зробила ся теперечки щасливою.“

Дарма, що ти погану маєш вдачу:
Ти хорошун, — люблю тебе, хоч плачу.

З книжки семоі.

Оповіданє XIV.

В одноі людинки заслабнулм очі.
Скупий, лікарів прикликати не хоче:
Звелів коновалу себе погоіть.
Той дав єму ліки, чим очі мастить.
Омаста гаразд пособляла худобі,
Людцеві ж порепались очі на лобі.
Скупиндя у галас, реве,
Того коновала клене.
До суду потяг. „Хто видав, що б людину
Так само ґоіли“, мовля, „як скотину?!“
Суддя ж коновалові каже в той мент:
„Іди, ти невинний, бо твій пацієнт
Не вдав ся б до тебе, немов товаряка,
Як би що не був справедливий осляка“.

З книжки осьмоі.

Приповість III.

Невіглас, хто зна наук багато
Та не хоче в діло йіх пускати!
Ані вченими не звуть ся, ані мудрецями
Ті осли, котрі везуть пакунки із книжками
Бо хіба ж багато тямить ся дурна скотина,
Чи од дров, чи од книжок важніє в неі спина?

Приповість X.*)

Коли маєш яку тайну, то не поспішай росказувати єі свойому приятелеві: хто зна, — може він колись стане твоім ворогом? Так само

*) Ся приповість, як і деякі другі в осьмій книжці, диха страшенним, грубим еґоізмом, проповідує недовіру людини до людини; та всі вони дуже цікаві з того погляду, що просто переносять нас в жахаючу обстанову XIII століття. Татарське лихоліте примусило кожного залізти в свою шкаралупку, занедбати громадські інтереси й узяти собі за девіз: homo homini lupus. Са-

не кожну прикрість, яку можеж вчинити ворогові, вчиняй: може він колись ізробить ся твоїм приятелем? Як що хочеш заховати якийсь секрет, то не повідай про него жаднісінькій людині, хоч би ти й дісне знав, що твоє діло нікому не шкодитиме.

Мовчуном бувати краще, ніж якуюсь тайну
Чоловіку росказати тай прохать: „мовчіте!“
Ей, простаче! ти загачуй воду в джерелі ще,
Бо коли рікою стане, вже не запинити.
Що не можна повідати в голосній промові,
Ти того не повідай і потайки в розмові.

Приповість XII.

Розмовляй серед двох ворогів такечки, щоб, коли вони помирять ся, тобі соромно не було.

Розмовляючи з друзями,
Обережним будь:
Часом може лютий ворог
Всі слова почуть.
Навіть кажучи до стінки,
Ти пильнуй себе:
Може хтось по за стіною
Слухає тебе.

Приповість XVII.

Стережись, як ворог скаже: „В ділі цім отак зроби-но,
Бо інакше доведеть ся бить з одчаю по коліну.“ *)
А коли він шлях покаже простий, як стріла,
Ти звертай на манівець, щоб не дізнати зла.

Приповість XVIII.

Гнів, що виходить по-за межі, виклика ненависть; недочасна ласкавість одбіра всякий страх. Не будь таким суворим, щоб другим надбриднути, та не будь і таким тихим, що ніхто тебе не боятиметь ся.

Пастух питав ся в батька: „Порадь мене, тату, бо ти старий

адій — дитина свого часу, виразистий речник своєї епохи Він і популярним зробив ся через те, що злинув не дуже високо понад порівень своїх сучасників. Аттар та Джеляледдін вимагають од людей геройства: Саадій рахує не на героїв, а на людей середніх. Він навчає, як-то обертати ся на сім білім світі, щоб, як Россіяне мовляють, „и честь соблюсти, и отъ убытка чтобъ Богъ избавилъ“; він навчає, як і до царствія небесного дістати ся, і на сім світі себе не покривдити, і за правдою стояти, і з неправдою не бороти ся, і приятелів кохати, і з ворогами жити в лагоді. Мораль у Саадія вузька, не йде понад приписи „жигейськоі мудрости“; хоч він і розум, та розум широкий а не глибокий

*) На знак одчаю Перси бють себе рукою по коліну. В загалі йіхні жести не такі як наші, див. Березинъ, Путешествіе въ сѣверную Персію. 1849.

і розумний". А батько йому: „Будь добрий, та не настільки, щоб вовк тебе роздер."

Приповість XXV.

От моя рада. Коли ти знаєш, що якась звістка засмутить когось, то ти мовчи: нехай хтось інчий роскаже.

Соловейку! Про вéсну людей сповіщай,
А погану новинку хай пýгач несе.

Приповість XXVIII.

Гей не слухай лесну мову хвалія отóго,
Що од тебе хоч дрібненьку може користь мати.
Бо коли хоч раз не вчиниш по єго бажаню,
То разів у двісті збільшить він твоі всі вади.

Приповість XXXII.

Нема нещасливіщого од лютих душманів:
Побє лиха годинонька — немає йім друзів.

Приповість XXXIV.

Чував я про східні сторони, буцім там виробляють китайські вази, кожну за сорок років. У нас у Багдаді йіх виготовляють у день сотку, але ж ти знаєш і йіх ціну.

Пташеня з яйця лиш вийшло, то й по корм уже пішло,
А людське дитя не тямить одрізнять добро і зло
Птах як стій зробив ся чимсь, по вік зостанеть ся нічим;
Через працю й хист людина стане висше над усім.
Шкло трапляєть ся усюди, тож і крам воно плохий,
А рубін добути важко, через те він дорогий.

Приповість LV.

Коли людина благородна терпить од негіді образу,
То хай од того не сумує, немов безчестя тут погане:
Як що паскудна камінюка розібє золотую чашу,
Не подорожчає той камінь, дешевшим золото не стане.

Хіба кому дивно, що співів соловейкових не чутно, коли він сидить в одній клітці з крякаючим вороном?

Приповість LVI.

Не дивуй ся, як що мова розумноі людини геть не чутна в зборищі грубих, неосвічених людей: не можна розчути голос ніжноі лютні серед тарахкотіння турецьких барабанів. Так само пахощів од амбри зовсім не чути попри смердючім часникові.

Крикливий невіглас горлає-верлає, щоб своєю безсоромністю затуркати вчену людину. Та хіба ж ти не знаєш, що Хіджазька співанка заглушуєть ся гуркотом воєнних барабанів?

Приповість LXI.

Вченому не личить лагідно оминати нерозумність простого люду, бо се обопільна шкода: зменчуєть ся пошана до вчености й збільшуєть ся неуцтво простого народа.

Приповість LXV.

Що судилось, те не змінять всі людські стогнаня
І нещасного сердеки й вдячного щасниці.
Задля янгола, котрий орудує вітрами,
Байдуже, як що загасне каганець вдовиці.

Приповість LXXV.

Найкраще сотворінє, як здаєть ся, є людина, а найгіршеє — пес. Тільки ж вдячний пес ліпший за невдячну людину.

Дай шматочок хліба псові, в вік не позабуде,
Хоч після разів із сто улупиш палюгою.
А надлюку чоловіка цілий вік лащіте,
За дрібницю він ладéн піти на вас війною.

Приповість XC.

Щасливі людці нехай беруть приклад з попередників, ніж мають самі стати нещасливим прикладом задля нащадків.

До насипаного зерна птиця не підійде,
Як побачить, що в сильці вже є одна пташина;
Хай тобі чужа пригода стане за науку,
Щоб не мала вчитись з тебе другая людина.

XCIII. Мудре слово.

Сум, який припадає перед веселостю, є краще діло, ніж веселощі, що за ними йде сум.

З перської мови переложив
А. Кримський.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя)

Часть перша.

IV.

О. Нестор правив утреню дуже помалу. В річах обряду і богослуженя він був педант. Кожду молитву читав чи співав звільна, виразно, не квапляючись і не ковтаючи слів і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о Нестора, о. Крайник, молодий ще і дуже живого успособленя чоловік, прийшовши до церкви в пів утрені, дуже нетерпив ся в закристії. Він був натще і єго ждала довга служба божа, з проповідю і акафістом, а о Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносив ся до о Нестора. хоча в очи єму чинив ся дуже покірним та послушним через те, що о. Нестор жив у дворі і, як мовить ся, „мав плечі“ у коляторки. Правда, о. Крайник доси не потребував протекції о. Нестора і духом чув, що в разі потреби о. Нестор не дуже б квапив ся єму допомогти, та все таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той бодай колп-не-коли виручить єго в церкві, а хто знає, може коли допоможе і де в чім іншім.

Уже була майже осьма година, коли о. Нестор ледви не ледви дочитав утреню. О. Крайник не чекаючи, поки він усе скінчить, убрав ся в фелон і став у царських вратах до мированя; ся функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручувати ся. Крім того у о Нестора дуже вже трясли ся руки, щоб він міг брати ся за се утяжливе діло Він і так утомлений цілогодинною стоянкою при вівтари, вийшовши в закристію, як був у фелоні і епітрахилі, так і сів на мягкім, шкурою оббитім кріслі і довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи єго як автомата, знімав з него богослужебні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою.— Не служать ноги... ані груди.. ні! А про те слово боже.. святе officium.. ні, ніколи не згоджу ся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносив ся без сумніву і до о. Крайника, котрий по скінченім мированю ставши на службу божу, ще заким о. Нестор добре видихав ся, добіг до євангелії. О. Нестор сидячи в кріслі раз у раз хитав головою немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дроботіти і опять критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченю служби, перед акафістом, і длятого о. Нестор не дуже довго й ждати мусів на конець властивого набоженства. Коли дяки відспівали „Буди імя господне“, він при помочи Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестив ся тричі і взявши старий соломяний бриль, прямо з закристії боковими дверми вийшов із церкви

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок з дітьми. Відповідно до старого хоч і не дуже побожного звичаю більша часть вірних на час казаня і акафісту виходила з церкви провігритись, дихнути свіжим повігрем, погріти ся на сонічку та погуторити Одні стояли громадками коло дзвінниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написі на деревляних хрестах та споминаючи небіщиків, а найбільша часть сиділа здовж церковноі стіни на відсоню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок

Коли о Нестор був іще парохом у Торках, він нераз остро виступав проти сего звичаю, казав перед казанем замикати двері церкви, щоб люде мусіли слухати его наук. Тоді его поява на цвинтарі серед сих груп, святочно поприбираних та занятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику трівогу та замішанину. Але тепер вони вже не бояли ся о. Нестора Новий парох, провадячи свое officium більше по ремісницьки, байдужими очима глядів на сей народній звичай, а о Нестор не вважав потрібним мішати ся в его педагогічний метод і наганяти людей до церкви. Оттим то его поява на цвинтарі не спразила ніякоі трівоги. Противно, старі й малі почали підходити до него кланяючись чемно і цілували его по руках.

О. Нестор очевидно рад був тим ознакам пошани, які показували ему селяне. Его память послабла вже. він тямив і знав по імени тілько старших своіх парафіан; молодших не міг пізнавати. Та про те він ласкаво всміхав ся до них, гладив йіх по головах, запитував, чийі вони і як живе ся йіх родичам, а зі старшими радо вдавав ся в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав его за весь той час, богато допомагав его памяти, нагадуючи ему імена і важнійші події з житя кождого з тих людей, що підходили до него.

От так проводжений о. Нестор вийшов за фіртку церковноі огорожі. Случайно чи ні, досить, що він попав не в ту фіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець, при котрім по обох боках, потапаючи в густій зелени верб, лип та овочевих садків розкинулось чимале село Торки Зараз по другім боці гостинця, насупротив церкви стояла „плебанія“ — новий, просторий будинок під гонтами, з двома коминами на дасі, з ганком до гостинця і з квітником перед ганком. Ся плебанія збудована була вже за о. Крайника, розуміє ся, коштом громади, котра дуже бідкала ся, поносячи тягар конкуренціі та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебаніі, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками Але о Крайник був молодий чоловік, з новою освітою і більшими вимогами, мав жінку і дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити в старій, майже хлопській хаті.

О. Нестор, хоча сам задля старости і немочі зрік ся парафії, все таки по слабости людській рад був тому невдоволеню громади з нового пароха; часті нарікання громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорою, перекривлюючи голову на бік та говорячи ув-одно:

— Га, то трудна рада! За то маєте молодого священника з йімостею, паничами і панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Ні, *любі мої, треба й до молодих навикати!*

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову новоі плебанії, причинить ся й від себе чим небудь до покритя тих коштів. Всі тямили, що коли ще за єго урядованя будовано нову церков, він із власноі кішені дав 3 000 гульденів на будову а потому ще 2.000 на малюнки та закупленє ріжних церковних сосудів. Та сим разом громада перечислила ся, бо о Нестор не дав нічого. „Дім божий, то зовсім інша річ, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до него, — але плебанія!.. Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому пароховн палату будувати — га, воля ваша. Але я до сего не буду належати. Ще може скажете міні для єго йімосці фортепяни справляти...“

Дивна натура людська! Хоча о Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле єго житє, випхнув єго зі звичайноі людськоі колії, зробив відлюдком, приглушив єго духові спосібности, то все таки він не любив. не поважав женатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о Крайника таки зовсім ніколи не був. Навіть в часі візітації митрополіта він не дав склонити ся, щоби переступити поріг новоі плебанії. Щось немов відпихало єго від неі, немов якимось противним, чужим для него духом віяло від того ганка обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон з білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамінами, левконіями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносили ся часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів-студентів, гармонійні акорди фортепяна — бризьки і хвилі того спокійного та богатого змінами шумом родинного попівського житя, котре повинно б було випасти й єму на долю, та котре відібрала єму якась лиха чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував своєму молодшому наслідникови того родинного житя, щоб жалував своіх самотних літ. Єго серце давно вже зівяло, єго чутя надто були притуплені, щоб почувати зависть із за таких річей.

Як одинокий відгук того неприхильного чутя являла ся у него якась йідка насмішка, коли проходив поуз нову плебанію, якесь критичне хитанє головою, і вперта нехіть переступити поріг сего заказаного обійстя.

— Таке то! — проворкотів він і сим разом. проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово

боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманціпантка! Не бій ся, до церкви не піде Там саме хлопство!...

Деменюк нічого не відповів на сі слова Вирісши з малку при церкві і при священниках він привик шанувати кождого з них і не любив, коли якій духовній особі чим небудь докоряли. А до духовних осіб він зачислював не тілько самих попів, але й їх рідню

Аж коли минули плебанію і о. Нестор зовсім успокоїв ся, Деменюк порівняв ся з ним зовсім і цілуючи єго в руку сказав несміло:

— Я би отца духовного о щось просив

— Ви. Гнате? — здивував ся о. Нестор. — А то що такого?

— Та я не знаю... Може то єгомосцеви не в лад буде...

— А боже мій! Гнате! Говоріть бо по просту!

— Та знають єгомость.. Моя Маланка.. ота, що в коваля служить..

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тілько й усеі моеі рідні.

— Ну, і щож з нею?

— Та не добре прошу єгомостя. Дуже не добре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони боже! Хоч правду кажучи. як би захорувала, то може б міні не було тілько гризоти.

— Ну, а щож? Пустила ся на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинив ся з переляку Деменюк. — Хіба я на те свою дитину годував і кохав і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Аджеж єгомость знають еі!

— А, знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща..

— Е, що тото! Я еі батько! Не хочу хвалити ся, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по правді: то золото не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина.. Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалую ся.

— Ну, так якаж вам з нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомостя. гризота, що цур йій та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неі сказати, ніби то, про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав йій Господь і красоту Не знаю, чи на щастє, чи на горе. Бо в біднім стані красота для дівчини рідко коли добро... Та чень то господь милосерний якось оберне. Бачите, сподобав собі еі ковалів син, того таки коваля, у котрого вона на службі.

— Максим. Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі єго.

— Той сам, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син Сподобав дівчину і батькови свому тай міні оповів ся. Щож, я хіба господу богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя і придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний

чоловік, знаємо ся від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре і полюбив. Бачите панотче, все так і складає ся, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам боже, Гнате! Дай боже вам і вашій дитині всего доброго. Хоч то з тим ковалем..

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перебив єго Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що єму стало ся, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в поли, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовищі — де тілько вона покаже ся, так щоб не при людях, зараз він коло неі і вродить ся. І баламутить міні дитину, прошу єгомостя, — от біда! Наговорює йій, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до него в службу, що він єі зробить панею, візьме з собою до Львова, оженить ся з нею і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просила ся у него і втікала і всяко відповідала єму, а він усе своє говче. Як би то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду А то ж нашоі дідички син, я у єго матери служу, то бідна дитина боіть ся надто остро з ним обійти ся, щоб, буває, і міні і йій чим небудь не пошкодив. Бо що єму? Хіба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпив ся і посумнів слухаючи тоі мови. Видно було, що вона дуже не мило вразила єго

— Так чогож ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя як до рідного батька — —

— Е, що там, батька! — якось сукристо буркнув о Нестор, котрого ся історія очевидно скребла по серці. — Нехай дівчина пильнує ся, щож тут більше можна порадати?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Доси я хоч знав про підходи панича, та не бояв ся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось стало ся дівчині. Ходить як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неі скачуть то знов потім сумна, що й слова від неі не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діє ся.

— То злий знак! То дуже злий знак. — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити — тілько най єгомость не гніваютъ ся за мою сміліcть! — чи не схотіли би єгомость самі з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але може би єгомость ліпше промовили йій до серця, може би вона сказала, що з нею стало ся.

— Гм... Се можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеви! — сказав Деменюк цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає і любить як рідна дитина і нічого перед єгомостем не утаіть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевоі хати, то я викличу єі в садок тай поговоримо.

Лице Деменюка прояснило ся, згорблена стать випростувала ся при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвили похопивши ся зупиняв ся серед дороги і дожидав старенького священника, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тілько раз у раз шевелив губами, немов нечутно розмовляв з кимось невримим.

Отак ідучи вони по недовгім часі дійшли на конець села. Остатня хата була Ковалева. Вона стояла на ліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом з широкою брамою і містком до гостинця, мов якась фортеція, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу і полудня притикали тут до села. Тілько к півночи понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тягли ся довгою крутою змиєю головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, підпімалось узгірє, на котрім в вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг з того боку, дрімав могучий панський ліс.

Зараз насупротив хати-фортеції, на право від гостинця, без огорожі, тілько обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузьня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом спертим на чотирьох стовпах вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанєм коней, стуком молотів та різким, мегалічним дзвенькотом ковала. Тут раз у раз, від ранку до пізної ночи, сопів важкий міх, прискав огонь у горнилі, скакали зиндри з під могучих ударів молотами, скрипіло зелізо гризене пильниками, обертало ся точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією, ішли розмови, жарти, оповіданя, чергуючись з палкою, енергічною працею. Се справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борон, серпи, коси та заступи, що опісля як піонери людської культури мали йти в широкі простори піль, риючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну ростинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обув, щоб тим лекше могли поборювати трудности, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікови при переході з місця на місце Тай дерева, ліси, камінє, річка і вітер, ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці Тут виковувано сокири і топорі, що виострені на точилі блискали смертельною погрозою до того ліса, що ген там далеко на узгірю дрімав мов темна хмара, тужливо шумячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибілю, котрої насіня виковувала отся невеличка сільська кузня. Відси йшли в світ пили, сверли та долота, зладжені і виострені на те, щоб різати, лупати, вертіти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх зелізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що онгам геть-геть у низу, за фільварком, де річка Торівка широким півокругом опоясує узгірє, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб за дармо обертала єго колеса І вітрови грозила ся кузня, бо з неї а не відки виходили знаряди, що на даль-

ших сугорбах узгіря, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом отсей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах як баба Яга на костилях, був великою і могучою силою, котрої впливи йшли широко і далеко навкруги, ширше і дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковала, що в ній розлягали ся.

А душею тої збройівні, тої могучої та плодотворної сили. осередком веселої та працьовитої компанії, що тут день у день збирала ся, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдаряла кождого в єго назві, в тім сполученю руського імя з прозвищем знаменитого німецького писателя, проявляла ся в цілій вдачі, походженю і поглядах торського коваля. Єго прадід був чистокровний Німець, коваль спроваджений з Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз в перших роках австрійського пановання. Вже син того старого Гердера оженив ся з Русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван хоч тямив про своє німецьке походженє, вважав себе Русином. Ще дід єго покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним з рештою мужиків і разом з ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогованю супроти двора. Була се приземкувата, коренаста та крепка постать. Густе, довге волосє на голові, колись огнисто руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуси, що закручувались аж за вуха, були білі як сметана. Та про те Іван Гердер не мав іще й шістьдесяти літ, а єго голос, колір лиця, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного житєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима і мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілими руками він подабав троха на тих зелізних баранів, котрими в старину штурмовано мури. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами Українця відповідала й вдача Івана Гердера. Здавалось, що ваганє, нерішучість, слабість волі та розчарованє були зовсім недоступні для єго вдачі. Невтомимий робітник він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Всякі противности не то що не знеохочували єго, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь войовнича він про те був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміяти ся і єго кузня завдячувала власне тому єго талантови своє оживленє і многолюдність. Люде йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб віддихнути якоюсь свіжійшою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував за молоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кождої нагоди підібрати відповідну повість, з кождої повісти розвести такі думки та виводи, що люде слухали єго без голосу, тілько цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем та темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки,

сильного характеру і живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радувати ся, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів єго молодости, та не любив єго. Зачерствілій, хорій душі старого панотця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері гілько одно — вільнодумця та єретика, тай то ще впертого, непоправного і войовничо настроєного, а затим подвійно небезпечного! І справді, найлюбійшим полем думок, міркувань та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім з усею силою проявляла ся єго войовнича натура було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народа. Хоча шкільна єго освіта була дуже маленька, то все таки він власною працею, читанєм книжок і розмовами з ріжними людьми дійшов до таких думок, що геть геть вибігали по за ті тісні рамці, в яких у нас немов би приписано, не мов би богом самим установлено обертати ся мужицькому розумови. Він виробив собі певний крітіцізм – спокійний, не визиваючий, та при тім і не трусливий та не уступчивий. Зі своїми єретичими поглядами він не ховав ся ані перед мужиками в кузні чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносив ся й до інших верстов та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав „дармоїдами". І коли отак нераз у кузні, тримаючи могучим молотом о розпалене зелізо, подразнений оповіданями людей про ріжнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було з разу з легка, лагідно, на пів іронічно, а де далі з щораз більшим жаром та запалом перебирати ріжні болячки мужицького житя, ріжні недомаганя мужицької думки, то голос єго при тім стає ся міцний та дзвінкий як наострена сталь, роздає ся чутко почерез стук молотів, стогнанє міха, прискане іскор і скрип пильників, і такимиж яркими, прискаючими іскрами западає в людські душі. Слухаєш єго інколи в отій напів темній кузні, що мала тілько одні двері а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть встає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушєм та кропивою. А по тій цілині якась таємна, незрима рука веде плуг — не хитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, блискучим лемішем і з таким же переднім зелізом, що немов півмісяць одним острим рогом впиває ся в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно і невпинно, скрипить інколи в твердому грунті, хрустить лемішем о камінці та недогнилі пеньки, але йде все далі і далі, підриває корінє хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли таки плуги, клали ся такі скиби не тілько по отсих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвав ся о. Нестор, зупинивши ся перед ворітьми ковалевої фортеції, і знявши капелюх з голови кратковaною хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на єго лиці, карку і величезній лисині, котрою світило ся все єго тімя. — Ніяково міни йти на обійстє сего єретика. Недавно я ганьбив єго і заказав єму, що доки не поправить ся, то я й слова до него промовити

не хочу а війшовши на єго подвіре я міг би єго здибати, а тоді вже, звісно, прийшлось би говорити. Так чи не ліпше б ось що зробити? Я ось тут зажду, на вулиці, а ви підіть тай викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. - Коваль ще у церкві, я єго бачив. А по церкві він певно піде до ради громадськоі. Прошу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б міні не хотіло ся.. Ну, та вже нехай.. Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль І як таких людей земля свята носить!... воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обійстє.

— Та щож, прошу єгомостя! Видко ся, на щось і йіх пан біг потребує, коли йіх держить на світі тай ще дає йім силу, веселість, здоровлє, маєток тай ще оттаких дітей, як Максим.

— А.. Максим... Максим ковалів.. Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе бог єму давав за єго заслугу. Ні, се тілько на пробу єму... чи отямить ся, чи скрушіє перед богом. До часу се все, Гнаге, до часу! А мине час.. не хочу пророкувати, але чую се... хто доживе, той побачить.. Не може то бути, щоб бог не покарав такого грішника

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти се мовиш, Гнате? Як може бути добрим і чесним, хто в бога не вірує?

— І в бога він вірить і молить ся, се я добре знаю, — знов грібував сперечати ся Деменюк, провадячи по під руку о. Нестора вузкою стежкою в садку. протоптаню серед високоі трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він в бога! — змагав ся о. Нестор. — Бо як би вірив, то би слухав того, що бог приказує А молить ся тілько з гордощів, як той фарисей у євангелію, щоб люде бачили.

Деменюк не змагав ся далі, але посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів похиливши голову, руками опертий на паличці і без голосу шевелячи устами, немов в дусі торочив і далі своє нарікане на ковалеву безбожність Погляд єго недвижно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи добрати ся до сочистих листочків єі цвітовоі корони, щоб єі обгризти лакомими зубами.

— Оттак і по нас повзе та надвигає ся, що кому суджено! — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по єго тілі. Може се було від холоду, що стояв у саду, від тоі вохкости, насиченоі запахом трав і цвітів, що клубила ся в тіни вікових дерев; але о. Несторови зробило ся моторошно. Душу єго, зворушену розмовою про ко-

валя, отся невинна гусільниця збентежила ще дужше. Він витріщив широко очи і вдивляв ся. Гусільниця мов під люпою росла в єго очах, робила ся здоровенною та могучою, заслонювала і садок і хату і все своїм товстючим, зеленкуватим тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажаня о. Нестора.

— Оттак повзе та надвигає ся, що кому суджено! — шептав він тремтячи всім тілом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрясти ся та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенув ся. Тут же над єго вухом роздав ся дзвінкий, різкий дівочий голос, пронесли ся слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка в верхній половині облита ясним сонцем а ногами потапаючи в тіни Лице єї, червоне як калина, горіло здоровим румянцем, чорні очи палали якимось палким огнем, а рожеві губи, розняті при виголошуваню тих слів, просвічували до сонця мов рубіни, коли о. Нестор підвівши голову поглянув на неї з низу в гору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на ковнірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тімя. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся єї постать. О. Нестор мовчки дивив ся на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що єму з нею говорити і від чого починати.

— А .. а... то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла .. висока та гарна. Давненько я бачив тебе..

Маланка підійшла близше і поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали міні, що єгомость мають міні щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко і немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але деж твій тато? Де він подів ся?

— Я дала йім троха пообідати, мовила Маланка — Бо там у вас між великими панами про него бідного ніхто не дбає, чи йів він, чи ні.

— Ну, Маланко, сего не може казати. Твій тато ніколи міні не жалував ся на те, щоб єму за мало йісти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалував ся! Адже ж він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалувати ся. Але єго треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а про те ледво присилувала єго, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мала коли з вами балакати

— Та то.. я не від себе. то властиво — почав о. Нестор, видимо не приготований на таке пряме і різке питанє

— Щось вам певне тато говорили на мене! — перервала єму Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бій ся бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молить ся до тебе. так тебе любить?

— Е, любить, любить! — з нехітю промовила дівчина. - А про те мучить мене своїми підозрінями та науками. Спокою міні не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак случайно сказала єму, що панич лазить за мною та навприкрює ся міні — се ще на весні було — і від тоді тато коли тілько здиблють ся зо мною, все тілько про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути єму на шию.

— Бій ся бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись то сказала йім: Таточку, як за богато соли в борщ кидати, то пересолить ся. Не мучте ви мене з тим паничем, бо бігме більше, вам ані словечка нічого не скажу.

— Отож то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Се власне стрівожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбує ся та побиває ся, щоб ти була щаслива. А коли ти єму таке сказала, то що він мусів подумати собі про тебе? Мусів подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче міні нічого сказати!

— Але щож я маю єму казати, коли панич давно про мене й гадки не має, і не дивить ся в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивить ся? — аж скрикнув о. Нестор, а в єго зачудуваню чути було й примішку нетаєної радости. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторови прямо в очи.

— В такім разі... Ну, але чомуж ти се не сказала татови, щоб він так не гриз ся?

— Як не казала? Сто раз не раз казала: Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я єму раз-другий відповіла, дав міні спокій. Коли бо моі тато такі, прости господи гріха, як той кліщ. Як уне ся в одно місце, то вже там довбає і шемрає, доки єго силою не візьмеш. Усе собі мусять щось такого найти, щоб мали чим гризти ся. І щож я тому винна? що на те пораджу? Така вже йіх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає.

— Але божу ся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервонійша рожа.

— Ну, то слава тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбує ся мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там незнати що! — додала рішучо і ще раз поцілу-

давши єго в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тілько мигнула на перелазі єї червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тілько дзвінкий, сріблистий сміх залунав на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенув ся та озирнув ся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось єму не подобав ся.

— Чи се вона з мене сміеть ся? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Ей, небого? Щоб тілько ти сама себе не одурила!

І він невдоволений кінцем своєї розмови, підняв ся з місця, щоб іти геть із сего садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив єго коваль Гердер, що разом з жінкою і сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів єго ще від брами, тим всевидющим господарським оком, котре від разу пізнає, де котрий камінчик, де котре поліпце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до него на пошепки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єгомость у нас у саду сидить!

— Ну, так щож? Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А се що єго до нас привело?

— *Зараз будемо знати.*

І вони всі троє звернули до фіртки, війшли до садка і стежкою попрямували до о. Нестора, котрий змішаний троха сею стрічею і бачучи себе безпомочним без Деменюка, постоявши троха знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повитав Гердер о. Нестора, з далека знимаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева і Максим підійшли близше і поцілували панотця в руку. Коваль не чинив сего, тілько всміхаючи ся говорив звільна:

— Бачимо і очам своїм не віримо. Що за рідкі гості на нашім обійстю!

— Перепрашаю, що так самовільно.. Та властиво я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив з єго дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже єї любить, трясе ся над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом лехковаженя промовив коваль і махнув рукою. — Доки Маланка у мене і доки сама чесна, то не має чого бояти ся, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хібаж так можна говорити? — вмішав ся Максим у розмову. — Доки Маланка чесна. Виж самі дуже добре знаєте, що вона чесна і на ніяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, о кілько знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, сего при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішала ся жінка. Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що перхає в ріжні боки, так що й не зміркуєш.

— Та певно, що перхає! І бог зна куди залетить, коли єі в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас йій нічого злого не стане ся.

— Та я вже говорив з нею, — сказав о. Нестор — Вона також впевнювала мене, що єі тато дармо турбує ся, що панич йій зовсім не докучає.

— Я з ним колись то переговорив пару слів по приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємо ся. То він міні дав слово чести, що нічого злого против Маланки не задумує.

— Я також колись то говорив з ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там єму сказав, те нехай поміж нами й лишить ся, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор.— А то признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінило ся. Якась така зробила ся різка, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось таіла ся.

— Ні, ні, панотче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спаси біг вам! — промовив о. Нестор, простягаючи єму руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки панотця, але всміхаючись сказав до него:

— Та сидіть іще панотче! Куди вам спішити ся?

— Треба йти! Засидів ся. Де тілько той Деменюк так довго барить ся!

— А деж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко тай ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка і Максим пішли до хати, а коваль став перед о Нестором, котрий опять сів на лавці.

— Не гнівайте ся, панотче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки котру ви подавали. Я чоловік отвертий і не хочу ні з чим крити ся. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика, невірного і проклятого, а тепер подаєте міні руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість

В остатніх словах Гердера хіба глухий не дочув ся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж міні, бо моє сумлінє спокійне.

— Спокійне? Не вірю сему, ковалю! Як може бути спокійне сумлінє у чоловіка, що в бога не вірить, з усего святого сміє ся?

— Ей єгомость, єгомость, — якимось немов благаючим, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви се можете отак спокійно говорити: Не вірить в бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так судите?

— По вашим ділам суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річи, — спокійно відповів коваль — Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він побожно хрестив ся і сповідав ся! Як плакав цілуючи хрест! Той певно вірив в бога.

— Хто знає, може він і швидше найде у бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, у котрих бог за кару заглушив навіть голос сумліня! — грізно простуючись промовив о. Нестор.

— Ну, єгомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилили ся. Голос сумліня у мене не заглушений. Коли часом трафить ся — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правді, чи посварити ся з ким, чи скривдити кого, то сумлінє мучить мене, спати міні не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумлінє у мене заглушене? Але коли хтось встає і каже: мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть вязати і розвязувати, — а я бачу, що він такий же чоловік як і я, що він звичайно навіть не знає, що вяже і що розвязує, то як я можу єму вірити, свою душу, своє сумлінє в єго руки віддавати?

— Алеж він не від себе, а з божої волі се робить, а бог знає, що має вязати, а що розвязувати.

— То певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до бога трафлю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Як би бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників — —

— Егеж, еге! І попів і деканів і капоніків і суфраганів і мітратів і епіскопів і кардиналів і пап, що хрест святий на пантофлях носять, усе се сам бог власною особою повстановлював! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: від тепер можете мене не знати і не слухати, а тілько отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою і релігією і богом!

— Хулиш, ковалю, бога ображуєш оттаке говорячи! — ледво промовив о. Нестор. — Ну, деж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх чи два, але треба правду сказати. Ну, скажіть міні, чи не так у світі діє ся? Кілько то з вас посвячених осіб має справді бога в серці? Почислить їх на пальцях! А кілько є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про се я спокійний, — відповів коваль. — Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тілько я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши ані мого серця ані моєї віри, а самі ховаєте ся за євангельські слова: „не судите, да не судими будете!“ Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була доси? Кілько літ ви навчали і катехізували і ганьбили і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіть ся, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпука, се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке пянство, яке злодійство, які свари та лайки, в громаді яка неправда та кривда — чи ви маєте о тім понятє? Чи ви то чуєте — здаєть ся у вас сумлінє не заглушене? — що відповідь за всю оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор. мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже й Христос говорив, що деяке сімя мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якоїж плати варт б де робітник, що все зерно розсіяв по каміню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає житє, нема любови! Ваша мова як кимвал що бренькає, а ваша наука як мідь що гуркотить. Шуму богато, а добра нема.

О. Нестор чим раз більше подавав ся в низ при тих словах, немов ослабав, вянув і горбив ся. Вони були мов острий ніж, що шпигонув єго в серце. Перший раз сей єретик отак розговорив ся з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно, різко загнув палець під єго серце, заворушив у нім такі фібри, що бачилось зовсім уже були завмерли і заглухли. І справді чим же було єго звиш 30-лігне святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на єресях, то щож з того? Хто зна, чи се не для того тілько, що ніколи о справах віри не думав глубше? Хоч він совісно читав служби божі, утрені і акафісти, не пропускаючи в них ані одного слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації і поучав людей при всякій нагоді, то все таки — він з безмірною гіркістю чув се в тій хвили — робив се з обовязку, як урядник з обовязку укладає позви та декрети в справах, що єго зовсім не обходять Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народа він не вносив того огню, того всепожираючого запалу,

котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, труждающих ся і обремененних, що нераз ідучи до церкви чекають почути справді сердечне слово потіхи та відради, а потім, заким дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погріти ся на сонечку та побалакати в сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Тай що то говорити? — мовив далі Гердер хвилю помовчавши і нахиляючи ся до о. Нестора. — От і ви єгомость — - Бог мене покарай, коли я хочу вас осудити, але правда правдою лишить ся! Ну, скажіть по правді, о що ви на парафії більше дбали: чи о душі своїх парафіан, чи о те, щоб як найбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — болючо мов з під ножа скрикнув о. Нестор

— Хібаж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумлінє тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника і від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влекшили йій тягару, давши 5.000 ринських на церков але чи ж ви думаєте тим бога підкупити? відплатити свій гріх, тяжкий гріх, той, що ви стілько літ занедбали робити те, до чого були зобовязані, занедбали любити своє духове стадо Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос єго робив ся різкий, слова летіли швидко і попадали в ціль мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобає ся. І тепер він виливав з душі те, що в ній давно вже було накіпіло, зовсім не зважаючи, яке се враженє робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїш ся бога? — роздав ся нараз за єго плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади!

Се був Деменюк, котрий почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем наблизив ся помалу і мимо волі підслухав остатню промову Гердера. Зимний жах проняв старого церковника і він ледво осмілив ся поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали єму з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста єго раз у раз порушували ся, зморщки на лиці і під очима зробили ся якісь глубші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котили ся гіркі, грубі сльози і пробігши по крутих заломах зморщків падали на коліна. З груди єго від часу до часу роздавало ся важке, мов дитяче хлипанє, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючи ся до о. Нестора. — Що вам такого? Ви щось недужі? А я дурний там забалакав ся!...

— Нічого, нічого, Гнате, — ледво чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця. — Слухайте, ковалю! Подайте міні руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був троха змішаний тим несподіваним вибухом чутя у старого панотця. Він ніколи ще не видав єго таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливим. Та про те бачучи трівогу Деменюка він і сам було троха перепудив ся і почав уже докоряти собі, що надто остро обійшов ся зі старим, що не змовчав дечого. Оттим то він урадував ся почувши, що панотець на него не сердить ся. Він живо подав єму руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердять ся за мої слова! Може я й не добре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледво дишучи промовляв о. Нестор.— Бог тобі за се заплатить.. Я не сержусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка.. за мої...

Голос єго тряс ся і уривав ся що хвилі. Деменюк узяв єго під руку і випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та перепрашаємо — —

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за відходячами.— То я би повинен...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі!.. силував ся голоснійше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашляв ся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеції і повільним кроком пішов до хати, де вже жінка і син давно ждали на него з обідом.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впорядкував

М. Драгоманов.

Б. Вірші про громадські справи

Звичай писати вірші про громадські справи, політичні і суспільні був дуже розширений в старі часи на Україні. Звісні вже в печаті по літичні вірші про пригоди в часи Богдана Хмельницького, приложенд до хроніки Єрлича, (напечатані при „Богд. Хмельницкомъ“ Костомарова і в „Историч. Пѣсни Малор народа“, т. II.), довга вірша про битву під Берестечком, (напечатана д. П. Житецьким в Archiv f. slav. Philologie II B. 297–307), вірші на ріжні пригоди української історії кінця XVII. ст. внесені в „Лѣтопись Сам. Величка“, вірша Мазепи і др. того часу (перепечатані в наших Політ. піснях укр. народу XVIII—XIX ст.), деякі вірші на пригоди XIX ст. (інвентарі, волю крепацьку, польське повстанє в 1863 р. і т. і.) по части перепечатані і розібрані в нашій книжці „Нові українські пісні про громадські справи“ і в статі д. П. Кузьмичевського „Малороссійскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ“ в „Кіевской Стар.“ 1887 р.

По сим матеріалам уже б можна написати досить докладну історію політичної вірші на Україні Тільки ж багато таких віршів ще мусить бути в невідомих рукописах або в устах народа. З тих, котрі печатаємо далі, видно, що й доси вони складають ся по приміру старих. Всі вірші сего відділу печатають ся перший раз.

I. Уманьська різня 1768 р.

В славнім місті до Уманя зїіхали народи,
Яко Ляхи, так і жиди, не знали пригоди,
Же смерть будет невідома, страх такий напáде.
Чи то з неба з божій волі гинем в тебі граде,
Чилі з того священного род Мельхиседека,
Котрий зібрав пятнадцять сот різунів чловіка?
Межі ними сотниками Желізо і Шило,
З котрих волі, з йіх сваволі жидам ся з'явило,
Так тим Ляхам католікам і правдивій вірі —
Смерть страшная всім невинним стала ся без міри.
З той причини, же і Гонта мислив боронити,
Тілько його з Уманщини хлопцям заплатити.
Зумислили, же йіх не дасть, йому ся звірили,
Всіх козаків, його хлопців барвою покрили.

Ах узрівши Гонта сотник устроєні хлопці:
„Нуте, йідьте а по парі зо мною, молодці!
Пойідемо до різунів, щоби ся спитати,
З чиєй волі до Уманя йідуть рабувати?“
Скоро вийшли аж за браму, люду ся склонили,
В той час Ляхи так теж жиди зміну зрозуміли.
Же пойіхав право до них, в себе не стріляли,
Показавши Гонті „Право“, зараз ся звітали.
„От-то тоє, пане Гонто „Право“ від цариці,
Щоб вибрати кукіль, брате, з голоі пшениці.“
Скоро Гонту сотника „Правом“ підмовили,
З понеділка на вівторок Уманя добили.
Зараз з раня во Умані стала ся спотичка:
З Ляхів, з жидів, з малих дітей текла крвава річка.
Течеть річка кровавая, паде у потоки:
Ріжуть Ляхи (ляхів?), священників гілтяйскіє звлоки.
Малих дітей отлучивши до дому загнали,
Старим Гонта окрутником, в котрого ся прохали:
„Даруй житьом, пане Гонто, дітей малих, — віси (знаєш):
Нечай смерти, тепер гинем од остроі списи“.
Гей у лузі на калині да зацвіли цвіти,
Тей погибли на Уманю невинніі діти.
Тей най би то діти, діти, а то старі люде!
Кажуть пани, кажуть Ляхи: „козаччина буде“.
А в городі віще *) пишуть), котрих полічили,
Ляхів, жидів тридцять тисяч, а всі положили.
Опроч трупу побитого не видно нікого,
В славнім місті пустки всюди, а гілтяйів много.
А пан Гонта по риночку похожає со́бі, —
Незадовго, пане Гонто, смерть буде і то́бі.
Дійшли слухи пана Гонту темненькоі ночи:
Іще йіде Москви много йому до помочи.
Скоро Москва до Уманя зраня поспішила,
Поприсягши єдин собі (один одному) ураз ся злучила.
На другий день всіх гултяйів Москва повязала,
А пригнавши до обозу, Ляхам в руки дала.
Зараз Гонту сотника взяли чвертувати,
Руки, ноги, чвертки з тіла на паль забивати.

Вірша ся списана нами зі згаданоі висше галицькоі книжки, одержаної нами від д Ів. Е. Левіцького. По всему видно, що вірша ся вложена була зараз же після самоі уманьськоі пригоди 1768 р. Інтересне в ній оповідане про те, як Гонта був склонений перейти до „різунів“ показом єму „права від цариці“.

---

*) З польського „wici“ — рапорти.

2. Насильства конфедератів у 1768 р.

Во шестьдесять вбсьмом году
Собиралось народу
З войська многих, бардзо строгих
Молодців возбранних.
В Білоцерковськім повіті чудо показали,
Близько Савковой пасіки попа зарубали
А єгомость пан Камінський,
Комендант конфедерацький
Казав всьому войську свому
До двору збирать ся
Севериновську всю шляхту ставить у громаду,
І в кождого трусить, глядить кровавої шаблі.
Послав в конець своїх гонців Чупиру трусити,
Злих розбійців, душегубців к собі приводити:
Білецького, Левковського, Чупирськую шляхту.
Бог то знає, кров видає людям на признаку,
Привезли йіх в Севериновку розбійців лукавих,
Приводять йіх в попівський дом і к невинной главі.
Лежить глава порубана, вся кровію сплила,
Посічена чорна одежда і все єго тіло.
Священники труп приємше в труну полагають,
Честно проводять архипатрона, во гроб опускають.
Стоїть на гробі род капланський, сльози проливає,
Білецького, Левковського бардзо проклинає.
Білоцерковський кат Шимко собі йіх приймає,
Праві ручки утинає, з пліч глави здіймає.
Ох мій боже, милий творче, создателю світа,
Дай нам в мирі сім прожити без злого навіта!

Віршу сю ми беремо з досить інтересного рукопису „Описаніе села Севериновки Святомихайловской церкви, Таращанскаго уѣзда“ (кіївськоі губ), зробленого очевидно тамтошнім священником. Окрім вірші там знаходимо докладне оповіданє про описану в ній пригоду, котре ми вважаємо відповідним подати тут цілком: „Сказаніе о мученической кончинѣ Іоанна Зубчевскаго, перваго священника на приходѣ севериновской церкви, сохранилось съ малѣйшими подробностями въ одномъ семействѣ, родственномъ ему. Изъ этого семейства осталась теперь одна глубокая старуха, еще впрочемъ вполнѣ сохранившая способности ума, отъ которой мы слышали этотъ разсказъ. Всѣ жители села Севериновки и даже многіе изъ сосѣднихъ селъ знаютъ также о смерти Іоанна Зубчевскаго, но съ меньшею ясностію. Въ памяти народа удержалось это событіе потому, что о немъ всегда напоминаетъ каменный крестъ, стоящій на томъ мѣстѣ, гдѣ пострадалъ священникъ. Существуетъ еще и пѣснь, передающая это событіе въ точности и съ подробностями согласно съ разсказомъ. Пѣснь эту слыхали мы отъ помянутой старушки. Говорятъ, что ее знаютъ еще нѣкоторые старые люди.....

„Объ обстоятельствахъ, сопровождавшихъ собственно смерть священника, какъ не упомянутыхъ въ пѣсни, дополнимъ разсказомъ старухи, приводя его почти буквально въ русскомъ переводѣ съ малороссійскаго: „Въ то время собирались въ нашемъ краю конфедераты для усмиренія „коліивщины", но они еще болѣе дѣлали зла народу, особенно православнымъ, называя ихъ схизматиками и стараясь обратить въ Унію. Они грабили ихъ, били и дѣлали всякія насилія. Такой отрядъ этихъ конфедератовъ вошелъ однажды и въ Севериновку. Покойникъ о. Іоаннъ испугался страшно и всѣ люди въ селѣ перепугались. Чтобъ умилостивить конфедератовъ, о. Іоаннъ вышелъ имъ на встрѣчу съ церковною процессіею. Каминскій сказалъ впрочемъ, что „не нужно насъ такъ встрѣчать; мы такіе же люди, какъ и вы". Каминскій былъ знакомъ о. Іоанну. Увидѣвъ, что начальникъ этихъ конфедератовъ, панъ Каминскій, его знакомый, о. Іоаннъ нѣсколько ободрился. Каминскій отправился къ о. Іоанну съ другими панами въ гости. Жена покойника, видя пановъ идущихъ къ нимъ вмѣстѣ съ мужемъ, перепугалась, полагая, что его ведутъ подъ стражей и идутъ разорять домъ, и спряталась въ погребъ и тамъ уже хотѣла въ кадубѣ топиться: добре вже тогді діялось, коли тілько що побачила йіх та зáраз до кадуба, щоб утопить ся; то вже то добрі були руки конфедератів. О. Іоаннъ нашелъ жену еще живу, урезонилъ ее, сказалъ, чтобъ приготовила ѣсть За сытымъ столомъ, полными кубками водки, паны забыли, что въ гостя ъ у схизмата и ни слова даже обиднаго никто не сказалъ о. Іоанну Но онъ какъ бы предчувствовалъ свою кончину. За столомъ, посреди шумной бесѣды онъ обратился ко всѣмъ съ такими словами: „Пани мойі любі та милі! Йіжте, пийте все, що вам угодно, тілько не зарубайте мене". Всѣ посмотрѣли на него съ недоумѣніемъ, а Каминскій даже обидѣлся и сказалъ ему: „что ты говоришь! Богъ съ тобою!" Когда уже положились спать, о. Іоаннъ собралъ, что было у него дорогого и отправился въ хуторъ съ однимъ родичемъ, тоже священникомъ. Онъ этихъ конфедератовъ, находящихся подъ командою Каминскаго, можетъ быть, и не боялся, но тогда были часто подобные переходы, а если одни ничего не дѣлали дурного, то отъ другихъ нельзя было ожидать того жъ самого. На дорогѣ пострѣчался о. Іоанну два конфедераты Бѣлецкій и Левковскій, жители села Чупиры. Догнавъ его, Бѣлецкій началъ присматриваться въ лицо о Іоанна и увидѣвъ, что это священникъ, онъ загородилъ ему дорогу и началъ кричать: „o, ty schyzmatyka! zarębać go! Panie Lewkowski, rębaj!" О. Іоаннъ началъ проситься, умолялъ его всѣмъ: „Дарю тебѣ все, что имѣю!" — молилъ о. Іоаннъ, но Бѣлецкій только повторялъ: „o, ty schyzmatyka! — rębaj go!" Видя поднятыя надъ собою сабли, о. Іоаннъ поднялся съ повозки, чтобъ убѣжать. Бѣлецкій погналъ за нимъ и, что догонить, то саблей по плечамъ. Рубалъ отъ такъ о. Іоанна то по плечамъ, то по головѣ, пока покойникъ не упалъ. А о. Власъ, — такъ звали того священника, что былъ тогда съ о. Іоанномъ (кажется, онъ былъ уніятъ) успѣлъ прежде выскочить изъ повозки и спрятаться въ хуторѣ подъ колодою (бре-

ниомъ). Это было возлѣ самаго хутора, которымъ тогда еще владѣли священники и который теперь отняли (помѣщикъ, гр. Браницкій). Тамъ были огромныя бревна дерева, среди которыхъ то и запрятался о. Власъ. Какъ упалъ на землю о Іоаннъ, Бѣлецкій и Левковскій начали опять сѣчь его саблями. О. Іоаннъ опять сталъ проситься: „пане Білецький, пане Левковський, даруйте мене душею!“ Но Бѣлецкій и Левковскій не внимали мольбамъ его, а только повторяли: „rębać tego schyzmatyka!“ Отецъ Власъ лежалъ невдалекѣ подъ бревномъ, такъ что могъ слышать все, что они говорили. О. Іоаннъ наконецъ крикнилъ: „ох, ох, Господи, боже мій, прийми дух мій!“ Видя его совсѣмъ бездыханнымъ, (конфедераты) оставили его. О. Власъ, перепуганный, не думалъ возвращаться въ Севериновку, но съ перепугу забылъ дорогу и пришелъ сюда таки. Онъ поразилъ своимъ печальнымъ извѣстіемъ жену покойника. Комендантъ Каминскій самъ былъ этимъ весьма опечаленъ и взялъ на допросъ о. Власа, но тотъ не могъ ничего показать, потому что, хотя слышалъ, какъ называлъ по именамъ своихъ убійцъ о. Іоаннъ, но забылъ съ перепугу эти имена. Когда ему поименовали всѣхъ находящихся въ отрядѣ конфедератовъ, тогда онъ припомнилъ имена Левковскаго и Бѣлецкаго. Когда къ Бѣлецкому пришли воины отъ Каминскаго (село Чупиры всего въ 3-хъ верстахъ отъ Севериновки), то застали его еще въ крови съ неумытыми руками и такимъ привели его на допросъ. При допросѣ кровь хлынула изъ всѣхъ мѣстъ, гдѣ только были пятна крови покойника. Вотъ что значитъ стихъ: „Бог знає, кров видає“. Бѣлецкій впрочемъ и на плахѣ не показывалъ ни малѣйшаго раскаянія, а все кричалъ: „Чтобъ мнѣ изъ за схизматика сѣчь голову?! Нѣтъ, этого не будетъ!“

До напечатаної висше вірші підходить по характеру вірша про смерть Млійівського титаря Данила Кушніра (Кіевск. Стар. 1886, N. 5, 202—205).

[Додаємо тут ще дві сучасні вірші про уманьську різню, виняті нами з рукопису бібл. Оссолінських у Львові (N. 266), а переписані в р. 1840 князем Г. Любомірським із давнійшої рукописної збірки барона Шодуара в Івници. Вірші, транскрібовані в рукописі латинськими буквами, подаємо в нашій транскрипції.

3. Pieśń kozacka na tę notę: Ey buw Sawa.

O Buntach chłopskich na Ukrainie 1768.

На Украіні в Жаботині свивольніі козаки,
Ой вибравши Запорожців, такіі ж собаки,
Із сотником із Гонтою*), що єсть світу дивно,
Вирізали панів, жидів в Гумані зарівно.
Чемуж Гонто так невдячен і з якой причини,
Що-сь вирізав всіх в Гуманю до малой дитини?

*) В рукоп.: y z Gontom.

В Телієві также місті то-жеж нарадили:
Кров жидівську виточивши по кістки бродили.
І як куда повернуть ся, то єсть всюди знаком:
Од Липовця до Турбова повно трупа шляком.
О різуни, о поганці, яка ваша віра,
Що сьте в Смілі *) погубили так богацько мира?
Не знаш бога і сумленя, хамуцькоі (?) злості!
Буде ворон з собаками вам глодати кості.
Прийде той час не за довго, настане година:
Не зостане на Украіні мужицька) дитина.
Не багато панували, щось більше як три дні,
Кров невинних пролитая **) стягне на вас злидні.
У Каменці і у Львові повно вас єсть всюди,
Ви гинете нечистіі, як ті миши руді
Чемуж ви такі безумні, в розумі обрані,
Що-сьте ораз із жидами викололи пани?
Знайте князі, знайте пани цілой Украіни:
Не робіте козаками мужицькіі сини.
Єще прошу, еще молю: гляньте ви на бога:
Нехай мужик ціпа глядить, не оружя, рога.
І селедця нех не носить, нехай знають пани
Власних своіх, нехай панов не зовуть Ляхами.

4. Pieśń druga o Buntach chłopów ukraińskich 1768.

Ей у місті при лісочку, да славнім Гумані,
Викололи Ляшків, жидів і красніі пані.
Задріжала у костелі вся шляхта і люде,
Не знаючи свей пригоди, яка на йіх буде.
Ей стогнала уся земля і темніі ліси,
Як убігли до костела гайдамацькі спіси.
А убігші одні брали бючи на цментари,
Другі з оздоб обдирали коштовні олтари.
Не даючи шанованя бога проклинали,
Викидали проч на землю, а пушки ховали.
Суса Христа порубали ноги на четверо,
Головоньку невинную . . . . . ****)
Які були шкальованя *****), трудно виказати,
Плач збірає чоловіка, треба умірати
Як-есь тогда, о мой боже, мог теє стерпіти,
Як взяли тя із олтара як жиди мучити?
Ти-сь боже був милосердний, ждав-есь йіх поправи,
Чи не склонять щирим серцем под тві ноги глави.

---

*) В рукописі: w Swili.
**) В рукописі: muzyćkaia.
***) В рукописі. prohtaie.
****) В рукописі люка.
*****) Зневаги.

Не вважали і на тое, що-сь на хрест прибитий,
За нас, людей своіх грішних, дав-есь ся убити.
Ошшем, горші як зайідлі якові катове
Розсипали на часточки тіло тве Христове.
Розсипавши взяли святих блюзнить, поганити:
Не будете, знаем добре, більш цуда чинити.
Ой не мало жон од мужів там осиротили,
А од брата од рідного сестри розлучили,
А матері боязливі, дочки там христили,
Батьки з синми невинними до смерті убили.
Орнатами дорогими коні покривали,
Інні речі костельнії под ноги доптали.

Ой вдарили Гуманьщики в голосние дзвони:
Оскочила козаченьків Москва на всі строни.
Дали знати гершту Гонті о такой новиці:
Утікаймо! Пострадаем житя сухо нині!
Казав хутко пан Гонта коня осідлати;
Ой побачив мижи войськом ясние гармати.
Зачав плакать жалосненько на свою свиволю:
„Поберуть негідні сини в тяжкую неволю.
Коли б були о свой біді да давній ми знали,
Викололи б що до ноги, жадного не пускали.
Булибисьмо, пане брате, панен не христили,
А то за йіх може будуть з нас пороти жили.“
Ой в неділю ударили в дзвони на знак рано,
Ой що з Гонти невірного з шкури паси драно.
А над вечір томуж Гонті текли вельми сльози,
Ей вспомнявши на давнійші учинки негожі.
Бувайте ж ми, молодчане краснії, здорови!
Напоминаючи всіх тими своіми слови:
Научайте, отець, мати своі власні діти,
Не пускайте у козаки до войська служити.
Заказую протів Ляхів бунтів не взносити,
Волиш бути мужиками, панщину робити.

Обі ті вірші очевидно зложені Поляками і виявляють польський погляд на коліївщину та польські соціальні ідеали. Вони цікаві для нас не тілько з сего історичного боку, а також і з того, що Поляки безпосередно по кровавій пригоді 1768 р. силкували ся викладати ті свої погляди в популярній формі, українською мовою, очевидно для українських мужиків.] І. Ф.

5. Надписі на картині, де намальовано гайдамак.

В коллекції стародавніх річей у проф. Антоновича в Кіиві знаходить ся картина, мальована олійними фарбами на полотні, на котрій намальовано гайдамак. В горі великий гайдамака тягне на шибеницю

жида; другий жид привязаний до дерева, кінь стоїть з боку. В низу по лівім боці два гайдамаки пють горілку; казанок з кашею кіпить на огні.

З уст вішаючого гайдамаки виходять слова:
Годі тобі, вражий сину, чвертки та кварти писати!
Ось будеш на дубові маюхис співати
З уст жида: Ай вей зміре! пане Мамаю!
Помилуй мене, я ни копійки грошей не маю
Гайдамака: Нам грошей твоіх не треба;
За таких платять спасенієм з неба
Над спочиваючими гайдамаками.
По трудах хлопці гуляйте,
Лиш діло своє справляйте
Од одного пючого гайдамаки до другого:
Пий брате за Йося,
Та тягни і Мося!

6. Підпис до картини запорожця.

Звісно в печаті кілька варіантів вірші підпису до картини запорожця. (Див. напр. у Куліша Записки о Южной Руси, т. I, 316—319, у Еварницького, Запорожье, I, 58, 74—75; тутже і картина).

Ось ще варіант коротшоі вірші такого ж роду, котра вдержалась в памяти теперішнього сільського маляра.

Козак запорожець ні об чім не туже:
Як є люлька, тютюнець, то йому байдуже.
Козак душа правдивая: коли не горілку пє,
То воші бє,
А все не гуляє.
Як піду я до гаю,
На бандуру заграю:
Гей бандуро моя золотая,
Як би к тобі жінка молодая!
Скакала б, плясала б до лиха:
Не один чумак приніс би солі пів міха.
Гарний козак на натуру,
Гарно грає на бандуру.

(Запис. від маляра в Ольшині, Харьк. губ. д. Манджурою.)

(*Конець буде.*)

М. Драгоманов.

Літературні стремліня галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

IV.

Ми мусіли застановити ся троха близше над способом, в який реакція відбила ся на економічнім і народно-просвітнім положіню руського мужицтва, бо інакше годі би зрозуміти той крутий поворот, який тепер наступив в розвитку руськоі інтелігенціі. Виростати вона стала, як ми бачили, із зовсім омужиченого попівства; корінь єі лежав отже безпосередно в народі і доля єі звязана була з тими обставинами, серед котрих довелось тепер жити народови.

Підростаюча інтелігенція була зовсім молода, нова; вона не мала ніяких патріотичних традицій за собою. Прилученє до Австріі звільнило вправді ті тяжки обставини, в яких нарід руський жив за часів польського панованя, але з другого боку розпаювало нарід на дві половині, і лишивши невеличку галицьку половинку на єі власні сили, підривало дуже звязь зі споминками про народню борбу за свободу, з ідеалами громадського і релігійного житя. Звязь тота і перше не була дуже велика, бо Галичина слабу брала участь в народнім житю і революціях України, але все ж таки була. Тепер вона ставала ще менчою, так що по крайній мір в перших хвилях розросту новоі галицькоі інтелігенціі дуже тяжко було житє нове навязати до давнього, минувшого, і дати єму ту тверду основу, яку кождому народови дають живі споминки блискучоі хоть нещасливоі бувальщини.

Яко основа розвитку лишав ся отже для молодоі інтелігенціі лиш сам галицько-руський нарід. З него вона мала зачерпнути собі сили, в нім шукати звязи з історичною минувшістю, в нім найти поле для хосенноі патріотичноі діяльности. Правда, звязь із житєм народа була і до тепер, але звязь дуже нещаслива. Нещастє лежало, розуміє ся, не в омужиченю попівства, бо і праздива цівілізація веде також до „омужиченя“, зрівнює і затирає швидко ріжниці поодиноких верстов народа і зближує йіх не лиш у внутрішніх, але навіть і в зверхних проявах житя. Нещастє лежало в тім, що омужиченє се було зовсім поверхове, не випливало з глубокого і внутрішнього почутя солідарности з народом, але з варварства і темноти. З такоі однаковости нарід не мав жадноі користи; ба, ні, вона єму приносила шкоду, бо держала в темноті тих людей, котрі при тодішніх сумних обставинах в Галичині одні могли би підіймити нарід з упадку і просвітити єго

Вириваючи духовенство руське в Галичині з такоі однаковости реформи Йосифа зробили отже нехотячи перший крок до того, щоби ту поверхову солідарність через просвіту переробити у свідому, внутрішню солідарність. Виростаючи через просвіту по над голови тоі маси і збираючись поволи у верству письменну, інтелігентну, попівство могло

стати природним провідником народа Тото переобразоване руського попівства припало було в такий час, котрий як раз годив ся для витвореня інтелігенції здоровоі і народноі в найкрасшім значіню сего слова. То був час великого духового і політичного руху 18. віку, час, котрий не лиш в незвичайнім степени збогатив у всіх культурних народів науку і літературу, розширив духовий світогляд чоловіка на себе і природу, але видвигнув і народні маси наперед, час, котрий видів основане американськоі республіки і велику французьку революцію. Навіть реформи Иосифа були властиво лише способом, в який сей великий рух відбив ся в голові самого реформатора

Але і близькі відносини, в які Галичина через прилучене до Австріі прийшла до німецькоі культури і літератури, могли в значній мірі вплинути на розбуджене духового житя між молоденькою інтелігенцією руською. Німецька література лиш що підоймилась була тепер до небувалоі високости і живости. Цілий світ нових мислей, стремлінь, поривів отвирав ся в тій літературі перед нею, давав йій можливість від разу, з повноі груди віддихнути свіжим повітрем европейськоі культури. Той світ нових мислей був би і між руським народом викликав нові погляди на житє і людей, скріпив зароди відродженя, доставив у борбі з ворогом нових способів тай саму борбу вивів на широке поле европейських культурних інтересів, звязавши справу народнього відродженя зі справою поступу загально-людського...

Вже тим одним молода інтелігенція могла би була висвободити ся з під впливу польськоі освіти, виробленоі шляхтою для шляхти Та елементарна сила, якоі майже все, що в народі руськім підоймалось по над підневолену масу, липло до польськоі освіти і пропадало для свого народа, була би підорвана напливом німецькоі, а через ню европейськоі освіти, котра не лиш не відгортала би письменних людей від народноі маси, але дала би найкрасший спосіб звязатись із нею духово, бачити в службі і праці для неі найкрасший обовязок образованого чоловіка. Се тим лекше було би дало зробити ся, що народні маси будились реформами з довгого сну, родилось і між ними нове житє. Праця просвітна найшла би була отже сімпатичний відгомін у народніх масах, котрі з одного боку порушені реформами і просвітою, з другого мали таку могучу притягаючу силу, що були би просвітну працю інтелігентних людей своіх конечно нагнули до своіх інтересів і стремлінь, надали йій відповідний напрям і зробили єі в повнім значіню сего слова живою і народною.

О скільки судити мож зі споминок про ті часи, розвиток руськоі інтелігенціі починав в перших часах справді йти сею дорогою, інстінктово навязував до народнього житя. „Сѣдоглавіи старци розповѣдаютъ съ сердечнымъ, можъ казати, восхищеніемъ о первшихъ десяткахъ лѣтъ австрійского владѣнія“, каже автор статы „Молодая Русь“ *), котрого тут дословно наводжу, „..... найважнѣйшимъ, чого Галича дѣти, а особливо рускіи, дождали ся, было просвѣщеніе. Отъ 1772 р. зачавъ

*) „Молодая Русь“, (Зоря Галицкая 1850 р. чч. 81, 82, 86—88). Уступ наводений див. ч. 88, стр. 541

варѣти востокъ истинного и всестороннього розвою душевныхъ силъ Галича. Новая епока умственности розпочалась, и съ каждымъ днемъ ставало ся въ темныхъ беськида болоняхъ яснѣйше, веселѣйше. Жаждущою душею хватала руская молодь тіи лучи нового незнаного сонця, а въ серцю єи приобразивъ ся онакшій свѣтъ. Історія бувальщины, за якую передже не знавъ и не мôглъ знати, отворила му очи, и заохочала, тисла до далшихъ, глубшихъ изъслѣдованій. Чимъ разъ яснѣйше ставало му народное достоинство, честь и слава батькôвщины передъ его умомъ, а народніи пѣснѣ и думы, тіи наповидніи звуки зъ небесныхъ краинъ духа, чимъ разъ сильнѣйше вязали до народного слова, ôткрывали чимъ разъ бôльше обильнôсть, мяхкôсть, цвѣтъ и величавôсть родимом мовы, розбуджали що день тосклившое желаніє єи дальшого розвою. Слѣдствіємъ того общого желанія было заведеніє наукъ богословскихъ по руску...“

Великих слідів стремлінє се не лишило однакож по собі в тодішній літературі. Як легесенький, слабенький відгомін далекої музики пройшло воно в тодішнім житю духовім, не годне проколоти собі дороги, і на довгий час зниклô. Заглушила єго універсітетська ученість, (? Ред.) котра не богато питала за новими, неутертими гадками і воліла йти утертою, вигідною дорогою, якою і перше ходили руські учені. Інакше і бути не могло. Перші учені Галичане тих часів, про котрі йде річ, учили ся у патрів Театинів у Львові; йіх було мало, та й більше вивчувались вони на богословів латиньских як руських; вони, як каже Антін Добрянський, „блистаютъ ученостію, але тая не пріймаєся въ народѣ“ (Перемышлянинъ 1857, стор 97.) Не богато поправили ся обставини і пізнійше, коли наукові заведеня у Відні і Львові почали видавати перших діячів публичних на полі народного образованя і науки. Була у них, правда, „неимовѣрная жажда знанія и ревность къ наукамъ... Русская интеллигенція засіяла въ полномъ блеску Въ одно десятилѣтіе успѣли Русины розвинути столь численныхъ докторовъ богословія, что были въ состояніи замѣстити ними всѣ катедры университетскіи на латинскомъ и русскомъ языкахъ.“ (Головацкій, О первомъ литер. умств. движ. Русиновъ, стор. 13). Щож, коли і ті доктори богословія также лиш „блистали ученостію.“ Не помогла йім ані „самоувѣренность въ свои силы,“ ані „постоянность и одногласіе въ дѣланію,“ ані навіть те, що у них було „лучшее, на научномъ упражненіи основанное знаніе русского языка,“ (тамже, стор. 17), а не помогло тому. бо воно тримало ся сліпо традиції „славено-церковної в літературі, було мертве і як найдальше відгороджувалось від перших проблисків нових, хоть іще неясних стремлінь народнього житя, випливавших із духа часу.

„Судьба хотѣла,“ каже далі наведений автор Молодої Руси, „же первшіи учителѝ богословія, походящіи ще по бôльшôй части зъ найпервшихъ дней австрійского владѣнія и первшого образованя зъ єй рукъ, не поперли истинного духа общого желанія, и завели мѣсто народного языка, въ преподаваняхъ своихъ языкъ словено церковный. Тому жто и не взмôглъ тогъ языкъ приняти въ народѣ корени, бо не походивъ зъ народного сердця. Зерно тое, хотяй по великôй части зъ

родимыхъ нивъ, за надто пристарѣло, абы многонадѣйною билинкою на ново прозябсти на оболоняхъ инною уже появою приодѣтыхъ" (Зоря Галицкая 1850, ч 88, стор. 541, 542)

Та все таки, хоч і які слабі були стремліня народні, що почали були проклюювати ся під благодатним впливом реформаторськоі діяльности тодішнього австрійського уряду, всеж таки вони не пропали зовсім без сліду і хоть слабо, але таки продирали ся крізь густий туман ученого схоластіцізму. Вже Захаріясевич в переднім слові до свого переводу Даннемаура церковноі історіі (1790) говорить про конечність просвіти в народній мові.*) А де треба було заспокоіти невідмовні потреби щоденного житя, там писателі вже й тоді брали ся писати зовсім по мужицьки. Маю тут на гадці книжечку, звісну в давнійшіи бібліографи п з. „Полѣтика свѣтска". В ній находять ся приписи початковоі товариськоі огтяди, потрібноі для кождого образованого чоловіка. Щоби бути зовсім зрозумілим, автор написав ті приписи гарним, чистим мужицким язиком Розуміється, приписи ті не мають жадноі літературноі вартости. Але для нас вони важні тому, бо показують, що як потреби житя щоденного підсилали авторови гадку написати ійх зрозумілим і живим язиком народнім, так інчі, висші потреби сего житя викликали би були більше таких народніх книжок і дали би були початок чистій народній літературі.**)

Та рожеві надії на рух між народніми масами, на відродженє руськоі інтелігенціі розвіяли обставини, про котрі ми згадували в другім і третім уступі. Рух між народом пригас швидко під впливом неприхильних для него стремлінь внутрішньоі політики. Через те руській інтелігенціі усунув ся грунт під ногами майже в буквальнім значіню сего слова Тота народня верства, для котроі інтелігенція мала відродити ся і котру мала піднести духово, на довгі часи цілковито завмерла. Для кого ж вона мала тепер істнувати і жити, кому посвятити своє добуте в школах знанє і свою службу? Для народа? Але нарід зник перед еі очима, і вона ставалась зовсім лишньою і непотрібною То значить, ставалась лишньою яко інтелігенція, яко провідниця народніх духових інтересів, того всего, що становить висше духове житє народа.

---

*) Йосиф Левіцький, Das Schiksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, в Йорданових Jahrbucher fur slawische Literatur Jhrg 1844 стр 183—185, і стр 206—210.

**) „Полѣтика свѣцкая" передрукована мною в „Кіевской Старинѣ" 1891 р из „Галицко-русскій Savoir vivre" (т. XXXII, стор 281—299) Замічу тут, що се не була ніяка осібна книжечка, як думали між іншим Петрушевич і Головацкий, а становить часть Букваря, виданого львівською Ставропігією в р 1790 „Полѣтика свѣцкая" складає ся з 5 глав: 1 О пристойномъ уложеню тѣла, 2 О способѣ захованя ся при столѣ, 3 О хожденіи, 4 Якъ принадлежитъ зъ людьми обходити ся 5 О мовѣ и розмовахъ, по чім ідуть ще Увѣщанія общая Не тілько з огляду на мову має „Полѣтика свѣцкая" значінє, але також з огляду історично-літературного Сам автор еі на початку зазначує, що се річ „отъ иностранныхъ авторовъ вкратцѣ собранная." Дослід над жерелами „Полѣтики свѣцкои" може кинути деяке світло на літературні і культурні взаємини між галицькими Поляками, Русинами і Россіянами при кінці XVIII віку І. Ф

Лишило ся, правда, духовенство, котре тепер, вивчене в семінариї, знало докладнійше виповняти свої священничі обовязки і діставши лучше матеріальне забезпечене, могло в порівнаню зі священниками „старої дати“ далеко вигіднійше і ліпше жити. Але на тім конець. І тут реакція лишила форму, а знищила зміст, а властиво недопустила до вироблення змісту.

Але вона зробила більше; вона постарала ся о те, щоби тота форма сама не виробила в собі того змісту, що з неї, зі звичайного духовенства, зробив би був свідому своїх обовязків інтелігенцію. Вона перервала звязь письменних людей руських з західною літературою. Всі здобутки нового духового житя в Німеччині, ціла майже література німецька поза-австрійська зістала в Австриї заборонена. Навіть із самої австро-німецької літератури за часів Иосифа сконфісковано і заборонено около 2.500 книжок. (A. Springer Geschichte Oesterreichs, Leipzig 1863—65, I, 64, 65) Відомі скарги австрійських образованих Німців на сей поступок; відомі і сумні наслідки, які виросли з него для політичного і літературного образованя самих австрійських Німців. Упадок духового розвою, рівнодушність для висших інтересів моральних були конечним наслідком того насильного відорваня від народної культури німецької. Коли ж для самих Німців наслідки були такі сумні, то що ж говорити о Русинах, котрі ставши письменними не мали чим заспокоїти своїх письменських потреб? котрим лиш німецька література могла на разі заступити літературу і цивілізацію польську і котрі тепер лишались того єдиного ратунку від впливу шляхетської культури? не мали чим підтримувати і розвивати в собі початків образованя одержаного в школах і хоть на будучність стати ся народови пожиточними?

Наступило те, що при таких обставинах наступити мусіло. Відорвані від народа і від европейського образованя вони конечним способом підпасти мусіли під вплив сильнійшого польського елементу. Мужик-піп с сердаком і ременем скидав із себе і то, що єго внутрішно вязало з мужиком-хліборобом, народні звичаї і обичаї, народний демократичний дух і мужиць у бесіду. Наступило поголовне ополячене, котре було тим небезпечнійше, що не лиш форма польська — мова — опанувала руську інтелігенцію, але й дух польський, котрий і без того всіма боками втискав ся в мисли і погляди Русина. Те, що вона виділа у Поляків признане яко добре і цівілізоване, що надавало позори висшої оглади, висшости над темною масою, те вона живцем стала переймати. Від усего простого мужицького вона стала відсувати ся, сподіваючи ся, що таким способом сама забуде і другі забудуть про єї темне, невольницьке, мужицьке походжене.

Окрім епіскопа Білянського, котрий поки жив боронив як міг права руського народа і язика, все висше духовенство руське тодішніх часів шукало відзначеня в тім, щоби говорити і писати язиком шляхти, а не язиком свого простого народа. Епіскоп Микола Скородиньский був горячим прихильником всего, що польське; доля руського язика зовсім єго не обходила, він навіть по руськи не вмів і пасторальну теологію не годен був перевести по руськи, але перевів єї по польськи.

(Левіцький в Jahrbücher für slaw Liter 1844.) Михайло Гарасевич, бувший профессор екзегетики в руськім язиці, видавав в році 1794—1797 ві Львові польську газету Dziennik patryotycznych polityków*) „Бесіда руського народа була для сих панків за надто простацка; вони єі з погордою від себе відкидали“ каже Головацкий Яків (Zustände). Митрополіт Ангеллович писав брошури і пастирські посланія по французки, по німецьки, по латині, по польськи, лиш не по руськи (гл. Estreicher, Bibliografia polska XIX. w.) Митрополіт Левіцький тоже. Два єго посланія вийшли вправді хоть не по руськи то по церковному, але і ті переводили з польського інші люде. (Левіцький Йос. Jahrbücher). За часів митрополіта Ангелловича руський язик завмер у Галичині майже зовсім. Зневага і погорда для руськоі бесіди посунулась так далеко, що богословів котрі богословські науки кінчили по руськи, стали упосліджувати перед тими, котрі вчили ся по латині, зменчували йім дотацію, вважали йіх людьми темними і необразованими і наконець зовсім знесли руські виклади (1808). Незабавки вигнано руський язик і з консісторіі руськоі, де він до тепер часом уживав ся (Головацкий, Zustände). Руські консісторські крилошане урядували по німецьки, по латині і по польськи, але ніколи в своім матернім язиці. „Хто би в тих часах неприязних народности руській міг був коли поважити ся написати просьбу до уряду і консісторіі по руськи? Хто би був відважив ся на таке подане домагати ся резолюціі руськоі? Хто би був поважив ся в висших школах домагати ся викладів в язиці руськім? засвідченя або метрики по руськи? Я сам за провадженє метрик в язиці руськім перед міністерством усправедливляти ся мусів, і на будуще провадженя метрик в народнім язиці міні заказано було. Хто-ж коли з нас священиків, котрі мусіли вміти по руськи, з консісторіі получав розпорядженя і інчі обвіщеня по руськи? В ріжних чужих язиках, лиш не в руськім...“ каже Йосиф Левіцький у своій бесіді на зїзді вчених руських у Львові 1848 року (Головацкий, Историческій очеркъ основанія Гал. руск. Матицѣ, Львовъ 1850). Доходило до того, що руські богослови аж в останніх роках своіх наук учили ся троха читати по церковному і по руськи, щоби могли хоть службу божу із церковних книг прочитати Річ ясна, що богато не могли навчити ся, і дуже часто бувало так, що молоді приходники при проповідях збо при сповіди говорили таким каліченим язиком, що прихожане йіх слабо або таки зовсім не розуміли. (Головацкий, Zustände 366). А бувало й так, що сільський священник навіть говорити не вмів по руськи ані читати руського письма; і щоби відправити службу, мусів цілий служебник дати собі переписати латинськими буквами; проповіді в церкві до руськоі громади говорив по польськи. Навіть на таких священниках, котрі що до свого образованя і почутя народного стояли троха висше,

---

*) Головацкий Яков, Die Zustande der Russinen. Jahrb für slaw. Lit. 1846 стр 361 - 379 Гарасевич опісля потрафив освободити ся по части з під польського впливу і стати щирим Русином дивись: Lewicki Jan, Ruch Rusinów 1772 1820. We Lwowie 1879. стр. 19—21

як решта йіх товаришів, відбивало ся сильно винародовлень, якому підпала була руська інтелігенція. Ба, на них може ще яснійше мож видіти, які моральні карікатури вироблювались у нас під виливом того переконаня, що все що народнє, мужицьке, то грубе, неокресане і повинно як найскорше уступити цівілізованим, гладким формам панського житя. Так на приклад о. Іван Парилович, приятель і шкільний товариш епіскопа Снігурського і щирий Русин любив руську церков і навіть говорив у себе дома по руськи. Любив він своє, бо воно своє, але все таки чуже, панське було для него чимсь висшим і красшим, і коли приходилось виступити в якій урочистій хвили, він убирав ся в латинську комешку і в тій одежи стрічав свого руського владику; молодіж сільську вчив на вечірни по руськи і говорив проповіді по руськи, але кождої третьої неділі говорив до своїх коренно руських парохіян також польську проповідь; виголосивши слова служби божої: „Пріймите, ядите; сіе есть тѣло мое“ додавав шепотом: »hoc est corpus meum,‘ так як би не довіряв, що син божий на руське призванє зійде з неба, а треба его по латині призвати (Русскій Quidam (Хиляк) Воспоминанія изъ минувшости. Новый Проломъ 1884, ч. 164) Коли так робив один з ліпших, то що ж погадати о решті! Лучив ся раз припадок, що мужик свого пароха заскаржив до консісторії, що єму не хоче написати метрики єго батька. Заскаржений парох боронив ся перед консісторією тим, що він не годен прочитати давної метрики писаної по руськи, що він у школах учив ся по польськи, по німецьки, по латині, по гречеськи, по гебрейськи, по халдейськи і по італіянськи і має зі всіх сих язиків свідоцтва шкільні з знаменитими поступами, але по руськи єго в Галичині ніде не вчили. (Головацкий, Zustande) Ніщо красше не характеризує упадку духовенства, як те, що 1830 року показалась потреба видати „Приручный Словарь Славено-польскій или собраніе неудобь разумѣтельныхъ обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ на языкъ польскій толкованыхъ.“

Коли отже сама руська інтелігенція так скоро забувала про своє руське походженє і підшивала ся під польську народність, то нема чого дивувати ся, що посторонні люде ще скорше стали забувати, а властиво не могли знати, що край, в котрім уся письменна верства, все, що ходило не в сердаці, говорило і мислило по польськи, мав би бути руський. Тому самому епіскопови Миколі Скородинському, котрий був гаким горячим прихильником Польщі, співав якийсь стихотворець:

„. .O cane, Niclai mea concine tibia laudes!
Foecundo immensas emittit Lechica messes
Terra sinu; immensaeque ejus sunt gloria messes
Lechica Niclaum tulerat quoque terra...‘ *)

---

*) Idyllion ad Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Nicolaum Skorodynski Episcopum rith. graeco-cath. Leopolitanum anno MDCCLXXXIX... inauguratum. Leopoli, Typis Pillerianis, 4-o.

А щоби ми не мали найменчоі непевности, де тота „Lechica terra“ котра „Niclaum tulerat quoque,“ то автор додає: „Locus illi natalis est Zborow, oppidulum unius diei itinere Leopoli distans.“

Тепер ми будемо могли також зрозуміти ті скарги урядові, що руське попівство не підтримує народні школи сільські і не вчить у них дітей. Як могло попівство навчити чого небудь, от хоть би читати й писати по руськи, коли більша половина єго сама не зміла по руськи? Але хоть ми за се все й не можемо похвалити руське попівство, то тяжко на него й каменем кинути. Хіба ж воно само себе таким зробило? Хіба ж се єго каліцтво моральне не спровадила на него тодішня урядова сістема, тодішні урядові прінціпи публичного вихованя? Ся сістема вся лежала іменно в тім, щоби вже в самім зароді убити кожде самостійне мислене, щоби з людей письменних поробити машинки урядових „міропріятій,“ неспосібні до ніякоі самостійноі діяльности. Вона й полонізацію підтримувала лиш тому, бо знала, що нею дві третині галицькоі людности засуджує на духову смерть. І вона з руського духовенства зробила такі бездушні маріонетки, котрих не мож було підозрівати, що стикаючись безпосередно з простим народом вплинуть на него оживляючо, через народні школи і просвіту збудять у нім іскру людського і народнього почутя. Уряд тодішній міг бути зовсім безпечний. Хто сам був так політично мертвий як тодішнє руське попівство, той не міг будити темні народні маси до житя.

А політично мертвим воно мусіло бути, бо до політичноі мертвоти нагинала єго і всю шкільну молодіж тодішня педагогічна сістема. Смерть духова представлялась як ідеал найвисшоі культури. „Певне, що іменно найвисше розвиваюча ся культура наказує як найбільше послушенство самодержавію,“ казав університетський професор Ропер 1810 року в своїй академічній бесіді до учителів і молодіжи.*) — „Іменно найвисша філософія права узнає, що безусловне підданство єсть конечною потребою державного ладу, що без него ідея самодержавія немислима і вона не лиш учить, що всяке роздумуване над тим, чи ми обовязані до послушенства урядови єсть непотрібне, але строго відкидає кожде розумоване, котре проявляєть ся в діланю і загрожує державу. Тому́ то, моі високоповажні панове учителі і товариші, котрі маєте причинити ся зі свого боку до розширеня благодатного впливу уряду на галицьких жителів, тому́-то мушу Вам при сій спосібности припоручити, щоб ви в сих обставинах часу і місця, в котрих жиємо, на те напирали, щоби молодий чоловік поручений Вашому провадженю навчив ся бути послушним. Коли якому народови хоть би лиш поверховно недостає сеі спосібности; коли хоть би котра небудь частина народа думає, що лиш того повинна держати ся, що єі ограниченому розумови видає ся добрим, що йде під лад єі стремлінням до панованя, єі самолюбію

*) Rohrer J. Über die Wohltätigkeit des Einflusses der öster. Regierung auf das Königreich Galizien Eine akadem. Rede gehalten den 3. November 1810 im k. k. Bibliothekssaale zu Lemberg. (Archiv für Geographie, Historie, Staats-und Kriegskunst 1810, стр. 614—616.

тоді наступити мусить публичний безпорядок! Найліпші права помагають мало, коли у тих, для котрих вони зроблені, нема того почутя, що вони обовязані бути послушними. Добровільне послушенство є вже само собою чеснотою, котра дає чоловікови блаженне почуте сповненого обовязку. Але Ви, мої панове учителі народа, Ви, в котрих руки держава з довірєм поклала удержанє і розширенє культури, мусите старати ся, щоби молода душа знала нагнути ся під абсолютне послушенство не питаючи довго за причнами розказу. Тоді сповните волю державного уряду і виратуєте культуру від незаслуженого закиду, що вона вироблює лиш непотрібних резонерів... Виступім усіма силами против еґоістичного, легкодушного часу, в котрім молоді хлопці беруть ся критикувати і поучувати поважні своїм віком і розумом уряди!...“

Се не була проста бесіда без глубшого значіня. се була програма шкільна, котра строго перепроваджувалась аж до 1848 року. І сам профессор був вірним образом тої сістеми, і сам на собі доказував, що сліпе послушенство є найвисшим степенем культури. „Дух сервілізму показує ся навіть між професорами права“, каже Кубракевич. (Essai... стор. 125, 126). „Рорер, профессор політичної економії на правничім факультеті, кождий раз, коли здибає на вулиці губерніального совітника, а особливо придворного совітника барона Кріґа, стає здоймає капелюх, простує ся як шельвах перед офіцером і остає ся в сім неподвижнім положеню поти, поки совітник не перейде.“

Під такими руками виховувалась також молода інтелігенція руська, котрій запертій в семінариї ті прінціпи абсолютного послушенства, не питаючого за причинами розказу, впоювались кождої днини, кождої години. Чи ж дивно, що під таким убиваючим впливом, в такій душній атмосфері вивітрювали з руської голови висші пориви і стремліня, пропадав дух ініціативи?

Але була ще одна причина, котра тим Русинам, що підносились по над темного хлопа, а спеціально руському духовенству впоювала сю теорію сліпого послушенства. „Ви пригадуєте собі ще, мої панове“, так кінчив Рорер свою бесіду, „що тогди, як наш двір цісарський відобрав собі сей край, дві третини людности, а іменно цілий руський нарід, був без усяких наукових і шкільних заведень; ба, що навіть кандідати на руських священників були такі нещасливі, що мусіли в Валяві, в нужденнім селі коло Перемишля, закватировувати ся в курних мужицьких хатах, де їх висвячували вивчивши кілька догматичних приписів. Як се все змінило ся під австрійським пановапем!...“

Нігде правди діти! Під австрійським пановапем се змінило ся. Послухаймо, як саме попівство дивило ся на своє теперішнє і колишнє положенє. „Подивім ся лиш 50 років назад і побачмо, в якім положеню було тоді наше попівство? який пошанівок, яке образованє, який вплив і поважанє мало воно?“ каже крилошанин Михайло Гарасевич на сінодальнім зїзді руського духовенства 1806 року *). „Ото видимо,

*) Synodalrede gehalten in der Landessprache an die versammelte Saecularcurat-Geistlichkeit der Lemberger, Haliczer und Kamienicer Diözes die gr. kth. Ritus am 30. Juni 1806. Harasiewicz, Annales стр. 815—829.

що наше світське попівство було в найбільшій темноті, що приходники ледви вміли читати і писати і жили в загальнім погордженю. І справді який пошанівок могло попівство мати у світських людей висших верств, коли воно ледви одежою ріжнило ся від посполитства? Який вплив могло воно мати на них, коли воно само ледви знало перші основи релігії?.. .. А подивім ся на теперішнє положенє попівства, то переконаємо ся, що воно ніколи перед тим не стояло так високо А звідки се походить? З ласки найлагіднійшого уряду австрійського. Бо відколи ми прийшли під мудрий, справедливий, лагідний і ліберальними гадками кермуючий ся уряд австрійський від тоді з нами обходять ся по батьківськи, рівно як і з іншими; ми вільні від усякого утиску, признана рівність нашого обряду з другим, признані наші прівілегії і права, зроблено все, що треба для відповідного образованя і удержаня нашого... І коли ж то наше попівство було таке образоване, щоби члени єго могли бути публичними професорами на університеті, щоби ми мали стілько спосібности і средств для образованя в науках, як тепер?.... І які обовязки лежать за се все на нас? О! нашими обовязками є несокрушима вірність, привязаність і любов для найліпшого монарха. Ті обовязки сповнимо найлучше тоді, коли... повірений нашій опіці народ нашими науками і власним прикладом виховаємо на добрих християн і обивателів. Будьмо отже дорогі, братя, вірні... і при каждій спосібности впоюймо в наш народ, що послушенство найвисшим розказам і бажаням... є конечно потрібне... "

І сю бесіду ми навели в важнійших уступах, бо вона більше має значінє, як звичайна бесіда. Вона містить в собі політичний сімвол віри руського духовенства, всего старшого поколіня руської інтелігенції, котрого воно держало ся навіть тоді, коли Австрія перемінила ся з держави абсолютистично-бюрократичної в державу парляментарну, і кермуючим прінціпом уряду стала політика інтересів. В бесіді тій ми ясно видимо причини, котрі з виростаючої інтелігенції руської зробили послушне орудіє тодішнього уряду. Причини ті ми би описали не зовсім вірно, як би ми сказали, що вони лежали в переході руського народа з під панованя польського під пановане австрійське. Вони лежали глубше: в переході з під держави феодальної під державу поліційно-бюрократичну з сильною монархічною властю. Перехід сей відбував ся ві всіх европейських державах, але де інде він випливав природним способом із внутрішнього житя тих держав, випливав поволи, органічно. А в Галичині перехід сей був несподіваним переворотом. Польський феодалізм був для народа руського дійсним лихолітєм; з під него він перейшов несподівано в більше упорядковані відносини бюрократичної держави, котрі самі собою зробили те, що в декотрих відношенях поправилось незавидне положенє народа. Нарід, котрий до сего поправленого положеня не добив ся власною енергією і не мав ніякого понятя о відношенях держави і уряду до народа, не знав, що і нова держава не зовсім відповідала своїм обовязкам і не зовсім достаточно сповняла свої функції. Він бачив лиш, що єму лекше стало дихати, а знаючи, що уряд міг би, як би хотів, так само давити єго, як давив попередній фео-

дальний уряд, він усі ті переміни, котрі поправляли єго долю, приймав як ласку, як добродійство Уряд міг єго давити так як попередній, міг подарувати єму більше прав як дарував, або й менче. Се все залежало від єго волі і ласки За те нарід почував ся до обовязку бути вдячним, послушним і покірним, щоби не втратити і те, що єму несподівано впало гей би з неба. Він не годен був віднести ся критично до урядової діяльности, оцінити єі критично і пізнати, що він дістав ледви „minimum“ того, що упорядкована держава дати була повинна для заспокоєня народніх потреб. Він бачив лиш, що уряд обходив ся з ним доволі лагідно, як тато з малолітною дитиною, пообгороджував єго параграфами, щоб він де не поховз ся, не впав, не покалічив ся і приставив до него опікунів, щоби єго пильнували, доглядали, гладили коли треба або й карали коли треба. Ся політична куратель єму тепер не докучала, бо він був зовсім немічний і власними силами не годен був собі помогти. Навіть коли та куратель заострила ся, коли параграфи і опікуни стали давити єго, він не дуже жалував ся на те. Бо й се діяло ся з ласки, було добродійством.

Особливо духовенство руське мусіло ві всім, що з ним робив уряд, бачити велику ласкавість і прихильність. Із єго нужденного положеня уряд підніс єго так високо, що попівство справді потребувало лиш в гадці порівнати те що було, з тим що є, щоби чути ся на такім степени щастя як ще ніколи. А що воно само собою було ще слабше як народня маса, то мусіло очевидячки почувати ся до ще більшої вдячности. Вже сама думка про те, що уряд міг би, як би хотів, се все єму відобрати так як подарував, або що переміна політичних обставин знов єго може віддати в руки давнього тирана, наганяла на него незвичайний страх А що така переміна зовсім не була неможлива, показували факти. 1790 року заносило ся під впливом пруського короля на шляхетський бунт в Галичині і сам уряд був у великім страху; 1809 року шляхетські війська, служивші в армії Наполеона, в одній мінуті заняли Галичину, позривали австрійські орли, попричіпляли орли польські до урядів і заложили „ржонд народовий“. Метрополіта Ангелловича і оффіціала Гарасевича дігнав польський військовий відділ*), коли вони тікали зі Львова і тримав під арестом; сільське духовенство руське натерпілось богато; переслідуванє почалось було як за давніх часів. Підчас віденьського конґресу а відтак підчас польської революції 1830 року голосно говорилось о тім, що може Австрія відступить Галичину новому польському царству. Духовенство руське, котрому всі

*) Властиво йіх арестували самі селяне в гірськім селі Сенечові над угорською границею і відставили до Стрия в руки польських властей. Гарасевич (Annales 927—928) маскує сей завстиджуючий факт твердячи, що йіх відкрили і під арест привели польські емісарії, але М. Устіянович передав нам сей факт докладнійше і з такими подробицями, котрі не позволяють сумнівати ся об тім, що Ангелович і Гарасевич арестовані були самими мужиками без ніякої участи яких небудь емісаріів. І. Ф.

ті факти і можливости показували грізне небезпеченство, старало ся тим тіснійше звязати ся з урядом безусловною вірністю і о скільки мож позискати для себе єго ласку, представити себе і свій нарід яко єдину силу, на котру уряд в кождій хвилі безусловно може оперти ся..

Так з одного боку нездоровий розвиток тодішньої політики державної в справах мужицьких і народнопросвітних в звязи з сістемою тодішнього публичного вихованя, а з другого почутє залежности від доброї волі уряду, безпомічности перед польським утиском і зле покермовані інстінкти самооборони відорвали підростаючу інтелігенцію руську від народа, убили в ній на довго живу звязь з народніми інтересами, віру у власні сили, в животність народа і спосібність ініціативи в публичних справах.

Тота безпомічність і недовірє до питомих сил народа допровадили також до того, що інтелігенція вихована під довголітньою і безперестанною кураделею тодішнього уряду привикла бачити не в народі і в собі, але по за народом, в уряді, силу двигаючу і порядкуючу житє народнє і длятого і пізнійше, в часах свобідних рухів політичних ідентіфікувала інтереси уряду з інтересами народа. Завсігди, коли поколінє виховане в першій половині 19 в. виступає в обороні прав народніх і бере участь в публичнім житю, мусимо памятати, що воно виховувалось в наведених нами услівях, і що єму від маленькоі дитини аж до гробовоі дошки впоювали одну і ту саму науку: не мислити але бути послушним, не критикувати але вірити. Лиш таким способом будемо могли зрозуміти, чому діяльність старого поколіня для народа так мало принесла реального пожитку.

І таким лиш способом будемо могли пізнати, звідки виробилась ота податливість руських публичних діячів для кождого уряду, той бездушний урядовий патріотізм галицьких Русинів, котрий, як каже Шпрінґер, вправді богато причинив ся до того, щоби придушити стремліня Поляків до відорваня Галичини, але в публичнім державнім житю проявляв ся лиш в тім сліпім послушенстві для уряду, котре називає ся патріотизмом лиш в казармах. (Springer, Geschichte Oesterreichs II., 6).

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Із старих рукописів.

III. Вандрівка Богородиці по пеклі.

Рукопись, із котрої виймаємо отсе оповідане, написана в р. 1747 в сентябрі (скінчена д. 2 окт.) в селі Вовчківцех над Прутом (нині снятинського пов.) Ілією Яремецьким Білахевичем, що тоді був там священником. Наша легенда занимає 11 ненум. карток 4-о звичайного паперу, писана гарною і виразною скорописю крім титулів і написів на верху кождої сторони, що писані полууставом; в тих титулах і написах деякі букви підведені кіноварю; тілько в них уживають ся букви ы і ѧ, котрих в тексті зовсім не стрічаємо. Дуже жаль, що наша легенда не має початку; правдоподібно бракує одної картки.

Легенда отся — се тілько маленька частина обширного зошиту, що містить в собі богату збірку ріжнородних творів духовного змісту: апокріфів, віршів, житій святих, легенд, слів отців церкви, виписок із старших руських книг (в роді „Перла многоцінного“ Кирила Транкв. Ставровецького) і т. і. Збірка ся, що тепер находить ся в мойім посіданю, писана в роках 1747—1752. Через півтора століття вона богато утерпіла і дістала ся до моіх рук як зшиток безладно поскладаних у купу аркушів і кватерніонів або поменших зшитків, з котрих многим не ставало то кінця, то початку. Та все таки і в тих зостанках находить ся ще тепер около 300 ріжнородних пєс, з котрих декілька я вже публікував то в „Кіевской Старинѣ“, то в „Сборнику“ болгарського міністерства освіти.

На скілько писець сеі збірки, священник Ілля Яремецький-Білахевич переписував матеріали своі механічно, а на кілько вкладав у них і свою власну роботу, т. є. на кілько єму може належати ся місце, хоч скромне, в нашій літературі XVIII. віку, се можна буде сказати аж по докладнім простудіованю всеі збірки і порівнаню еі текстів з іншими аналогічними. Замічу тілько, що мова і правопись в ріжних частях збірки не однакові, немов би писець в одних статях більше в других менше вкладав свого забарвленя.

З написів над текстом нашоі легенди, що тягнуть ся через усі сторони, можемо зложити ось який еі титул, котрий певно мусів стояти й на першій запропащеній картці:

Ѡкровенїе мꙋкъ тѧжкихъ поганихъ цр҃ей нечестивихъ и инихъ злосливихъ грѣшниковъ, през аг҃гла Михаила прест҃ои Дв҃и Бц҃и, матери Гд҃а нш҃его Іс Хт҃а, ѿ Геронима Ви́знавца.

. . . . . .

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Аще бꙋдетъ бо́лен человѣкъ и не можетъ встати, ꙗкъ поидетъ?

Рече Михаилъ: Слиши ст҃аꙗ Бц҃е! Аще бꙋдетъ злѣ боленъ, и встати испо́стелѣ не можетъ, аще би и постѣль пѣдним запаливъ, а болнїй жеби на ней изгорѣвъ, ѡтпꙋстꙗтсꙗ емꙋ грѣхи и спасен бꙋдеть. А аще спостелѣ можетъ оутечи, ꙗкби подъ недꙋжим запаливъ, ѡ, то грѣшнїй и не ѡтпꙋщают мꙋ сꙗ грѣхи, же ꙋтечи можетъ видꙗчи на себе тꙗжкꙋю пригодꙋ, а до церкве ст҃ой кажет, що не может поити. То той чл҃вкъ бꙋдет мꙋченїй на тих постелꙗх огненних, аще бꙋдет лѣнивїй до церкве ст҃ой.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Длꙗ чого? Чиж тїе людїе бꙋдꙋчи здрави не хотꙗт їти до церкви?

Рече Михаил: Слиши ст҃аꙗ Бг҃ц҃е! Ꙗковїи людїе дїꙗволю волю творꙗт, и тѣло их рослабить. Єгда Іерей и дꙗкъ входꙗть в церковъ Хв҃ꙋ ст҃ꙋю и задзвонꙗть во дзвони, в той часъ дїꙗволъ тѣло сномъ наложитъ, единъ бѣсъ въ главѣ шни́тит, дрꙋгїй бѣсъ з верха налꙗже, третїй бѣсъ в ноги емꙋ хѣкает. И длꙗ того лѣнивих людей не допꙋскают до церкве ст҃ои.

З-ѧ мꙋка.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а з-ю мꙋкꙋ ѡкрꙋтнꙋю: столпи ѡгненнїи, а на тих столпах виситъ множество мꙋжей и женъ ѡпꙋтани юзами огненними за ноги и за рꙋки, и крикъ ѿ ѡних людей великїй зѣло ї мꙋка немилостива. Єдини сидꙗть на ѡгненних столах, кричат страшливе: ѡх, ѡх, ѡх, горе, горе нам!

Рече ст҃аꙗ Бц҃а Михаилꙋ: Что согрѣшили сїꙗ?

Рече Михаилъ: Слиши ст҃аꙗ Бц҃е! Тїи то людїе, їже не ꙋставали до церкве ст҃ои на всенощнаꙗ пѣнїꙗ, на ꙋтрени, на слꙋжби ст҃їи не ходили, сїи такъ мꙋчатсꙗ.

И-ѧ мꙋка. О ѡсꙋждених людехъ.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а много вѣтвїй ѡгненнихъ и ꙋжѣ зелѣзнїꙗ, множество на них висꙗще мꙋжей и женъ за ꙗзики, и кричат без

милости: Горе нам! Бѣда нам, бѣда смажним! Оувидѣвши их стаꙗ Бца зотхнꙋла ѿ сердца своего и рече ко Михаилꙋ: Что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих: Слиши, стаꙗ Бце! Сїи сꙋт людїе клеветꙋїися. Лжею ѡсꙋждали, ѡклеветали людей неправдою; церковнаꙗ имѣнїꙗ пют йдять, ѡклеветали попа; и попъ аще кого ѡклеветалъ, а не по правдѣ, їли ближнїй ближнаго, їли сꙋсѣдъ сꙋсѣда, сего ради гако мꙋчатся.

Рече Мих.: Стаꙗ Дво Бце, поидем и покажꙋ ти, где мꙋчатся їереи, попи!

Мꙋка д҃. Ієрейскаꙗ, грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца д-ю мꙋкꙋ: ѡгненнїй ровъ, пропасть, глꙋбина неизмѣримаꙗ, ꙗже неꙋдобъ возрѣти; в той пропасти ѡгнь страшнїй їз сѣркою страшно гꙋчит изо дна аж до верха. През тїи пропасти клади желѣзнїꙗ ѡгнистїꙗ положеннїе. До тих кладїй за ноги привꙗзаннїе человѣци на долъ главами, а ѡгнь ѿ верха главъ аж до ногъ их страшне палитъ и пожигает немилостиве. Крикъ ѿ них велїй: Ѡх, ѡх, ѡх нам смажним! Горе, горе нам грѣшним!

И ꙋвидѣвши тое стаꙗ Бца зотхнꙋла ѿ срдца своего и рече: Повѣж ми, стий Мих., что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих: Слиши, стаꙗ Бца, аз ти повѣм. Тїи сꙋтъ человѣци Ієреи, попи, слꙋжителїе престолꙋ Божїю. Литоргисаютъ. тогда небеснїꙗ сили, сл҃нце, м҃ць, звѣзди и страшнїꙗ престоли движꙋтся, Архагг҃ели, Агг҃ли оужасаются, Херꙋвими, Серафими трепещꙋтъ подножїю господню со страхом, а Ієреи не боящеся Бога не со страхом и со небреженїем и со лжею, во блꙋдѣ, во пянствах великих, без поста, во гнѣвѣ, без правила своего, исходять ѿ ѡлтаря не дослꙋживши по истиннѣ Сего ради за такїе дѣла такꙋю тяжкꙋю мꙋкꙋ прїймꙋт.

Мꙋка і҃. Ѡдꙗкахъ грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца і-ю мꙋкꙋ: тамже недалеко ровъ и дебръ глꙋбокїй зѣло, в томже ровѣ звѣрїе имже нѣтъ числа, а кождїй звѣръ триглавнїй. Меже тими звѣрми видѣ стаꙗ Бца чл҃вки: звѣрїе тим чл҃вком главы торгаютъ, ꙗдять, дрꙋгїе звѣрїе оуста

*

ꙗдꙗть, третїе звѣрїе ꙗзикъ торгаютъ, а ѡдогнатиса не могꙋтъ, во сꙋтъ ѡпꙋтанни ꙋзами пекелними рꙋцѣ и нозѣ.

Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми, стїй Мих., что сїꙗ людїе сꙋтъ?

Рече Мих.: Слиши, стаꙗ Бце! Сїи естъ человѣци дꙗки. Чтꙋтъ, а чтꙋще лжꙋтъ, крадꙋтъ, блꙋдъ творꙗт и иних на тое приводꙗть. Сего ради тако мꙋчатса.

Мꙋка аї. Ѡ їноцех, їермонасех и монасех грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца аї. мꙋкꙋ їноческꙋю. Видѣ тꙋже чл҃вци ви сꙗще за ноги, ѡпꙋтанни ко столпам и перекладам, звѣрїе страшне их ꙗдꙗтъ, торгаютъ немилостиве; вопль ѿ ѡних человѣковъ великїй барзо: Ѡх, ѡх, ѡх, горе, горе нам ѡкаꙗнним!

Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стїй Мих., что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце! Тїи то сꙋть человѣци черноризци, їноци, їже ꙋчать людей законꙋ бжаго, а сами сꙗ прелюбодѣйством, блꙋдом, нечистотою ѡсквернили, по мирꙋ сꙗ за пꙗнством оуганꙗли, волочили. Лꙋтше би видѣти чл҃вка мертваго на вельблюдѣ ꙗздꙗщаго, нѣжли законника, їнока пꙗницю по мирꙋ волочащаго и праздніе слова гл҃ющаго и дꙋдокъ, скрипокъ и иних игрїй слꙋхающаго. Сего ради тако мꙋчатса.

Мꙋка вї. Архїепископов, Митрополит, Єпископов грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца вї. мꙋкꙋ архиепископскꙋю, митрополитскꙋю ї епископскꙋю, архимандритскꙋю. Видѣ стаꙗ Бца оудолъ глꙋбина велїꙗ, ѡгнь стои глꙋбини страшно палаетъ и в той глꙋбинѣ червїе ѡгненное неꙋсипаемое. Видѣ стаꙗ Бца в том ѡгни и в том червїю человѣци лежаше, червъ их страшне точитъ ѡгненнїй. Вопль ѿ них: Ѡх, ѡх, ѡх, нам смажним!

Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стїй арх. Мих., что за грѣшници?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце! Тїи то сꙋть грѣшници, їже во Аг҃лскїꙗ лики ѡблекошаса на земли, патриарси папѣжеве, архиепископи, митрополитове, епископи, архимандритове, старшїе нареченни биша, а не сотворше волѣ бжей, блꙋдници, запойци,

грекролюбци немилостивїи. Сего ради тако за такїе дѣла тако мꙋчатсꙗ.

Мꙋка гі. Ѡ женахъ, попадꙗхъ грѣшныхъ.

Видѣ стаꙗ Бца гі. мꙋкꙋ. Ѕеро ѡгненное, во ѕерѣ ѕвѣри страшнїе, голоднїе и лютїе аки аки ѡкрꙋтнїе, и гадъ ѡгненнїй. Посредѣ того ѕера ѡгненного столпи ѡгненнїе, а до тих столпѣхъ жени привязанѣ за ꙋха. Пламень пожигаше их ѡгненнїй и искрїе ꙗдꙋть и торгаютъ ѡгненнїе за сердце, сѣкꙋт жилы, торгают чреслы и всꙗ членки. Крикъ ѿ них великїй карѕо, плачꙋт, глютъ: Помилꙋйте нас, ми грѣшнѣи жени въ пламени том мꙋчимсꙗ! Горе нам грѣшним, смажним!

Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стїй ар. Мих., что сꙋтъ за грѣхи их?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце, аз ти повѣмъ. Тїи то сꙋт жени попадѣ, блꙋд творꙗть из за мꙋжа своего и по смерти мꙋжей своих поповъ. За тое мꙋчатсꙗ.

Мꙋка ді. Ѡ женахъ черноризицах грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца мꙋкꙋ ді. Таможе жени висꙗще во ѡгни на столпах ї кладницах прибитїи, едни за ноги, дрꙋгїе за рꙋки, третїе за главы, и звѣрїе ѡгненнїе ꙗдꙗхꙋ им оуста, торгаютъ, рвꙋтъ немилостиве. И крикъ ѿ них великїй карѕо: Ѡх, ѡх, ох, нам бѣдним! Бѣда нам грѣшним!

Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стїй ар. Мих., что согрѣшили тꙗ жени?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Госпоже, аз ти повѣмъ. Тꙗ то естъ жени черницѣ, мнишки, їже предаша своꙗ на блꙋдъ, покинꙋвши гавѣтъ стїй, мантїю, ѿлꙋчишасꙗ ѿ монастира ст. своего і пошдоша к пꙋть погибелнїй меже свѣцкїе люде, или пойде за мꙋжа, ї блꙋд творꙗт, дїꙗволю волю творꙗт. Сего ради тако мꙋчатсꙗ.

Мꙋка ві. Ѡ злодѣех, разбойницех, пѧницех грѣшних.

Видѣ стаꙗ Бца мꙋкꙋ ві: ѡгнь ѡкромѣшнїй, море огненное и змѣшанное со кровїю, а в том мори множество народа по

средѣ.... мѹжей и женъ, мѧнцъ и девицъ горѧше всѧ грѣшници. Крикъ ѿ них: Ѡх, ѡх, ѡх нам смажним!

Видѣвши ст҃аѧ Бц҃а зотхнѹла ѿ ср҃дца своего. Рече стаѧ Бц҃а: Повѣж ми ст҃ій ар. Мих., что согрѣшили сіи людіе?

Рече Мих.: Слиши ст҃аѧ Бц҃е! Тіи то сѹтъ грѣшници прелюводѣйци, злодѣеве, клеветници, пѧници, разбойници, потварци, іже не постѧть во ст҃іѧ пости, ижи изѣдаютъ чѹжіѧ доми, ѡпойци, запойци, немилостивіи царіе, кнѧзи, властителіе сребролюбци.

Сіе видѣвши и слишавши ст҃аѧ Бц҃а зотхнѹла ѿ сердца своего и рече: Горе, горе грѣшником сим!

Рече Мих.: Прст҃аѧ Бц҃е, пойди и покажѹ ти мѹки жидовскіе.

Рече стаѧ Бц҃а: Покажи ми ст҃ій Мих. всѧ!

Мѹки ѕі. жидовскіе, Іеллинскіе и иных геретикъ.

Видѣ ст҃аѧ Бц҃а пекло жидовское и еллинское, иже над всѣ пекла страшнѣйшіѧ и грознѣйшіѧ ѡкрѹтное, грозное, всѣмъ пекламъ матица, родство ѡгненное, немилостивое, егоже мѹки діѧволи трепещѹтъ. Томѹ пеклѹ имѧ Тартар, на немже вѣтри ѡгненніѧ и волни моцне колѣбютсѧ под самое небо, а посродкѹ пропасти, свѣта нѣколи нема́шъ, но там море сверѣпое, бѹрливое, ѡгненное, бездна невгасимаѧ, глѹбина его ѕ҃ѳ҃н҃ миль глѹбинѣ сего моря. Непрестанне кипитъ сѣркою и смолою ѡгненною люто, и жѹплем страшним клекотит и гримитъ, лютѣше ѻбразѿ сего ѡгнѧ, которій називаетсѧ Тартар.

Рече арх. Мих.: Хощеши ст҃аѧ Бц҃е, да покажѹ ти внѹтръ ср҃дца пекелности, где діѧволи бѹдѹтсѧ мѹчити и жидовскій народ, що Сн҃а твоего распинали?

Рече ст. Бц҃а: Покажи ми ст҃ій Мих. всѧ мѹки!

Рече Мих.: Недостойно тебѣ, ст҃аѧ Бц҃е, таких мѹкъ ѡкрѹтних и страшних и смрадних ѡглѧдати.

Рече ст҃. Бц҃а: Како глѹбина семѹ пеклѹ?

Рече Мих: Слиши, ст҃аѧ Бц҃е: такаѧ пропастъ и глѹбина, ѧкъ ѿ востока до запада, ѧкъ ѿ землѣ до неба. Єстъ тои глѹбини ѕ҃ѳ҃н҃ миль. Бѹвши человѣкови л лѣтъ и жеби взѧл ка-

мѣнь и кинꙋ҃ из ꙋсеи сили своеи к тое пекло и пропасть, теди кꙋдетъ летѣти лѣтъ три, нѣмъ на дно долетитъ. Там естъ тма ѡкромѣшнаꙗ, лежатъ в ней ѡгнѣ страшнѣи.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Ст҃ій Мих, ци не мож би видѣти ѡгнь той, ꙗкій ѡн естъ?

Рече Мих.: Гл҃н, ст҃аꙗ Бц҃е, ѱалом „хвали дше моꙗ Гд҃а" ꙋвесь до конца! Глетъ Мих: Ст. ст. ст! І рече Мих. херꙋвимꙋ. Возми клѣщѣ и пойди во тꙋю ѿхлань и возми ѡгню страшнаго. В той час херꙋвим полетѣ, паче стрѣли, ꙗко молніꙗ блиснетъ, и оухватил оугль еден клѣщами и винес его во скорѣ, нѣжъ ст҃аꙗ Бц҃а вимовила ѱалом. Тогда ѡгнь ѡній санꙋлъ аж под небо. Тогда небеса распалꙗтсꙗ канꙋша (?), землꙗ страхом потрасесꙗ, а клѣщѣ ꙗко воскъ растопилисꙗ.

Рече Мих.: Видиш, ст҃аꙗ Дв҃о, ѡгнь пекелній!

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Виджꙋ, але его кинькте назадъ.

Втой часъ повелѣ Мих. кинꙋти херꙋвимꙋ той ѡгнь назадъ. И пойшолъ той ѡгнь прꙋдко, и стрѣщавъ и шꙋмѣвъ и оупал на свое мѣсце. Там в тое пекло пойдꙋтъ грѣшници со дїаволи на вѣки вѣком.

Мꙋки зї. царей поганих Нерона, Декїа, Маѯимїана, Дїѡклѣтїана, Несторїа, Пилата, Каѧфи, Ірода, Анни и прочїих.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а далѣ рѣкꙋ клокочꙋщꙋю, ѡгненнꙋю, страшнꙋю, ꙗко сверѣпое море попалꙗюще грѣшники, ꙗростїю шꙋмꙗше страшно, ꙗко гром гримꙗше, пламенем блискающе, вѣтрами ѡгненними ї бꙋрꙗми, ѿ них же землꙗ и каменіе таꙗше ꙗко воскъ на триста миль, вѣтра же того жаден грѣшникъ невтечет. Рѣки страшнїꙗ во пропасти попирають, где три лѣта камень летит. А во пропасти на днѣ беззаконници сидꙗт, невѣрници и которїе Сина Бж҃їꙗ распинали, со Їудою мꙋчат сꙗ. Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а сними царїе нечестивїе: Неронъ, Несторїꙗ и Дїꙗтлитеꙗн (sic), Їродъ ї Декїй, Максимїанъ, игемон, Каꙗфа вгоборецъ со Їудою на самом днѣ во пропасти, а Їюда в Сатани на лонѣ мꙋчитсꙗ без милости оу пацецѣ ѡгненнаго звѣрꙗ Левиадама. Тартар рѣка кїетсꙗ на них. Беззаконне согрѣшили, беззаконне и мꙋчатсꙗ.

Не можахꙋ к томꙋ рещи ничтоже, но токмо мовлꙗтъ: Сꙋдїе праведнїй, помилꙋй нас! Ꙗдꙗхꙋ их червїе неꙋсипаемїи, звѣри ѡгненнїꙗ торгаютъ их, имже не бѣ числа; гади, смокове сѣкаше их непрестанно; жаби, ꙗщорици, миши, прꙋзїꙗ и шершеница, песїꙗ мꙋхи, им же не бѣ числа.

Видѣвши престаꙗ Бїа ѡкрꙋтнїꙗ мꙋки и рече: Горе грѣшником сим, ꙗко без конца мꙋка им!

Оувидѣли беззаконници мꙋчимїи стꙋю Бїꙋ и возопиша ко ней единѣм гласом велїим глꙋще: Радꙋйсꙗ блѣженнаꙗ Бїе Дво, свѣте незаходꙗщїй! Радꙋйсꙗ и ти, архистратиже Михаиле! Радꙋйте сꙗ вси аггли бжїи! Молѣтесꙗ Бгꙋ за мир христїꙗнскїй и за нас грѣшних! Ꙗко ми грѣшнїи беззаконници ѿ вѣка свѣта не видѣхом, а тепер тебе ради видим свѣтъ. Не можем зрѣти до гори и долꙋ, бо на нас рѣка клокочꙋщаꙗ, очи пламень из смолою заливаетъ, а тепер оутишиласꙗ рѣка гримꙗщаꙗ и мꙋка ѡслабла нам, тебе ради, престаꙗ Бїе!

Тое видѣвши стаꙗ Бїа и рече: Горе грѣшником сим! И рече стаꙗ: Повѣж ми стїй ар. Мих., что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши, стаꙗ Бїе! Сїꙗ рѣка ѡгненнаꙗ естъ родство ѡгню, в немже мꙋчатсꙗ бгобꙋйїци жидове, распенше Сна бжїꙗ Гда нашего Їс. Хта. Во Тройцꙋ стꙋю не вѣровали, вси ꙗзици поганстїи тебе, стаꙗ Бїе, не визнавали, ꙗко истебе родилсꙗ Гдь нашъ Їс Хс, правдивий Мессїꙗ.

И паки ѡних грѣшниковъ покрила тма.

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бїе, ци хощеш видѣти мꙋкꙋ христїꙗнскꙋю, где бꙋдꙋтсꙗ за грѣхи мꙋчити?

Рече стаꙗ Бїа: Молютисꙗ, стїй арх. Мих., ѿкрїй всꙗ мꙋки, да вижꙋ их своими ѡчима!

(Далі буде.)

Іван Франко.

Пісня про Роланда.

Старофранцузький епос

CXLI.

В великій тузі йіде царь Карло.
Весь панцир вкрила борода єго *).
А всі барони коней бють що сили,
І тужать всі, і кождий тим гризесь,
Що не з Роландом він тепер: В сій хвили
Роланд з Іспанським Сараценом бесь.
Будь ранний він, ніхто з них не спасесь!
В Карла хоробри шістьдесять. Мій Боже,
Деж царь той, князь, щоб військо мав так гоже?

CXLII.

Роланд — він бачить гори й долини, —
Йіх трупом вкрили Франціі сини.
Він бачить йіх і плаче лицарь добрий:
„Нехай вам Бог платить, пани барони!
Нехай він душі ваші в рай прийме,
І на святих йіх цвітах **) помістить.
Над вас вазалів кращих не було!
Як довгий час служили ви міні!
Що світа ви здобули для Карла!
Французька земле, любая країно,
Зробило горе з тебе днесь руіну.
За мене мерли ви, пани барони,
А я не міг вам дати оборони!
Гей Олівере-брате, я з тобою!
Я з туги вмру, коли не згину в бою.
Ходімо разом битись, друже мій!“

*) Пущена по панцири борода вважалась знаком погорди для неприятеля і визиваня єго до бою.

**) „Святі цвіти“ стрічаємо дуже часто у давніх французьких поетів в тім самім значіню, що рай

CXLIII

Вернувсь на поле бою граф Роланд,
Вернувсь, як лицарь Дурендалем вдарив;
Фалдрун де Пін розрубаний на двоє,
Найхоробрійщих двайцять пять упало.
Так мститись певно вже ніхто не стане.
Як олень псами тровлений, погане
Перед Роландовим мечем втікали.
„Тай гарно-ж-бо!“ сказав архієпіскоп
„Такоі вдачі лицареви й треба,
Котрий у збруі раз сів на коня.
В борбі будь він завзятий і кріпкий
А то не варт він чотирьох денарів,
А то б волів він у монастирі
Ціліський день за грішних нас молитись.“
На те Роланд: „Рубайтеж без пощади!“
Сказав і знову в бій вдали ся Франки.
Гей що тут страг зазнали християне!

CXLIV

Хто тілько знав, що тут в полон ніхто
Не дасть ся взяти, бив ся до загину.
Тут кождий Франк як лев завзято бив ся
Тут і Марсіль по лицарськи списавсь.
Вколов коня, що звавсь Геньон, як слід
Острогами і вдарив на Бевона,
Що в Беґні та в Діжоні скиптр держить.
Розбивши щит, він панцир з него здер,
І вбив без намислу, а за хвилину
Іверія з Івоном трупом кинув,
А з ними враз Жерарда з Россіллону.
Тут граф Роланд надбіг на оборону.
„Побий же Бог тебе, — гукнув невірі, —
За другів всіх моіх, за другів щирих!
А на прощане ось тобі удар,
Щоб тямив нині, як мій меч зове ся.“
Гей, гей! Як вдарить граф, — не даром лицар,
В мить праву руку відколов від пліч,
В мить в Журфарета голову зрубав,

В руснього Марсілевого сина
Невірні в крик: „Спаси нас, Магомете!
Спасіть боги всі, погубіть Карла!
Він тих гільтаїв на наш край наслав,
Що згинуть, а не вступлять ся ніколи.“
„Хіба втікаймо!“ кажуть. І як сій
Сто тисяч війська в ростіч йде по поли.
Тут вже ніхто їх не заверне в бій

CXLV

Втік царь Марсіль. Що з того? Ще лишивсь
Марсілів вуйко Марганіс, володар
Гармаліі, Алферну, Карфагена
Й проклятоі країни Етіопів.
В єго державі чорний люд живе
З великими носами, довговухий,
Було ж їх разом звиш пятнайцять тисяч.
З своім поганим гаслом на устах
Завзято й гордо їхали на конях.
„От тут і смерть нам“, каже граф Роланд.
„Я бачу вже, що нам не жити довго
Та зрадник лиш спродасть себе тут тано.
Вдаряйтеж добре ясними мечами,
І бийте ся за смерть чи за житє,
Щоб Франція за вас не повстидалась!
Нехай мій пан Карло, на поли ставши,
Узрить покоси Сараценських трупів!
Пятнайцять против нашого одного.
Він певно вас не злим згадає словом.“

CXLVI.

Коли Роланд побачив кляте племя
Чорнійше найчорнійшого чорнила,
В котрого зуби лиш білились з тіла,
Промовив: „Знаю я то, добре знаю,
Що нині всіх нас певна смерть чекає.
Вдаряйтеж, Франки, раджу вам тепер.“
„А трусам ганьба!“ каже Олівер.
Сказав і кождий Франк у бій ступив.

CXLVII.

Глядять невірні: Франків дуже мало;
Йім зараз лекше, відраднійше стало.
„Дурний Карло!“ говорять проміж себе.
Сів Марганіс на коника-каштанка,
Вколов єго острогами зі злота
І Олівера в плечі з заду вдарив.
Від тіла ясний панцир відорвавши,
Він спісом грудь прошиб єму на скрізь
І так сказав: „Отсе тобі удар!
На горе тут Карло тебе оставив.
Нашкодив нам, та щоб хоч не чванив ся.
На тобі я за наших всіх пімстив ся.“

CXLVIII.

Почув смертельну рану Олівер.
В руці єго був ясний Гальтеклер.
Як вдарив Марганіса по шоломі,
Розсипав цвіти й дороге камінє,
Розчерепив на двоє лоб по зуби
І вбив на смерть єго, а вбивши каже:
„І ти від згуби не спасеш ся, враже!
Не скажу, щоб Карло не мав тут страт;
Однак і ти свойій ні другій жінці
Не похвалиш ся вже в свойій країні,
Що на денара верх взяв наді мною
Або зробив кому із нас що злого.“
Сказав і зве Роланда на підмогу.

CXLIX.

Смертельну рану чує Олівер.
Тут ніколи вже пімсту відкладати;
Він бєсь по лицарськи в густій товпі,
Щити з галками ламле він і спіси,
Калічить ноги, руки, боки й плечі.
Хтоб бачив, як ранив він Сараценів,
Як без утоми клав за трупом трупа,
Згадав би зараз доброго вазала.
Він тямить клич Карла і кожду мить

Могучо, дзвінко „Монжуа́“ кричить,
І зве Роланда, свого друга й пера:
„Пристань до мене, каже, пане брате!
На жаль і сум прийдесь нам днесь розстатись.“

CL.

І дивить ся Роланд на Олівера, —
Єго лице без краски і бліде;
Він весь купає ся у ясній крови,
Що в низ ручаями так і пливе.
„О Боже, Боже,“ каже граф. „Мій друже,
Згубила вдача лицарська тебе.
Не буде рівного тобі ніколи.
Солодка Франціє, ти днесь остала
Без лицарів найкращих, чести й слави.
Володаря великий смуток стрів!“
Сказав Роланд і на кони зімлів.

CLI.

Зімлів Роланд вже з горя на кони.
Смертельну рану чує Олівер;
Мутні вже очи в него з браку крови;
Не бачить він ні з близька ні з далека
Так ясно, щоб пізнати міг кого.
Коли з Роландом другом стрів ся, вдарив
Єго в шолом золочений так міцно,
Що розколов єго по сам візир.
Се щастє лиш, що чашки не займив.
І здивувавсь Роланд по тім ударі,
І так спитав єго солодко, ніжно:
„Не вже ж ти се на правду, пане брате?
Та ж я Роланд, що так тебе любив!
Чей не зірвав ти ще дружби зі мною.“
„Се ти говориш?“ каже Олівер.
„А я й не бачу вже тебе, Бог свідок!
Прости мині, коли тебе зранив.“
Єму Роланд: „Нічого ще не сталось.
Прощаю тут тобі і перед Богом.“

Таке сказавши, кинулись в обійми
Сердечнеж то було прощанє йіх!

CLII.

В обіймах смерти чуєсь Олівер,
Очима страшно завертає в лобі
І тут же тратить зір і слух цілком.
Він зсів з коня і до землі припав,
Простер до неба обі руки й молить
Всевишнього, щоб рай єму подав,
Щоб Францію солодку і Карла
Помилував, а перше всіх Роланда
Холоне серце, зсунув ся шолом,
Він сам як довгий ниць упав на землю
І вмер хоробрий, більш єму не жити.
Роланд заплакав, затужив по нім;
Так вже ледви чи стане хто тужити.

CLIII.

Побачив граф Роланд, що друг помер
І ниць лежить лицем до сходу сонця,
Побачивши так ніжно заридав:
„На горе ти відважний вдав ся, друже!
Роками, днями в парі ми жили:
Ні ти міні, ні я тобі що вдіяв.
Коли ж ти вмер, житє для мене — горе.“
Так голосив Роланд, аж обімлів.
На конику своім на Вейлантіфі.
Держать єго на нім присішки злоті;
Щоб як подав ся, впасти не дадуть.

CLIV.

А поки граф Роланд по сій нетямі
Прийшов до себе і притомний став,
Єго спіткало превелике горе,
Бо крім Турпіна і Валтера з Люми
Всіх Франків стратив, — в бою полягли.
Валтер вернувсь із за високих гір,
Де мав з Іспанцями горячий бій.
Побив невірних, але й військо стратив
І рад не рад на доли втікши, зве

Собі тепер Роланда на підмогу:
„Гей деж ти графе, лицарю могучий?
Де ти лиш був, там я не знав що страх.
Я-ж той Валтер, що Маелгут здобув,
Свояк старого, сивого Дроона, —
По вдачи лицарській твій щирий друг!
Розбитий щит мій, зломаний мій спіс,
І панцир в мене порваний, подертий,
І спісом тіло з'оране моє, —
Хоч вмру, я дорого спродав житє“
Вчув се Роланд. Він поводи звільнивши,
Вколов коня й пустивсь єму на стрічу.

CLV.

Гей закіпів Роланд гнівом у горю.
Як кинув ся в товпу, як став рубати, —
Іспанців двайцять трупом положив.
Шість вбив Валтер, а пять архієпіскоп.
„Га, зрадники!“ розсердились невірні.
„Глядіть, панове, щоб живі не вийшли!
А хто позволить йім спасти ся, — трус.“
І мов на глум поніс ся крик у поли,
І з всіх сторін ударили невірні.

CLVI.

Моторний, жвавий вдав ся граф Роланд.
Валтер із Люми дуже добрий лицарь;
Турпін собі ж досвідчений та бравий, —
Один одного не відступить в бою!
В товпі всі три з невірними побились.
Хоч і було в них тисяч піхотинців,
Хоч сорок тисяч там кінних було,
Вони до них не важились зблизитись,
Лише кидали довгі спіси й копя,
Пускали стріли й ратища метали.
Валтер упав від першого удару.
В Турпіна з Реймс цілий прошибли щит,
Крізь сталь шолома голову зранили,
Порвали панцир, знищили, й на тілі
Чотири рани копєм завдали,

А далі вбили і коня під ним.
Нещасна доле! на земли й Турпін!

CLVII.

Коли Турпін побачив ся побитим,
Коли почув чотири рани в груди,
Він жваво схопив ся на рівні ноги,
Глядить Роланда, бачить, підбігає
І каже: „Ще я не побитий, друже!
Хоробрий лицарь, поки жив, не здасть ся.“
Сказавши се сталевого Алмаса
Добув і тисяч раз в товпі ним вдарив.
Дізнавсь Карло, що не щадив нікого:
Лежало пять сот трупів біля него
Були порубані на двоє й ранні,
Були й такі, в котрих голов не стало.
Так каже хроніка й наочний свідок,
Барон, святий угодник божий Жіль,*)
Що все списав в монастири, в Лаоні.
Невіжа, хто б перечити посмів.

CLVIII.

По молодецьки бє ся граф Роланд.
Горяче тіло аж купаєсь в поті,
А в голові важкі, пекучі болі;
В ній виски трісли, ще коли трубів.
Він рад би знати, чи прийде Карло;
Взяв Оліфанта й слабо-слабо грає.
І став володар, чує тихі звуки
І каже: „Горе, горе нам, панове!
Не стане нині в нас Роланда графа.
По грі тій бачу, що єму не жити.
Хто рад поспіти, най же шпарко йіде.
Заграйте в труби, кілько йіх знайдесь.“
Гей як заграють в сорок тисяч труб,
Заграли гори й долини озвались.

---

*) Святий Жіль мав се все бачити в одній візіі, котроі удостоів єго бог.

Невірні вчули, та не рад ніхто;
Один одному каже: „Йде Карло!“

CLIX.

„Се йде володар“, гомонять невірні.
„Вже й чути, як французькі труби грають.
Коли Карло прийде, ми всі пропали.
Роланд живе, — нова війна настане;
Пропав наш край, Іспанія пропала!“
Так кажуть і чотириста в шоломах
Найкращих в бою лицарів повстало;
На смерть з Роландом бити ся пішли.
Тут буде праці графови чимало!

CLX.

Коли Роланд побачив йіх, вступила
Така відвага в него, бодрість, сила, —
До смерти бити ся постановив.
Вколов коня острогами зі злота,
Помчавсь вперед на скорім Вейлантіфі,
І кинув ся у найгустійші лави,
А з ним Турпін, архієпіскоп бравий.
„Там, друже, вдар!“ один одному каже.
„Я чув, — щось грало. То французькі труби.
Се йде Карло; він нас спасе від згуби.“

CLXI.

Роланд ніколи труса не любив,
Лукавого й бутного чоловіка,
Ні лицаря, що був лихий вазал,
А до Турпіна він промовив так:
„Я йіду, а ти пішки ходиш, пане;
З любови я з тобою в парі стану.
Добром чи лихом — ми ділитись будем,
З тобою нас вже не розлучать люде.
З невірним днесь підемо в бій послідний;
Кріпкий удар лиш Дурендаля гідний.“
„Трус, хто не бити ме!“ сказав Турпін.
Карло прийде, — за нас пімстить ся він!“

CXLII.

Невірні кажуть: „На що ми родились?
Заглади день настав для нас тепер.
Погибли наші пери й полководці,
А тут ще йде Карло з великим військом.
Раз в раз французькі труби грають дзвінко
І „Монжуа́“ вокруг лунає грімко,
А граф Роланд набравсь такоі сили, —
Нема людей, котрі б єі зломили.
Ще раз хиба стрібуймо і шабаш!“
Всі ратища посипались нараз;
Посипали ся коня, списи, стріли,
Порвали, знищили Роландів панцир,
Щит подіравили й на прах розбили,
А тіла все й тепер ще не займили,
Лиш Вейлантіф дістав звиш двайцять ран:
Під графом коник трупом положив ся.
Невірні втікли, — граф один лишив ся,
Лишив ся без коня вже й граф Роланд.

CLXIII.

Втікали люті, бішені невірні,
В свою Іспанську землю всі втікали,
Та граф Роланд не гнав ся в слід за ними,
Бо Вейлантіфа-коника не стало.
Він рад не рад оставшись піхотинцем
Несе архієпіскопови поміч.
Знімає з него золотий шолом,
Знімає ясний панцир обережно
І рве цілу одежу на шматки,
Обвязує єму глубокі рани
А там притис єго до свого серця,
Поклав легенько на траву зелену
І так просив єго солодко, любо:
„Тепер позволь піти міні, сердечний!
Товариші, що нам були так любі,
Погибли. Годі йіх так полишити;
Я рад би віднайти йіх, позбирати
І проти тебе гарно уложити.“

„Іди й вертай,“ сказав Турпін поволи.
„Тепер вже наше, слава Богу, поле!“

CLXIV.

Вернувсь Роланд, іде широким полем,
Глядить по долинах, глядить по горах,
Знайшов Жеріна-друга і Жерера,
А біля них Отуна й Беренгера,
Знайшов і Анзеіса і Сансуна
І сивого Жерарда з Руссіллону.
Знайшовши, по черзі всіх забирав
І ніс туди йіх, де Турпін лежав.
Тут клав рядом всіх близь єго колін.
Не в силі скрити сліз гірких Турпін
Знімає руки й благословить йіх
І каже „Горе стріло вас усіх
Най Господь душі ваші в рай прийме,
Най на святих йіх цвітах умістить.
До мене тоже смерть моя спішить,
Карла я тоже не побачу вже.“

CLXV.

Вернувсь Роланд, іде й глядить по поли,
Знайшов і свого друга Олівера.
Бере єго, до серця свого горне,
Й послідних сил добувши, йде к Турпіну.
Кладе єго між прочими на щиті;
Турпін хрестить єго і благословить,
А графа туга-жаль за серце ловить.
Він каже: „Гарний друже Олівере,
Князя знатного сину, Реніера,
Що край мав по долину Рівіери!
Чи спіс ломити, чи розбити щит,
Чи злих людей лякати і корити,
Чи спомогти мечем і словом добрих,
Ти скрізь був перший, лицарю хоробрий.“

CLXVI.

Коли Роланд побачив мертвих перів
А поміж ними й друга Олівера,

В нім серце зрушилось і він заплакав,
Заплакав гірко й на виду поблід.
З великих жалів встояти не міг, —
Зімлів Роланд і повалив ся з ніг.
„На горе ти вродивсь!“ сказав Турпін.

CLXVII.

Глядить Турпін, як мліє граф Роланд,
І вчувши в серці превеликі жалі,
За Оліфантом простягає руку.
Потічок бистрий був у Ронсевалі.
Щоб хоч води Роландови подати,
Пустив ся, йде дрібним, непевним кроком,
Та так охляв, що й не поступить далі.
За много крови, сил за много втратив.
Ще й гонів полем не уйшов, як серце
Застило в нім. Він впав, а люта смерть
Трівогою свій прихід заповіла.

CLXVIII.

Коли Роланд отямившись підвів ся
На ноги, він страшенний біль почув.
Бо скинувши докола бистрим оком,
Крім мертвих перів на траві зеленій
Побачив благородного барона,
Турпіна, — й він поляг тут в імя боже!
Ще к' небу очи верне й сповідаєсь,
Ще простягає обі руки к' небу
І молить Бога, щоб єму дав рай.
А там і вмер Карла хоробрий лицарь,
Що в лютих боях, в казанях чудових
Поборював противників Христових.
Нехай же й Бог помилує єго!

CLXIX.

Роланд побачив на земли Турпіна,
А з него вже й вимотуєсь нутро
І виступає мозок на чоло.
На знак хреста поскладані на груди
Біленькі, гарні рученьки єго.

Гей заридав Роланд звичаєм Франків:
„Мій лицарю ти гарної породи!
Небесному тебе я днесь вручаю;
Не буде в него кращого слуги.
Не було по апостолах пророка,
Щоб вчив людей, закон беріг як ти!
Нехай душа твоя скорбот не знає,
Нехай на встяж отворить ся їй рай“

CLXX.

Роланд почув, що смерть єго вже близько,
Що в него мозок виступив крізь вуха.
Він в бога просить ласки ще для перів,
А в Гавріїла — ангела для себе.
Щоб бездоганно вмерти, Оліфанта
Бере у руку, Дурендаля в другу
І йде не далі як стрілою з лука
Досяг би, полем по земли Іспанській.
На горбику під деревом чудовим
Стовпи чотири з мармуру стояли.
Тут обімлівши на зелені трави
Упав Роланд: зближалась смерть помалу.

CLXXI.

Із за високих гір, дерев високих
Стовпи чотири з мармуру ясніють,
Де граф Роланд в траві зеленій мліє.
Прикинувши ся трупом, бачним оком
Слідить за ним один невірний з боку.
Дарма що кров змивала вид і тіло,
На ноги встав і біг до графа сміло.
А гарний був і хоч куди юнак!
З бути пустив ся на шалене діло.
Діткнувсь Роланда, меч єго бере
І каже: „Тільки й жив Карла сестрінок!
Сей меч я до Арабії візьму.“
Та тут Роланд прокинувсь мов зі сну.

CLXXII.

Роланд почув, що хтось за меч хватив,
Почув і глянувши промовив так:
„О скілько тямлю ще, то ти не з наших!“
І взявши ріг, що був єму так любий,
В шолом стрійний цінним камінєм вдарив
Так що пробив ним сталь і кости в лобі,
Що й очи з лоба геть повипливали.
У ніг єго він трупом положив ся,
А граф сказав: „І де ти взявсь такий
Зухвалий, що посмів мене займати?
Хто се почує, скаже — біснуватий
Так вже і ти розбитий, Оліфанте!
Розсипалось і злото й діяманти!“

CLXXIII.

Роланд почув, що тратить зір цілком.
Єго лице без краски стало, біле.
Однак він встав, добув послідних сил
І двайцять раз мечем завзято з жалем
О сірий камінь вдарив. Сталь дзвеніла,
Однак не вищербилась ні зломила.
І каже граф: „Дай сил міні Маріє!
Ох Дурендале, лишенько твоє!
Коли я вмру, не будеш в пошанівку.
А тілько бойів виграв я з тобою,
Такі світи широкіі здобув
Я для Карла з сідою бородою.
Ти не у труса, Дурендале, був;
Носив тебе вазал хоробрий. Довго
Не буде вже у Франціі такого!“

CLXXIV.

Ударив граф Роланд мечем о камінь,
Та не зломилась сталь, лиш задзвеніла.
Коли побачив, що ніяк зломити
Сі ге мож, став плакати — тужити:
„Гей мій ти ясний, білий Дурендале,
Як пишно ти блищиш, гориш до сонця!

Володар був в долині Маріяни,
Коли Бог вислав ангела до него
З тим, щоб тебе хоробрий граф дістав
Великий царь міні єго віддав.
І щож, я з ним здобув Намо́н Карлови,
Британську землю, Мен і Пуату,
Здобув єму Нормандію цілу,
Провансію і Аквітанський край.
Ломбардію й Романію займивши
Я Фландрію й Баварію підбив,
Завоював Бургундів, Поляків,
Над Цариградом власть єго скріпив.
Що він захоче, те і роблять Шкоти,
Ірландці, Англічане і Саксонці.
Я з ним підбив всі землі, всі народи,
Котрим царить Карло сивобородий.
Той меч — моя журба, мої всі муки.
Від ганьби, боже, Францію спаси!"

CLXXV.

І знов Роланд о сірий камінь вдарив,
Так сильно вдарив, що й сказати годі.
А меч дзвенить, не ломить ся, не гнесь:
Що вдарить ним, він к небу відобесь.
Коли побачив граф, що не зломити
Єму меча, став лагідно тужити:
„Мій ти свячений, гарний Дурендале,
Ти много в злотій ручці мощів криєш, —
Петра святого зуб і кров святого
Василія й волосє пана мого
Святого Дениса й Марії одіж*).
Тобі в руках невірних бути годі!
Ти християнам лиш служити маєш,
По тебе трус сягнути б не посмів.
Широкі землі я підбив з тобою
Для короля з сідою бородою;
Скріпив ся ними царь, забагатів!"

---

*) В ручку кождого дорогоцінного меча вправлювано мощі святих.

CLXXVI.

В обіймах смерти чує ся Роланд;
Смерть з голови до серця підступає.
Він бігом майже під ялицю йде
І на зелені трави ниць паде.
Меч і трубу вкриваючи собою
Звернувсь до Сараценів головою,
Звернувсь до Сараценів, бо хотів,
Щоб кождий лицарь, щоб Карло повів:
„Отсе був граф! з побідою вмирав.“
А там покаявшись своіх гріхів,
Він Богу в жертві рукавицю дав.

CLXXVII.

Роланд пізнав, що час єго минув ся;
На горбі до Іспанії звернув ся
І став рукою бити ся у груди:
„Вина моя перед тобою, Боже,
В моіх гріхах великих і малих,
Котрих я від уродженя години
До нинішноі днини допустивсь.“
І він простяг до Бога рукавицю,
А к нему з неба ангели зійшли.

CLXXVIII.

Конає під ялицею Роланд
Звернувшись до Іспанії лицем,
Конає і нагадує собі
Всі ті краі, що йіх підбив в борбі,
Солодку Францію, рідню свою,
Карла, що паном був єму і батьком.
Як тут єму не плакать, не зітхати!
За себе теж не хоче забувати.
Він сповідаєсь, ласки в Бога молить:
„Правдивий батьку, що не знаєш ложи,
Що Лазаря святого вивів з гробу,
Що Даніїла львам не дав пожерти,
Збав і мене від кар і мук по смерти
За всі гріхи, яких я допустив ся.”

І він дав Богу в жертві рукавицю, —
Єї архангел Гавріїл приймив, —
А сам на груди голову склонив,
І смерти ждав на вхрест зложивши руки.
Післав до него Господь Херувима,
Й поборника злих духів Михаіла;
Між ними й ангел Гавріїл прийшов;
Прийшли, щоб взяти душу графа в рай.

CLXXIX.

Роланд помер, — Бог душу в рай забрав
Ось вже й володар в Ронсевалі став.
Нема тут шляху, стежки тут нема,
Нема ні ліктя ні стопи землі,
Де б Франк або невірний не лежав.
І каже царь: „Деж ти, сестрінку гарний,
Де Олівер, архієпіскоп де?
Де дівсь Жерін з товаришем Жерером,
Де діли ся Огун із Беренгером.
Івун, Іворін, серцю дорогі?
Що стало ся з Гасконцем Енгелером,
З князем Сансуном, Анзеісом бравим?
Де є Жерард старенький з Руссіллону,
Де пери всі, котрих я туг оставив?“
Даремний труд, не відповість ніхто.
„І що я, Боже, варт, сказав Карло,
За те що в бою не було мене!“
Він з горя-туги бороду всю рве,
А лицарі заплакали й собі.
Йіх двайцять тисяч на земли вмлівало.
Князеви Найм так жалко, тужно стало!

CLXXX.

І не було тут лицаря, барона,
Котрий би з туги гірко не ридав
За сином, братом рідним чи сестрінком,
За другом чи за ленником своім.

Чимало йіх тут мліло на земли.
Князь Найм лиш розум ще зберіг здоровий,
Він перше всіх оттак сказав Карлови:
„Дивись, дві милі, бачиш, перед нами
Ще курить ся дорога туманами.
Довэлі там невірних військ мабуть.
Ти ще пімстиш сю тугу, — далі в путь!‘
„Як се далеко, каже царь, мій Боже!
А рада добра й чесна. З первоцвіту
Вони солодку Францію обдерли.“
І кличе царь до себе Гелууна,
Тедбалда з Реймс, Мілона і Отуна *)
І каже йім: „Пильнуйте поля й гір!
Най мертві так лежать, як і лежали.
Глядіть, щоб лев лиш не закравсь ні звір,
Щоб щитоносці й чури не зближались,
Щоб не зближавсь ніхто, аж поки я
По воли божій вернусь в ті поля.“
А ті єму на те солодко-любо:
„Твоя, наш царю й пане любий, воля.“
Сказали й тисяч лицарів взяти.

(*Далі буде.*)

Із французького переклав
Василь Щурат.

*) Похибка переписувачів, яких в тексті стрічаємо й більше. Смерть Отуна в попередній тіраді оплакує Карло; в сій він являєсь хибно живим.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТИ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

1. Політичні порядки саксонськоі Англіі.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римськоі імперіі, саксонська Англія може вважатись за державу найбільше німецьку. Римляне покинули Брітанію ще перед появою там Англів і Саксів (з 449 р.); Бріти, мало ще романізовані, були знищені Англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Брітаніі окрім єі західних країн. Ми можемо a priori навести, що Англосакси, оселившись у Брітаніі, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Тацит у своїй „Германіі“, — тим більше, що Англосакси переселились у Брітанію не самими вояцькими товариствами (як се було з Германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у Германців. „Германці, — каже Тацит, — беруть собі царів зглядно до благородства, а проводирів зглядно до мужества (reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt). Тільки ж царі не мають безграничноі і самовільноі власти, а проводирі впливають більше приміром ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивлінє. З рештою ні виговорювати, ні вязати, ні бити ніхто не може окрім священника.“ (Germania, VII. „Справи дрібніщі обсуджують князі (principes), важніщі — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (plebs), обсуждають ся князями. Окрім пригод наглих, незвичайних, сходять ся в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тишину встановлюють священники, котрі мають тоді і право кари.. Потім говорить царь або князь (rex vel princeps), котрого вислухують зглядно до єго віку, благородства, вояцькоі слави, красномовства, далеко більше зглядно до єго вмілости уговорювати, ніж до права повелівати. Коли єго думки не подобають ся, то огуда показує ся галасом, а коли подобають ся, то народ трясе зброєю; се в них найпочеснійший спосіб згоди — зброєю! На сих вічах можна

і обвинувачувати і починати карні справи. На сих же вічах вибирають ся і князі, котрі роблять суд по округам і селам (principes, qui jura per pagos et vicos gerunt). Їм помагають сотні дружків (comites) з народу *). Особливе благородство або великі заслуги предків дають чин князів і дітям їх. Решта пристає до дужших і ранійше признаних. У них (Германців) не вважає ся за сором бути серед дружків (inter comites). Самі дружки ділять ся на чини по волі того, за ким вони слідують. Дружки дуже змагають ся один перед другим, хто матиме перше місце при проводиреві (тут Тацiт знову ставить слово apud principem, хоч тут можна було б сказати однаково і apud ducem) а князі змагають ся про те, в кого дружків більше і сміливійших... Хто перемага других числом і мужеством дружків, той славен не лишень серед свого роду, а й у сусідніх племін: до того йдуть посли, того багатять дарунками, і одна слава таких часто спиня війну.“ (Germania, XI—XIII).

Не глядючи на славу Тацiта, виписані слова его на так то ясні. В них не досить відділені прояви житя племінного і родового або кланового **), а також не показана ріжниця між парями (reges) і князями (principes) та проводирями (duces). Лишень супоставляючи Тацітову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були нормальними начальниками кланів, царі були більше почесними главарями племін, котрі складались із кількох кланів, а проводирями звались старші над охочими вояцькими товариствами (comitatus), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводиря міг сходитись з чином князя або царя, хоч міг бути і окремим від них.

Хоч з початку фактична сила проводиря могла держатись лишень на виборі від громади або племени або на признаню дружками, тілько ж вона мала в собі зерно пізнійшого абсолютізму начальників, а надто

---

*) Ми раді б перекласти Тацітових comites, comitatus, дружинники (від староруського дружина), бо се слово точно передає суть відносин такого роду між князями і їх помічниками, на пів товаришами, на пів вассалами, — та замісць него вживаємо слово дружки, від дружко, як звуть у нас на весілях товариша молодого, котрий зве ся князем.

**) Кельтське слово клан (або plant, — власне насіня) добре характеризує громаду, котрої члени вважають ся походящими від одного предка (хоч би така думка і була фіктівна), бо клани задержались в гірській Шотландії ще в XVIII ст і по тім можна судити, що таке були громади, котрі Римляне звали gentes (словянські роди).

коли власть проводиря повторно вдержувалась в одній сімйі в купі з чином князя або царя. Такого роду проводирі-князі і проводирі-царі були по більшій части начальники тих вояків, котрі позавойовувували ріжні провінції римськоі імперіі і заоснували там варварські держави. Такого роду проводирі були і між ними, котрі оснували в Брітаніі ріжні англосаксонські держави.

Англосаксонський писатель VIII в. Беда, що написав церковну історію своіх земляків (Historia Ecclesiastica gentis Anglorum, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних Саксів ось як: „Старі Сакси не мають царів, а лишень багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — satrapae), котрі начальствують кожний над своім родом (suae genti praepositos). Коли приходить ся до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухають ся як проводиря на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власти.“ Супоставляючи сі слова з тим, що знаходимо у Тацита, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово satrapa у Беди відповідає слову princeps у Тацита і ealderman (старий, старшина), котрим літописі англосаксонські звуть тих двох начальників, що привели Саксів у Вессекс (495). Се слово очевидно значило голову клана. Але ж літописі англосаксонські вживають і другого терміну heretoge (нім. Hertzog) котрим звуть Генгеста і Горсу, перших, котрі привели Саксів у Кент (449). Беда передає слово heretoge словом dux, котре мусить відповідати Тацітовим начальникам охочих товариств, — comitatus.

Власть таких двох родів начальників, земських і вояцьких, мусіла зміцнитись серед Англосаксів у новій країні, Брітаніі, бо потреба боротись з Брітами мусіла підпирати діктатуру, а важність начальників при поділі новозавойованоі землі мусіла піднімати йіх авторітет і окрім того скупляти в йіх руках здобич і рабів. Скоро прибавив ся вплив римсько-християнських політичних думок, після того як Англосакси почали (з 597 р) вихрещуватись у папських міссіонерів, котрі маючи інтерес в підпираню королів, скрізь проповідали божественний початок иих власти. Не без наслідків у сему мусів бути також примір франкських королів, що ранійше підпали римсько-християнському впливови, в сімях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок

Уже ельдормени Цердик і Кінрик, переселившись у Брітанію, взяли собі тітул царів або королів (rex, cyning). Претензі на абсо-

лютізм вбільшились у християнських королів, а надто в тих, котрі претендували на власть над усею англосаксонською Брітанією і над кельтськими князями західньої Брітанії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій тітул так: „всеі Брітаніі імператор, поставлений богом“ (totius Britaniae Imperator ordinatus a Deo). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і приняли підданство (commendatio) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські тітули: Imperator, Caesar, Imperator Augustus і навіть візантійський Basileus. Так далеко відійшли государі англійські від тих кланових, напів виборних начальників, котрих Беда назвав чудненько сатрапами, видимо вважаючи за багато звати їх і reges і principes.

Відповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед Англосаксів у Брітанії. По словам Нітгарда, Франка, що описував житє тих Саксів, з котрими воював ся Карло Великий, у сих Саксів були ще три класси: благородні (edhilingi, nobiles) вільні (ingenuiles) і раби (lazzi, serviles). Початки таких классів бачимо вже в Тацітовій Германії, і англосаксонська термінологія вже рано відріжняє благородного (eorl) і простого чоловіка (ceorl, нім. Kerl), а також рабів, котрі набирались найбільше з покоряємих Брітів. Війна а також вбільшуванє власті королів, їх дружків (gesindes, comites) і потім їх слуг дворових (Thegn, Thane) і урядників мусіли вести все до більшого виділу зо всенародної землі (folkland) участків землі відписаної (bookland) в осібну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей *).

Характеристично, що коли встановлялась політична єднога англосаксонська під королями всеі Англії (totius Angliae), то стара назва eorl, котра означала благородного, або кажучи словянським словом, земського боярина, заміняє ся назвою королівського слуги, чиновника (minister від manus — рука), thane, і сим словом зве себе англійський арістократ в переднорманську добу.

Треба завважити, що під урядом сих королів Англія в одному випередила всі другі новоевропейські держави: коли не числити кельтського Вельса (Валліса) і півкельтської Шотландії та остр. Мена, то властиво Англія вже в IX в показує ся політично поєднаною. Напади

*) Примір такого виділу мусіли перш усего подавати відписи землі на церкви і манастирі.

Данів тому не шкодять, а напроти підпирають оборонну діктатуру Альфреда Вел. і єго дінастії серед Англічан, а Дани вдовільняють ся землею, котра їм відступлена, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближають ся з Англічанами на стілько, що входять просто в число єго підданих (924). Навіть хвилеве завоюванє Англії скандінавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднаню Англії, а не шкодить єму, бо сей король всеж таки зве ся королем Данії і всеі Англії, і коли єго велика держава, що не мала ніякого природного звязку в частинах своіх, розпалась після него, і дінастія Альфреда Вел. вернулась у батьківщину, то вона тим більше без перепони почина урядувати над усією Англією.

Се первенство Англії перед другими седедньовічними держави Европи з огляду на політичне поєднанє, котре по части виходило з єі невеликого обширу і островного стану, важне по своєму впливу і на другі політичні відносини. Коли б уже вважати, слідом за філософами історії націоналістичноі школи, державну єдність за річ римську, то треба б було сказати, що найбільш германська держава з числа заложених по колишнім римським провінціям дійшла ранійше других до сего римського ідеалу!

Відповідно такій переміні власти начальників змінив ся і характер народного віча у Англосаксів. Людність Англії тепер являє ся нам правильно зведеною в тіснійші і ширші групи, з котрих кожда мала своє віче (gemot, німецьк. Gemeinde, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (tun, новоангл. town) і укріплені міста, городи, (burk, новоангл. borough, нім. Burg) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своіх справ і для участи в суді, навіть тоді, коли він робив ся від імени феодального пана або короля суддями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадськоі (tungerafa) і завше для вибору єго помічників. Певне число громад складало сотню (hundred), котра ставила примірно 100 вояків, або збройний оружний округ (Wapentake, від wapen — зброл, нім. Waffen) в колишніх данських округах, і відповідала Тацітовому pagus. Сотня мала своі віча щомісячні, на котрі приходили старшини і вибрані посли громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складали шер (shire) або графство, з котрих деякі були перше королівствами. На чолі йіх стояли ельдормени, котрих назначали королі в купі з радами національними і котрі командували

краєвим військом в часи єго збору, і шеріфи (shiregerafa, новоангл. sheriff), котрих назначали короді переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (shiregemot) в другій половині англосаксонського періоду бували по закону два рази на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і висші церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлячась радами національними, котрі звались witenagemot (wite, новоангл. — wise, нім. weise, мудрий, відущий; witenagemot — збір відущих) а також mycelgemot — великий збір, або mycel getheaht (нім. Gedacht) велика дума*). Склад сих зборів видно в їх назві: Witena — gemot. Се не всенароднє віче, а збір людей, котрі офіціяльно признані за більше відущих, хоч формули тогочасні про деякі з тих зборів, котрі збереглись в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: „в присутности народу", — або „в загальнім зборі народу" (cum praesentia populationis, populi generalitate) і т. і. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний Англічанин міг приходити на вітенагемот, але на діті там були присутні висші достойники духовні і сьвітські, приближені короля і найблизші до місця збору люде. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідоцтва, які дійшли до нас про вітенагемоти в малих англосаксонських королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад сих зборів був далеко не демократичний **).

Випадки, в котрих говорить ся про присутність народа (populi, plebis і т. і.) на вітенагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, стверджуванє законодавчих збірок і т. і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стілько для обради справи, скілько для того, щоб обявити народови постанову приняту королем з єго радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або се були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересоване сторонництво являлось зі своїм військом, приводило як найбільше своїх прихильників і всилювалось

*) По латинському сі збори звались також різно: commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum і т. д.

**) Звістки про 147 вітенагемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці Kemble, The Anglo-Saxons in England, 2 т. 1849, єсть і німецький переклад. Є се в загалі найкапітальнійша робота про історію Англії в саксонську добу.

падати своїм учинкам як найбільше загально-народній характер. Звичайні ж збори вітенагемотів були немноголюдні і далеко не демократичні Так нпр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: пять епіскопів, від пяти до шести ельдорменів (principes, duces) і стілько ж тенів (ministri). В X. ст. на вітенагемотах зєднаної Англії звичайно було: 2 архієпіскопи, 2—4 кельтських князів, 17 епіскопів, 4 аббати, 12—15 ельдорменів, 50—54 тенів

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали від випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обнімали власне всі справи світські, а часто навіть і церковні, бо на вітенагемотах сиділо і все висше священство. Закони звичайно обявлялись з такими формулами: „по раді і думці епіскопів з усіма ельдорменами і більшости мудрих“. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенагемоти прикликувались до санкції сего подарунку частин землі народньої, напр. в ось якій формулі: „Я, Етберт, божою ласкою король західніх Саксів, за згодою і спільною радою епіскопів і князів моїх і старшин усего мого народу (totius plebis meae seniorum) звелів написати сю грамоту“ і т. д В накладі податків, в постановах про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенагемотів. Звісно кілька пригод, коли вітенагемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв висших урядників. Вітенагемоти вибирали ельдорменів, а іноді й епіскопів. Коли вітенагемоти не завше вибирали королів, то збір їх був потрібний, щоби признати престолонаслідуванє. Звісно не мало випадків, коли вітенагемоти вибирали короля з числа осіб правлящої дінастії або скидали королів. Формули, котрі вживались в таких пригодах в записах, носять ознаку найбільшого в порівнаню з другими демократизму, напр.: „зібрались магнати і народ усего царства і після докладної обради, по однодушній згоді всіх, N. N. прогнаний з царства, а M. M., із царського роду, вибраний у царі.“ В кількох з таких пригод говорить ся і про мудрих (Witen) і міщан (burhwara) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми схарактеризували висше, можна сказати, що вони тим дальше відходили від тіпу описаного Тацітом і Бедою, чим більше ми будемо відходити від простійших порядків, громадських, до скаднійших, державних. Подібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської імперії. Дальша доля порядків англійських мабуть була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних, коли б не островний стан Англії, а ще біль-

ше коли б Англія не підпала новому завойованю, нормано-французькому, котре внесло осібні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу сі варіації сприяли зростови королівськоі власти, а потім дали орігінальний напрямок оппозиціі проти неі, котрий сприяв зростови всенародньоі вільности.

2. Державні порядки норманськоі Англіі і перші хартіі вільности.

Завойоване Англіі офранцуженими Норманами (1066) під проводом розумного і енергічного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдности сеі країни ще нову ознаку римськоі держави, сильну королівську власть, якоі тоді не було нігде в західній Европі. Державні порядки Англіі часів Вільяма Завойовника треба вважати за реакцію против континентального феодалізму. Вільям, сам вассал короля Франціі, як герцог Нормандіі, добре бачив слабі боки королівськоі власти свого континентального сюзерена і в новому для него королівстві, котре він міг упорядкувати по своїй волі опираючись на військо, скликаних ним авантурників з французьких Норманів, Французів і Фламанців, зовсім від него залежних, він не хотів бути таким же безсильним, яким був французький король у себе перед своіми могучими вассалами, панами в своіх провінціях. В сім напрямку Вільям був підпертий і тодішніми заступниками просвіти, духовними, котрі у Франціі стояли на чолі противу феодальноі реакціі.

Дуже важно, що завойоване Англіі Вільямом сталось тоді, коли у Франціі ішов рух, котрий мав за ціль вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і рицарську війну, вкоротити через божі перемиря (treuga Dei), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тілько ж сі божі перемиря могли на ділі вдержуватись лишень або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі від себе обявляли, а надто по просьбам міщан, мири королівські (pax regia). Королі XI. ст., не маючи ні земель ні грошей ні війська, були на ділі безсильні оберегати свій мир, так що приватна, рицарська війна і кулачне право держались на континенті західноі Европи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зріст артіллеріі) не зробив рицарство безсильним перед королями.

Явившись у Англії з благословенством папи, як законний по дінастичним рахункам наслідник благочестивого англійського короля Едуарда Сповідника, Вільям I. завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і висших державних урядників [1]). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на ціли, звісно, перш усего свої користі, але при тому не були єму чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого від насильства більших феодалів і встановити в державі пануванє спільного закону над усіма.

Для сего Вільям, роздаючи своїм боякам землі забрані у саксонських магнатів, і назначуючи де кого з них на уряди в краєвій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшлась сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люде получили земельні участки в 12 або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли злитись з дідичною земельною арістократією і стати державами в державі, як на континенті. Окрім того право приватної війни і будованє приватних кріпостів були заборонені Вільямом; усі землевладці, великі і дрібні, прямі королівські вассали і підвассали були обовязані присягою прямо королеви. Щоб більше втвердити власть короля над вассалами корони, вся земля була признана в прінціпі власністю корони, саксонські землевладці мусіли викупити у неї свої землі, а всі вассали получити на них від короля документ (breve); на далі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра получила таким способом і великий авторітет і зиск.

Низшу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксонську, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу, — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стілько урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний Осібна бюрократична порода мусіла в Европі вирости поколеньки. Але в горі держави Вільям установив правильну сістему догляду за адміністрацією, руководства судом, а надто порядкуваня фінансами, сістему строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійської

---

*) Звісний своєю вченістю і благочестем Ланфранк (родом Італіянець), аббат манастиря св Бека (Вес — коса в морі) в Нормандії, а потім архієпіскоп в Кентербері і примас Англії, був другом Вільяма і верховним суддею, намісником (justiciarius) при нему. Окрім того всі канцлери в часи Вільяма I го, окрім одного, були з епіскопів.

*

Центральним місцем єі б ла королівська палата (curia regis) з висшим урядником — головним суддею (capitalis justiciarius), котрий був alter ego короля, і з фінансовим урядником, котрий получив потім імя Scacarius (Exchequer) від стола подібного до шахматноі доски, за котрим він вів своі рахунки, з секретарями, з котрих голоьний звав ся cancellarius, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обиїздили державу. Скелет сеі висшоі бюрократіі зостав ся в Англіі і доси, як і многі єі терміни*).

Вітенагемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібне не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспоту, бо тоді ще ніхто не ставив прінціпіально справи про верховну власть між королями і народом. Такі збори, як вітенагемоти, не були противні королям і могли бути йіх знарядом. Зараз побідивши свого супірника Гаральда Вільям I. скликав звичайний саксонський вітенагемот, котрий признав єго королем. Розуміє ся, що після саксонського бунту 1067 р., погибелі і експропріаціі важнійших тенів саксонських старий вітенагемот утратив свій змисл, але Вільям I. усе таки скликав іноді ради своіх важнійших бояр, ради, котрі під латинською назвою consilium фактично майже зливались з curia regis, а окрім того скликав своіх прямих вассалів на зиїзди до свого двора, котрі були в купі і пирами і смотринами; тут король міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими від него людьми. Такі зиїзди переважно бували в великі празники і звались curia de more (придворні збори по звичаю); Вільям на них показував ся в королівській короні.

Всі такі збори не перешкаджали при Вільямі I. самодержавству короля, а зиїзди вассалів були для него навіть пригодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі вассалів у 1086 р. після редакціі Domesday-Book, коли Завойовник приняв ще раз ленну присягу своіх вассалів за землі вписані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас від Вільяма I., він говорить як самодержець: предписує, велить, забороняє, постановляє від себе (praecipio, prohibeo, або в множ. числі volumus, praecipimus, statuimus). В двох-трьох випадках говорить він про згоду епісконів і світських

*) Памятником роботи королівськоі адміністрациі в Англіі в часі Вільяма I. зостав ся реєстр названний Domesday-Book (книга божого Дня або Страшного Суду), земельно-служебний катастр, котрий написати зробило б честь і новійшим статистикам Нічого подібного середньовічна Европа не виробила ні в одній державі.

вельмож (consensu episcoporum et principum) і лишень одна постанова оголошена Вільямом I. як результат „спільноі ради і ради епіскопів і всіх світських вельмож царства“ (communi concilio et concilio episcoporum et omnium principum regni) — се постанова про компетенцію світського і церковного суду. Се була справа делікатна і вимагала старанного обсуду людьми знаючими звичаі і канонічне право, а також як найбільшоі публичности. Тілько ж не треба дуже складатись у тексті сеі постанови на слова „спільна рада“ (communi concilio) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII. ст., котрі говорять про ради зовсім арістократичні, як про „спільне віче народу“ (conventus generalis populi) мусять бути нам тут пересторогою *)

Ради магнатів і спільні зйізди вассалів часів Вільяма I. мають лишень ту вагу для дальшого зросту вільности в Англіі, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тілько для того, щоб вони розвились в пізнійші англійські парламенти, треба було осібно сприяючих обставин. Хоч і як чудно може показатись на перший раз, а в числі тих обставин важне місце займає власне та велика сила, котра була вироблена Вільямом I. для корони королівськоі, сила, якоі в ті часи корона не мала нігде в зах Европі. Вільям I. створив ту силу і для себе особисто. бо він був людина властолюбива і здирчива, хоть і щедра, і для центральноі державноі власти в загалі.

Більшість сучасних Вільямови I. людей видимо нічого не мала проти єго абсолютизмови, а найбільше образовані з них, духовні, навіть помогли єму розвиватись Але монархічний абсолютизм має слабий бік у тому, що при нему хід державноі машини занадто залежить від осо-

---

*) Арістократичний характер сих франкських зборів що не мали нічого спільного з вічами Тацітових Германців, прекрасно показаний у Fustel de Conlange, Histoire des institutions de l' ancienne France. La monarchie franque. Докладні звістки про встано и Вільяма I знаходять ся в названих висше капітальних працях Freeman, History of the Norman conquest і т. д і Stubbs, The constitutional history of England. Показни документів про ради і зйізди старої Англіі зведені в праці Parry, The parliaments and Concils of England (1849) З загальних оглядів історіі Англіі назвемо тут як найбільше приступні Lappenberg, Geschichte von England (продовжена Pauli і Brosch), коротшу але живу Green, History of English people (є ть рос переклад; з праць юристів назвемо Gneist, Englisches Verwaltungsrecht і Englische Verfassungsgeschichte (єсть рос переклад — Исторія государственныхъ учрежденій Англіи), Glasson, Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciires de l' Angleteire, comparés au droit et aux institutions de la France.

бистого характеру царя державця. Тим часом уже найблизший наслідник Вільяма I. на престолі Англії, син єго Вільям II. (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в єго руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности жерелом насильства і грошевого здирства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись єму кожний нарізно, як се могли робити дужі барони континенту. Англічанам зоставалось одно з двох: або склонитись під ярмом деспотизму, або стати против него сполученими силами в імя спільного права, котре б не порушаючи в королівській власти і встановах, що єі окружали, того, що потрібне було для державного добра, відняло у неі деспотичний, злостно-капризний і здирливий характер Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала доволі звички до неволі, яка виросла в Азії і в Візантії, а до того ще й королівська власть Англії не мала в своіх руках таких сил, як власть римських імператорів і головно йіх війська, то перед Англією стала друга з показаних висше альтернатів Ось у чому був головний добрий наслідок тієі сили королівськоі власти, яку створив Вільям I. Англія переживши ранійше других західно-европейських держав правильну сістему королівського абсолютізму, ранійше других мусіла приступити і до того, щоб сістематично ж єго урізувати.

Се головна, більше загальна причина зросту вільних порядків у Англії. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих деякі навіть можна назвати припадковими. Історик не може легковажити і йіх, бо реальне житє не є логічна схема, а складаєть ся з прояв найріжнійших.

Державна вільність — ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неі зароджує ся з певних загальних обставин історичних на грунті потреби загальнолюдськоі. Але вона осягаєть ся лишень при особливо сприяючих обставинах Ми бачили, що вона не вспіла виро ти на Сході, не могла вдержатись в классичному світі ні в більшій частині середньовічних італіянських республік і в більшій части нових европейських держав, а розвилась лишень в Англії, Швейцарії і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західно-европейських народів, а власне боротьба классових привілегій і земськоі автономії з абсолютізмом королів, освічена теоретично суммацією культурних впливів біблійного лібералізму і республіканських споминів классичних і італіянських середньовічних, а також прикладом до політики вільности думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б

таки всі ті народи до свідомоі політичноі вільности. Тільки ж нам важко було б собі і уявити, які б то були форми тісі вільности, коли б середньовічна вільність не зосталась і не розвилась постепенно в Англіі з Шогландією, в Швейцаріі і Нідерландах. Найбільше важний був для других европейських країн примір Англіі, як держави більшоі ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все таки монархічноі, а не відрізненоі від других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичноі волі так важні всі осібні умови житя сих трьох держав: Англіі з Шотландією, Швейцаріі і Нідерландів, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвитись середньовічній вільности.

В Нідерландах справі вільности помогло на пів морське становище країни серед двох монархічних сістем, французькоі і австроіспанськоі, з котрих ні одна не вспіла міцно захопити сю країну ранійше, ніж обидві вони стали воюватись проміж себе за пануване в західній Европі. В Швейцаріі гори (котрі одначе самі по собі не повели ще за собою вільности напр. в Тіролю) помагали людім оборонятись від централістично-абсолютних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцаріі на дорозі між Германією і Італією давало Швейцарцям можливість зручно лавірувати між спорящими проміж себе панством і імператорами і уривати собі прівілегіі, а в той же час провадило в сю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Антліі помогло зростови вільности еі островне становище, котре робило менше потрібними діктатуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в сій країні в наслідок норманського завоюваня. Про важнійші з них ми сказали висше. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців як королів Англіі і князів ріжних країн у Франціі, вассальних тамтошнім королям. Ся подвійність роздвоювала і енергію королів в Англіі. Нарешті мають свою силу і зовсім припадкові пригоди дінастичні і конкуренція за престол Англіі між ріжними пріцами, потомкаки Вільяма I. Ся конкуренція кілька разів робила престол Англіі de facto виборним і нагадувала царям і народови про верховні права остатнього.

Вже по смерти Вільяма I. (1087) підняв ся спір за наслідуванє престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англіі старшому синови свойому Робертови, котрий повставав проти батька вкупі з баронами Нормандіі. На смертній постелі (в Нормандіі) Завойовник назначив Робертови лишень Нормандію, а Англію віддав другому синови

Вільямови II. котрий поспішив ся поїхати в Англію і там опер ся більше на Саксонців ніж на Норманів. Роберт, досить авантурний по характеру, нарешті лишив Англію брату, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерти Вільяма II. (1100) Роберт опять міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника Генріх поспішив ся зібрати своїх прихильників, обявити себе королем Англії і коронуватись, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер узурпації, то Генріх I. мусів шукати собі популярности в обіцянках поправити те, що пороблено було в часи гнітучого і здирливого урядуваня Вільяма II., котрого всі не терпіли, а надто духовні за єго безцеремонне здирство. Генріх I. зараз після коронації видав маніфест, котрий уважає ся за першу хартію про вільність в Англії*).

Хартія ся починаєть ся словами:

„Генріх, син Вільяма короля, по смерти брата свого Вільяма з божої ласки король Англічан, бажає здоровля всім вірним.

„Знайте, що я з божого милосердя і за спільною згодою баронів усеї Англії коронував ся на короля сего королівства, і позаяк королівство було притіснене неправедними податками, то я з пошани до бога і з любови, котру до вас маю, перш усего роблю святу церков божу вільною, то б то не буду ні продавати ні віддавати в найми (церковні маєтки і уряди), ні в випадку смерти архієпіскопа або епіскопа або аббата не візьму нічого з маєтків церкви, ні з людей єї, поки не вступить в неї наслідник. І всі лихі установи (malas consuetudines), котрими королівство Англії було неправедно пригнічене, я касую.“

Таким способом перша „вільність“ давалась церкві, тоб то власне духовним урядникам. Ся вільність була в касованю самовільного забору королем у свої руки маєтку церковного в часи вакансії місця архієпі-

*) Хартія Генріха I. збереглась в спис ах XII і XIII ст Два списки з XIII ст звуть сі De libertate ecclesiae et totius Angliae observanda (про вбереженє вільности церкви і всеї Англії) і Carta regis Henrici primi de libertatibus, concessis Anglis (хартія короля Генріха I про вільности відступлені Англічанам). Очевидно, що се назви, котрі відповідають XIII-му ст, часам свідомих спорів з королями за вільність, перенесені задним числом на хартію XII ст Нові, приступні всім виданя хартії Генріха I як і других подібних див у Stubbs, Select charters and other illustrations of english constitutional history і у Bemont Chartes des libertes anglaises (1100–1305) в Collection des textes pour servir a l' étude et a l' enseignement de l' histoire, publiées sous les auspices de le Societe historique

скопа, епіскопа і ігумена манастирського. Уступки, які далі дає король людім світським, також далекі від загальних формул про вільність, які бачимо в нових констітуційних хартіях. Се обмежене переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим вассалам, котрих маєтки вважались за власність короля, а через те король позволяв собі вимагати від них податки, переслідувати йіх, а також керувати долею сиріт, дочок вассалів, йіх удов, вступатись в грошеві обовязки вассалів і т. і По таким точкам Генріх I. обіцює ріжні полегкости і усунене старих утисків. Загальний політичний характер має лишень одна заява, котра власне нагадує про прерогатіву королівську, а не про вільність підданих. Се наказ вдержувати кріпкий мир в усему царстві і обіцянка охороняти єго. До новійших думок про політичну вільність підходить лишень один параграф хартії Генріха I.: „вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з перемінами, котрі зробив батько мій по раді з баронами своїми“ (*consilio baronorum suorum*).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі I. в 1070 р. читали прилюдно кодекс під назвою законів Едуарда, то се мусів бути звод, котрий видав Капут Вел. на основі давнійшого кодексу Едгара. Слова „закон короля Едуарда“ значили для сучасників Генріха I., а надто для Саксів, старі, привичні йім і через те добрі звичаї і постанови, котрі ламались часто волею новійших королів, а також і все те миле для Англічан, що вони могли собі уявити в громадських порядках) Слова „закони Едуарда“, про поновлінє котрих говорили королі і піддані в Англії не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках Англічан в тяжкі часи королівського деспотізму і помагала Англічанам добиватись власне нових прав під видом повертаня старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новійша думка про поступ не істнувала і коли люде в загалі поставляли ідеал по заду, а не по переду *). Слова хартії Генріха I. про те, що переміни в законі Едуарда зостануть ся лишень ті, котрі зроблені батьком єго за радою ба-

*) Спомин Едуарда був однаково милий і для Саксів і для Норманів: для перших тому, бо се був остатній саксонський царь, для других тому, бо він жив довгий час у Нормандії, усвоїв норманські звичаї, був свояк Вільяма I., котрий уважав себе єго законним наслідником. Побож ість робила Едуарда надто милим для духовних.

*) У нас на Вкраїні такою фікцією були вільности, буцім то получені козаками від Степана Баторія. Історики і доси говорять про них, хоча в документах Ст Баторія нема й сліду йіх.

ронів єго, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям I., як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Сі слова не треба брати на стільки в змислі ретроспективнім (як се роблять історики, котрі всилюють ся вивести вільні порядки зі старовини як найбільше сідоі), скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли status quo, по згоді з баронами.

Сю хартію Генріха I. підписали свідки, немов поручники: два епіскопи, один кандідат на епіскопа (electus) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностів мала в собі хартія Генріха I., король сей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів знівечити копіі своєі хартіі 1100 р., так що вони стали дуже рідкосними. Тілько Генріх уподобляв ся до свого батька, а не до брата, то б то був людина хоч і тяжка, але розумна, сурйозно дивив ся на свій чин королівський, розумів єго обовязки. Через се більшість підданих була задовольнена єго довгим царюванєм (1100—1135) а особливо Сакси, що почали відпочивати від нагніту норманських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх сістематично піднімав у чинах людей невельможного стану, випереджаючи в сему французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I. зйізди вассалів (curia de more) Генріх I. скликав менше регулярно і з сего боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж єго батько. Тілько все таки ті зйізди вдержувались. Окрім того в часи Генріха I. розріс ся новий елемент громадський, котрий потім получив і політичну силу — міста (городи, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Иорку див. у Stubbs, Select charters).

Але по смерти Генріха I. випадки впять зробили корону Англіі de facto виборною. Генріх I. не лишив по собі синів, і за наслідуванє єго корони підняв ся спор між єго племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою єго Матільдою, що була перше за мужем за римсько-німецьким імператором і звалась імператрицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вступили і міщане Лондона, котрі позволили собі то признавати Матільду „панією“ Англіі, то переставати єі слухатись *). Більша частина вельмож царства, зібравшись на раду (primores terrae, majores natu, consultu quique provectiores, conci-

*) Літописець (Malmesbury) говорить із сего поводу, що Лондонці вважають ся немов за магнатів (quasi optimates, sicut proceres) через великість йіх міста.

Iuum coegere — як кажуть літописі: „перші в землі, старші родом, і розумом дужші, сотворили раду“) признали королем Степана (1135—1154), при чому голова духовенства „потребував, щоб була вернута і шанована вільність церкви“ (exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda). Степан мусів видати хартію, подібну до хартії Генріха I. але з деякими більш рішучими в ліберальнім напрямку уступами (1136).

В початку сеі хартії Степан признає себе „королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим від архієпіскопа і втвердженим від папи“ і далі більш усего говорить про ненарушимість духовних маєтків і прав епіскопів, обіцює вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I. потім відрікає ся від лісів, котрі прилучено до царських за Генріха I. і під кінець обіцює держати „добрі і старі закони про кари за убійства як і про суди в загалі“ *). Свідками під хартією підписались два архієпіскопи, одинадцять епіскопів, канцлер, племінник короля і двадцять і один барон.

Тілько ж Матільда не зрікалась своїх прав, а коли вона мусіла покинути Англію, то претендентом на корону єі явив ся син єі Генріх. Після довгоі боротьби серед вельмож склалась по мудрости, котра і тоді вже була в англійськоі арістократії, середня партія, на чолі котроі стали два епіскопи, і вона влагодила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставав ся королем до смерти, а другий признавав ся єго наслідником. Згода була стверджена на зїзді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стільки ж в інтересі короля як і держави зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеви маєтки захоплені баронами ріжних партій.

Генріх II. теж мусів видати хартію. В ній король уже не говорить, як Стефан, про свій вибір, але просто „підтверджує богові і святій церкві і всім графам і баронам і всім людім своїм усі уступки і подарунки і вільності і вільні звичаі, котрі Генріх I. дав, чи уступив“, а в купі з тим усі ті „надужитя, котрі той знищив і скасував“, внук єго „згоджував ся скасувати і знищити, за себе і за своїх наслідників“. Коротенька хартія ся двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній слова вільности (libertates) не лишень до церкви, а й до світських і слова „всім людім нашим“ показує поступ думки про вільність і рівність перед державою серед Англічан, а обіцянка

*) Хартію Степана див. у Stubbs, Select Charters, і в Bemont op. cit. В збірці Стебса єсть і друга, коротша і може ранійша хартія Степана.

Генріха II. за себе і за своїх наслідників не допускати надужить показує початок певної свідомости про сталі межі для власті короля. Коли сопоставимо сі досить широкі вирази хартії Генріха II. з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I. духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II. покликує ся на хартію Генріха I. як на свій авторітет і жерело, то побачимо, що сама ся хартія Генріха I. почина вже ставати фікцією подібною до „закону Едуарда“, під котру підставляють ся зовсім нові політичні змаганя. Навіть те, що хартія Генріха I. стала рідкосною, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II. анжуйської дінастії, котра мала великі землі у Франції, вміцнив одну відміну стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманської дінастії, а власне подвійність інтересів тих королів. Їм завше доводилось лишати Англію для того, щоб порядкувати їх континентальні землі або воюватись з поводу них. Генріх II. з 35 років свого царюваня в Англії (1154—1189) лишень 13 років прожив там і то лишень тричі жив там під ряд по 2 роки. Син его Річард I. (1189—1199) за десять років свого царюваня лишень двічі був у Англії · кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Се привчало Англічан до думки про безособистість королівської власти, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретної особи державця. Король Річард, як державець, людина мало варта пошани назначає таких же і державних урядників. Але Генріх II., людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді намістника (justiciarius) і канцлера людей знаючих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розуміню думки про те, що воля короля і закон — теж саме. в такому змислі, що від короля не може (розуміє ся: і не мусить) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ся фікція здержує самого короля і в купі з відрізнюванем думок про королівську власть, котра себе проявляє в правильно роблящих державних урядах, і про припадкову особу короля, родить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представителями легальної опозиції против самоволі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в імя святости королівського ж закону. Ся ознака розвилась в Англії помалу, вкупі зі зростом участи парламенту в за-

конодавстві, але початок єї був покладений ще в часи Генріха II. Ми побачимо незабаром, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II. Іван.

Канцелярії Генріха II. дбали особливо про суди. До сего часу належить упорядкуване обїздів країни королівськими суддями (assizes) і участі в суді їх присяжних (jury), що в суті своїй зостає ся в Англії і доси. Уряд Генріха II. не бояв ся зїздів вассалів, а напроти потребував їх для своїх державних цїлів, і через те зїзди ті відбувались часто в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля віднімала в них характер смотрин, на котрих король являв ся перед вассалами як їх особистий повелитель, носячий на собі корону, як се було при Вільямі I., а давала їм характер установи державної. За сими зїздами все більше вдержувалось імя великої ради (magnum consilium). Вони активно помагали впорядкуваню державної адміністрації, підпираючи єї своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всї комендантства в кріпостях в руки урядників королівського двору (de privata familia regis); так за тою ж згодою були встановлені порядки судові і т. і.*)

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

---

*) Літописі говорять про се характеристично „перейїхав король у Віндзор і архієпіскоп йоркський і епіскопи з ним. І зійшлись туди до него майже всї графи і барони і рицарі (milites) царства з кіньми і оружем, щоб іти, куди король звелить. По довгих розмовах про мир і порядок у царстві король, по раді епіскопів і графів і баронів своїх перемінив комендантів (custodes) у кріпостях Англії, і передав їх в коменду рицарям з его власного двору“ (р. 1177). „Як зібрались епіскопи і графи і вельможі (proceres) царства в Віндзор, то король по їх спільній раді (communi eorum consilio) в присутности сина свого поділив Англію на чотирі частини і над кожною поставив розумних людей, і потім послав їх по назначених для кожного частинах, щоб творили суд в народі“ (р. 1179). Гл. Select charters, 131. В першому примірі ми бачимо, що на зборі були і прості рицарі (прямі вассали короля, т. зв. qui de rege tenebant in capite), але лишень для походу, а, по слову літописця, король радив ся лишень з магнатами. В другому примірі на зїзді були самі магнати.

Будда і Буддізм.

Обрисп Леона Фера.

III. Буддізм.

Буддізмом називаємо сістему релігійну, котрої Будда є основником і заразом центральною точкою. Сістема ся, вроджена в Індії, ширена по за єї границями з великим запалом і успіхом, не істнує тепер в єї магернім краю, але процвітає ще й доси в середній і східній Азії, в Тібеті, Монголії, Китаю, Японії, на острові Цейлоні і в Індокитаю. В кождім із тих крайів буддізм має певні відміни, так що можна говорити про буддізм тібетанський, монгольський, китайський, японський, камбоджський, сіямський, бірманський і сінгалезький Та про те Тібет на півночи а остров Цейлон на полудні вважають ся звичайно головними центрами сеї релігії Відси йде те, що буддізм ділить ся на дві головні парості: північну і полудневу. Поділ сей основуєсь не тілько на положеню географічнім, але також на ріжницях у самім складі книг канонічних, вірувань, практик і встанов церковних.

Для порядку нашого викладу про сей обширний предмет ми розпічнемо єго нарисом історії буддізму в загалі, потім виложимо єго науку, вияснимо єго приписи моральні і організацію церковну, а в кінці скажемо кілька слів про почастні, так сказати національні відміни, які проявляє буддізм у кождім поодинокім краю.

I. Історія буддізму.

(Перший собор, патріархат, розкол, другий собор. Школи буддійські. Асока Піядасі. Третій собор. Місси для проповіді буддізму. Канічка і четвертий собор. Нові школи. Розвій внішній: розширенє буддізму в Китаю в Кореї, Японії. Буддаїоча і література полуднева. Розширенє буддізму в Тібеті. Упадок і знищенє єго в Інди. Розширенє в Монголії.)

З початку буддізм не був нічим, як тілько простим братством монахів, жебручим законом манастирським. Можна навіть посунутись іще далі і сказати, що він і завсігди зістав ся таким і ще й сьогодні не перестав ним бути. Житє Будди Сакіямуні є заразом історією основаня сего братства; бачимо з неї, що в середній Індії було в ту пору сім шкіл, що сперечаючись між собою силкували ся здобути собі прихильність публіки. Сема і наймолодша між ними, школа Ґотами Сакіямуні може вважати ся навіть парістю одної з шести давнійших шкіл.

Вона здобула собі найбільший успіх, а пізнійші випадки дали доказ, що ся єї побіда була зовсім оправдана.

По смерти основника головою братства іменований був Касіапа, один із єго учеників. Діяльність свою він розпочав скликанєм спеціального збору до печери Сатананні, в горі Вебгара, одній із гір близьких до міста Раджаґріга в краю Маґада. Метою сего збору було втвердити текст наук покійного вчителя. Касіапа завдавав питаня, що відносили ся до „дісціпліни“ і до „доктріни“; на питаня що до першої з них відповідав Упалі, що до другої Ананда. Заким повзято постанову пригадувано обставини, в яких Будда сказав се або те слово.

Всі присутні, числом 500 осіб, повторяли ті відповіді співучим голосом і так затверджували їх у своїм серци. Се тривало сім місяців; був се так названий „перший собор будділійський. На тім соборі дійсно встановлено буддізм, сформуловано єго догматику і дісціпліну і покладено основи для захованя одної і другої заведенєм міцної організації і правильних практик релігійних. Вже тоді, як твердять буддісти, списано весь канон зложений із девяти частей 1) Сутра реченя Будди), 2) Ґейя (співи), 3) Вейякаранам (вияснення), 4) Ґата (вірші, куплети), 5) Удана (похвали), 6) Ітіврітака (збірка цітатів або оповідань), 7) Джатака (оповіданя про давнійші істнованя Будди), 8) Адбута (віщуваня про будуще), 9) Ведалія (книга розвою). Бачимо тут складові части топерішнього буддійського канону, та годі припустити, щоб сей канон уже тоді був списаний в такій формі, як єго бачимо тепер

По смерти Упалі на єго місце настав Ананда, по нім Санавасіка, Упаґупта, Діпіка, Каля, Сударсана були за чергою головами братства. Начальництво їх заповнило, здасть ся, перших 110 літ по смерти Будди. Були се, як твердять буддісти, роки спокою і згоди; братство жило в ідеальній єдности, в незаколоченім мирі, не думаючи навіть про пропаганду не вні Та про те, коли вірити північним буддістам, в той сам час, по смерти Ананди, Мадіянтіка розширив буддізм у Кашмірі. Але полудневі будлісти відносять сю подію о півтора столітя пізнійше, і хоча акт пропаганди в краю так близькім уже в перших часах буддізму не є нічим неправдоподібним, то все таки критика не признає так скорого наверненя Кашміру до буддізму. Треба завважити, що названі висше начальники буддізму звісні тілько північним буддістам; полудневі, здасть ся, не знають їх і називають інші імена, як ось Дасака, Сонака, не подаючи впрочім означеного порядку, в якім наступали по собі ті начальники. За те північні буддісти йдуть ще далі; ряд „патріархів“ (так називають вони тих начальників) тягне ся у них аж до кінця V. віку нашої ери; в нім начислюємо 28 осіб, в тім числі також знаменитого Асваґоша. Остатній із тих „патріархів“ названий Бодідгарма покинув би то Індію і вмер у Китаю в 495 році нашої ери. Та ми не можемо допустити, щоб дійсний патріархат істнував аж до того часу; подібна інстітуція могла держати ся тілько доти, доки трівала єдність братства, т. є. через перших 110 років. Скоро вибух розкол, то й патріархат мусів щезнути а бодай стати ся тілько номінальним Та про

ге північні буддисти держать свій спис патріархів, а Китайці, не вдоволяючи ся 28 патріархами індійськими, додають іще 7 своїх власних таких, що родили ся і жили в Китаю. Таким способом повний спис патріархів виносить 35

Ледво пройшло троха часу по нас 100 літ після Нірвани (смерти Будди) аж ось товариство буддійське розділило ся із за „десяти толеранцій", котрих домагала ся одна часть братства. Сі 10 толеранцій в найдавнійших текстах висказані так лаконічно що вияснене їх доволі трудне і дало причину до деяких суперечних толковань Та про їх провідну думку не може бути ніякого сумніву. Ходило тут о ге, щоби правовірні буддисти мали право переховувати сіль, уживати деяких напитків, получати золото і срібло, одним словом, щоб мали де в чому більшу свободу. Ясна річ, що ті толеранції, з котрих многі можуть видавати ся дуже дрібними, вели до злагодженя або радше до розвільненя дісциплїни. На внесок Яси і кількох інших учених 700 аргатів (по деяким документам 1200) зібрали ся до города Вайсалі і там по 8-місячних нарадах, котрим проводив Ревата, в давньому помешканю Будди, т. зв Кутаґарі (в домі многоповерхім) відкинено 10 толеранцій. Сю нараду називають другим собором буддійським; він відбув ся в р. 110 Нірвани під панованем Асоки І. прозваного Каля-Асока (чорний Асока). Як і слід було ждати, прихильники відкинених на тім соборі внесків не відступили від них; вони скликали осібний собор із своїх сторонників, на котрім принято внески відкинені у Вайсалі Розкол був готовий, новатори зорганізували ся осібно, а назва „магасамґіка" (прихильники великого збору), котру вони приняли або котру їм надано, досить ясно промовляє за тим що їх було більше. Противники, що вважали себе правовірними, прозвані були „тера" — старими, старовірцями. Та раз появивши ся серед братства буддійського розкол почав чим далі тим більше змагати ся і поглублювати ся. Єретики „магасамґіка" поділили ся на три секти, з котрих одна знов розколола ся на двоє, так що у них явило ся пять шкіл. Ся зараза не минула й правовірних; вони розділили ся на дві головні школи, з котрих одна (вагсінуттака) розпала ся на чотири школи часткові, а друга на три з двома паростями. Сказавши коротко, при кінці II. віку після Нірвани начислювали між буддістами 17 школ більш або менше єретицьких, з котрих кожда мала свою назву взяту іноді з якоїсь догми, котрою вона ріжнила ся від других, а частійше з назви головного єї центра або від імени єї основника. Загалом обвинувачують їх, що вони сфальшували виклад текстів, позмінювали їх порядок, повикидали або попсували деякі уступи, повпроваджували в текст помилки і попсували стіль.

Ріжниці доторкали з разу тонкостів метафізики звичайної або буддійської, питань нпр. таких: чи істнує „я"? чи істнує минувше і буще? чи світ є чимсь реальним? який ступінь досконалости осягають „аргати" а який „бодісатви"? і т. і. Тілько одна частина буддійської громади мала заховати в усій чистоті первісну традицію, поправні тексти і правдивий їх виклад; се були „тера" (або „ставіра") т. є.

„старі“, котрі зійшли на те, що стали ся тілько одною школою або сектою буддійською Але ся школа, „пишала ся як велична „ніаґрода“, а 17 шкіл єретицьких були як колючки, що повиростали на дереві“. Та на лихо „колючки“ росли й росли, так що в слідуючім столітю буддізм збогатив ся ще шістьма новими сектами. Чи ся многота сект або шкіл є справді такою нагубною, як нераз говорить ся, і як твердять самі буддісти, котрі в своїх законах за найбільший проступок, який тілько хто може сповнити, покладають внесенє роздору в громаду? Певна річ, що незгода є лихом і може стати ся причиною упадку. Але и одномастність не є добром так само, як і брак дискусиї. Буддізм був виплодом боротьби, котру провадив єго основник з противними школами, хто зна, чи своє захованє він не завдячує рівалізації тих ріжних шкіл, що потворили ся в єго нутрі? Нам здаєть ся дуже можливим, що власне пізнійше ослабленє тих шкіл було одною з головних причин упадку буддізму в самій Індії.

Сяк чи так воно було, а причини розстрою, котрі могли бути небезпечні для істнованя буддійської громади на початку III. віку Нірвани, були знеутралізовані фактом першорядної ваги, впливом великого царя Асоки, другого сего імени, прозваного Дгарма-Асока (Асока Справедливий) або Асока Піядасі. Кілька літ він переслідував буддістів, але в кінці взяв їх під свою могучу опіку і остаточно посунув ся в своїм релігійнім запалі до того, що зрік ся престола і зістав членом братства. Діяльність сего царя проявила ся в двох фактах першорядної ваги: в скликаню третього „собору“, котрий скріпив буддізм в єго нутрі, і в зорганізованю міссій, котрі допомогли єму розширити ся по за границями Індії.

Третій собор був скликаний у 18-тім році панованя Асоки до міста Паталіпутра столиці того царя. На вьому було 1000 „бікчу“ (вчених першорядних, а проводив єму Тічя син Моґґалі. Засіданя тягли ся 9 місяців. Традиція говорить, що канон буддійський, такий, який досі заховав ся в святих книгах на Цейлоні, встановлений був на тім соборі. Та про се можна що найменше дуже сумнівати ся. В однім написі, що доховав ся до нашого часу, царь Піядасі, обертаючи ся до членів собору, поручає їм, щоби „бікчу і бікчуні, упасаки і упасіки“ (значить, в соборі брали участь і жінки!) „вислухували і затямили“ ось які тексти: „короткий звод науки; могутности Арійців; страх перед будущим; пісні пустинника; сутри (поученя для пустинників); питаня Упатічі; докори Рагулі.“ Сей остатній титул мають справди два тексти доховані до нашого часу; що до інших, то ані переклад їх не є певний, ані тим менше незвісно. до котрих із істнуючих текстів їх можна б відносити. Треба сказати. що вичисленє Асоки зовсім не дає виображеня про три відділи теперішнього канону цейлонських буддістів, званого задля сего „тріпітака“, і то не тілько тому, що напис царський досить короткий, так що годі було жадати, щоб він вичислював усі канонічні книги, але мусів ограничити ся на вказанє текстів по єго думці найважнійших, але також і то говорив задля форми того напису, котра позволяє нам тілько догадувати ся, до якої книги тідно

сить ся який титул Впрочім тотожність текстів установлених на третім соборі з тими, які дійшли до нас, підпадає сумнівови ще й тому, що тексти на тім соборі, які б вони там собі були, правдоподібно не були списані. Певна річ Індійці в часах Асоки мали вже письмо — доказом сего є написи того царя. Та про те царь, обертаючись до собору з упімненем, котре казав виписати на камени, наказує вірним буддістам „вислухувати і затямити“ ті тексти, а не говорить про те, щоб ніх списати і відчитувати. Можна за тим сумнівати ся, чи тексти буддійські були вже тоді списані, і припускати, що їх списано геть пізнійше. Та буддісти не подають виразно ніякої пізнійшої епохи, в котрій би був установлений текст і доконана классіфікація пяти книг, що говорять про „вінаю“ (дісціпліну), пятнадцяти збірок „сутрів“ (науки, доґматики) і семи книг „абідгамми“ (метафізики), що разом становлять теперішній тричастний канон (тріпітака).

Зараз по відправленю собору Асока вислав учених призначених до проповідуваня „доброго закону“ до всіх сусідніх крайів. Він хвалив ся навіть, що вислав таким робом у всі сторони світа 256 міссіонерів, коли так маємо розуміти цифру відчитану на однім недавно віднайденім написі, а приняту з разу за дату. Чи так воно, чи ні, а ось і спис головних міссіонерів і тих крайів, до котрих вони були вислані: Мадіантіка до Ґандари і Качміри (Пешавера і Кашміру); Магадева до краю Магіча (околиці над рікою Ґодавері); Раккіта до Ванаваси (Тібету); Магадамма-Раккіта до краю Магараштра (жерела Ґодавері, країна Магараттів): Магараккіта до краю Йонака (Бактрія, властиво грецька країна); Маджіма, Дурабгісара, Сагадева і Мулякадева на Гімават (гімалайські гори): Сона і Уттара до Суваннабгумі Індо-Китаю), а Магінда до краю Ланки (остров Цейлон). Чи назви тих крайів перекладені зовсім вірно, за се не можна поручити ся; ще менше певна річ, чи кождий з названих туг міссіонерів є справді історичною особою. По словам цейлонської віршованої хроніки прозваної Діпавамса (Історія острова) кождий з тих міссіонерів мав при собі чотирьох помічників, що чинило б разом 65 осіб. З добутки праці найбільшої части з поміж них так само незвісні нам докладно, як і поте їх діяльности. Та про те можемо сказати що деякі мали дійсний успіх, а по всім признакам ані один із них не працював зовсім на дармо бо ті, котрі не мали безпосереднього поводженя, що найменше підготовили грунт для своїх наслідників. І так буддізм пустив коріне в „краю золота“ (Суваннабгумі) т. є в Індо-Китаю аж геть пізнійше по смерти Асоки, але ті, що там єго розширили, певно мусіли найти там сліди проповіді Сони і Уттари і скористати з них. Так само мусіло бути майже всюди. Але ми мусимо признати, що в многих місцях успіх був від разу рішучий, нпр. на Цейлоні де тріумф Магінди є безсумнівним історичним фактом. Так само майже певний є успіх Мадіантіки в Кашмірі, а також проповідь буддізму в долинах Гімалайї не мусіла пропасти даром Певна річ, що тілько геть пізнійше Кашмір і Непаль на півночи а Цейлон на полудні стали ся головними огнищами буддійської науки, але початки сего могучого впливу мусимо віднести ще до часів Асоки. Певне те, що з одно-

го боку рух пропагандовий, розпочатий сим царем, трівав кілька століть і розширив буддізм по цілій східній Азії, а з другого боку розширене єго на Цейлоні стало ся початком розділу, котрий сила фактів провела між буддістами північними і полудневими.

Історія буддізму в двох столітях слідуючих по царюваню Асоки є мало звісна і мало інтересна Заповнює сі переважно спокійна і неголосна праця ріжних шкіл, котрі раз приближували ся одна до другоі, то знов сильнійше зазначували ріжниці між собою. Нову епоху розцвіту в ході єго розвою бачимо аж в початку нашоі ери, в часі пановання князів Йе-тчі (Індо-Скітів), котрі оснували центр свого панованя в північно-західній части Індіі. Із сеі чужоі та завойовниі дінастиі було кілька царів; найбільше могучий і найславнійший між ними був Канічка (Греками названий Канеркес), котрий мав панувати 60 літ, від 15-го перед до 45-го по різдві Христовім. Був він горячим прихильником буддізму. Єго держава обіймала весь північно західний кут Індіі і доходила аж до середньоі Індіі. Він був, можна сказати, другим Асокою і скликав до Джаландгари собор, котрому проводити Паревіка і Васумітра Сей собор, що припадає на початок нашоі ери, був з порядку четвертий (перший відбув ся в городі Раджаґріга за царюваня Аджатасатру, другий в гор. Ваісалі за царя Каля-Асоки, третій в Паталіпутрі за Дгарма Асоки). Але північні буддісти сей четвертий собор називають третім, бо собор за часів Дгарма Асоки для них не істнує. Се вийшло через те, що обох царів з назвою Асока вони зіцляли в одну особу; значить, і собори, що відбули ся при кождім із них, були зведені в один. З другого боку полудневі буддісти не признають Канічки і собору, що відбув ся під єго впливом, 300 літ після того, як вони почали своє осібне істнованє. Таким способом зарівно північні як полудневі буддісти числять три собори, а то північні собор в Раджаґріга, в Ваісалі і в Джаландарі а полудневі в Раджаґріга, в Ваісалі і в Паталіпутрі. Третій собор, принятий кождою з тих паростів, не істнує для другоі. Та для нас, звісно, вони істнують оба, так що ми мусимо числити йіх чотири.

Що зроблено на четвертім соборі? Установлено на нім канон північних буддістів на мові санскрітській, так як на третім установлено канон полудневих буддістів на мові краю Маґада правдоподібно на тій, котру ми називаємо пáлі. Прихильники книг Абідгарма були в більшости на соборі в Джаландгарі і довели до того, що Абідгарма війшла в збірку святих книг північних; та вона є також в збірці книг полудневих. Чи з того виходить, що вона була додана після собору в Паталіпутрі? Певна річ, се не було би нічим неможливим, але з сего ще не виходило б, що полудневі буддісти вчинили се під яким небудь впливом собору в Джаландгарі. А поки що чи можна приняти за правдиву сю традицію, буцім то північний текст святих книг був установлений на соборі в Джаландгарі а полудневих в Паталіпутрі? Хоч ходить тут о епоху зглядно не так давню, то все таки в однім і в другім випадку великоі певности не маємо. Північний святий канон без сумніву містить в собі книги написані після четвертого собору, —

значить, не можна сказати, щоб на тім соборі канон був зовсім замкнений Впрочім канон сей не дійшов до нас; тілько відривки з него віднайдено в Непалю, а чи дальші відкритя дадуть нам можність мати єго знов в цілости, на се дуже мала надія. В усякім разі нам видаєть ся неможливим на певно означити час, в котрім північний або полудневий канон був зложений в окончній формі.

Часи царя Канічки були порою великої духової діяльности, можна сказати, порою кризи для індійського буддізму. Ми сказали вже, що школа Абідгармістів була тоді дуже цвитуча. Єї звичайно називають „вайбгачіка“; до неї зачислюють ся найзнаменитші вчені буддійські Дгарматрата, Васумітра і Асваґоча. Їх супірниками а може й противниками були прихильники школи „саутрантіка“; школа ся не мала таких знаменитих учених, а назва єї пішла від того, що прихильники єї вважали книги Сутра важнійшими ніж книги Абідгарма. Повстанє тих двох шкіл, котрі може були в части тілько переміною первісних 18 ти шкіл, з котрих деякі істнували ще до того часу, становить закінченє так званого Малого Средства (Гінайяна), в противенстві до Великого Средства, (Магайяка), котрогошкола повстала як раз у ту пору.

Основником школи Великого Средства був Наґарджуна, котрому приписують велике число книг і котрий мав жити дуже довго. Пора, коли він жив, не є певно означена, ба навіть можна сумнівати ся, чи в загалі жив він на світі. Правдоподібно є се тілько імя, на котре зложено з видом історичної докладности авторство Великого Средства. На ділі ж автора єго ми не знаємо; доктріни Великого Средства витворювались помалу і помалу здобували собі місце, так що ми не можемо означити пори коли вони почали ся. Та буддістам конче треба було винайти для сеї школи основника і вони вибрали імя Наґарджуна, до котрого не трудно було підібрати й житєписну легенду, а про котрого ніхто не вміє сказати докладно, коли він жив.

Школа Великого Средства розвинула містичний, а особливо метафізичний елемент буддізму, теорію бодісатвів, контемпляції, теорію „дьяни і санаді“, „дьяні-буддів і аді-буддів“. Але й Велике Средство не минуло звичайної черги: воно розпало ся на дві великі школи: школу „йоґачарія“, що признавала своїм провідником Аріясанґу, і школу „мадіяміка“, котра хвалила ся тим, що заховала в повній чистоті науку основника Наґарджуни і через те саме стоїть найблизше до науки самого основника буддізму, котрий відкрив світови „середню дорогу“ (по санскрітськи madhyamika).

Коли отак у Індії буддізм поступав дорогою внутрішнього розвою, борючись при тім з браманізмом, і поки там ріжні школи спорились проміж собою, буддізм ширив ся на вні. В р. 64 нашої ери він дійшов до Китаю. Вже в р. 121 перед Хр статуя Будди, здобута Китайцями на війні, занесена була до палати китайського царя і вже тоді буддізм мусів по троха ширити ся в краю Аж в році 64 по Христі царь Мінґ-ті з династії Ган вислав до Індії депутацію зложену з 18 осіб. Депутація ся привела з собою індійських учених Матанґу і Ґобгарану і принесла збірку книг буддійських, з котрих деякі зараз

же перекладено на китайське, в тім числі книгу „Сутра з 42 глав“, котра, здаєть ся, була чимось похожим на катехізм, збіркою речень і приписів вибраних із цілого канону. Пізнійше принесені були до Китаю і перекладені на китайське інші індійські книги, а іменно Нірвана-сутра в р. 170, Вінайя в р. 250. Від 265 до 308 року перекладено на китайське 165 текстів під доглядом ученого Дгармаракча (по китайськи Фа-гу), і буддізм помалу здобував собі чим раз більше місця, дякуючи головно опіці царя Яо-Чінґа (379—415) і помимо переслідувань, котрі спадали на него особливо в роках 423 і 426, коли видано против него два декрети. Та в р. 451 декрет прихильний позволив, щоб у кождім селі була збудована буддійська церква, а при ній щоб було братство зложене з 40 - 50 жильців В тім самім часі, в р. 460 пять монахів із Цейлону через Тібет прийшли до Китаю і принесли з собою без сумніву рукописі на язиці пали. Але писаня ті викликати против себе оживлену опозицію.

Буддізм держав ся ціпко против своїх супірників з одного і з другого боку і в початку VI. віку в Китаю числено 13.000 манастирів буддійських; 3.000 індійських буддистів працювали тут над скріпленєм своїх наук і своїх установ. Не тілько Індія висилала своїх учених до Китаю, але китайські буддісти ходили до Індії, щоб піддержати свій запал, поповнити свою науку і здобувати святі книги Від р. 399 до 416, майже через увесь час панованя Яо-Чінґа Китаєць Фа-гіан подорожував по Індії і звид в Цейлон; 100 літ пізнійше, від 518 до 521 Сунґ-Юн відбув подорож по тіснійшім обширі північної і північно-західної Індії. В кінці Гіуен-Цанґ від 629 до 645 р. обійшов майже ті самі місця, що й Фа-гіан. Оповіданя сих трьох паломників дійшли до нас і були перекладені на французьке; вони показують, що найменше через півтора століття між Китаєм і буддійською Індією бувати часті зносини

Із Китаю буддізм розширив ся ще далі. Від 372 р. він був занесений до Кореі за панованя царя Сіао-Чеу Монах Чун-тло приніс сюди уперве візерунки Будди і книги; молодіж, котру він вивчив, стала ся ядром буддійського братства на сьому півострові. З Кореі буддізм перейшов і до Японії. Буддійська пропаганда в тім краю почалась з того, що в р 552 виставлено візерунок Будди в дворі Мікада; вчені, що прибували прямо з Китаю, ширили далі науку, так що при кінці VI. віку буддізм у Японії стояв уже міцно на ногах. Сюди знесено богато книг індійських, більша часть їх пропала, але дещо таки заховало ся і власне між такими зостанками віднайдено недавно тексти санскрітські, котрих не можна було найти ніде інде; до таких текстів належить маленька книжечка Сукаватівьуга. Санскрітські рукописі мусіли бути занесені сюди з Китаю, де їх тоді було богато, бо годі припустити, щоби буддісти японські навязали були прямі зносини з індійськими, коли тимчасом зі своїми китайськими одновірцями вони мали ненастанні звязки Буддізм розвивав ся і в Японії так само як де інде: розщепив ся на кілька сект. Один із найзнатнійших учителів буддізму в Японії, Кободаічі, родив ся в р. 775, а в р. 809 оснував секту

Сінґам-Чіу. В р. 947 за царя Муракамі було щось похоже на місцевий буддійський сінод у Японії.

Початок V. віку нашої ери зазначив ся фактом дуже важним для буддізму: побутом Буддаґочі на острові Цейлоні. Буддаґоча родив ся в середній Індії і там повернув умирати. З разу він держав ся наук єретицьких, т. є. певно якоїсь секти ворожої буддізмови. Навернений на буддізм Реватою і принятий до братства він прибув на Цейлон за царюваня Маганами (410—432) і тут довершив, як говорять, величезного діла — повного перекладу коментаріїв до тріпітаки на мову палі. Сам текст святих книг, принесених Маґіндою, сином Асоки, списаний був на мові краю Маґада або палі, але виясненя і коментарії заховали ся на мові краєвій, сінґалезькій або елу (старосінґалезькій). Буддаґоча поперекладував їх на святу мову, а надто написав орігінальне діло, немов резюме тих книг пз. Вісудді-маґґа (дорога чистоти). Може можна піти ще далі і приписати єму уклад істнуючого канону, т. є. довершенє того діла, котре традиція приписує соборови в Паталіпутрі. Скінчивши сю велику працю знаменитий учений пустив ся в дорогу назад до свого краю; та є чутка, що він зупинив ся на берегах Індо-Китаю і там також полишив збірку своїх писань. Пошана, яку мають для него Бірманці доказує, що заведенє або відновленє буддізму в їх краю вийшло від того руху, котрому почин дав Буддаґоча. Буддізм оснований на каноні тріпітаки сінґалезької розширив ся в західнім і середнім Індокитаю, у Бірманців, Пеґуанців, у Сіямі і Камбоджі. Він дійшов навіть на остров Яву, де полишив богато слідів у численних руїнах, із котрих найважнійші є славні будівлі в Боро-Будурі Впрочім не обійшлось тут і без впливів північного буддізму і школи Великого Средства. Та ми не знаємо, ані від коли, ані доки тривав буддізм на тім острові. Хвилі музульманського найїзду затопили єго. Тілько сліди лишили ся, але ані історія єго початків, ані єго розвою, ані єго зруйнованя не є нам звісною.

В р. 632, році смерти Магомета, буддізм здобув уже майже всі ті крайі, в котрих панує й доси. Він ширив ся значно і в Бактрії і в цілій східній части колишньої імперії Олександра В., поки прихід Арабів силоміць не спинив на завсїди єго поступу в тім напрямі. Тілько Тібет не був іще здобутий Пробу роблено за царюваня Ля-то то-рі в р. 330, але вона не вдала ся. Що до міссіонерів Асоки, коли справді вони ходили в Тібет, треба признати, що ся місія мусі а бути найменше вдачною з усіх. В р 632 царь Сронґ-цан ґам-по за порадою свого міністра Тон-мі-Самбота спровадив із Індії книги індійські і вчених буддістів, котрі занесли до Тібету враз із наукою буддійською також уміліcть писаня і перші початки духової культури. Дозвіл царя тібетського приписують впливови єго двох улюблених жінок, з котрих одна була родом із Непалю а друга з Китаю і котрі обі були буддістки. Кожда з них привезла з собою візеруньи Будди і навіть книги. Царь склонившись до їх просьб, розпочав великий релігійний переворот, котрого наслідки стали ся дуже важні. В слідуючім віці зробив богато для роз-

ширеня буддізму царь Ті-де-сронґ-цан; він спровадив на свій двір славних учених індійських Санта-Ракчіту і Падма-Самбаву. Та як се звичайно буває, проти пропаганди. веденої може троха за горячо, піднялась люта реакція. Лянґ-дар-ма, син Ті-де-сронґ-цана, вступивши на престол, заявив себе ворогом тої справи, котру піддержував єго батько. Він розпочав страшне переслідуванє буддістів. Буддізм похилив голову під бурею, але коли ся пройшла, підняв ся ще сильнійше. В сто літ по смерти Лянґ-дар-ми він стояв у повному розцвіті. Манастирі засновувано один за одним, перекладано книги буддійські. Ся праця, котра найдужше кінула в IX. віці, була скінчена тілько в XIII. віці. Імена Атічі (980—1052), єго ученика Бромстона (род. 1002) і многих інших знаменитих учених заповнюють сю добу плідної діяльности, що була рішучо важною для релігійної будущини Тібету.

Та поки буддізм спокійно здобував усі краї сусідні з Індією на півночи та на сході, тілько на заході зупинений Ісламом, з котрого фанатізмом і оружною пропагандою єму годі було бороти ся, він щез також у Індії, єго родиннім краю. Як доконав ся сей упадок і що було єго причиною? Довгий час учені не сумнівали ся, що се був наслідок зависти брагманів і сістематичного та невмолимого переслідуваня. Та тілько факти такого переслідуваня були майже незвісні; звісні були тілько ораторські тріумфи вченого брагманця Санкара-Атчаріі, котрий з горячим запалом поборював буддістів Одним словом, ми не знаємо на певно, який був конець буддізму в Індії і можемо про се тілько догадуватись. Та про те цікава річ, що тепер не находимо в Індії ані одного буддійського рукопису, крім хіба Непалю, де буддізм доси ще задержав ся Розумілось би, що скоро не стало буддізму, то ніхто не став переписувати книг буддійських; але годі собі вияснити, яким робом книги ті щезли без сліду Сей дивний факт, здаєть ся, промовляє за тим, що справді буддізм у Індії переслідувано. Може ще буддійська література китайська подасть нам деякі певні вказівки про упадок буддізму в Індії.

Остатній народ навернений на буддізм був народ монгольський. Індія пропала; вся слава перейшла на Тібет. Коли Ченґіс-хан оснував своє безмірне і одноднєвне царство, то Кублай-хан, єго внук, довго вагувавши ся в виборі релігії, в кінці приступив до буддізму. Розуміє ся, Монголи пішли за приміром царя. Та розрухи справлені упадком їх царства не були користні для зросту жебручого братства і буддізм щез знять. Та про те пізнійше в спокійнійших часах Тібетанці знов навернули їх. Се було в ту пору, коли Тібет, перебувши важку релійну крізу і скріплений реформою Цонґ-ка-па, запровадив у себе інстітуцію л а м і в, котра єму є властива і котра розширила ся також в Монголії і Китаю. Ся прилога одної з найдивоглядніших теорій буддізму до політики є явищем одиноким у історії сеї релігії, а навіть є одним із найдивнійших фактів в історії всесвітній. Та про се ще у нас буде далі мова.

Подавши оттак обрис внутрішнього і внішного розвою буддізму,

короткий з конечности, та по змозі повний, ми стрібуємо вияснити єго науку. І тут ми не можемо входити у всі подробиці, та будемо пильнувати бодай того, щоб не пропустити нічого важного.

(Далі буде.)

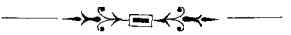

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. Казки.

I. Премудрий младенец.

Бисть нікоторий младенец не простого роду і стану хорошого, барзо мудрий і учоний у мудрости своєй і у науці своєй. Мовит: — Пойду где у чужоє панство і пристану до якого пана і буду служити, бо з ласки бога маю науку добру.

Але він ни мав за що сукні справити ані коня купити. Теди що учинив? Отца продав — коня купив, матку продав — сукні справил, і сівши на коня в дорогу пойіхал.

Случило ся зйіхати ся з другим младенцем, когорому бул конь пристал (притомив ся). Дати собі день добрий. Запитав єго мудрий младенец:

— А відколь ти і куда йідеш? Виджу, же ти конь пристал.

Оний младенец мовит: — Йіду до царя з листом.

Мовит мудрий младенец: — Дай міні той лист, я з ним пойду. Мой конь добрий.

А оний младенец уклонил ся і дал єму лист, а сам повернул ся до дому.

Мудрий младенец прочитавши лист, а в том листі стоіт: Хто той лист до царя донесе, тому голову стяти і на паль збити. Прочитавши то мудрий младенец подрал (лист) і мовит: — Хвалю бога моєго, щом від нерозумія моєго не згинул!

І прийіхал до того міста, которое із четирох стран оточене водою. Обачил младенец около замку голови человічі на палях. Барзо собі мислит о том: — Що то за причина? Буду я питати кого.

І стал ночовати у єдной жени старой. А в той жени бил син един і умер на той час, а в фрасунку була по сину. І обачила того младенца і мовит: — Сину мой! У мене такий син бил і умер!

А оний младенец увішол безпечне в дом єй і назвал єі маткою, а она єго за сина приняла. І мовит младенец:

— Матко моя! Що то за голови на палях позабивано?

Она рече єму: — Сину мой, єс-то місто царское. У нашого царя тілько одна цурка є, барзо мудра і ученая. Не тілько хто інший, але

і отец ей слухает. Так з каждим гадает, а ніхто ей не перегадает, бо жаден человік не может ей відказати. Не тілько (на земли) але і под небесем помишляеть і ест барзо слічна і учона много. Младенци скарби показовали, а она на тое не гляділа, тілько она з ними діспінтовала (sic! зам. діспутувала). Мовит: мні скарбу не потреба. Хто хощет мене взяти, нехай мою науку, чого я запитаю, відкажет. Аби хто мене передіспінтовал, то мене узьмет, а ґди не передіспітует, то его голову відтяти і на паль збити — Вдова мовит младенцу: — Сину мой, то все тих голови паниців (sic!), которіі царівні не відказали. — А потом запитала младенца: — Від коль ти младенче, прийіхал?

— Не від кого, — рече младенец — Матко моя любимая, я за твоім благословеніем пойду до царевни у царскім бурку (з нім. „Burg") діспітувати ся з нею, спробую щасці (sic!) Я тую науку добре умію; *за божою помощею перегадаю я еі і возьму еі за себе.*

Мовит жена: — Для бога, прошу тя, сину мой, дай тому покой, бо жаден младенец не вийшол від нея в цілости

Младенец мовит: — Дай, матко, покой! Хто смерти боіт ся, ніколи доброго дела не справит.

В той час пойшол младенец від дому вдови і прийшол до врат царских, обачил стражу царскую і мовит: — Позвольте ми до царя увіти!

І внейде во двор царя і мовит: — Найяснійший цару позволь мні з цуркою своею погадати!

Рече к нему цар: — Младенче, не йди! Мало науки маеш, то знаю. Нинішного дня страчен будеш, бо моя цурка перегадае тя

Рече младенец: — Я на тое позваляю і о нічем не дбаю, тілько, цару, дай знати цурці своей!

В той час дали знати царівні і казала прийти до себе. Оний младенец пойшол до ней і дал ей день добрий і она поздравляла его і казала принести кресло злоцістое. Сівши младенец безпечне не гляділ на царевну, а у мисли своей гадал. — Єсли буду на царевну глядіти, пилности скваплен (?) буду в ей красоту, то ізійду з розуму. — Потому мовит: — Царевно, питай у мене, чого хочеш? Буду тобі оповідати.

Царевна мовит: — У чім сидиш?

Младенец мовит: — Шати моі на мні; у покоях сиджу.

Царевна мовит: — Хто такий у могилі бил і лежал три дни?

Младенец мовит: — Іона пророк в рибном чреві.

Царевна мовит: — Хто такий в могилу вішол і злобной муки не виділ?

Младенец мовит: — Той, которого бог воскресил, то есть чотиродневного Лазаря.

Царевна мовит: — Хто такий родил ся без матки?

Младенец мовит: — Адам і Ева

Царевна мовит: — Которіі три невинною смергію погинули, а четвертий істягий і на горі закопан?

Младенец мовит: — Три баранки, которіі бил Авраам зарізал в місто сина Ісаака своєго. Четвертий крест святий, на котором Христос розпятий бил.

Царевна мовит: — Которі лгали і потвари чинили?

Младенец мовит: — Братя Іосифа продавши єго Мадіянітам, і отцу своєму солгали.

Царевна мовит: — Которих 12 пророків бог принял і гріхи перебачив? В місто ішли 12, а знову вийшли 500 000 народу.

Младенец мовит: — Яков з 12 синами вйіхал до Міра міста і там сина Йосифа знайшол і рад бил, же єго син Йосиф на царстві усіл. Потому всего добра дойшол... по родженю.. істинний.. (в рукописі слова ті стоять одно при другім, та тут очевидно щось пропущено. І. Ф.) чрез пророка Мойсея і Арона.

Царевна мовит: — Кождий рече мні, которого запитаю, то все мні відказуют. — І мислит собі: — О боже мой! Коби мене той младенец не перегадал! — Мовит: — Сегодня в цілости від мене вийдеш, а завтра з рожних клопотов учиню тобі фрасунок.

І пішол оный младенец до господи своєй. Теди всі люде дивували ся, же в цілости од ней вийшол. Мовит господиня: — Як єси вийшол від той царевни здоровим?

Другого дня теди вставши пойшол до царевни Почала гадати. — Що то за дерево? 12 углов на кождом углі по 30 листов, із верху дерева біло а у споду чорно?

Младенец мовит: — Я умію тоє оповісти. Древо єсть рок, а 12 углов — 12 місяцей, а 30 листов — 30 дней у місяци У верху білоє то єсть день, а у споду чорно єсть нощ.

Царевна мовит: — Що то за птах: яєць не несеть і дітей не ведет?

Младенец мовит: — Рок божий: ні прибуваєт, ні упадаєт.

Царевна мовит: — Много єсть з рожних книг птахов названих іменем?

Мовит младенец: — Ластовица 2, ворона 3, голуб 4, пчола 5, одуд 6, соловій 7, жаворонок 8.

Царевна мовит: — Скажи мні дві річи: єсть двоє людий, що правду мовили а до пекла пойшли.

Младенец мовит: — Тіі люде суть єдні Вірмени а другі жиди. Бо жиди мовять Вірменам: Ви віри не маєте, а Ормени мовять жидам: Ви віри не маєте. І так блудят і до пекла ідут.

Царевна мовит: — Як Сатані імя било?

Младенец мовит: — Хорний час, як бил в небеси, а як Адама і Еву прилестил єдним концем і від того часу Сатаною ся стал.

Царевна мовит: — Много Адам на світі бил?

Младенец мовит: — 951 літ, і умер.

Царевна мовит: — Хто то такий: не говорит, тіла і крови не маєт, а о собі відомость даєт?

Младенец мовит: — То єсть вітер.

Царевна мовит: — Божіє сотворіне что уводит у пекло?

Младенец мовит: — Кождий чоловік безбожний за гріхи свої в пеклі зостает.

Царевна мовит: — Пойди до дому! Хочеш ми рицаром бути, але завтра прийдеш сімо.

Младенец встал і пойшол до дому, а царевна у великім фрасунку зостала і младенцевим словам барзо ся дивувала.

Теди третого дня пришол младенец і дал єй день добрий і сіл з кріслі.

Царевна мовит: — Сегодня не вийдеш від мене в цілости, бо смієш ся з мене. А єсли не відкажеш мні загадки мові, кажу тобі голову відтяти і на паль збити.

Младенец мовит: — Мні Господь бог поможет.

Царевна мовит: Суть такові люде або і панни, що много говорят не по панскій.

Младенец мовит: — І ти царевно мудрость панскую погубила, а не хочеш ся покаяти. (А той царевні імя било Семизагадка грецкими словами.)

Мовит младенец: — Уже ся три дни з тобою розмовляю, а все тобі відказую. Тепер ти міні відкажи! Я тебе запитаю єдної річи, але як не відгадаєш, я кажу тобі голову відтяти і на паль збити, а єсли відкажеш, будеш мні женою.

Царевна мовит: — Я на тоє позваляю. Люб милость твоя надо мною, альбо моя над тобою.

Младенец мовит: — Кто такий мудрий і уродою хороший, із вітца коня купил а з матки сукні зробил?

Царевна мовит: — Прошу тебе, младенче! Вижу тебе пред собою як свіщу світлую. Нема як ти! Много розумієш! Прошу тебе, дай мні покой на сію нощ. Завтра прийдеш, відкажу тобі, а єсли не відкажу, теди воля будет альбо що милость твоя ізволит: хоть голову відтяти, хоть за жену взяти.

Младенец дал єй добраноч і пойшот од царевни. А царевна зостала в великом фрасунку і почала мислити. — О боже мой милосердний! Дивую ся барзо, що не відкажу єму загадки тої! Тілько уставши і пойду до того младенца, питаючи єго о загадку. Він мене не много виділ, не познает мя і довідаю ся, чий єсть син. Єсли царский, пойду за него, а єсли простого роду — не пойду. Відаю добре, же він мні скажет.

І убравши ся в шати дорогіі і рече: — Кто поглянет на мене, то з розуму зійде!

І взявши напитки дорогіі і пяні і пішла до младенца. А младенцу бог на помощ.

І прийде царевна до господи і закалатала. Вийшла дому господиня і мовит: Небого дівко, чого ти прийшла у ночи?

Царевна мовит: — Матко, позволь мні в дом свій віти! Маю потребу пильную увіти до гостя твоєго.

І пойде до младенца і мовит: — Добрий вечір младенче! — Мовит: — Мудрость твоя приведе мя до тебе

Младенец питаєт: — А якого ти роду?

Царевна мовит: — Я єстем ковалівна. Мой отец коваль і слюсар. А ти младенче що за потребу маєш у нашом місті? Тебе люде хвалят і рицаром називают.

Младенец мовит: — Я єстем, якого мя видиш. Відки прибув — не памятаю, бом у ночи вийіхал.

Царевна мовит: — Тебе хвалят, жесь царевну перегадал, а она не уміла тобі відгадати. А отец мой прислал мя перестерегти тя; тож милуючи тебе, прийшлам до тебе.

Младенец обачил єі красоту, і не мог ся здогадати, почал єі напитки пити. Царевна сама наливала, і стали межи собою увеселяти ся. І сидячи на лужку, одно другого цілуючи царевна мовит: — Мой милий младенче, прошу тя для бога, скажи мні, чого тебе питала царевна? Повідали люди, що ти єі перегадал, а она твоєй загадки не могла відгадати. Що то за загадка?

Младенец мовит: — То я сам вітца продал — коня купил, матку продал — сукні справил і у чужоє панство служити пойіхал. Я єі того запитал, а она не уміла відказати.

Царевна мовит: — Мой милий младенче! Я ні з ким ні йіла ні пила, а до тебе пю, милуючи тебе!

Младенец мовит: — Дай тобі боже вік!

Царевна мовит: — А тобі дай боже добрую мисль!

І так розмовляли із младенцем цілую нощ і що ся йім уподобало. По тім царевна дала доброго вина напити ся, а младенец зараз ізпянчил ся. А царевна вставши із ложка і пойшла до покойів своіх, бо юж бил близько день. А младенец на рано ледво до розуму прийшол і зафрасовал ся барзо, же не познал, же то царевна била. Младенец вставши глянул на ложе своє і знайшол перстінь єі золотий, а на верху перстіня камінь аспісовский і імя єі написано на нем. І взявши той перстінь пойшол до царевни, дал єй день добрий і сіл на крісло.

Царевна мовит: — Я твою загадку знаю. Ти сам отца продал — коня купил, матку продал — сукні справил, і то твоя загадка, младенче!

І заволала слуг своіх і мовит: — Поведіте єго до царя на справу, бом єго перегадала.

І взяли слуги младенца і повели до царя на розсудок. Мовит младенец: — Найяснійший цару! Маю одно слово мовити до тебе.

І рече царь: — Мов сміло!

І рече младенец: — Цару, що то такого єсть же вилетіла голубица з царского двору і прилетіла на вдовин двір. Я тиж будучи чужоземец і видячи тую птаху хорошую поймалєм єі і щом хотіл, том чинил з нею. І веселящи ся з нею цілую нощ, а на розсвіті полетіла знову до царевого двору. Але хвалю бога моєго, жем з той голубици єдно перо знайшол, которое остало ся

Царь питаєт, що би то за причина била?

Младенец показал перстінь і мовит: — Ото цару перо єсть тоє, щом знайшол на своєм лужку.

Царь бачил тоє, зафрасовал ся і послал по цурку свою і приведоша слуги царівну.

Мовит царь: — О цурко моя що той перстінь чинит у того младенца?

Царевна мовит: — Той перстень не мой і не ровен моєму. Я пред вашими очима віддам.

Царь мовит: — Чемуж я не виджу твоєго перстіня при тобі?

Царевна вставши і пойшла і зараз казала призести золотаря до себе. І привели. Царевна мовит: — Мой милий золотарю, прошу тебе, уроби міні перстінь за годину, а на перстіни ізроби камінь аспісовский і імя моє напиши!

І зараз так ся стало. І дала кілька черлених золотареви за тоє і почала просити: — Мой милий золотарю, не видай мене із секрету!

Взявши перстінь пойшла до отца своєго і мовит: — От мой перстінь при мні, а той не мой, що у младенца... от всего визваляю....

А на той час били гості у царя, далекіі воєводи, вельможі. І царівна взяла оба перстіні наложила, і придали ся єден до другого, оба ровні собі били тілько же царівнин новий бив. І встид имів (царь) за неі.

Теди отец мовит: — Цурко моя, дам я тебе за того младецца і будете царствувати в моєй.. (щось пропущено) мудрости тримати.

Цурка мовит: — Тобим рада, щобим клопоту не мала.

І учинил царь своєй... (пропуск)

Большую власть маєт муж, нежели жена, а жені никогда же не треба всю тайну сказати, хоч би наймилійшая і найвірнійшая била, бо завзявши ся жена на мужа своєго вся відкажет і іному скажет

Нехай же будет богу нашему честь і хвала со безначальним отцем і сином і пресвятим, благим і животворящим твоім духом нині і присно і во віки віков Амінь.

Казку сю, котрій властиво належалось би місце в рубриці „Із старих рукописів“, одержав я недавно від д. Йосифа Роздільского в зшитку, писанім в 80 тих роках селянином (мабуть дяком) Томою Кішком із Берлина коло Сокаля. Зшиток сей мішаного змісту. Крім казки про премудрого младенця містить він іще вельми інтересну релігійну драму „О буреню пекла і воскресенію Христовім“, а далі деякі складаня і вірші мабуть самого Т. Кішка Що ані „історія“ про младенця, ані драма о буреню пекла не є єго орігінальний концепт, се видно не тілько по мові, котра в єго власних складанях чисто народня, а тут архаічна, така, якою писали у нас в XVI—XVII віках, але також і по тім, що в тексті находять ся деякі люки і перерви, котрих переписувач не замітив і переписав усе в однім звязку Весь зшиток писаний новим, скорописним письмом. виразно, але безграмотно, без знаків інтерпункції, правописом псевдоетімологічним, але до крайности неконсеквентним. От тому то я, замісць реконструувати кирильську форму тексту, пе-

чатаю єго фонетикою, з захованєм арактерних форм архаічних і чистонародніх, навіть відтінків діалектологічних, котрі находять ся в тексті.

Що до самого мотіву казки, то, здаєть ся, кождий освічений від разу пізнає в ній інтересний варіант оріентальної казки про царівну Турандот, що війшла в склад збірки „Тисяча днів і один“ (Гл. Von der Hagen, Tausend und ein Tag, morgenländische Erzahlungen. Prenzlau 1836, т. I). Інтересне питанє, відки могла зайти до нас ся казка? Звісно, що ціта збірка „Тисяча днів і один“ стала звісною в західній Европі аж у XVIII віці. Знайомість з рукописним жерелом, із котрого взяв Т. Кішко отсю історію, дала би нам можність осудити, чи оповіданє се прийшло до нас із заходу в так пізнім часі, чи зі сходу і вчаснійше. Згадка про те що царівна мала імя, котре по грецьки значило „Семизагадка“ (Ἑπταίνιγμα?) казала б догадуватись, що казка ся у нас звісна була ще перед XVIII віком і прийшла з Греції, може ще з Візантії, через Сербію або Болгарію. За такою вандрівкою промовляють також многі і значні відміни нашої казки від тексту арабського. В усякім разі важно було б відкрити старий список сеї казки, бо він збогатив би скарб нашої не дуже то богатої давньої літератури повістей чисто світських, а заразом був би свого рода pendant до повісти о Акирі Премудрім, що також є відгомоном оріентальних казок, а іменно збірки „Тисяча ночей і одна“ в нашій старій літературі.

Іван Франко.

2 Фраір*) на гусячих ногах.

У єднимъ сетѣ жыла єдна худобна вдовиця, у котрой была дѣвка Марья, красна, але несеренчлива (нещаслива) бо єи нихто небравъ и нихто нелюбивъ Вельоразъ (многораз), коли изъ цѣлого валала (села) посходятся дѣвки на вечурки прясти, и Марья видитъ што около кождой сидитъ ей фраиръ, залицаеся до ней и коли упаде веретено, то доразъ схилится, подойме и подасть. Разъ Марья видитъ тото, здыхне и каже: „Боже мій, дай и ми фраира, хоць на гусячихъ ногахъ!“

Ише (іще) невыповѣла она тото, якъ тутъ отразу отворявутся двери, входитъ шварный (гарный) шугай (парубокъ) въ довгой, сивой губани (гуни), широкомъ калапѣ (капелюсі) съ покрейдою (букетом квітокъ) за капелюхомъ и сѣдае доразъ около Марьи. Марья дуже зрадовалася, же достала такого шувного (гарний) фраира, але разъ упало ей веретено, она скоро схилилася подняти, и видитъ, же у єи фраира гусячи ноги...

Дуже засмутилася Марья и стала думати, штобы ей чинити. Якъ надходила півночь, то фраиръ зобрався, отпросився отъ ней и вышовъ

*) Фраір в угроруськім нарічю значить любко а фраірка любка.

вонъ. А неодовго и Марья пійшла домовъ спати, але неспалось ей цѣлу ночь.

Недалеко у сусѣдствѣ жыла ей хресна мати, дуже мудра жена; она побѣгла идъ ней и росповѣла все, такъ и такъ, што чинити?

— Ничь не чинь, але завтра вечуръ якъ буде отходити, привяжь му къ кострубу губами кончикъ нитки отъ веретена и слѣдь за нимъ, де піде

Она такъ и зробила; якъ пришовъ фраиръ, усѣвся, почавъ залицьоватися, а потомъ отпрошатися, то она наскоро привязала нитку, воткнула веретено у стрѣху и стала за ним слѣдити. А овінъ просто идъ церкви; Марья за ним; тамъ онъ промкнувся на ключову дирку до церкви; а тамъ лежавъ въ труні еденъ мертвый чоловѣкъ, котрого другого дня хотѣли поховати; фраиръ подскочилъ къ мертвому и почавъ грысти тѣло ёму.. Марья перестрашила ся и почала утікати, але на шумъ ей кабата фраиръ выскочивъ на дирку и почав ей здоганяти. Марья стала бѣжати идъ селу, але немогла добѣжати лемъ до крайной хижи, котра стояла на концу валала (села), а то бывъ млинъ.

У тимъ млинѣ живъ безбожный млинарь, котрый парабляв съ чортами, видите запродавъ имъ свою душу, а теперь бывъ уже мертвымъ и выстертымъ на дочцѣ. Коли овінъ умеравъ, то казавъ своимъ сынімъ, жебы 'го привязали трёма ланцами идъ дочцѣ. Сынове такъ и зробили, привязали трупа зъ трёма ланцами туго, а вінъ лежавъ якъ живый, червеный... Пришовъ дякъ читати савтырю, а дякъ бывъ дуже мудрый чоловѣкъ, писменный, знавъ съ кымъ мае дѣло, — привѣвъ зо собовъ свого вѣрного пса „дунчи". Сыны поставили дякови паленки (горівки), онъ напился, ставъ читати „блаженъ мужъ", „вскую" и далей, а „дунчи" сѣвъ подъ стілъ. Читае дьякъ, читае, ажъ разъ пукне (урвався) еденъ ланцъ што на ногахъ, дунчи завырчалъ „врръ!" — „Дунчи тихо!" скричавъ дякъ и читавъ далей, а въ хижи небыло ани живой души окремъ дьяка и пса. Читае далей, знову урвався другій ланцъ на черевѣ; дунчи „врръ, врръ", дьякъ снову: „дунчи, тихо!" а читае далей..

Наконецъ около повночи лупнувъ третій ланцъ што около шеѣ... млинарь поднимаеся, сѣдае; дякъ лѣгае на лавку; дунчи „врръ, врръ, врръ"... и скаче на млинаря... А ту двери отворяются, вбігае дѣвка, прячеся за цѣвку, — а за нею слѣдомъ фраиръ врываеся въ хижу. Межи тымъ дякъ втѣки.

Фраиръ зъ млинаромъ дораз ухопили пса, роздерли и съѣли; мало было того, стали приставати идъ Мари, котра трясла ся за цѣвкою (комином) и ледво дыхала. На серенчу (щастя) заспѣвавъ когутъ, бо ужъ была повночь; — фраиръ утѣкъ, а млинарь лѣгъ на дочку. Марья на полы мертва побѣжала домівъ

Другого дня иде знову идъ хресной мамі на пораду, што робити.

— Треба тобѣ моя мила дѣвко умерати, бо незбавишься отъ свого поганого фраира. — И дала ей науку, што робити.

— Мамо, — каже Марья своей матери, — ми треба иши днесь вечуръ умерти але не хоьайте 'ня на цинтири; дзвоны най не дзвонятъ ніпъ най не ховае, не выносьте мя на порігъ, но подъ порігъ треба яму выкопати и туди пропхати труну; за дорогою не везьте але по-за садами за цинтирь; яму треба зарівнати и муравою (дерном) заложити, жеби нихто непознав де я лежу.

Такъ и зробили и поховали Марью. Приходитъ фраиръ въ ночи, стае глядати своей фраирки и реве на ціле село: „'де-є, а 'де-є моя фраирка? Дзвоны, а ци недзвонили 'сте ей?“ Нѣтъ, недзвонили — „Дорого, ци невезли ей черезъ тебе? „Нѣтъ, невезли. Пошовъ на цинтирь не видитъ ніякого свѣжого гроба (могили). Заплакавъ бѣдакъ горько — купивъ собѣ 12 паръ желѣзныхъ бочкоръ (постолів) и пошовъ глядати своей Марьи по цѣлому свѣту. Вшытки подеръ, а не нашовъ.

Межь тымъ на ей гробѣ выросла сама отъ себе прекрасна бѣла лелія. Ишовъ разъ еденъ панъ около того цинтира на возѣ и видитъ красный квѣтокъ. — Стань! — каже кочишови (візникові). Кочишъ ставъ, онъ пошовъ и зорвавъ квѣтокъ, понесъ домовъ и положивъ въ погаръ; а у пана не было жены, а пришли на вечерю гости. Гости погостилися и пошли спати, а еденъ инашъ (лакей) остался въ столовой и заснувъ. Разъ чуе о ночи, изъ погара вискочила лелія, обернулася на прекрасну дѣвицу, ходитъ по хижи, а все говоритъ: „Панове поѣли, а ми ничь неохабили (не лишили).“ Инашъ другій день повівъ пану, а тотъ спрятался стеречи. Выходитъ знова изъ погара дѣвка, а онъ ей хватъ за косу. — Не пущу — каже — покля необѣцяшь, што підешь за мене.

— Піду, піду, — каже, — лемъ не силуйте до церкви ходити.

— Не буду, — каже панъ И повѣнчалися.

Жіютъ вони довго, жіютъ, были у нихъ уже и дѣти, а она все не хоче ходити до церкви. Панъ журится и все говоритъ: — Пойди, а пойди до церкви! — Отпрошуе ся вшелеяко, ничь не помагае, панъ все свое, пойди та пойди. Пошла бѣдна. сѣла на лѣвый клыросъ, 'де дяковъ не было; посмотритъ въ кутикъ, а тамъ ей фраиръ выщиривъ на ней зубы и зареготался. Спустила она голову доловъ и горко заплакала... Якъ выходили они изъ церкви, фраиръ подскочилъ къ ней, имилъ за шыю, вытрясъ всѣ кістки, а съ кожою утёкъ

В угорській Руси записав
А. Краліцкий.

Г. Новелли і Фабліо.

І. За лихого окомона і по смерти люде буки брали.

У одного пана був окомон, та такий лютий, так ся збиткував над людьми, що най Бог боронит. То не раз люде покривджені ему

грозили, що го забют або струют. А він з того сміяв ся, та все їім говорив:

— Ну, ну, побачите ви, що як я вмру, то ви ще всі за мене дістанете по двадцять і пять буків!

Аж ось стало ся так, що той окомон захорував. Пан дуже его жалував, бо окомон усе був ему вірний. А окомон лежит тай каже до пана:

— Одної тілько ласки прошу у вельможного пана, як я помру, щоби пан не дали тому хлопству над моім тілом збиткувати ся!

Хорує той окомон та хорує Аж трафило ся так, що пан мусів десь на пару день виїхати. Чує окомон, що смерть его надходит, каже скликати всіх людей із села тай починає перед ними плакати, каяти ся.

— Люде добрі — каже, — я для вас був такий лихий, тілько вам кривди нарсбив, щом не варт і в гробі по христіянськи лежати. Прошу вас, як умру, то не ховайте мене так, як других чесних людей, але возьміт моє тіло, завяжіт у верету, викопайте яму, накладіт у ню терня, положіт мене на тото терне і присипте землею, — най то буде міні замісто покути, може ся Господь змилує над моєю душею.

Люде бідні аж ся порозплакували з жалю, чуючи таку мову. А як окомон умер, то вони взяли его тіло у верету, викопали яму, напхали там терня тай положили его на тото терне. Тілько що хотіли землею присипати, аж ту надїздит пан. Дивит ся, що то таке, а то его окомона так ховают.

Видит пан, що люде збиткуют ся над его тілом, розлютив ся дуже і казав усім людям дати по двадцять і пять буків.

(В Нагірянах заліщицького пов записав Вл. Маркевич в р. 1891.)

2. Як школярі сіном викрутили ся.

Були собі два школярі у великих школах. Вчили ся, вчили ся, далі оден каже:

— Буде з нас тілько вчити ся! Ходім, підемо в світ!

Пішли. Ідут, ідут, зайшли до одного міста. Прийшли до коршми, посідали собі, а ту ні оден ані ґрейцарика не має, а голодні такі, що не дай Господи.

А при тім самім столі сиділи другі пани і балакали собі о всяких штуках.

Школярі слухают, слухают, а далі оден каже:

— Е, що то все значит! Ми ще ліпші штукарі. Такої штуки ніхто не вдасть, як ми.

Пани до них: — Щож то за штука така? Ану покажіт!

Школярі ніби то не хочут, дорожат ся. Пани казали їім дати їісти, пити, та все просят, щоби показали тоту штуку.

— Ну, добре, — кажут школярі, найївши ся та напивши ся добре.— Принесіт нам ту велику вязанку сіна!

Принесли їім сіно, а вни ану крутити з него перевесло. Крутяг

крутят, оден конець дали тримати тим панам при столі і кажут йім, щоби борони боже не рушали ся з місця і щоби тримали міцно. А самі крутят далі, та все поступают ся в зад, через двері, та на подвірє, а все крутят тоїо перевесло. Аж ту надійшов дід, жебрак.

— Гей, діду, — кажут єму школярі, — на тобі отсе перевесло та тримай за конець, а міцно. Ми ту зараз прийдемо.

Дід узяв перевесло тай держит, а школярі по за доми, та як пішли, аж ся закопотило.

Пани за столом тримают перевесло, а на дворі дід тримає перевесло, та так міцно, що аж сопе.

— А ти діду що ту робиш? — питає пан.

— Та перевесло тримаю.

— Ба а хтож тобі дав тримати?

— Та якісь два паничі, дав би йім Бог здоровлє.

— А деж ті паничі?

— Та пішли десь отуди, казали що зараз прийдут.

А за паничами вже й слід застив.

(В Нагірянах записав тойже 1891.)

Пок Вол. Маркевич, Поляк з роду, був слухачем львівського університету Нужда примусила єго якийсь час покинути університет і шукати заробітку як сільський учитель. Єго дали до Нагірян, де пробув не сповна рік; здобувши собі щиру прихильність селян, а особливо своїх учеників він позаписував від них досить значне число оповідань та пісень. Деякі він старав ся обробити, та не маючи потрібного до сего знаня, не був щасливий у своїх теоріях і здогадах. Вернувши до Львова з Нагірян він узяв ся кінчити університет, але тяжке каліцтво і нужда зломали єго духа. Він застрілив ся в р. 1893. Не довго перед смертю він передав міні позаписувані ним матеріали, котрих публікацію отсе й зачинаю. Позаяк покійник записував без захованя діалектичних осібностів місцевого говору, то я й печатаю єго записи звичайною фонетикою. І. Ф.

3. Добра баба і чорт.

На селѣ нигда ищи небывавъ коминарь чистити комины и люде 'го невидѣли; ажъ разъ ишовъ овінъ до пана оречного (поміщика) вымѣтати комины, — та ишовъ через лѣсъ, а тамъ баба грибы зберала, и коли 'го увидѣла, думала ожъ то чортъ. А передъ нимъ стояли два пѣшники (стежки), еденъ на-право, а другій на лѣво.

— Жено, котрымъ пѣшникомъ ближе въ село, ци правымъ? ци лѣвымъ?

— Правымъ пѣшникомъ бы вамъ ближе, — але бо тамъ на кінци села стоитъ крестъ... такъ идьте лѣвымъ, хоць дальше.

(Записав на угорській Руси Анатоль Краілцкий.)

Критика і бібліографія.

VIII. М. Шашкевич і галицько-руська література.

Недавно вийшла осібною відбиткою з III. не виданого ще тому записок Наук. тов. ім. Шевченка у Львові невеличка праця д. В. Коцовського „Памяти Маркіяна Шашкевича“, читана на однім засіданю того тов. при нагоді перенесеня тіла Шашкевича до Львова. Д. Коцовський звісний уже своіми працями про Шашкевича і критичним виданем єго творів; праці ті були прихильно оцінені не тілько у нас, але й за границею, такими вченими як Пипін і Дашкевич. Беручи в руки нову єго працю про Шашкевича ми надіялись найти в ній нові причинки до зрозуміня і оціненя діяльности Шашкевича, та прочитавши сю працю — троха розчарувались. Автор замісць сконцентрувати свою увагу на Шашкевичу і єго добі гуляє по широкім просторі 1000-літнои історіі Руси і Словянщини, вихапує тут один факт, там другий, нераз відділений від него столітями і сотками миль простору і набравши вязанку таких фактів виводить із них щось таке, чого по законам логіки зовсім не слід би ждати! Замісць правильнои аргументаціі виходить ошоломленє читача купою подробиць, в котрих задля йіх відірваности тяжко розібрати ся.

Чим був Шашкевич для галицько-руськоі літератури? З дотеперішніх праць про него, а головно з праць самого д. Коцовського ми знали, що він був свого рода новатором, вніс у галицько-руську літературу нові елементи, котрих в ній доси не було і котрі він черпав по части з творів украйінських, з пісень народніх, від польських романтиків, із словянського відродженя, з сучасних літератур европейських (хоч ті остатні, здаєть ся, він знав не богато). Новою супроти давнійшого галицько-руського письменства у Шашкевича є не тілько мова — гарна і чисто-народня Що до мови у него були попередники ще в XVIII. віці, автори „світськоі політики“ і полународніх пісень дворацьких, котрих купа яко пісні народні війшла в збірку Вацлава з Олеська. Новим був дух Шашкевичевоі поезіі — свіжий і орігінальний; новим був той єі індівідуальний, субєктівний характер, що дає нам можність із за кождого твору, із за кождого стиха бачити особистість поета, єго симпатичну вдачу і щире серце. В Шашкевичевих віршах у нас перший раз повіяло духом поезіі XIX віку; давня „мова богів“, як колись називано поезію, тут стала ся кристалізованою, очищеною мовою людського серця, зверненою безпосередно до серць усіх інших людей. Так ми розуміємо слова д Коцовського про те, що Шашкевич „зірвав книжні пута письменства“ (стор. 10) Справді, в своїй поезіі він не ставав на котурни, не маскував ся і не удавав, а гово-

рив так само просто, від душі, як би говорив устно в хвилях афекту і підйому чутя — і се єго велика інновація в галицько-руській поезії, се засновок справді нової, справді народньої школи літературної. Народні пісні тут тілько на половину могли бути для него взірцем; вони так само прості ї натуральні, та при тім вони імперсональні, без субєктівного колориту, індівідуальність поета в них затерта.

Супроти сего нам тяжко зрозуміти те, що д. Коцовський говорить о кілька рядків перед фразою о „зриваню книжних пут письменства“, немов би то „значіне Шашкевича лежить іменно в тім, що він тіснійше зісполив переданя книжні питомого письменства й се, що зачер з літератур інших, з поезією й живою мовою народа“. Поперед усего що се значить: зіс олити якісь переданя з такою чи сякою мовою? Хіба переповісти їх тою мовою. Ну, се ще була б не велика заслуга — заслуга звичайного переводчика.

Шашкевич справді перекладав дещо на нашу нар. мову, та я не знаю, щоб се була така велика єго заслуга, титул до безсмертної слави. Важнійше те, що д. Коцовський пише про „переданя книжні питомого письменства“. Виказаню сеї тези, що Шашкевич був прямим продовженєм нашого давнього письменства і виразом усіх кращих єго ідей, посвячена вся праця д. Коцовського. Та мені здаєть ся, що д. Коцовському не вдало ся виказане звязку між Шашкевичем і нашою старою літературою Я не входжу на разі в те, чи звязок такий був, чи ні, але мушу завважити, що д. Коцовський взяв ся до своєї аргументації зовсім не з того кінця, з котрого б було слід Замісць вийти від Шашкевича і на основі докладної аналізи єго творів, єго житя, вихованя і впливів духових, яким він підлягав, виказати, що Шашкевич справді те й те й те завдячував нашій старій літературній традиції, а відтак уже слідити за корінем тої традиції методом ретроспектівним, д. Коцовський починає від характеристики давньої церковно словянської літератури чи властиво тої єї части, котру Яґіч назвав „кирильською“ в противенстві до глагольської, вказує шлях, котрим вона йшла до нас, згадує про Нестора і єго неприхильність до противників Фотієвої схізми, підносить роль Волощини при передачі старої літератури з Болгаґарії на Русь (примітимо, що факту літературного не подає ані одного, а наводить самі факти політичні; в загалі ся роль Волохів в часі перед XIV. віком видаєсь нам проблематичною; д. Коцовський наводить тілько один факт давнійший, про підвладність болоховських князів під кн. галицькими; дальші факти у него наведені (стор. 3—4) з пізнійших часів, XV—XVII. віку).

Згадавши про те, що Галич і Львів держались ще якийсь час по упадку Київа під монгольською навалою, автор характеризує далі час упадку Галича (після 1380 р.), котрий в тім стані мертвоти лежав аж до половини XVI. віку. Далі характеризує д. К. нове відродженє южної, а особливо гал. Руси, що вийшло від Литви і в другій половині XVI. віку проявило ся розцвитом братств, шкіл, друкарень, письменства у Львові, Острозі і по других містах.

Д. К. підносить демократичний характер Ставропігійського

братства і єго школи в противенстві до тодішніх шкіл єзуїтських, підносить горячі слова Івана Вишенського в обороні мужиків, хоча й приточує до тих цітат ні к селу ні к городу цітати з Барановича і з запорозькоі вірші про (політичну) свободу України і козацтва і про бунти укр. мужиків проти шляхти, з котрими Баранович не дуже то сімпатізував. Темними видають ся нам слова д. К-ого про тодішню нашу літературу: „Мимо упадку зуміла наша суспільність зберегти гарні переданя часів давних; при всіх заворушенях і усобицях, при сильних сторонних впливах не розбилась она нікоти цілком на ворожі суспільні верстви, все на ново єдналась ставала до діла“ (ст 7—8).

Ми не знаємо, які се гарні переданя часів давних зберегла наша суспільність XVI—XVII в., коли те, що в ній було справді гарне і жизненне, (брацтва, школи, друкарні, козацтво, завязки театру, література) було власне нове, повстало чи то під впливом нових потребі чи під впливом посторонніх, західних інституцій, як се показує й сам д. Коцовський. А слова про нерозбиванє суспільности на ворожі верстви прямо історично незірні. Аджеж від люблинськоі унії почав довершувати ся великий розлом руськоі суспільности на „поспольство“ і шляхту, що в протягу несповна 100 літ в переважній части з руськоі стала ся польською! Адже від берестейськоі унії 1596 р. починає ся другий розлом серед руськоі суспільности — релігійно обрядовий, котрий дійшов до того, що в 1648 і дальших роках православні козаки різали руських уніятів та Аріян на рівні з Ляхами і Жидами. І коли се розєднані верстви нашоі суспільности „все на ново єднались і ставали до діла“? *)

Дальші часи XVII—XVIII в. характеризує д. К-ий дуже коротко й побіжно, вказуючи тілько на шкідливий вплив підданя лівобережноі України під Москву, згадуючи загально про діяльність Ставропігії у Львові і про праці деяких Василіян над історією руськоі церкви (чому тілько Кульчинського, що друкував свою книжку по латині і в Римі? Далеко важнійша була праця Стебельського „Dwa wielkie światła“) і над ділами для народа (Народовіщаніє і Богогласник). Що до тих двох книжок, то нам здаєсь, що д. К. помиляє ся думаючи, що они були призначені для народа

„Народовіщаніє“, як видно з титулу, призначене було для попів, яко підручник для катехізації; сему відповідає й уклад книги. Катехетична часть уложена в мові дуже близькій до народньоі, а оповіданя і легенди, що служать поясненем поодиноких догм, писані мовою церковною. Так само й Богогласник не був книгою призначеною для люду, але прямо для ужитку церковного, богослужебного. Не дуже щасливо дібрані й остатні два приміри: Гарасевича Annales, писані по латині, і історичні праці Зубрицького, з котрих Шашкевич міг знати тілько одну,

*) Поправимо тут помилку д. К-ого, що не „під конець XVI в. переносить ся осередок духового житя південноі Руси до Ківа“ (ст. 8), а тілько около 1620 р. Друкарня в Кіиві повстає десь коло 1615 р

видану по польськи. Щож із сего всего виводить Д. Коцовський? „Так отже — читаємо у него (ст. 8) - ніколи цілком не переривалась нитка, що нас лучила з минувшиною, а минувшина ся сягає дуже давних часів і не могла же пройти без сліду. Бачимо се й на провідних гадках і діяльности М. Шашкевича. Ті гадки, що держались столітям серед суспільности, не могли не проявитись в чуткій души сучасного поета“ Підозріваємо, що д К-ий навмисно так темно устілізував отсі свої виводи щоби в них не можна его було спіймати на нічім конкретнім. Звісно, нитка, що нас лучила з минувшиною, ніколи не переривалась, бо як би раз перервала ся, то вже би нам і був капут. Звісно, минувшина наша сягає дуже давніх часів, бо єі сміло можна віднести до арійскоі правітчини, а коли хто хоче, то й до Носвого ковчега. Звісно, ся минувшина не могла пройти без сліду, бо ж єі витвором є вдача, спосіб житя, мова, історія народа. Але чи се все можна сказати й про літературу? Звісно, до певноі міри можна, бо ж напр. вплив церковних книг і церковноі проповіди не переривав ся від Володиміра Вел. Та тілько до поясненя появи Шашкевича се все ані крихти не стосує ся. Які гадки находить д. Коц. в души Шашкевича схожі з тими, „що держались столітями серед суспільности“? „Читаючи щирі, теплі слова Маркіана (котрі?) пригадуємо собі такіж слова наших письменників часів попередних“. Автор приводить Слово о полку Ігоря, Мономаха, Данила Паломника, Теодосія Печерського, Вишенського, Барановича і т. д. і кінчить: „У Маркіяна то саме щире, тепле серце, ті самі відносини чи до справ народних, чи до родини, товаришів, прихожан, те саме високе розуміне свого післанництва“. От тобі й на! Тілько що нам обіцяно показати думки Шашкевича схожі з провідними думками староі літератури, а потім зараз показано — щире серце. Але щире серце не думка! Воно не взяте з літератури, бо воно дар природи, воно вносить в літературу свій кольорит. А „високе розуміне свого післанництва“ д. Коц. додав в остатній хвили, бачучи мабуть недоладність свого виводу і не мотівуючи сеі фрази нічим ані у Шашкевича ані тим менше можучи єі поставити як якусь провідну думку давньоі руськоі літератури.

Зовсім хибними і з фактичного і з логічного боку видають ся нам усі загальні уваги, зібрані д Коцовським на стор. 9. По его думці Шашкевич „стараєсь по змові получити гарні традиціі домашні з найкращими провідними думками сучасних літератур західноі Европи“. Viel gesagt, nichts bewiesen Що до гарних традицій домашніх, то ми вже бачили, що вони властиво д. К-им зовсім у Шашкевича не показані, а що до найкращих провідних думок сучасних літератур, то й тут д. Коц. був би добре зробив, коли б потрудив ся ніх показати. Ми не хочемо казати, що ніх (найкращих, чи не найкращих) у Шашкевича нема, але мусимо сказати тілько те, що д. К-ий ані одноі з них нам не показав. Противно, з того, що він дальше говорить о тих „найкращих думках“, видно, що сам він має о них дуже неясне виображене. „Бо чиж було в тих думках щось, щоб противилось традиціям домашним?“ питає д. К-ий

Звісно, що було, та й чи одно! Лишаючись в границях самоі літератури і науки: романтізм противив ся візантійській закостенілости, що у нас стала ся „традицією домашньою“; псевдоклясичний раціоналізм противив ся незугарности наших форм літературних, нашому варварському літературному смакови; іронічний скептіцізм та цінізм Вольтера і Парні противив ся нашій релігійній чи псевдорелігійній біготерії; універсалізм Гете, Шеллі, Ріккерта, Шлегелів противив ся нашій тісній парафіянщині; гордий індівідуалізм Байрона та Бернса противив ся нашій безличній шаблоновости; огнистий революційний гуманізм Шіллера противив ся нашому рутенському смиренномудрію. В загалі ми раді б почути, які се „найкращі провідні думки сучасних европ літератур“ має на думці д. К-ий, котрі не противили ся нашим традиціям? Замісць прямоі відповіди на се питанє він скаче опять в улюблену минувшину і починає грати ся аналогіями та зводженєм у купу фактів ріжного розбору. „Літератури західноі Европи розвивались прецінь на тій самій основі, що й наша, тілько що розвились свобіднійше й богатше“. На тій самій основі? Доси ми були певні, що в розвою новійшоі Европи були дві основи: греко-візантійська і римо-латинська. Д. К-ий думає, що основа була тілько одна — візантійська. Інтересно почути докази! „Як до західноі Европи так і до нас прийшла література від Греків, з Візантіі“ Гм! Алеж у Візантіі ще в IV—V віках нашоі ери панувала мова і література латинська! Алеж на латинській мові починаючи від Мінуція Фелікса повстає ціла величезна література церковна незалежна від грецькоі, повстає церковна християнська гімнологія, повстають хроніки зовсім іншого характеру, ніж візантійські, повстають пісні героічні, секвенції, драми (Гросвіта в XII в) і т. і, повстають писаня наукові! З тоі латинськоі літератури черпають перші соки ріжні „вульгарні“ літератури: французька, німецька, іспанська, італіянська, навіть по троха й сама візантійська

Хто переніс знакомство грецьких писателів клясичних до західноі Европи?“ питає далі д. К-ий. Гм! Перші перенесли его іспанські та сіцілійські Араби, а тілько пізнійше, починаючи від XIV. віку Візантійці. Та за те західна Европа зберегала ріпно богатий скарб клясичних писателів римських. Поминаємо дальше питанє д К-ого про взори західно-европейськоі штуки, бо се завело би нас за далеко, а перейдемо до поезіі. „Де витворилась нова форма поетична ритм на місце давного розміру і рим?“ Гм! Ритм на місце розміру! Як коли б ритм а розмір не було все одно. Д. К-ий певно хотів сказати: ритм наголосовий на місце ритму квантітатівного. На се питанє не легко дати певну відповідь, та правдоподібно сей новий ритм і рим витворив ся швидше на заході, ніж на сході Европи. Рим стрічаємо вже у Овідія; ритмом наголосовим уложені були давні людові вірші латинські (versus leoninus — вони ж і римовані!); ті леонінські вірші панують в поезіі латинській в добі упадку римськоі імперіі аж геть в середні віки. Маршові пісні римських легіонів укладані були ритмом наголосовим — і ці вірші послужили взірцями для найстарших гимнів християнських на латинській мові (гл. Ebert, Geschichte der lateinischen Literatur

des Mittelalters). „Звідки черпали середновічні поети західної Европи свої теми?“ Гм! Одним словом на се відповісти годі. Дещо брали й візантійського, безперечно, та богато йшло й оріентального з Іспанії від Арабів, дещо з клясичних споминів італьських (круг легенд про Віргілія-чарівника), дещо було витвором домашніх традицій (французькі chansons de geste, бретонські романи про Артура і Круглий стіл, звірячий епос про Лиса Микиту, іспанські романси про Сіда). „Дант опер ся на візантійськім апокріфічнім творі (Видінє св. Павла; і у нас звісна була частина сего твору п. з. Хожденіе Богородиці по мукам), а Дант писав що-йно в сто літ по авторі Слова о полку Ігоревім“. Що має значити се остатнє зіставленє — не розумію. Чи й автор Слова також опер ся на тім творі? А далі, де вичитав д. К-ий, що Дант опер ся на Видіню св. Павла? Видінє св. Павла є одним з премногих творів апокаліптичної літератури, що плодилась так само буйно в греко-візантійськім, як і в римо-латинськім світі, де повстали візії св Брандана, опис пекла св. Патріка, візія св. Анзельма і т. і. З візій тих у Данта є дуже тілько слабенькі відгомони; головну основу своєї безсмертної поеми він узяв, як се нині звісно, не з тих візій, а з Summa theologiae св. Томи з Аквіну. Що до Видіня св. Павла, то воно звісне було і в Словянщині в старословянськім перекладі (текст старосл. видав Попов, Библіографическія разысканія). Д. К-ий зовсім невірно мішає сей апокріф з Хожденієм Богородиці; се зовсім осібний твір і опертий на зовсім інших жерелах.

Ще один цвіточок ученої бистроумности д. Коцовського. „Лютра випередили візантійські Аріяни (Ґоти), ческого Гуса — болгарські Богумили і тісно з ними получені полуденно-французькі Альбігензи“. Який звязок має се з нашою старою літературою і з Шашкевичем — незвісно. А далі який звязок мають ті факти між собою? Лютра випередили Аріане*). Певно, що випередили, бо були давнійше від него, але щож з того? Чи Лютер пішов їх слідом? переняв їх науку? Ні! Богуміли випередили Гуса — і що з того? Чи Гус навязав до їх традицій і доктрін? Ні! Історично беручи треба б хіба сказати, що Гуса випередив Вікліф, а оба вони з Гусом випередили Лютра; Аріяне і Богуміли тут ні при чім. Тай чим же ті Аріяне візантійські? Арій був Єгиптянин, Аріянізм у Візантії не панував ніколи.

Із усіх отих натяганих та фіктівних преміс д. Коцовський сміло виводить: „Так отже знакомлячись з літературами західно-европейськими не довідував ся Шашкевич нічого такого, що противилось би різко поглядам, які здавна держались і серед нашої суспільности і літератури.“ Але ми не знаємо, чи Шашкевич справді знайомив ся з західно-европейськими літературами і чи знайомив ся з ними власне так, як їх знає д. К-ий. В писанях своїх, о скілько тямлю, Шашкевич ніде не вибігає по за круг Словянщини. Та д. К-ому мабуть ходило о те, щоб показати нашим сучасним, а особливо молодіжі, що знайомити ся

*) Д. К-ий чомусь пише сістематично „Аріани“, „християни“ — не знаю для чого

з західно-европейськими літературами і тепер не стоїть, бо, мовляв, усе добре, що в них є, є і від віків було й у нас, а злого, звісно, не варто й переймати. Чи ми вже десь колись не чули подібної філософії? Чи не приписують подібних поглядів Омарови, що мав спалити Александрійську бібліотеку? Та ні, „великий Омар“ нічого подібного не говорив і д. Коцовський виразно сего не говорить. „Противно — додає він. кидаючи ще й Оссу на Пеліон — література наша розвивалась все досить рівномірно і рівнобіжно з іншими літературами Европи так що до форми, як і що до провідних гадок.“ Сю думку досить навести, полемізувати з нею не треба.

Іван Франко.

IX. Противупопівска сатира і сектанти на Україні.

В III. кн. „Кіевской Старины“ за 1894 р напечатана замітка д. Хв. Кудринського „О Кирикѣ и жадномъ попѣ“ з текстом вірші про Кирика, котру д. К., слідом за Кулішем, зве балладою. На диво, д. Кудринський цітуючи з „Записокъ о Южной Руси“ Куліша оповідане Жемчужникова про те, як подібну „балладу“ співав би то кобзарь Остап, говорить: „къ сожалѣнію, самая баллада не передается въ „Запискахъ“, тоді як на тих же самих сторонах „Записокъ“, котрі цітує д. Кудр. (83—96) любісінько напечатаний варіант приведеної ним вірші під назвою „баллада изъ временъ Уніи“!! Після сего менше дивно, що д. Кудр. не спомина прозаічного варіанту вірші про Кирика, напечатаного в Чубінського „Труды экспедиціи“, т. II, стор. 105--106, ні статі К. Г. в „Вѣстникѣ Европы“ (1887, Іюль) „Два малороссійскихъ фабльо и ихъ источники“, в котрій показана генеза сеі вірші і еі варіанти у других народів.

В усякім разі варіант д. Кудр. дуже цінний, бо з поводу варіанта „Записокъ о Южной Руси“ можна мати деякі сумніви По тексту вступу до сего варіанта виходить так, що записав его Жемчужников на лівім боці Дніпра від кобзаря Остапа, очевидно, Вересая, котрого знав Жемчужников, а тим часом Остап Вересай, як написано було в свій час в кіівській газеті „Трудъ“, казав, що він нічого подібного не співав і не чув. Очевидно. Жемчужников або редактор „Записокъ“ взяв „балладу“ з другого якого джерела, а окрім того можна думати, що текст балладя сеі вигладжений. Тепер ми маємо, дякуючи д. Кудр., текст в усякім разі точно записаний з простонародніх уст (в Волинській губ., в м. Степани, ровенського пов)

Ми мусимо оповістити, що другий текст сеі сатири був присланий в „Югозападный Отдѣлъ И. Р. Географ. Общества“ і в часи классіфікаціі етнографічних матеріалів его був переданий д. Вл Беренштамму і мусів би знаходитись або у него, або в „Церковно-археологическомъ Обществѣ“ в Кіиві, куди перенесено папери Ю. О. И. Р Г. Общества; (коли б ми помилились показом на особу д. Б-ма, то в печатних протоколах Югоз. О. И. Р. Г. Общ. можна найти імя члена, котрий узяв для впорядкованя часть сатиричних пісень з матеріалу, поклассованого в 1875 р. Антоновичем і Драгомановим.)

Окрім того ще один варіант вірші про попа з рогами був у редактора „Кіевской Старины“, тепер помершого Лебединцева, котрий давав его між інчим д. Ст. І. Пономареву для вигладженя віршів.

Сподіваємось, що по сим слідам пильні люде в Кіиві розшукають ще хоч один варіант такоі інтересноі сатири. А поки що скажемо два слова з породу замітки в кінці статі д. Кудр. про подібні сатири против духовних на Украіні в загалі і про відносини йіх до „штунди“. Д. Кудр згадує оповідане про жадну попадю, напечатане в „Малор. Нар. Пред. и Разсказахъ“ Драгоманова, а на решті каже, що писателі про штунду, „теряющіе много энергіі, для неблагодарной цѣли — доказать, что штундизмъ есть явленіе выросшее на почвѣ нѣмецкаго необаптизма“, лучше б „обратили вниманіе на указанную черту этнографическихъ словесныхъ произведеній съ юмористическими сюжетами о попахъ. Думается, что эти разсказы не случайны. Быть можетъ, изученіе ихъ, помимо этнографическаго интереса, разъяснитъ одну изъ существенныхъ причинъ распространенія и живучести южнорусскаго сектантства.“

Ми бачимо в словах сих одно з непорозумінь, котрих багато ходить у наших, навіть учених, людей через недостачу міжнародного методу в дослідах про наше житє. Що наша штунда, коли не „выросла на почвѣ нѣмецкаго необаптизма“, то пішла від него, се доиквнено документами, котрі в свій час були напечатані і в „Кіевской Старинѣ“, а також виразним свідоцтвом самих „штундистів“, котрі не раз на процесах протестували проти назви сеі і звали себе „баптистами“. Ще недавно рос. газети звіщали, що 240 родин „штундистів“ з кіівськоі, чернигівськоі і херсонськоі губ. обертались до царя просючи, щоб до них приложений був закон 27. Марта 1879 р. про баптистів. (Звісно, що ся просьба, як „противузаконна, оставлена безъ послѣдствій.“) Закон сей був виданий для баптистів Німців і наші селяне-штундарі могли і почути про него лишень від тих баптистів.

З сего не виходить, щоб баптізм у нас не мав грунту краєвого і між інчим в тих хибах попівства, про котрі говорять і народні сатири*. Та не треба забувати, що і самі сі сатири не зовсім грунтового, національного походженя, а в них теж єсть інтернаціональний елемент. Напр. згадана д. Кудр. казочка про жадну попадю єсть і в Болгаріі, хоч там вона обернута не проти попаді, а проти багатиря (Живая Старина, годъ I, вып. IV. Болгарскіе разсказы изъ Прилѣпа N. 4.). В статі „Два малороссійскіе фабльо“ показані чужосторонні жерела і варіанти украінських сатир на попівську жадність Ми скажемо, що не знаємо ні одноі напечатаноі або звісноі нам устно сатири проти попів, котра б

*) З рештою замітимо, що в загалі не слід виводити раціоналістичне сектантство з самих лишень хиб духовенства. *Воно має корінь і в природній* потребі раціональнійшоі релігі, потребі, котра мусить при певних обставинах пробитись на верх при самому найліпшому духовенстві. Та і евангелія і апостол Павло безспорно близше стоять до протестантських сект, ніж до *грецького і римського католицизму. Очевидно, що чим більше народ буде* читати новий завіт, а в старому пророків, тим більше в нему будуть шаритись і протестантські секти готові і вироблятись нові.

не належала до міжнародніх оповідань, що часто мають собі джерело навіть по за християнським світом в Азії, і частійше всего прийшли до нас через західню Европу Сі сатири йшли до нас то перед сектами, то вкупі з сектами (ще від часів богумільських), то зовсім незалежно від них, і часто відповідають дійсним хибам наших попів і монахів, а часто й ні, — а служать лишень для забавки народу, як і оповіданя про чужі нації, в котрих іноді напр. жиди виставляють ся дурнями (див. у Чубінського т II) тоді як на діли жиди далеко не дурні, що й сам народ наш знає, коли говорить сурйозно

Так напр зовсім мало відповідають у нас дійсности оповіданя про авантури попів і дяків з жінками, які напр напечатані в збірці Драгоманова, котрі редаговані дуже зручно і смішно, і котрі наслідував Гоголь у своїх Вечерах Всі сі оповіданя до нас зайшли з західньо Европи куди в свою чергу прийшли з Азії. В сій остатній вони часто говорять зовсім не про попів (напр. індійський первообраз і арабські переробки оповіданя, напечатаного у Драгоманова під назвою „Гибель 4 поповъ , пор німецьке Die 3 Monche von Kolmar, напечатане у Hagen, Gesammtabenteuer), але в римсько-католицькій Европі вони могли причепитись до реальних хиб целібатного духовенства У нас же при духовенстві жонатому таки оповіданя далеко менше мають під собою реального грунту і розказують ся більше для свого сміхотворного характеру

Се все може вияснити дослід нашої історії і стовеносги в звязку зо всесвітньою історією громади і літератури Звісно, перш усего треба зібрати матеріал, і ми через те пишемось обома руками під бажанем д Кудр щоб була звернута увага на противупопівську сатиру на Україні і між нею на ту, котру охоче росказують у нас сектанти Нераз уже було згадано в газетах, що сектанти мають чимало таких сатиричних оповідань про попів, — та доси нічого цегального про ге не опубліковано, — та й у загалі в печаті майже тілько й звісно про наших сектантів, що догматичний бік їх доктрін Пора вже звернути більше уваги на всі боки їх житя, в тім числі і на їх фольклор

М. Драгоманов

X. Етнічна антропологія.

Антропологія в сучаснім значіню того слова — наука досить ще молода Систематичні антропологічні досліди починають ся тілько в другій половині XVIII ст. від праць D Aubenton'a (1764), Blumenbach'a (1775), Camper a (1 91). В 1812 р. вийшло перше видане д ра Prichard'a, котре має епохальне значінє в науці антропологіі Нарешті Retsius (1857) у Европі і Morton (1839 та 1844) в Америці оперли антропологію на грівких методологічних принціпах Відтак антропологія розвиває ся серед суспільно-партійної боротьби у Сполучених Державах із-за агітації за знесенем невільництва Появляють ся праці першорядного значіня, котрі доказують конечність або неможливість тої рефор-

ми на підставі антропологічних даних Справа позітівних і негатівних прикмет ріжних рас, культурна здібність поодиноких рас, плодність потомства мішаної раси — всі ті питаня викликають пристрастні спори Помалу антропологія починає вважатись наукою революційною Коли Брока почав читати у парижськім товаристві біологічнім свою розвідку про гібрідізм, то голова того товариства ледве позволив єму скінчити єї, боячись, щоби дискусія над таким предметом не викликала якихсь клопотів для товариства. Коли ж у Мадриті завязалось перше товариство антропологічне, в палаті кортезів внесено інтерпеляцію, як могло правительство католицької держави позволити на щось подібне. В 1859 р. в Парижі заложено товариство антропологічне Такі товариства позакладувались незабаром і по інших містах Европи. Почали виходити спеціальні часописі Теорія Дарвіна ще більше причинила ся до розвитку руху на тім полі і нарешті антропологія дійшла до того, що не тілько обхопила цілу науку про фізичну сторону чоловіка, але займаєть ся єго психічним і суспільним житєм, намагаєть ся вияснювати історію чоловіка і навіть поставити принципи раціональнішого суспільного устрою.

Праця, зі змістом котрої[1]) ми хочемо познайомити читачів „Житя і Слова“, власне має на меті показати сучасний стан антропології і подати критичний перегляд здобутків до яких дійшла ся наука Д Кживіцкий звісний в польській літературі не тілько як спосібний популярізатор поглядів західне-европейських економістів і соціологів, але і як самостійний робітник на полі антропології і соціології. Остатня єго праця етнографічно-соціологічна „O Kurpiach“ звернула на себя загальну увагу. Книжка, про котру ми маємо замір говорити, є одиноким ділом у тім роді не тілько в польськім, але і в загалі у европейськім письменстві. Вона є першою пробою звести до купи всі здобутки дослідів антропологічних, пробою зробленою з незвичайним знанєм предмету і дуже критично Особливо годить ся піднести сю критичність Д Кживіцкого. Він не дає пірватись односторонним поглядам ані своїм ані чужим, не привязує занадто великої ваги до гіпотез, признає на кождім кроці невироблене науки, не вірить слепо жадному авторітетови, але дивить ся на все тверезо і раціонально Польська критика дуже прихильно оцінила працю д Кживіцкого, а незабаром має вийти єї російський переклад накладом рухливої петербурської фірми Павленкова

Праця д К ділить ся на три части Перша голова першої частини книжки посвячена питаню про давність людського роду Тепер вже нема сумніву, що чоловік жив вже у четверторядовій формаціи, а навіть можна майже напевно припускати, що він істнував уже в третьорядовій Час істнованя роду людського трудно виразити докладно літами, в кождім разі та минувшина чоловіка далеко давнійша, ніж десятки тисяч літ Сучасна антропологія ділить цілу людськість на расово-антропологічні типи (розд II) замісць давніх рас Той поділ далеко

---

[1]) L Krzywicki, Ludy Zarys antropologii etnicznej Warszawa 1893, сторін 418, 8o

раціональнійший ніж давній, бо відрізнює відрубні тіпи навіть у членів одного племени або мешканців одного міста. Такий поділ опираєть ся на видимих признаках у будові тіла.

Сучасна антропологія найбільшу вагу кладе на докладний опис людських тіпів, до чого конче потрібна строга і раціональна метода. Найліпшою вважаєть ся метода звісного французького вченого Брока (вм. 1880). Сю методу вчені стосують тілько від недавна і через те антропологія доси опираєть ся на дуже невеликім і нерівномірно дібранім числі даних Деякі галузі антропологіі (як патологія расова або анатомія) розвились уже гарно, деякі інші (як расова псіхологія і фізіологія) ледве починають розвивати ся. Найліпше розвилась краніологія (черепознавство), хочай і тут багато праці даремне змарновано через те, що ріжні вчені користувались ріжними методами при міреню черепів, так що не можна було порівнати здобутків їх досідів. Ще досі істнують три методи міряня черепів (Брока, Флювера і Вірхова). Означити расові тіпи — річ незвичайно трудна, бо „чиста раса, се понятє абстракційне“, як каже Топінар. В протягу многих віків ріжні племена так змішались, що тепер можна спіткати людей, котрі мають виразні ціли двох або трьох ріжних рас. Про те розрізненє расових тіпів річ можлива, бо расові ціхи з початку лучать ся тілько механічно і дають ся легко відрізнити навіть у поодиноких осібників. До усталеня расових тіпів взялись учені в Америці в 1863 р. В тім році зроблено досліди над зростом $1^1/_2$ мілл. жовнірів і описано барву очей, волося і шкіри 700 000 осіб. Незабаром теж саме почали робити і европейські вчені. В Німеччині до 1875 записано 700.000 спостережень. По за Европою не багато зроблено на тім полі. Троха спостережень є з Полінезії, троха з Туніса, але ціла Африка, цілий Китай ще зовсім під тим зглядом не звісні.

Розділ третій відповідає на питанє, чи расові ріжниці істнували вже в найдавнійших часах. Що вже в четверторядовій формації в Европі і в Америці мешкали побіч себе відмінні раси, доказують викопалини Теж саме доказують досліди язиків: мова людська мусіла повстати в кількох ріжних пунктах. Деякі антропологи думають навіть, що расові ріжниці істнували вже у наших ще напів чоловічих предків т. з „praecursores hominis“ (після Говеляка) Кживіцкий годить ся з тою останньою гіпотезою, хоча не вважає єї зовсім безсумнівною. Являєть ся питанє, чи ті доісторичні признаки расові були такі самі як і у нас? Звісно, що на єгипетських памятниках бачимо чотири або пять тіпів расових, а семітський та негрський тіпи заховались доси без зміни. По думці деяких учених краніологічний тіп Европейця не змінив ся від четверторядової формації. Д. Кживіцкий каже, що при сучаснім стані науки можна хіба тільки те признавати, що деякі з давніх расових тіпів удержались і доси, але не треба забувати, що будова черепа не є головною характеристикою раси.

Сучасні антропологи не привязують такої великої ваги до впливів кліматичних на признаки расові, як се чинено до недавна. По їх думці перехрещуванє рас має далеко більший вплив. Коли починаєть ся

мішане племіи, з початку йіх ціхи лучать ся механічно, але з часом коли мішане тріває постійно, ті ціхи сполучають ся фізіологічно і під впливом клімату (котрий сильнійше впливає на міщанців) може витворити ся новий, більше меньше постійний тіп.

Що до спору монофілетістів з поліфілетістами (тобто вченими, котрі признаюаь одну або більше пар пра-людей) то д. Кживіцкий стоіть на стороні перших, розуміючи монофілетізм еволюційно т. з. виводячи людськість з одного гнізда не чоловічого, але пра чоловічого. Що до мови і ріжних здобутків культури (нпр. винайдене огню, лука і т. і.) то здаєть ся, що вони повстали не в однім гнізді.

В II. частині д. К. дає огляд ріжних племен людських. Він починає свій огляд від чорних, далі переходить до жовтих і кінчить на білих. Між чорними можна розріжнити три расові тіпи: негрицький, папуанський і австральський. Австральський тіп не одноцільний і обіймає до 500 мов. Низький ступінь цівілізації Австральців д. К. вияснює головно найгіршими умовами природи. Відтак д. К. знайомить нас з людністю Індіі передгангесової і „чорної“ Африки Під зглядом расовим „чорна“ Африка теж не одноцільна. Досі звісні три головні тіпи антропологічні; негрський, негрільський і бушменський. Але вони ніде не виступають зовсім чисто. Вони змішані не тілько з собою, але й з Папуасами та Малайцями а навіть з Арійцями Історія „чорної“ Африки, це голодне житє з дня на день. Соціологічно тут істнують міські устрої як в Атенах і Римі, але без атенської філософіі і римських завойовань.

Далі описує д. К. раси жовтих короткоголовців, тоб то монгольську, котра становить 42—44 процент усеі людськости. І в тій расі нема одноцільности ані в Китаю, ані в Індо-Китаю ані в Сібірі. Така сама ріжнородність характеризує мови монгольської.

Червона раса Америки теж має багато примішок. Ся раса має досить спільного з Монголами, але видно в ній також вплив кавказької та чорної раси. Далі знаходимо характеристику т. з. малайської раси, а розділ VIII. посвячений білій расі: Семітам, Хамітам і Арійцям. Не вважаючи на язикову подібність, і та раса не одноцільна, і у ній видко великі фізичні і духові ріжниці. Первісне гніздо семітської раси, як здаєть ся, не є Мезопотамія але Арабія. Хаміти, до котрих належали давні Єгиптяне, без сумніву родичі Семітів. Але Семіти і Хаміти — це більше культурно-історичний термін, ніж антропологічний. З погляду антропологічного всі мешканці берегів Середземного моря становлять одну расу — т. з. середземно-морську.

Розділ IX. д. Кживіцкий посвячує Арійцям, котрі становлять третину мешканців цілого світа. Тут знаходимо перегляд арійських племен починаючи від Кафірів і Курдів. Д. К малює житє давніх Арріів на підставі лінгвістичного матеріалу, застанавляєть ся над питанєм первісного походженя тої раси і прихиляєть ся до гіпотези північно-европейського походженя, що має доказувати єі склад антропологічний.

Дві перші частини книжки д. К. се властиво матеріал, на підставі котрого він будує філософію антропологіі. котрій посвячена ціла III часть, оброблена зовсім самостійно. Отсе зміст третьої частини:

Взагальні уваги. Антропологічні підстави в індівідуальнім розвитку. Розвій мізку і антропологічне значінє антагонізмів між батьками і синами. Порівнюючє зіставленє мізку жінки і мущини. Жіноче питанє.. Понятє добору Первісний добір і добір в епосі цівілізації. Половий добір. Історична еволюція людських здібностів Мілітарний добір Впливи міст. Расова історіософія. Народність і раса... Сучасна антропологічна історіософія. Що таке антропологічне розумінє історії. Статістіка і антропологія. Погляди на антропологічні поступи у будуччині. Прінціпи зоотехніки і значінє подружнього добору. Антропологічна педагогіка. Будуччина людського роду і т. і. **Л Василєвський**

XI. З поводу статі д. Франка: „Шевченко героєм польсько революційної легенди“.

В названій статі ш. автор не згоджує ся вірити тому, щоб „Граматка“ Куліша була заборонена кіївським ген. губернатором кн. Васильчиковим в 1858 р., хоч на неї і жалілись польські пани як на пропагуючу соціальну революцію. Тим часом заборона ся була фактом, котрий розказаний і в книжці В. Я. Шульгина „Югозападный край въ послѣднее 25-лѣтіе.“ Я не маю тепер під рукою тієї книжки і можу лишень по памяти розказати суть діла В 1858 р. зібрались у Кіів маршали шляхти (предводителі дворянства) з усіх повітів губерніі і депутати шляхетські, щоб радитись про справу увільненя крепаків, підняту рескриптом 20 Нов. 1851 р. Отсей сеймик між інчим пожалівсь кн. Васильчикову, що в Граматці Куліша проповідує ся ненависть до панів-Ляхів, тим більше небезпечна, що правобічна Україна — батьківщина великих соціальних революціонерів Б. Хмельницького, Желізняка і др Кн. Васильчиков згодив ся заборонити „Граматку“ в краю котрим правив. Стілько можна прочитати в книжці Шульгина, писаній по офіціальним жерелам і напечатаній перше в офіціозній газеті „Кіевлянинъ“ 1864 р.

Від людей певних я чув у свій час у Кіиві, що головними пунктами інкрімінації кіівського сеймику проти „Граматки“ були кобзарські думи, а також дві картинки; одна, на котрій козак молить ся Богу (розумій, щоб покарав „панів-Ляхів“) і друга, на котрій грім пада на дерево і вбива лежачого під ним чоловіка (розумій, мовляв: погибель шляхти від соціальної революції).

Д. Франко основує свій скептіцізм в сій справі на тому між інчим, що „Граматка“, як видно з інших показів, усе таки ширилась. Остатнє обяснюєсь кумедним способом єї заборони В ті часи цензура книг у Россіі належала до міністерства осв ти, і власне генерал-губернатор кіівський не мав права над книгами. Щоб цілком заборонити „Граматку“, він би мусів підняти справу через міністерство або осібним рапортом цареві. Кн. И. Васильчиков був у загалі чоловік добродушний і джентльмен (се видно і з справи увільненя Шевченка в 1859 р. і з справи похорону Шевченка в 1861 р.) і, видимо, не хотів піднімати бучі проти

книжки, в зага і невинної, а в купі і проти автора і цензора, котрий пропустив єі. Через те він, щоб утихомирити панів кіївських, обмежив ся на тому, що по екстраординарній власти, котру мав як „начальникъ Югозападнаго края“ (губ. кіївська, подільська і волинська) заборонив ширенє „Граматки“ лишень в сему краю. На скілько ми знаємо, кілька примірників „Граматки“ було забрано в книгарнях і навіть у приватних осіб (певно показаних панами), але один книгарь кіївський, хитроумний купець Ст. Літов, Москаль, сказав поліцейському чиновнику, котрий прийшов конфіскувати „Граматку“, що він за книжки заплатив гроші, котрих не має раціі тратити, бо книга цензурована, що єго книгарня торгує не тілько для кіївськоі губерніі, але й для задніпрянських, де „Граматка“ не заборонена Певно, Літов до сих аргументів юрідічних, котрі усложняли справу, приложив і другий, ще більше сильний для поліцейського чиновника (згадаймо афорізм Щедрина, що „четвертакъ“, то б то монета в 25 коп. сер., свого роду habeas corpus-act). Скінчилось на тому, що чиновник запакував склад „Грамагок“ у Літова в осібний пакет, зо шнуром і казенними печатками і зіставив так „впредь до разрѣшенія дѣла“ Звісно „разрѣшать дѣло“ ніхто не поспішав ся, а тим часом папір на пакеті по краям потер ся, і Літов преспокійно витягав з него „Граматки“ не чіпаючи печаток, і продавав йіх, звісно, переважно студентам, котрих видно було по мундірам, і від котрих, конечно, книгарь не бояв ся доноса, — тілько, звісно, брав за заборонені книжки подвійну ціну. Так „Граматка“ Куліша все таки ширилась не лишень на лівому, а й на правому боці Дніпра.

За сей малюночок із історіі книгарства в Кіиві я ручусь як кіївський „старожилъ“.

Що до самоі легенди про Шевченкову пропаганду зернами, то всі доводи д Франка про мітичність сеі легенди треба признати вірними. Тілько ж свого роду фольклорний початок сеі бродячоі легенди (wandernde Geschichte) мабуть не спиняє ся на самих польсько-галицьких демократах 40-х рр., а, видить ся, мусить бути посунутий далі. Давненько вже я чув від когось, — памятає ся, від Хв. К. Волкова, що подібне оповіданє розказує ся і про Джона Броуна (Brown), американського аболіціоніста, котрий був повішений в 1859 р. (дуже старим) з поводу проби збунтувати Негрів у Віргініі. Я не маю під рукою ніяких біографій Броуна і мушу зоставити другим провірку сего показу. Може бути, що легенда про пропаганду зернами старійша і Шевченка і Броуна і Сікорського з Ценглевичем

На решті скажу, що Ѳ. Лобода не псевдонім Лебединцева, а дійсне імя осібного лиця.

М. Драгоманов.

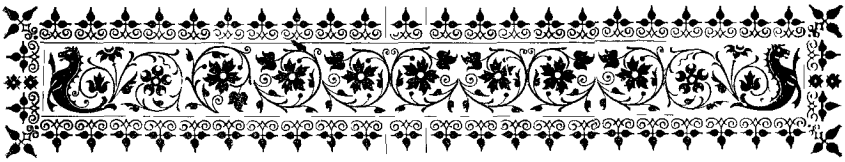

ЕДИП ЦАРЬ

Трагедія Софокля.

Ява тринадцята.

Хор, Едіп, Післанець.

Хор

Се чом, Едіпе, пані так поспішно,
Мов диким страхом бита, геть пішла?
Боюсь, щоб з тої мовчанки єї
Не виринуло горе.

Едіп

Най що хоче
Те й вирина! А я пізнать бажаю
Свій рід, хоч будь і низький він! Вона ж,
От як то жінка, високо літає,
Встидаєсь низького мойого роду.
Та я себе вважаю сином Щастя,
Того, що подає добро, й отгим то
Я встиду не боюсь. Єго за матірь
Вважаю я, а місяці мов рідні
Мене плекали з малку аж до зросту.
І ось який я виріс! І ніколи

Не буду іншим, щоб не мав добратись
До свого роду!
(Едіп і післанець усувають ся в глуб сцени)

Хор

Сли є у мене віщеє чутє
І ясний ум, то чиж не буду завтра
При повні місячній танками й співом
Тебе, о Кітероне, величати?
Тебе, Олімпоби найблизший, батьку,
Кормильче і пістуне щирий мого
Царя Едіпа? О ласкавий Фебе,
Благослови мене на замір сей!

Та котраж з дівчат безсмертних,
О дитя, тебе вродила?
Чи гірський вандрівник Пан
Обіймив єі любовно?
Чи була вона подруга
Феба, що гостює радо
В полонинах всіх гірських?
Чи Кіллени*) владник Гермес,
Або Бакхос, бог веселий,
Що по гір вершках гуляє,
Виплодив тебе з одною
З ясноокиx Німф, з котрими
Часто любить жартувать?

Ява чотирнадцята.

Хор, Едіп, Післанець, Пастух (наближає ся в супроводі двох слуг.)

Едіп (до хору)

Коли, дядьки, і я судити можу,
Хоч з ним ніколи не зносивсь, то, бачу,
Се йде пастух той, що за ним давно
Шукаємо Єго глубока старість
Як раз під пару сему мужу осьде.
А надто тих, що туг єго ведуть,
Я пізнаю як своїх слуг. Та ви
Міні се швидко можете ствердити,
Бо пастуха сего давнійш видали.

*) Гора в Аркадії, де мав уродитись Гермес.

Хор

А вже ж, се він! Пізнаємо! Він був
Пастух Лайоса й вірник над усіми.

(Пастух входить)

Еділ

Тебе на сам перед, корінтський гостю,
Питаю, чи про сего ти казав?

Післанець

Сей сам, котрого бачиш!

Еділ (до пастуха)

Гей, старий!
Гляди сюди! Відповідай міні
На все, про що питатиму! Ти був
Слуга Лайоса?

Пастух

Адже ж був! Не купний,
А таки свого хову.

Еділ

Що за діло
Робив ти? Як жив?

Пастух

Я пастушив, пане!
Пастушив мало що не весь свій вік.

Еділ

А по яких пасовисках найбільше
Ти пас?

Пастух

Та так, по Кітероні пас
Та й там поблизько.

Еділ

Ну, то певно знаєш
І сего мужа з відтам?

Пастух

Відки, пане?
Якого мужа?

Едіп

Отсего осьтут.
Чи може ти де інде з ним стрічав ся?

Пастух

Не пригадаю на борзі, й не можу
Сказать.

Післанець

Воно й не диво, пане. Дайте,
Я призабуте ясно наведу
Єму на тямку. Адже ж добре знаю,
Що тямиш, друже, як оба ми разом
На Кітерону склонах пасли стада —
Ти два, а я одно цілі три літа
З весни до осени; на зиму ж я
Своє гнав стадо у свої кошари,
А ти в стайні Лайосові. Ну, щож?
Чи так було, чи ні, як я говорю?

Пастух

Та правда, правда. Се давно було!

Післанець

Скажи ж тепер, чи тямиш, що ти дав
Міні дитину, щоб як власну кров
Я годував єі?

Пастух

Агій! По що
Ти про сю річ розказуєш?

Післанець (показує на Едіпа)

Ади,
Небоже! Ось є хлопчик той тодішній.

Пастух

Щоб ти пропав! Щоб занімів на віки!

Едіп

Гов, старче! Не клени єго! Тебе б
Скорійш карать за річ сю, ніж єго.

Пастух

Щож завинив я, найласкавший пане?

Едіп

Що про дитя се нам сказать не хочеш.

Пастух

Та він плете і сам не знає що,
Собі дармо́го труду завдає.

Еді́п

Ей, старче! Ти не хочеш по добру
Сказать, то скажеш плачучи.

Пастух

Ой пробі!
Не муч мене старого!

Еді́п

Гей, звяжіть
Єму в зад руки зараз!

Пастух

Горе! Горе!
Та за що? В чім повинен я признатись?

Еді́п

Ти дав єму дитину, про котру
Він повідає?

Пастух

Ой, та дав! Бодай би
Я сам був згинув того дня!

Еді́п

І згинеш,
Коли не будеш правду всю казати.

Пастух

Ще швидше згину, сли скажу всю правду.

Еді́п

Здаєсь, старий, ти щось крутити хочеш!

Пастух

Ні панцю, ні! Я ж вже сказав, що дав.

Еді́п

А відки взяв ти те дитя? Чи се
Твоє було, чи то чуже чиє?

Пастух

Та не моє, а я дістав єго.

Еділ

Чи від кого з міщан? З якого дому?

Пастух

Ох, пробі! Пане, не розпитуй дальше!

Еділ

Коли даси ще раз про се питатись,
То смерть твоя!

Пастух

Ну, так з Лайоса дому
Дитя се походило.

Еділ

Чи від слуг,
Чи з ним самим було яка рідня?

Пастух

Ой лишенько! Аж страшно се сказати!

Еділ

Так як міні се слухать. Та дарма,
Я мушу чути.

Пастух

Та казали, що
Се власнеє его дитя було.
Та чи се так було, про се тобі
Найліпше жінка зможе розказати.

Еділ

Чи се вона дала тобі дитину?

Пастух

Вона, мій пане.

Еділ

Щоб ти що зробив?

Пастух

Щоб стратив де.

Еділ

Се мати так могла?...

Пастух

Віщба еі страшна так налякала.

Еді 1

Яка?

Пастух

Мовляв: дитя се батька вбє.

Еді п

Чомуж ти дав єго сему старому?

Пастух

Жаль, паночку, міні зробилось. Думав:
Візьме єго в чужину, відки й сам.
А він плекав єго на люте горе!
Бо сли се ти є, про котрого сей
Говорить, то страшна твоя судьба!

Еді п

Ой-ой! Ой-ой! Тепер все ясно стало!
О світло боже, се остатній раз
Тебе я бачу! На сукір судьбі
Родив ся я не так як слід, женивсь
Не з тим, з ким слід і вбив кого не слід!

(Відходить у палату Післанець і пастух також мовчки виходять.)

Ява пятнадцята.

Хор

Горе вам, горе людські поколіня!
Поки живі, ви мов тінь та марна.
Бо чиж бува кому більшеє щастє,
Як коли сам себе чує щасливим
І з тим чутєм умира?
Бачучи долю твою,
Бачучи горе твоє,
Бідний Едіпе, твоє,
Не назову вже щасливим нікого.

Ти-ж мов стрілець той, що в ціль попадає,
Щастє найвисше підбоєм здобув
Боже, ти вбив сю кіхтясту почвару,
Тую загадчицю й краю цілому
Муром від згуби ти став.
От через теє царем
Всі ми назвали тебе,
Всі шанували тебе
Щиро, як владника Тебів могучих.

Нині-ж — кого-ж у страшнійшее горе,
В тяжшу недолю зіпхнула судьба?
Горе, Едіпе, ти голово славна,
Як же ж на груди, к котрій ще дитятем тулив ся,
Як же, нещасний, ти міг
Зганьблене ложе вітця
Мовчки так довго ділити?

Час всевидючий відкрив мимоволі
Недружне подруже, всім людям гидке
Виявив — матері з сином.
Горе, Лайоса дитино!
Щоб я ніколи тебе,
Щоб я ніколи не бачив!
Криком несвіцьким із уст
Ллеть ся у мене ридане.
Ах, та по правді сказати, з за тебе
Я відітхнув від тяжкої трівоги,
Міг супокійно заснути!

Ява шіснадцята.

Хор, Слуга.

Слуга

О старці, в сьому краю все найбільше
Шановні! Сли для Лабдакідів дому
Ще в серцях ваших давня є любов, —
Що вам тепер почути доведеть ся!
Що бачити! Яке оплакать горе!
Здаєсь, ні Істер би не змив, ні Фазіс
Не обілив того, що дах отсей
Вкрива й на світло зараз виявить,
Тих добровільних, не невільних мук.
А самохітний біль з усяких болів
Найгірш болить.

Хор

Вже й те, що доси знаєм,
Таке страшне, що тяжшого мабуть
І буть не може Щож ти ще до того
Додати можеш?

Слуга

Лиш маленьке слово,
Що швидко скажеш і затямиш живо:
Йокасти божеська краса померла!

Хор

Нещасна жінка! Від чого ж умерла?

Слуга

Сама від себе. Що найбільш болюче
Було в тім ділі, се ніхто не може
Відчути, хто при тім не був. Та скілько
Ще в мене памяти лишилось, я
Вам розкажу про горе тих нещасних.
Як лиш війшла вона, до дна душі
Збентежена, у сіни, обома
Руками рвучи на собі волосє,
Так зараз кинулась в супружу спальню.
Як лиш війшла, з нутра замкнула двері
І кликать почала Лайоса, мужа
Давно покійного і споминати
Колишній плід, що смерть єму завдав,
А з нею, матірю, в огиднім звязку
Дітей нещасних сплодив. Проклинала
Те ложе, на котрім собі на горе
Від мужа — мужа, від дітей — дітей
Породила. Який по тих риданях
Єі конець був, я й не знаю вже.
Бо се Ѣдіп ридаючи надбіг;
І годі вже було нам додивлятись
До неі бідноі, бо лиш на него
Гляділи ми, як бігав сам не свій.
„Меча, меча подайте!“ біжучи
Кричав до нас, і де є жінка? — ні,
Не жінка, де є мати, що єго
Й дітей єго в однім носила лоні!
Скаженому знать з демонів котрийсь
Вказав дорогу, бо ніхто з людей,
Що там стояли, й не поворухнув ся.
Ревучи дико, мов хтось вів єго,
Він до дверей припав подвійних, вирвав
З завіси довбані замки й вірвавсь
До спальні. Тут уздріли ми царицю
В повітрі звислу на міцному шнурі.
Побачивши єі нещасний царь
Завив страшенно й зашморг відвязав.
Коли ж ся бідна на земли лежала,
Страх вимовить, що стало ся тоді!
З єі одежі золоті шпильки,
Що йій прикрасою були, він вирвав
Підніс і пхнув собі в обидві оці,
Ще й кричучи: „Коли ге бачили,

Ким я йій був, як з нею я грішив,
Так бачте ж в пітьмі те, чого не слід
Було вам бачить, а кого б вам треба,
Того по вік не пізнавайте більш!"
Так клинучи не раз, а кілька раз
Шпигав, піднявши в вверх повіки. Кров
З зіниць лице єго зачервонила;
Не краплями кровавая роса,
А мов той чорний дощ лилась струями.
Оттак на двох, не на одного впало
Нещастє, горем вкриті муж і жінка.
Колись було тут щастє, справжнє щастє,
Та нині горе, ганьба, смерть, риданя,
Які лиш є де лиха, всі тут є.

Хор

Чи ж хоч тепер нещасний сей найшов
Якую пільгу свому горю?

Слуга

Ні!
Кричить, щоб відчинити двері, щоб
Усі Кадмейці в ньому оглядали
Убійцю батька, матері — та ні!
Таке страшне говорить він, що я
Не смію й вимовить! Жадає, щоб
Єго прогнати з краю, щоб в тім домі
Не був він довше, так як сам закляв.
Та помочи, провідника єму
Потрібно, бо над людську силу йде
Єго страждане Та ось бач і сам!
Отсе відчинюють дверей верії.
Побачиш швидко вид, що може сльози
І ворогови вигиснуть лихому.

(*Едіпа виводять із палати*)

Ява сімнадцята.

Ті самі і Едіп.

Хор

Страшенна поява людського страждання!
Страшнійша всего, що я доси видав.
Яке ж тебе, бідний, найшло божевілле?
Чи демон якийсь між найдужшими дужший
Наскочив на тебе проклятєм всіх бід?
О горе, нещасний, о горе тобі!

Глядіти на тебе не смію,
А стілько б бажалось тебе розпитати,
Тобі розповісти, потішить тебе,
Та жах мою душу проймає.

Еділ

Ой-ой! Ой-ой! Моє горенько!
Куди ж міні йти нещасному?
Ох, ох! Куди ж ви стогнаня мої
Із уст моїх вилітаєте?
О доле, доленько моя,
Куди ж мене ти гониш?

Хор

В нечувані й невидані страхітя.

Еділ

Темно довкола!
Пітьма безмірная,
Непоборимая,
Невилічимая,
Щільна, несказана
Світ залягла.

Горенько, горе!
Як же то серце рве
Пітьма та чорная!
Та сто раз дужше ще
Спомин гріхів страшних
Душу вялить.

Хор

Не диво, що в такім безмірнім горю
Подвійно мучиш сам себе й терпиш.

Еділ

Друже мій любий!
Ти одиноким ще
Є міні захистом!
Ти для сліпого ще
Поміч і радощі!
Горе міні!

Бачу тя добре,
Хоч мене тьма гнітить,
Та не схова тебе!
Голос приязний твій
Ловить душа.

Хор

Страшне вчинив ти! І як міг ти так
Свій зір знівечить? Що за демон так
Тебе опутав?

Еділ

Аполлон, брати!
Се Аполлон вчинив! Отсе страшне
Завдав мінї, безмірнеє страждане.
Та нїхто власноручно не вдарив мене,
Тілько сам я нещасний!
Бо чи слід було бачить ще довше мінї
Те, що серця могó
Вже потішить не може нїколи?

Хор

Правда, правда! Добре мовиш.

Еділ

Бо і щож я вже можу побачить таке
Чи то серцем почуть чи сказати,
Що могло би мене ще потішить, брати?
Проженїть, проженїть як найшвидше
З сего міста мене, мої любі!
Проженїть тую згубу загальну,
Проженїть те проклятє вяжке,
Ту потвору, що з всїх які є в світі люде
Ненави́сна найбільше богам!

Хор

О нещасний! Чутє твоє рівне
Твому горю! Бодай би я був
Не дождав тебе бачить нїколи!

Еділ

А бодай же пропав той що в горах колись
Розвязав мої ноги пробиті!
Що від згуби мене вратував, згодував!
Проклинаю его я за теє.
Сли б тоді був я вмер, то не був би тепер
Я для себе й для всїх найлюбійших моїх
Оттаким дивовижним проклятєм.

Хор

І моє таке ж бажане.

Едіп

О, тоді я не був би убійник вітця,
Не взирались би люде на мене,
Як на того, що матері рідний був муж.
А тепер я як нелюд з нелюдського кодла,
Що в подружі огидному жив,
Безталанний, із тою, з котрої родив ся!
О, коли б іще горе лютійше було
Від сего, що мене підтяло,
То й воно б на Едіпа ще впало.

Хор

Не знаю, що було б для тебе ліпше,
Та бачить ся, найліпше б ти зовсім
І не родивсь на світ, ніж жив сліпцем.

Едіп

О, не кажи: зле сталось те, що сталось!
І не навчай мене й не радь нічого!
Якими б я очима був колись,
Зійшовши в Ад, глядів на батька мого
Чи на нещасну матірь — сам не знаю.
Та ж те, що я їм обоїм вчинив,
Гірш того, за що вішають. Та може
Ще любий вид дітей би був мене
Порадував, як бігають, ростуть?..
О ні! Не моїм вже очам ся втіха!
Ні міста сего ані стін не смів
Я бачить, ні богів ікон свячених.
Я-ж сам, нещасний, хоч у Тебах сих
З найліпшого походжу поколіня,
Я сам обдер себе з тих всіх утіх,
Бо сам казав прогнать з поміж людей
Того, кого бог виявить нечистим
І пагубним для всего роду. Щож?
Відкривши, що на мене на самого
Спада ся ганьба, чиж я міг усім
Глядіти просто в очи? Ні, ніколи!
Я б рад ще й слуху жерело в ушах
Собі заткати, щоб зовсім від світа
Відгородить своє нещасне тіло,
Що б я не бачив і не чув нічого,
Щоб так, відтятий від всего на світі
В нетямі я впивав ся власним горем.
О Кітероне, по що ти приняв
Мене, і чом приняв ши, гнеть не вбив,
Щоб світ не знав ніколи, чий я син?

Полібе! Ох, Корінте, ти, котрий я
Вважав ще днесь своєю вітчиною,
Чом виховали ви мене вродливим,
Та з зародом страшного зла у крови!
Тепер я злим вказавсь і плодом зла.
О ви три шляхи, ти долино скрита,
Ти яре лісовий на перехрестю.
Ви що пили нещасну кров вітця
Пролиту з моіх рук, чи тямите,
Що я при вас зробив? А що вчинив
Потім, сюди прибувши! Слюбе, слюбе!
Мене ти сплодив і свій плід опять
Заставив плодить — і явив на світ
Батьків, братів, синів з одної крови,
Дівчат, жінок і матерів, що тілько
Найогиднійшого бува на світі.
Та ні, не слід і вимовлять того,
Що бачить встидно. Богом вас благаю,
Сховайте як найшвидше де мене
За містом, або вбийте, або вкиньте
В безодню моря, де б ніхто ніколи
Мене не бачив. Гей, не вжеж ніхто з вас
Мене нещасного й торкнуть не сміє?
Послухайте! не бійтесь! Мого горя
Ніхто крім мене ізносить не буде.

Хор

В сам час Креон для твойого бажаня
Отсе надходить, щоб тобі порадить
І помогти, бо ж він один лишив ся
Замісто тебе сторож сего краю.

Едіп

Ох, як же маю говорити з ним?
Як маю ждати щирости від него?
Вже ж бачу: тяжко скривдив я его!

Ява вісімнадцята.

Ті самі і Креон.

Креон

Не насміхатись з тебе йду Едіпе,
Ні мститись за недавнюю зневагу.

(До слуг)

А ви, сли вам людських очей не встидно,
То хоч жахайтесь всекормлящого

Огню святого сонця, щоб таку огиду
Показувать так явно, що єі
Зжахнесь земля і сонце й дощ святий.
Живенько заведіть єго до дому!
Бо лиш рідні годить ся рідних горе
Глядіти і вислухувать у скрусі.

Едіп

О пробі! Ти прогнав мою трівогу
Так щиро дбаючи о мене, злюку!
Вчини ж міні одно ще — не для себе,
А для тебе самого я благаю.

Креон

Якоіж ласки просиш так умильно?

Едіп

Найшвидше викинь геть мене із краю
Там, де б я й голосу не чув людського.

Креон

Се б я вчинив, будь певний, та вперед
Спитати треба в бога, що нам діять?

Едіп

Таж божий суд вже звісний нам і ясний:
Поганий батькобійця мусить згинуть.

Креон

Так сказано було, та як тепер
Річ стала, ліпше нам ще раз спитати.

Едіп

Ще раз о мні пропащім вам питати?

Креон

Вже ти тепер на божу волю здай ся!

Едіп

Ще об однім прошу й напоминаю:
Сю, що там в домі, поховай як знаєш!
Для власноі рідні вчини, що слід.
Та щоб міні позволив в собі жить
Сей рідний город, я сего й жадать
Не можу. В горах жить мене покиньте,
В тім Кітероні моім, що отець
І мати призначили ще живому

На певний гріб. Оттам нехай я згину,
Де погубить мене вони хотіли!
Та се я знаю: слабість ні припадок
Мене не доконає, смерть мене лишила
Найтяжшому стражданю на поталу.
Та вже яка там буде наша доля,
Нехай і буде! Та ось діти.. Ну,
Про хлопців ти Креоне не турбуй ся!
Вони мужчини. Де їх кине доля,
Зуміють раду дать собі в житю.
Та ті нещасні, бідні дівчата
Мої! Ніколи батько до стола
Без них не сів, і що я їв, те саме
Й вони все їли.. Дбай о них, Креоне!
Ох, рад би я ще їх обнять руками,
Оплакати їх долю нещасливу!
Ох, приведи їх, пане мій шановний!

(Креон відходить у палату)

Коли руками їх діткнусь, ще раз
Почую, що вони мої, мінї
Здаватись буде, що їх бачу в вічі!

(Слухає мовчки. Креон з дочками Едіповими, Антігоною і Ісменою, виходить із палати)

Та що се? Боже мій! Не вже ж я чую,
Як плачуть ті голубочки мої!
Не вже ж Креон мав милість наді мною,
Прислав мінї мої наймильші діти?
Чи правда се?

Креон

А так. Се я зробив,
Пізнавши се палке твоє бажанє.

Еді́п

Біг заплать же тобі за сей твій труд!
І най боги тобі шлють ліпше щастє,
Аніж мінї! Гей, дітоньки! Де ви?
Ходіть сюди! Ось тут! Най вас діткну ся
Отсими братніми руками, що,
Як бачите, у вашого вітця
Згасили ясні до недавна очи!
Отець ваш, діти, сам не бачучи
И не домірковуючись того, сплодив
Вас з тою, від котрої й сам родив ся!
Я гірко плачу — бачить вас не можу! —
Коли подумаю, яке гірке

Житє прийде ся вам вести від нині
Поміж людьми! Не буде товариства
У городі, ні празника, ні збору,
З котрого б ви до дому не вертали
Слезами миючись замісць утіхи.
А як прийде пора вам вийти заміж,
То хтож поважить ся, мої голубки,
Взять вас а з вами взять усю ту ганьбу,
Що к вашим родичам і к вам прилипла?
Бо чи ж хибне тут хоч одна огида?
„Ваш батько батька вбив і мужем був
Своєі мами, що єго родила,
І сплодив вас з тієі, від котроі
І сам на світ прийшов.“ Отак то будуть
Злословить вам! То й хто ж вас так візьме?
Ні, не візьме ніхто, мої сирітки!
Зівянете самотно, без утіхи
І без подружя! Сину, Менекенку!
Ти йім тепер один лишив ся батьком,
Бо ми, що сплодили йіх, ми обоє
Погибли! Так не дай йім хліба жебрать,
Не дай блукать без мужа! Бо й вони ж
Твоя рідня! Не дай йім побиватись
Таким же горем, як і я! Май милість
Над ними! Бач, вони ще молоденькі,
Безпомочні, сли ти йім не поможеш
Дай руку, благородний мужу, що
Міні се прирікаєш! Вам, о діти
Я не одну би дав іще науку,
Як би єі могли ви розуміти.
Та я одного лиш бажаю вам:
Най лекше вам жиєсь, най ласкавійша
Вам доля йде, як вашому вітцю!

Креон

Годі плакати, Едіпе! Час уже до дому йти.

Едіп

Хоч не рад іти, то мушу.

Креон

Все є добре в слушний час.

Едіп

Знаєш, я чого бажаю?

Креон

Ну, скажи, то буду знать

Едіп

Вишли геть мене із краю!

Креон

Як бог скаже, я зроблю.

Едіп

Я ж богам над всіх нелюбий.

Креон

То тим швидше се й сповнять.

Едіп

Так міркуєш?

Креон

Не говорю пусто, що не зміркував.

Едіп

Так веди ж мене відсіля!

Креон

Йдиж! Та тут лиши дітей!

Едіп

Ох, не відбирай міні їх!

Креон

Не бажай все здобувать!
Те *бо, що в житю здобув ти, не к добру тобі пішло.*
(Едіп і Креон відходять)

Хор

Гляньте, рідних Теб міщане! Гляньте, ось вам той Едіп,
Що вгадав загадку славну й царську власть за те здобув,
І котрого щастю в місті мовчки хто не завидів?
А в яку тепер безодню горя лютого він впав!
Оттому не слід нікого за щасливого вважать
На землі, хто дожида ще дня остатнього житя,
Поки без біди у вічну він пристань не запливе.

(*Конець.*)

ІЗ УСТ НАРОДА.

Б. Легенди.

3. О Адамі і Єві.

Пан біг зліпив Адама і Јеву з глини тај каже: Ходіт собі по рају, але абисте не згрішили. А вони обоје були голі і ціле тіло мали рогове, јак наші ніхті. А Јева підходила Адама тај скусила јего, бо кобіта то вміје гірше чоловіка скусити. Адам сьа розпалив тај пішов з нејy спати, і так згрішив. То пан біг не јабко заказав јому јісти, то тілько дітьом так сьа каже. Пан біг казав јім јинчого гріха не робити.

Адам јак згрішив, сховав сьа по за дерево, бо сьа встидав, а пан біг каже: Ходи сьуда, ходи, не встидај сьа! Видиш, сповнив јесь гріх!

І з Адама зникла та шкіра рогова, лише сьа лишила на ніхтьах, на памьатку. Адам вирвав лопух і позакривав грішне тьіло. Каже јому пан біг:

На-ж ти, Адаме, рискаль і мотику,
Іди робити на хліба партику!

А Јеву пан біг узьав тај витрутив із рају, і з нејі зробило сьа дерево — јива. Видите, јака вона міцна! Ану ламај јејі кілько хоч, то не зломиш, бо жива.

Пішов Адам, робит, робит — нема нічого ні за ним ні перед ним. Аж десь у полудне приніс јему ангел сторож поживу. Каже до него Адам: Шчо то таке, що ја робльу, робльу, а нічого нема ні за мнoју, ні передо мнoју? Каже јему ангел: Ти скажи, јак зачинајеш робити: Господи допомагај міні! На другиј раз Адам јак став до роботи, сказав: Господи допомагај міні! І від того часу так му все јшло, шчо ј злічити не мож було того, шчо Адам скопав.

Але Адамови було дуже смутно. Пријшов до нього пан біг тај каже: Смутно тобі, Адаме? Жаль тобі за жінкoју? А видиш, а казав ја тобі, не поповньај гріха!

Адам сьа положив спати, а пан біг пријшов, вијмив одно ребро з Адама тај з него зробила му сьа жона. Він сьа пробуджаје, а вже жінку маје То ви чоловіки з глини, а ми жінки — то вже з вашого ребра.

Жили вони собі, працьували на хліб і мали сім синів і вісім доньок. Отжеж то не гріх, коли брат із сестров жије, бо коли на початку світа не був гріх, то ј тепер не је. А једна донька не мала

*

пари і була меже братьми і мала діти. То від неjі походьат оті сьвітові дівчата, шчо пари не мајут.

(Записано в Осовцях пов. заліщицького.)

4. Грім, то війна між богом і дідьком.

Діти, јак блискаје, шчобисте сьа не бојали ньічого! То сьа небо отвираје, а сьв. Михајло на штири роги стрільаје злі духи. То јак вас грім забје, то вам за тото гріхи відпустьат сьа. Злиј дух каже: Ја сьа сховају до худоби! А пан біг каже: Ја забју худобину, а тому чоловікови в десьатеро надгороджу.

— А ја сьа сховају в чоловіка!

— Ја ј чоловіка забју і јему гріхи відпушчу.

— Ја сьа сховају в дерево.

— А ја дерево розкольу, а тебе такіј забју.

Раз дві кобіти сидьіли під копоју. Дивјат сьа — миш вибігла з під копи. Аж тут грім бух! у тоту миш, з миши зробила сьа мазь, а ті кобіти обі грім забив. Тота миш, то був дідько.

Раз пасти ми худобу. Грім забив одного хлопцьа, геть јого розтріскав, а другого оглушив То тој, шчо јого оглушило, три дни лежав нарьадженив, вже третого дньа мали јого ховати, а він встав.

Питали сьа јого, јак там на тамтім сьвіті? Він каже: Міні ньічого не вільно вам казати. Сеј сьвіт, то лишень гостина, позичениј, а тамтој вічниј Најгіршиј гріх за іглу і за сіль. Јак котра жінка крала сіль, то злодьіјці на тамтім сьвіті буде сипати сьа сіль з очеј. А через вушко ігли кождиј мусит перелазити.

(Записано тамже.)

5. Вічниј жид.

Јак жиди Ісуса Христа мучили і вже вели го на хрест розпинати, то він ішов по при једну жидівську хату і хотів там відпочити. А жид вибіг із хати тај трутив Ісуса тај каже: Іди, іди, чого стојіш під мојов хатов!

А Ісус каже јему на то: Будеш же ти від тепер також ходити та блудити до віку!

Тој жид зараз пішов на гріб својеjі доньки Ести, а вона встала з гробу тај каже: Ти невірниј тату! Невірниј јесь богу, невірниј і міні, не варт јесь плакати на мојім гробі!

А він плакав на јеjі гробі, жалував, шчо јему бог забрав доньку таку молоденьку. То від тогди він вічно ходит. Јак місьаць у остатніј квадрі, то він сивіје і робит сьа стариј-стариј, а јак місьаць новиј настане, то він знов молодиј, здоровиј, більавиј, підтьате волосье. Кажут, шчо кілька літ тому був і в нашім крају.

(Записано тамже.)

6. Ще дещо про Христові муки.

Јак жиди Христа мучили, то јого то нічого не боліло, бо він бог був.

Жиди хотіли Христа розіпјати не так, јак тепер мальујут розпјатье, а так, шчоби ј ноги розіпјати. То вони казали ковалеви штири цьвоки зробити. Але јак јого вели розпинати, то ангел зајшов тај еден цьвок украв, то вни вже тогди мусіли обі ноги јединим цьвоком прибити.

Јак Христос висів на хресті, то був зовсім голиј. І ніхто не сьмів до хреста приступити. Тілько сьвјатиј Іван підіјшов близько, але јак увидів Христа такого скатованого і голого, то зомлів тај упав під хрестом. А там десь у шпарці сидів павук. То він вибіг зі својеји шпарки тај борзенько вибіг на хрест і заснував Ісусови павутину — то шчо тепер мальујут ніби појас А то павук таке зробив, шчоби син божиј не висьів на жидівське посьміховиско А потім тој павук ізтіз і вкусив сьвјатого Івана так, шчо тој знов пријшов до себе.

(Від пок. матері Маріі в р. 1870 в Нагуєвичах записав Ів. Франко)

7. Відки взяли ся пчоли?

То јак Ісус Христос ходив по сьвіті з апостолами, то з разу апостоли не могли привикнути Прості льуде були. То сьвјатиј Петро все каже: Господи, ја голодниј! А Ісус Христос сам не јів нічого, то все тілько сьі всьм хаје. А далі јак Петро заснув, Ісус Христос узьав тај вијмив із нього телеса (нутро, кишки) тај повісив на грушку Петро пробудив сьа, встаје тај дивује сьа, шчо ані раз не чује голоду. Аж по јакімось часі ідут вони знов по при тоту грушку, а на тіј грушці великиј ріј пчіл. Петро питаје: Господи, а то шчо таке? А Ісус Христос каже: Петре, та не пізнајеш? Таже то твоји телеса Ти без них мајеш вигоду, а пчоли з них будут богу на славу і льудьом на пожиток.

(Записано ut supra.)

8. О сотвореню смереки, вовка і вільхи.

То вперед јак пан біг сотворив усьільаку деревину, то не було дерева краснијшого над смереку — таке просте га гладке. А дідько, бодај моци не мав, позавидьів, зајшов у ночи тај понабивав цьвоків, а з них поробило сьа в смереці сучье. То то дідьча робота. Нераз рубај смереку — з верха гладка, галузьа нема, а в середині сук такиј твердиј јак цьвок.

А јак пан біг творив сьвіт, то дідько все дивив сьа з боку тај все сьа перехвальував: Овва, ја шче не таке потрафју сотворити! Пан біг слухав, слухав, а далі каже: Ану сотвори хоць најменчого зьвјира! — Е, што го најменчого! Ја такого зробју, шчо тебе ззість. Взьав сьа дідько ліпити зьвјира, ліпив, ліпив, клепав, клепав тај уклепав вовка.

Вклепав јого, та шчо, коли вовк не живиј! А дідько став та все на того вовка: Ану вовчику, ану, гузьа на бога! А вовк стојит ані сьа не рушит. Дивив сьа пан біг, дивив на тоту роботу, а далі каже: Ану вовчику, ану гузьа на дідька! Јак сьа вовк схопит, та за дідьком! Дідько в ноги, вовк за ним. Далі дідько видит, шчо біда, тај зачав сьа драпати на вільху. Вовк за ним! Вже тујтујмав го догонити — тілько једну пјату јому відкусив. То від тогди вовки розплодили сьа на сьвіті. Дідько остав сьа без пјати, а вільху дідьча кров обільльала, то вона така червона.

(Записано ut supra.)

9. Чому жиди свинини не йідять?

Раз зібрали сьа жиди, шчоби переконати сьа, чи Ісус уміје чудеса творити. Взьали одну жидівку з дітинов тај сховали під коритом тај кажут Ісусови: Коли ти бог, то згани, шчо тут під коритом? А Ісус каже: Льоха з пацьатем. Вони відкривајут, а там на правду льоха з пацьатем. Від тогди жиди перестали свинину јісти, бо гадајут, шчо нинішні свині від тојі жидівки походьат.

(Записано в Осовцях заліщицького пов.)

10. Відки взяли ся медвідь і зазуля?

Раз оден ксьондзів син вліз під міст тај страшив Ісуса, сьвјатого Петра і Павла. Тоті апостоли кажут: А во, та то чоловік сідит під мостом тај страшит нас! А Ісус каже: Ні, то медвідь! Тај тој чоловік перемінив сьа в медведьа. Він шче ј тепер маје такі руки і ноги јак у чоловіка.

А раз одна панна також хотіла страшити Ісуса: вилізла на дерево тај зачала кукати.

А Петро і Павло кажут: О, јак панна кукаје! А Ісус каже: Коли хоче кукати, то нај же кукаје вічно! І від тогди тота панна стала зазулеју.

(Зап. в Осовцях)

11. Відки взяли ся цигани?

Вибрав ся пан біг з святим Петром і Павлом в дорогу аж за море. Прийшли вони до великого краю за горами, за морями, до самого Ягипту. В тім краю панував пар дуже острий і лютий. А мав він доньку, а та донька від вісни чи від якого допусту божого була така погана, що ніхто не хотів на ню й дивити ся. Мала вже 40 літ, а ніхто не хотів з нею женити ся, хоч цар обіцював женихови великі скарби і половину царства Але ніхто на те не лакомив ся і через те король був дуже лютий на своїх підданих, тис йіх і мучив усілякими способами. Довідав ся о тім Господь і постановив собі, звичайно як Господь, зробити конець тому лихови. Стало ся так, що цар вислав по цілій ягипській

земли післанців, щоби шукали чорнокнижника, котрий би міг царівну зробити ладною і молодою. Пішли післанці по цілім ягипськім краю, але хоч які великі ласки і надгороди царські обіцювали, таки не найшли нікого, хто би ся бізуваз відмолодити царівну, бо, як то кажут, старій, поганій бабі і чорт красоти не дасть. Вертают ті післанці назад до дому з великим страхом, боят ся царськоі кари. Аж прийшли до того села, де Господь зі святим Петром і Павлом відпочивали Господь, як звичайно Господь, не йів нічого, але святий Петро і Павло зайідали смачно редьков і цибулю.

— Слава Ісусу Христу! — сказав післанець.

— Во віки віков, — відповів пан біг і питає: — А відки ви, люде добрі?

— Ой, у нас біда, — каже післанець. — Цар нас вислав, щобисмо шукали такого чоловіка, щоби нашій панні царівні вернув молодість і красу. Ось ми обійшли всю землю ягипську і нікого такого не найшли.

— А кілько літ мас ваша панна?

— Сорок ще й з чубком.

Скривив ся св. Петро, а св. Павло трохи не подавив ся цибулою, почувши, що панна така стара.

— А щож вам тепер буде,— питає Господь,— як ви ні з чим до дому вернете?

— Ой, буде нас цар карати, а хто знає, чи навіть до вязниці не покидає. Ой бідна ж наша головонько! — лементували післанці

— Не бійте ся, люде добрі, — каже Господь. — Ведіт нас до царя, я вашій панні дам раду.

Врадували ся післанці. Господь зараз устав готовий до дороги, але св. Петро і Павло воркотіли, бо йім то не сподобало ся іти в таку спеку та ще в таку далеку дорогу. Але пану богу не сьміли ся супротивити, спакували свої тлумочки і всі разом пішли до Ягипту.

Ягипський цар жив у великих палацах без даху, бо там така сторона, що ніколи дощ не йде Мав він довкола себе богато війська і козаків, так що не лехко було до него дотиснути ся. Почали ті післанці пропихати ся до царя, котрий сидів аж у тридцятім покою на золотім престолі. Господь, звичайно як Господь, ішов собі вигідно, але святому Петрови і Павлови дуже боки пообтовкали, так що вони готові б були плакати, як би ся людей не встидали. І за кождим разом, як св. Петро дістав штурканця в бік, то Господь гладив свою довгу бороду.

Прийшли післанці перед короля, повпадали на коліна тай зачали говорити: — Зійшлисмо, кажут, усю землю, від заходу до сходу сонця, і не найшлисмо такого чарівника, котрий би хотів твою доньку відмолодити. Аж отсей сивий старець, котрого ми здибали вже вертаючи до дому, хоче твойій царівні вернути молодість і вроду.

Подивив ся цар на старенького тай каже:

— А відки то ви, татусю. маєте таку сиву, довгу бороду?

— Ог, жилося довгі літа — каже Господь — тай ся таку виховало.

— А знаєте ви, що вас чекає, якби сте мою доньку не уздоровили?

— Знаю, — каже Господь, — як бим не знав, то бим ту не приходив.

— Усмажу вас в горячім олію, як би сте мойій доньці що злого зробили, — каже цар.

По Павлі аж мурашки перебігли, а Петро аж за язик укусив ся, коли се почули.

— Ну, ну, — каже Господь, — будемо старали ся, щобисте не потребували дармо тратити огню і олію.

Ото повели пана бога до царівни, котра сиділа в свойій кімнаті і дуже плакала. Св. Петро скоро єі побачив, таку стару та погану, то так ся скривив, що аж св. Павло, на него дивлячись, засміяв ся. Пан біг приступив до царівни, дав йій на спанє, а коли царівна заснула, казав принести котел, покраяв царівну, казав під кітлом розпалити великий огонь, зварив єі добре, а відтак повиймав ті кусники, поскладав до купи і дунув на них. В тій хвили царівна встала така молода та красна, що диво, і кинула ся до ніг пану богу та дякує єму, що йій вернув молодість і красу.

Дали о тім знати цареви. Той навіть вірити тому не хотів, але скоро прибіг і побачив, насипав господеви таку купу золота і грошей, що господь сам не знав, що з тим зробити. Ось він і каже:

— Я золота не потребую, але дай мойім слугам із него тілько, кілько би один чоловік міг донести, а решту роздай бідним.

А була меже царськими слугами одна бестія захланна на гроші. То сей коли побачив, що цар стілько грошей дає Господу богу за уздоровленє дочки, прибіг до Господа тай каже:

— Позволь, я тобі буду нести ті гроші.

Господь, звичайно як Господь, знав, чого єму хоче ся, але бажаючи єго укарати, сказав:

— Добре, неси, але вважай, щобись мене не обікрав, бо я на тім пізнаю ся.

Сонце пражило міцно, бо Господь в тім краю повісив єго низше як у нас. Потомили ся св. Петро і Павло, а з дворака піт аж річками лляв ся. Прийшли до ліса, що стояв перед ними. Тут Господь казав викопати три ямки: одну для св Петра, другу для св. Павла, а третю для дворака. Потому вони поділили ті гроші на рівні части; закопали йіх кождий у свою ямку. На другий день пішли далі, але дворак швидко відлучив ся від них і забрав усі гроші і переховав у інше місце, а сам пішов і собі чуда робити. Довідавши ся, що у одного царя є хора донька, пішов до него і обіцав ся єі вилічити. Взяв єі, покраяв, зварив, зложив кісточки, дує, дує, а царівна не оживає Тогди цар розлютив ся і казав єго укарати смертю. Вже го вели вішати, коли тут прийшов Господь, уздоровив царівну, а єго випросив від смерти, але зробив єго циганом.

(В Нагірянах пов. заліщицького від Федька Пруняка зап. Вл. Маркевич.)

12 О потопі і однорозі.

То јак мала бути потопа сьвіта, то пан біг казав Нојеви позабирати всіх звірів по парі до ковчега на розплодок. То всі звірі самі добровільно јшли до ковчега, а тілько једен једнориг не хотьів. Ја, каже, не боју сьі потопи. А тој једнориг був такиј великиј, шчо јак приј-шла потопа, то вода јему ледво до колін досьигла. То він собі ходив, тај бај барзо. Але јак уже вода вкрила всі польа, всі дерева, то всі птахи зачьили сьі злітати і сідати на того једнорога бо не було де більше. Він сьі з разу тим тішив, забавјив сьі тими птахами, але далі јак сьі злітало чим раз більше, то така јіх сила на нього понасьидала, шчо він не міг витримати, перевернув сьі тај сьі втопив А јак сьі вже потопа скінчила, то пан біг казав водам гет утьікати в середину землі. То вода де најшла јаку јаму, так сьі туди перла, шчо аж поздувала землью, і там поробили сьі гори. А перед потопом земльа була рівня.

(В Нагуевичах зап Ів Франко.)

13 Відки взяли ся кози?

Нім шче пан біг сотворив льудеј, то сам вівчарив (пас вівці). Вівці слухали пана бога: куди він лиш свисне, туди вони јдут. А кіз не було шче тогди на сьвіті. Але приходит до пана бога чорт тај каже: Дај міні богојку троха овець! У тебе тілька череда, а у мене і једної овечки нема! Тогди віддилив пан біг чортови троха овець.

Приј-шло сьа чортови переганьати своји вівці з стинишча на стинишче. Вівці пуджали сьа јего і розбігали сьа перед ним на всі боки Не міг собі бідниј чорт дати ради з ними і розльутив сьа на них дуже: зачьав јіх јімати за хвости і стьагати до купи, а шчо вівці дуже сьа рвали, то пообривав і позадирав јім хвости. І так з овець стали сьа кози і тому у них такі курті та позадирані хвости Кози, то чортові вівці. Тај усьа подоба у них јак у чорта і роги і борода така јак у чорта. А пуджалива і уперта коза від того часу, јак сьа чорта спудила

(В Сенечові стрийського пов зап Бол Охримович.)

14. Відки взяли ся воші і блохи?

То шче перед потопом було Льудиј було мало, земльи родила добре, не потребували так тьижко робити јак тепер. Шче чоловіки то на польувáньи јдут, то на риби, а жінки сьідьит дома Нудно јім було. То једна зачьила бога просити: Господи, коби чоловік хоць јаку шпавочку мав, шчоби му сьі так не кучило! Ну, то пан біг тото вислухав — певне сьі в таку годину помолила, досить шчо јак на ньу впали вуши, блихи́ і всільакиј гид, то такој ји на місци розточили. А від неји розлізли сьі по всіх льудьах.

(В Нагуевичах пов. дрогобицького записав Ів. Франко.)

15. Супірка бога з чортом при твореню світа.

Јак пан біг світ творив, то біда все за ним ходила і все јому на перекір робила. Пан біг сотворив вівцьу чоловікови на пожиток, а біда козу; пан біг пса, шчоби чоловікови служив, а біда вовка, шчоби јому шкодив, пан біг поставив церкву, а біда зараз коло неј коршму; пан біг зробив млин, а біда фірас (тартак).

(В Долині долинського пов. записав Ів. Франко.)

16. Чому каня дощу просить?

Јак пан біг сотворив сьвіт, то казав кождому зьвірови, кождому пгахови, шчоби собі копали јамки на воду. То всі копали, а тілько каньі каже: Овва, не буду копати, бо бим собі своји жовті черевички поталапала. То за то пан біг дав ји так, шчо не може пити води з земли: ні з ріки, ні з нори, ні відки, а тілько мусит пити літајучи, коли дошч іде. То дльа того јак дорго погода. то вна страх пити хоче і літаје та кевкаје, просит у бога дожджу, шчоби сьі могла напити.

В Пагуєвичах записав Ів. Франко)

17. Святий Валентій.

То раз був такий дохтор, називав сьі Валентий. Такий він був з маленьку ладниј і добриј і пријемниј, шчо всі льуде јого лјубили. А јак став дохтором, јак зачьив льудьом помагати, то так до нього нарід плив з усього сьвіта, јак вода в море Далі јому сьі то сприкрило. — Господи, каже, — шчо тьі льуде так до мене липнут? Піду ја гет від них, на пустиньу, сховају сьі тај буду сьі молити. Пішов він на пустиньу, але де там! Льуде за ним, і там јого најшли. Де він сьі повернув, льуде все за ним. все до нього липнут. То він тогди зачьив сьі молити до бога: Господи, дај міні таку слабість страшну, шчоби сьі тьі льуде гет від мене відшибли! Пан біг довго не слухав тоји молитви, але далі розгнівав сьі на нього тај зіслав на нього тоту слабість. Јак він зачьив сьі метати, синьіти, піну точити, земльу під собов бити, то всі льуде гет від нього повідбігали. А він за кару жив у тіј слабости сто льіт. І вже потому просив бога, шчоби му дав перед смертьов хоць здалека увидьіти льудське лице, але пан біг го не вислухав. А јак мав умирати, то таку муку мав при смерти, шчо на сьнижень під собов земльу вибив і руки собі по кикті зкусав. А за то пан біг по смерти взьив го до неба

(В Пагуєвичах від батька Якова чув в початку 60 тих років Ів Франко)

18. Дівка-скуска.

То був једен пустельник і мав сина, шчо з ним разом від маленькоји дјтини жив у льісах. Виріс тој хлопець ладниј, а нічого не знав о сьвітьі.

Далі вже јак му стало двадціть літ, зачьив напирати на тата: Ходім тату подивити сьі, шчо там за льісом, тај ходьім! Не хотьів стариј, не хотьів, далі шчо робити, зібрали сьі оба тај пішли. Вијшли вни з льіса, приходьит до села, а там на в-крај села кузьньі стојит. Увішли вни до тоји кузьньі льудиј повно, коваль робит. То тому хлопцеви дуже сьі подобало, јак коваль зельізо кује, тај каже: Тату, ану ј ја стрібују! — Добре, синоньку, стрібуј! Пішов тој хлопець до горна, а там зельізо розпечене в огни лежьило. Він не питаје, бере тото зельізо голов руков, несе на ковадло тај кује. Всі льуде аж задеревіли з диву, а стариј швидко хлопцьи взьив тај пішли далі. Јдут уни селом, аж там молода дівчина по воду јде Тој хлопець дивит сьі на ньу, дивит - шчо то, шче такого не видьів! Тај питаје сьі: Тату, а то шчо таке?

— То, синоньку, скуска! — каже стариј.

— Ај, тату, јак би нам у льісьі таку скуску мати!

Ну, јак стариј тото почув, вже му стало за досить вандрувати по сьвітьі. — Ходьім — каже — синоньку назад у льіс!

Пријшли до тоји кузьньі, знов уступили, а стариј каже до сина: Ану синоньку јди шче троха покуј!

Пішов тој хлопець — еге! Јак хопив голов руков розпечене зельізо, јак не крикне: — Јој, тату, та бо то пече! Всьа рука струпом стала!

— А видиш синоньку! — каже стариј, — шчо то значит скуска. Ти лиш раз на неји подивив сьі, тај уже твојеји сили не стало. А шчож би то було, јак би ти довше пожив на сьвіті!

Тај з тим уни сьі забрали тај пішли знов у льіси і вже молодого не кортіло більше в сьвіт меже льудиј.

(В Патуєвичах від батька Якова чув Ів Франко)

19. Що таке вічність.

Був раз једен ученијь фільозоф великиј. Шчо де је на сьвіті, все він знав, а лиш једного не знав, шчо то таке вічність? То так він над тим міркував та думав день і ніч, ані руш збагнути. Аж раз јакось не спавши цілу ніч за такими гадками вијшов у сад. Дивит сьі, а там пташок — такиј ладниј, шчо він шче ньіколи такого не видав, тај так низько сьідит тај співаје. Јде він до того пташка — пташок не втікаје. Він ішче ближше, вже туј-туј јімити, а пташок пурх! тај сьів собі зараз о пару кроків. Він знов за тим пташком, гадаје: коли він такиј не бојазливиј, то ја мушу јого спијмати. Шчо він підіјде, то пташок знов далі перхне. І так јого вів за собов ба через сад, ба через поле, аж у льісок. Не довго то було, може з година чьису, јак тој мудрець того пташка лапав. А јак пташок прилетів у льісок, тај нараз шчез, пропав. Став тој мудрець тај міркује собі: Ну, шчо ја за дурниј! О таких річах гадају, а побіг за дурним пташком, јак дьітина! Треба вертати до дому!

Вертаје він — шчо за диво! Не пізнаје ньі поньи, ньі річки, ньі

того міста, ны саду, ны свого дому, ны льудиј, — нычого. Говорит— *јого льуде не розумијут. Там де јего дім був, тепер озеро стојит*, де був сад, там тепер лыс, де було місто, там пасовиско, пастухи коров пасут Питаје він тих хлопців, шчо сы ту стало, де јего дім, а вни не розумијут, шчо він говорит Справили го до села — там јого ніхто не знаје, о јего домі ані о місті ніхто ј не чував ныколи Справили го до міста, зачьив він сы питати — десь сы там најшов једен такиј, шчо сы вмів з ним розмовити Јак зачьили вни шукати по старих письмах та по книгах, акурат, вишукали, шчо там де тој лыс, колись стојало місто, але то вже тому тисьашча літ То тој учениј јак тото вчув, перестрашив сы дуже. тај каже Господи, відпусти міні гріхи, шчо ја тебе образив! Вијшов він із міста, дивит сы, а то тој самиј пташок, шчо він јого лапав. Надтетів тај каже јому А шчо, знајеш тепер, шчо таке вічність? Тобі сы здавала година чысу, јак ти мене лапав, а то була тисьашча лыт Отже дльа пана бога весьа вічність така, јак дльа тебе тота година була

Јак тој пташок того сказав, тај шчез А тој мудрець здихнув до бога, тај тој на місци впав і розсипав сы порохом.

(В Дрогобичи від старого неписьменного передміщанина Деревчка записав в р 1871 Ів. Франко)

В. Казки.

3 Красносвіт

Був чоловік такиј, що ни мав дытиј Ішов він на великдень до церкови дуже до́світа, тај бог јему дав, шо він најшов јијечко в корчи. Взьив він тото јијечко, поклав у пазуху тај пішов до церкови, тај так він си втішив тим јијечком, јак ни знати чим Пријшов до дому тај вповідаје жінці Жінко ади јаке ја јијечко фајне најшов!

А жінка каже Гаразд, шос најшов! Може то бог дасть, шо то шьисты наше. Клади јего на піч, на тепленьке!

Поклав чоловік тото јијечко на піч, тај усе о нім гадаје. Пријшло сы в ночи, не спит він, аж дивит сы, а то јијечко сы втварьије а відтам виходит такиј хлопчик маленькиј, а такиј ладниј, шо чудо, тај каже. Чоловіче, ни бој сы мене, а будь міні за тата. Ја си називају Красносвіт. Іди завтра, сватај за мене доньку в царьа!

А чоловік каже јиму. Јик ја можу јти до царьа сватати за тебе доньку?

А він каже Јди, ни бі' си! Будеш видыти, шо царь дасть за мене доньку, лиш ти јди та сватај

Узьив тој чоловік другиј день тај пішов сватати за него цареву доньку Каже собі Нај јиму зробју вольу! Буду видіти, шо царь буде казати.

Пријшов до царьа тај зачьив казати Так і так, в мене ји такиј хлопец, Красносвіт му мньи, в јијечко си запираје, та післав мене до *вас доньку сватати.*

А царь каже: А, ја ни знају, шо то ји. А далі каже: Нај дывчина јиго польубит, то ја дам јеји за него.

Приктикали тоту панну, а вна каже: Ја докі јиго ни буду видыти, тај ни піду за него. А јак јиго буду видыти, то може ј піду. Каже: Принесыт јиго!

Пішов чоловік, приньіс тото јијечко тај дав паннуньці тај сказав, шоби јиго держьила в теплім, а в ночи то вно си втворит, то тогди вна ввидит, шо то за Красносвіт.

Взьила вна, поклала јиго на печи, тај чекаје; а він у ночи вијшов із јијечка. А вна јик јиго зобачила тај сказала: Татуньцьу льубиј, злотиц, піду за него, такиј дуже ладниј!

Тато пристав на то, зробили весілье. Пішли до сльубу, го вна стојала, а јијечко поклали коло неји тај звінчьили јеји з тим јијечком. Пријшла ніч, льигаје вна спати тај то јијечко бере коло себе, а він у ночи сьі втворьије тај з нев буваје, тај знов си запираје у то јијечко. Так уни жили јакис чьис і вже він ни богато мав бути в тім јијечку, вже си віслужував; то він јикусь покуту мав, а јак јиго чьис віјде, то мало му сьі само отворити. Але жінці о тім ныічого ни казав.

Але раз пријшла до јего жінки јакась баба тај питаје јеји: Ну, јак ти с тым јијечком спиш? А вна каже: Бабко, льубко! Такиј фајниј, лиш коби сьі у то јијечко не запирав! А баба јіјі каже: Јик він віјде д тобі в ночи, а ти озми тај збиј јијечко!

Послухала вна тоји баби: він вијшов д ніј в ночи, а вна взьила тај то шкаралушчічко вдарила кулаком тај розбила. Јик він то побачив, схопив си зараз тај ударив јеји по лицьу раз руков тај сказав: Нај ти бог заплатит! Ја вже ни богато мав сидыти, вжем мав бути вільниј а тепер усьо пропало! А јіј кров бризла з носа, тај јему на сорочку бризла, на пазуху. Тогди стали на ныі обручі залізныі тај черевики залізні тај палицьі до руки прикована залізна. А він каже: Јик ці черевики зносиш а палицу до рук прибјеш, тогди мене најдеш тај мого сина породиш! Тај зараз щез від неји.

Встала вна, заплакала тај пішла јиго шукати. Јила, јила, пријила аж у крај світа а далі зајшла аж на тот світ. Приходит до Морозовоји жінкі а вна зачьила ји сварити: Чого ти відти пријшла, з того світа? За чим ти тут пријшла? Јди собі відци назад!

А вна си в неји просит. Так і так, каже, ја шукају Красносвіта. Ци де ваш чологік ни видьів, јик ходит світами?

Морозова жінка дала ји золоте јиблучко тај каже: Јди ти під постіль, льигај. Јик пријде чоловік, ја буду сьі питати.

Приходит чоловік у вечір. Увијшов до хати тај каже. Жінко, гут ји прісна душьа з того світа! А вна јиму каже: Ий, шо си тобі причуло? Вечьиріј та льигај!

Повечьирів він, льиг тај уна льигла. Він успув а вна взьила тај кинула на него ныби в просоньу руку. А він каже Шо тобі, жінко? А вна каже: Ий, міні си снит жінка, шо шукаје Красносвіта Ци ти де јиго не видьів, јик ходиш світами?

А він каже: Ныі, ја ни видьів-еми ныігде. Встав рано тај вішов,

а Морозиха каже тыј жінці: А чулас-с? — каже. — Чула. — Гај іди ж собі! Уна встала рано тај пішла собі.

Приходит до Місьицевоји жінкі. А тота шье дужче јіјі сварит: А ти — каже — чого пријшла з того світа? А вна си зачьила в неји просити: Так і так, каже, ја шукају Красносвіта. Ваш чоловік ходит світами, ци де јого не видьів? А вна дала ји золоту качьечку тај каже: Јди під постіль, јик пријде чоловік, ја буду си питати. (Повторяє ся та сама історія, що з Морозом Місяць не знає про Красносвіта. Вона приходить до Вітровоі жінки, ся приймає єі ще гірше, в кінці дає йій „золоту клочьинку" і ховає під ліжко а сама в ночи розпитує Вітра про Красносвіта, чи де єго не видів). Вітер каже: Видьів. А вна каже: Де-с видьів? А він каже: У поганого царьа, ходит на польовáньі с поганим царем.

Рано Вітер устів тај пішов, а јего жінка каже тіј: А шо, чула-с? Чула. — Гај — каже — јди собі! А вна зачьила си в неји просити: Справте мене, куди би ја зајшла до поганого царьа? А Вітриха каже: Јди туда, там ји великиј став, коло того ставу підеш у гору, то там ји сад, а в тім саду двір.

Пішла вна коло ставу, а там погана царицьа пере в ставу. А вна сьіла собі на крај тај дивит си, шо тота пере — пізнала сорочку Красносвіта, а на ньі своју кров. Пријшла вна до тоји царицьі тај питаје си: Шо то ји на тьі сорочці? А царицьа каже: В мене ји јакис слуга, то кров му пішла з носа та на сорочку капнула, та ни можу віджмакати. А тота вже знаје, шо то ји за кров! Пізнала тоту сорочку. Тај каже: Ану, дајте міні, нај ја буду жмакати, ци ни пустит? Взьила тоту сорочку, лиш умочила в воду тај пожмакала, тај кров пустила.

А та погана царицьа каже јеји: Ја кілько жмакала, шо ни робила, тај то ни хотьіло пускати! Јде та царицьа до дому, а вна каже: Ја піду з вами, ја буду в вас шос кутати. — Јди! — каже.

Пријшла вна тај серед двора граје си тим золотим јиблучком. А дьіти тоји поганоји цариці то вздріли тај зачьили плакати. Вијшла царицьа тај каже. Дам тобі, шо хочеш, лиш дај мојім дьітем тото јиблучко! А вна каже: Ни хочу ньічого, лиш абих једну ніч спала з Красносвітом. Царицьа каже: — Давај, будеш спати.

Дала вна тіј цариці јиблучко. А јак пријшов вечір, то царицьа взьала Красносвіта обмертвила, тај тогди пустила јеји до нього тај замкла. Јик уже всі польигали, а вна зачьила голосити: Встань, Красносвіте, встань! Ја черевики зносила і палицу до рук прибила, лиш сми твого сина не породила! Проплакала вна всьу ніч, а Красносвіт лежьив јик неживиј. А рано погана царицьа јеји нагнала, а Красносвіта знов оживила і він пішов на польованье.

Ходит јего жінка по подвіру тај зачьила грати сьі з тов качечков. (Знов повторяє ся те саме, що з яблучком, Красносвіт не чує голосіня своеі жінки). Але там у другім покоју спав тој слуга, шо з Красносвітом день-у-день ходив на польованьи, то він усе чув, шо вна голосила. Рано знов царицьа јеји нагнала, а Красносвіт пішов на польованье. А вна ходит по дворі тај гадаје собі: Ше лиш оту клочьинку мају. Јик ше ј сеји ночи ни встане, то шо ја буду робити? А далі

взьила грати си тов злотов клочьинков. Јик то царицини дьіти вздріли, то такиј плач підньили, шо не дај господи! То царицьа прибігла до неји тај каже: Шо хочеш, то тобі дам, лиш дај дьітьом ту клочьинку, нај ни плачут. А вна каже: Ја ньічого не хочу, лиш хочу ше одну ніч спати з Красносвітом. А царицьа каже: Добре, будеш спати.

А на польованьу слуга каже: Красносвіт, шо ја вам буду казати, лиш аби-сте мене ни били! Коло вас жінка в ночи голосит. — А јик уна голосит? — питаје Красносвіт.

Слуга розповів јиму все, шо чув Тогди Красносвіт зліз із коньи тај уломив три прутки-одноліткі тај каже тому хлопцеви: На, каже, јик она буде голосити, то дај јіј ті три одноліткі тај кажи, нај перетьигне мене на друге місце тај ударит три рази цими однолітками, то ја встану.

Пријшло си в вечір царицьа знов обмертвила Красносвіта, пустила јеји до него, замкла двері тај пішла. А жінка знов зачинаје голосити. А тот слуга кріз двері кричьије: Жінко! жінко! — Чого? — На тобі ці одноліткі, перетьигни јиго на друге місце тај удар ними три рази, то він устане. Вна так ізробила, і Красносвіт устав. Тогди з неји тьі обручі поспадали і вна тој зараз сина породила. А він јик устав, так си зробило јисно-јисно на увес двір. Погана царицьа јик то зуздріла, тај прибігла тај зачьила јеји кльисти: А ти суко! А ти бестіје! То ти так з ним спала! То ти таке наробила? Але Красносвіт узьав ті три одноліткі тај вдарив јеји три рази, а погана царицьа шчезла. А вни в тих дворах жили.

(В Вижници від Параски Гулей записав Михайло Павлик)

4. Щастє й нещастє.

(Жидівська казка).

Одного разу йшло Щастє на прохід і здибало Нещастє. Хотіло Нещастє зблизити ся до Щастя, але Щастє махнуло рукою, ніби хотіло сказати: Міні встидно з тобою в парі йти! На те Нещастє мовить:

— Не штука тобі! Гордуєш мною, бо маєш гроші. Дай міні грошей, то й я потрафлю робити людей щасливими так як і ти.

Взяло Щастє, дало Нещастю велику скриню грошей, і золотих, і срібних і дрібних З тим і розстали ся. Щастє пішло собі своєю дорогою, а Нещастє пішло ущасливлювати людей Від такого ущасливленя заступи нас господи!

Зайшло Нещастє до одного міста і все міркує, кого би то ущасливити таким великим добром? Звичайно, бідних людей лехко найти, бо кождий добре знає, що вони не живуть в самім ринку, а тілько близько лавні. Звичайно також у бідних двері завсігди отворені: крадіжі вони не боять ся, бо йіх бідацтва ніхто йім не вкраде. Пішло Нещастє, поставило скриню з грішми одному такому бідоласі в хату тай пішло собі.

А тепер почнемо казати про тих людей, що були в тій хаті, де Нещастє поставило скриню.

Серед ночи збудила ся дитина і хотіла на сторону. То каже жінка до чоловіка: Дувід, встань, іди з дитиною на сторону! Встав Дувід зі зломаної постелі, взяв дитину і пустив ся йти, та як не гримне ся в ногу! Бо скриня з грішми стояла на серед хати, а в хаті було темно. Але він був такий заспаний, що на се не зважав і швидко знов заснув Але по хвили збудила ся друга дитина і почала кричати: Потребую на сторону! Дуже мене живіт болить, бо я вчора йів богато огірків.

Звичайно як на біду йде, то у бідного й дітей богато. То знов жінка будить чоловіка і мовить: Дувід, вставай! Дитину живіт болить! Знов устав чоловік і йде до дитини і знов гримнув ся в ногу і сам не знає, о що він так ударив ся. Швидко будить жінку і каже: Ханче-лейб, якусь я тут тяжку скриню нащупав серед хати! Може маєш де свічку і сірничок?

Сеі ночи при шабасі він єі кликав: Ханче-лейб! А вона єму відповідає: Чи я маю мати свічку і сірник — тут де сплю? А в хаті було темно і ховзко, як звичайно у бідних. І каже чоловік: Ханче-лейб, злізь з постелі і пошукай, може де є кусник свічки, то засвіти!

Злізла вона з постелі, засвітила і побачила велику скриню повну золота, срібла і дрібних грошей. Обоє задивували ся і дякували богу, що їм допоміг. Чоловік каже: Ханче-лейб, візьми троха грошей, застукай де до склепика, купи горілки, свічок, хліба і дещо для дітей!

До сего часу не кликано їіх „діти“, а тілько, як звичайно у бідних, „бенкарти“ (байстрята), а тепер то вже діти!

Метнулась вона, взяла на себе подрану спідницю, радісно застукала до склепу, купила горілки, хліба, а для дітей по обварінкови. Прийшла до дому, побудила дітей і ще півсонним дала пити і йісти. Швидко діти прочумали ся, бо від коли жили, ще в ночи не мали такого обіду; богу дякували, коли їім давали йісти в день, а тепер і в ночи дають!

Коли попойіли, мовить чоловік до жінки: Ханче-лейбен, послухай мене і сховай кілька дукатів під подушку! А жінка єму на те: По що ховати? Адже ніхто їіх не забере. З тим і заснули. Та забули, що живуть коло лазні, а в лазні завсігди ночує всяка злодійня. Злодіі бачучи, що там діє ся в хаті, закрали ся і взяли скриню з усім добром і навіть позабирали дещо таке, що давнійше було в хаті. Встали рано ті бідні люде, бачуть, нема скрині, тай почали бити ся. Каже чоловік до жінки: Чи я тобі не казав, сховай хоч пару дукатів під подушку? А вона мовить: А може се був тілько сон? А він на те: Ой не сон! Чи не бачиш, що бенкарти ще й доси мають по куснику обварінків у руках?

І почала ся у них ще гірша біда, ніж уперед була, бо вперед жили згідно, а тепер усе сварили ся.

А тепер вернімо до Щастя і Нещастя! Зійшлись вони обоє і Щастє знов відвертає ся від Нещастя, ніби встидає ся єго. А Нещастє мовить: Чого ти так мене пураєш ся? Ходи, поглянь, як я ущасливило тих бідолахів!

— О, певно, що ущасливило! — каже Щастє. — О на що дивити ся! — І розповіло Нещастю, що стало ся з тими людьми, а далі каже: — Ходи зо мною, я тобі покажу, як ущасливлює ся людей.

Пішли обоє. Щастє взяло спорий діямант і пішли до міста. Звичайно по великодних святах, коли на дворі потепліє, виходять бідні діти на двір бавити ся а матері з роботою сидять у дверех. Взяло Щастє, кинуло той діямант у пісок, котрим бавили ся діти. Одна бідна дитина найшла єго і зараз побігла до матері тай каже: Мало, ади яке я скло найшов блискуче! А мати каже: Візьми єго і положи на вікні! А вона не знала, що се дорогий діямант, бо відки мала знати? Весь вік сиділа в маленькім склепику, у батька й матері також того не бачила, то й думала, що се справді скло.

Положила дитина діямант на вікні тай знов побігла бавити ся. Аж от йіде великий купець з Липська і як раз ішов коло того вікна в котрім лежав діямант. Зупинив ся і думає: Хто може жити в сій хаті? Може ювелір? Та вікно якось не подабає на се, а навіть як би жив ювелір, то відки би взяв ся такий діямант у ювеліра? Хотів іти далі, але щось мов ланцюх зелізний держало єго коло того діяманта Далі подумав: Піду до сеі хати, довідаюсь, відки тут такий дорогий діямант узяв ся? Війшов до хати, бачить там бідність, темно, ховзко, підлоги нема Було се як раз в пятницю: жидівка стояла при печи і роздувала огонь, була брудна і засмальцьована. Питає єі купець, чи хоче продати те, що лежить на вікні? — Не хотів йій навіть сказати, що воно таке.

Вона каже: Розуміє ся що хочу продати. Адже для себе ховати не буду. Питає купець. А кількож за се хочете? А вона відповідає: А кілько ж пан може дати за се скло? А сама сміє ся, бо не знала, яку то мало вартість.

Мовить купець: Можу дати 300 г. — О, ні, за 300 г. не дам, лучше нехай лежить на вікні замісць зеркала. (Бачите, як щастє починає ся, то чоловік робить ся мудрий і гарно говорить!) — Ну, так нате вам 600 г.! Не хоче. — Нате 1000! — не хоче жидівка, мовить: Не можу вам сего продати без чоловіка. Зараз пошлю по него. Сів купець, не відступає вже. Швидко дитина побігла по батька і каже: Я найшов таке скло, а купець дає за него богато грошей, а мама без тебе не хоче продати

Швидко побіг чоловік до дому, а жінка мовить до купця: Отсе мій чоловік, він з паном зробить інтерес. Дивить ся купець на того продавця діямантів без сорочки, а жінка каже єму: Бачиш, чоловіче, за отсе скло дає пан 1000 г — Е, ні, каже він, — за 1000 г. радше нехай лежить на вікні замісць зеркала.

— Так нате вам 3000! — Той не хоче. а сам від коли жив, то

ще не мав у себе разом 3000 центів. Та що, як щасте, то чоловік мудро балакає. І дав єму купець 4000 г. Тепер той жид каже до купця: Знаєте, пане, я дуже бідний, а коли сусіди побачуть у мене стілько грошей, то подумають, що я когось обікрав. Порадьте міні, що тут робити?

Каже купець: Не турбуйте ся, я вже все те до ладу приведу. Розпитав єго, як зове ся, чи має діти, а сей сказав, що має три дочки на відданю і ще кілька дрібних дітей. Поїхав той купець до міста до великого готелю, де богаті купці кватирують. Переночував там, а потім питає господаря того готелю, чи є в тім місті такий і такий чоловік?

Господар не знав, почав питати жінки. Вона каже: Знаю такого чоловіка, але він дуже бідний Чого єму люде не дадуть, того не має. Купець схопив ся за голову тай скрикнув: Ґевалт! Він такий бідний! Мій свояк! А є в него діти? Господиня мовить: Де би бідний дітей не мав! С три дочки такі, що хоч зараз замуж давати, а ще кілька дрібних.

— Зробіть міні, пані, ласку і покличте сего бідолаху!— Покликали єго. Коли купець єго побачив, зачав єму докоряти. — Хіба ти не знаєш, що ти мій свояк? Чому ти не написав до мене, я би тобі допоміг. Ну, та тепер ти не турбуй ся, я вже для тебе постараю ся.

Казав той купець дати на стіл їсти, вина, — зїли і випили. А коли мав відїїжджати, покликав того бідолаху, пішов з ним до рабіна і мовить: Рабіне, сей чоловік мій свояк. У него три дочки на відданю, то я лишаю для кождої по 1000 г., але прошу тілько тоді дати їм ті гроші, як повиходять замуж. А для него також лишаю 1000 г., нехай займає ся яким ділом, нехай не ходить по жебрах.

З тим купець і поїхав. У місті зробив ся великий гвалт, бо кождий, хто мав у своїй рідні богача, зараз докоряв єму: Бачиш, як свояки ратують бідних свояків! 4000 не пожалував! А той бідак заняв ся купецтвом і за рік доробив ся гарного маєтку, дочок повіддавав замуж також за маючих людей, одним словом став ся найзаможнійшим чоловіком у тім місточку.

Та вже як кому щасте йде, то йде. По якімось часі знов той великий купець перейїжджав через те місточко, де жив той бідний Ну, де мав замешкати? Розуміє ся, що у свояка. А за кілька день він умер, не лишив жінки ані дітей, тз весь єго маєток перейшов на того свояка, і той зробив ся великим богачем.

Так то, бачите, Нещасте з цілою скринею золота і срібла ще нещасливійшими зробило людей, а Щасте одним камінцем привело бідного до такого богацтва. Не дармо кажуть: ліпше щасте, як готові гроші.

(Зі збірки жидівських оповідань, записаних у Львові дром Г. Ліґеляйзеном, з жаргону переклав Ів. Франко.)

5. Чудесний хлопець.

Був собі бідниј чоловік і пријшли до него два вандровні старці. Не мав він јіх де помістити тај післав јіх на стрих спати, бо мав у хаті клопіт: жінка му сьі розболіла, п а т и х ч ь и с а х б у л а. Пријшло сьі в ночи, починаје тота жінка дуже кричати. Каже оден вандровниј до другого (а то були сьвјаті Петро і Павло): Петре, допоможи јіјі того сьі позбути, нех вона уро́ди!

— Вијди на двір, — каже Петро, — подиви сьі, шо сьі там роби, јак на небі ји?

Вијшов Павло, подивив сьі тај каже:

— Горит вогень, а в тім вогни дитина сидит і бавит сьі.

— Ні, тепер сьі не уроди! — каже Петро

Знов по јакісь хвили зачьила тота жінка плакати і знов Павло каже:

— Допоможи јі, жи́би вона сьі позбула того.

— Вијди на двір, подиви сьі, шо сьі роби?

— Ји шибеницьі, дитина маленька виси, ни може сьі задушити, бавит сьі.

— Ні, тепер сьі не уроди.

Знов зачьила жінка плакати і Павло каже: — Допоможи ті дьіві, жиби воно сьі вродило.

— Вијди на двір, подиви сьі, шо сьі роби?

— Тиче вода, а на воді трумло (труна) пливе.

— Тепер сьі вродит!

Так сьі тому бідному чоловікови вродив син. Рано тој чоловік закликав тих вандровних до хати, чим мав пријмив јіх, вони сьі забрали тај пішли. А та дитина була така слаба, гадали, шчо вона зара вмре. Пішов тој чоловік за кумовами, шоби јіјі охрестити, але не міг нікого најти, бо тојі самојі ночи вродила сьі і в цісарі в тім місті дитина і цісар наказав: ни вільно на тој день нікому дьітиј христити, коли він своје буде христити. Так тој бідниј каже: Боже, коби јаких двоје жебрушчих надіјшло, то бим јіх узьив за кумів, жиби тоту дитину занесли до хресту.

Ледво він то сказав, аж надіјшли жебрушчі, хлоп і баба, і він запросив јіх на кумів. Несут вони тоту дитину до хресту, аж ту цісар јіде на двох повозах, везе своју дитину христити. Розльутив сьі цісар, јак вони сьміјут дитину нести до хресту, витьагнув шабльу і хтів ту дитину зарізати. Каже баба до хлопа: Диви сьі, він до нас іде! А хлоп розпістер руки — і вони всі поставали камінними, а ті двоје жебрушчі понесли дитину до церкви.

Пријшли, коли бо ксьондз не хоче хрестити, цісар заказав. Аж ту приходи біскуп, тој шо мав хрестити цісарську дитину, взьив тај охрестив тоту бідну. Забрали сьі ті куми тај пішли назад, а јак пријшли до того місцьа, де стојав цісар і јего два повози, то баба каже до хлопа: Пусти јіх, нај јідут! Тоди тој хлоп так јім зробив, шо вони пријіхали.

*

Від тоди цьісар завзьив сьі на того хлопцьи, хотьів јого зо сьвіта стратити. Казав огньу напалити, кинув ту дитину в огень — дитина не може згоріти, но сьі бави по вогни. Казав јіго вијмати з того вогньу і повісити на шибеницьу, а воно сьі не може задушити. Казав јого знов здіјмити, зробив трумлу і пустив јіго на воду. Так воно плило тов водов, аж заплило до млина Пришло на кола: всі ка́міні разом стали, млин перестав молоти. Здивував сьі мельник, шо то сьі зробило? Виходи на кола, диви сьі: на колах трумло. Здіјмив јіјі с колів, і млин знов пішов. Ди́ви сьі до трумла, а там мала дитина. Віјмав јіјі, взьав дозирати і такиј сьі прикниј хлопец зробив!..

Мав тој цьісар манебра (маневри) і зајшов до того млина на ніч Сподобав му сьі хлопец, тај питаје мельника, ци то јиго власниј хлопец? Мельник јиму повів. Ја собі злапав на водьі. То цісар зараз пізнав, шо то за хлопец. Взьив він, написав лист, дав тому хлопцеви два дукати і свого коньа і післав јиго до својіх палапців з тим листом

Јіде хлопец польом, а сидит на дорозі дьід, просит гальмужан. Дав він јіму јідного дуката.

Взьив иго сьі тој дьід питати, де він јіде? Тој јиму вповів а дьід каже: Покажи ж міні тој лист! Взьив тој дьід, подивив сьі на тој лист тај подер јиго. Хлопец у плач, а дьід каже: Не плач! Знајеш, шо в тім листі було написано? Там був такиј наказ, шо тој, хто тој лист привезе, маје бути зара страченијј. Взьив тој дьід у жменьу земпі, хухнув і з неји зробив сьі такиј самиј лист, јак подертиј, але в ньім було написано, шоби того, хто лист привезе, дала цьісарева до најліпшого покоју і шо јно душьи потребује, јісти, пити, все аби му дала. Так вона ј зробила.

Приј'їздит цьісар тај зара сьі питаје: А де тој хлопец, шо з листом приј'хав? Ји в твојім покоју. — А ја тобі — цьісар каже — написав, шоби ти јиго стратила! А вона каже: Јак ти написав, коли осьде ји тој лист шо він привіз. Ди́ви сьі цьісар: та сама куперта, јиго пи́саньи, а не јиго слова! Шо він з тим хлопцем зробити? Казав вимурувати такиј стовпец, јак шультергавс (нім. Schilderhaus — вартова будка для вояків, у котрій хіба один чоловік може стояти — Ред.) тај замурував јиго там. А јиму сьі там так широко зробило, шо він собі там і садок з квітьками розвів — так јиму бог дав.

Так то ју сьі тьигнуло кілька льіт. Та дівчина, цісарська донька, шо сьі разом з тим хлопцем уродила, нераз ходила коло того стовпа. Аж раз увидьіла в нім маленьки льохт, ніби віконце. Загльанула до середини і видит ладні квітки, а меже ними хлопец шче ладнијшиј ходит. Зачала вона з ним розмову мати, зачала шо день до того віконцьи ходити.

Аж раз приј'шла тота цісарівна така зажурена, така смутна. Він сьі јіјі питаје, шо ји такого? А вона каже: Тут коло нас у сусіднім царстві ји цар, та такиј чьирівник. То він завдав мому татори загадку і каже јак не відгадајеш, то гет твоје царство звојују і тебе самого забју. А шож то за загадка? питаје тој хлопец. — Прислав

тој цар павку і каже вгадати, з јакого вони дерева і де јеји верх а де відземок?

Каже тој хлопец: Повіж твому татови, шо та павка з такого і такого дерева А неј він ју пускаји на воду: котрој конец піде у перед, за водоју, то буде відземок. Али не вповідај татови, шо ја тобі то казав, іно вповідж, шо тобі сьі так снило. Так тога дівчина то зробила і цьісар відгадав загадку Але за пару день знов та дівчина приходи сумна до стовпа, а хлопец ји сьі питаје, шо то значиг. Вона јиму каже, шо тој сусьід загадав јіјі вітцьу другу загадку: прилетиг до тебе моіх три кльачі, аби ти пізнав, сила вони мајут літ?

Каже хлопец: Кажи свому татови, жиби поставив два коньухи з путньима з водов, аби тьі коньі напојіли і шоби јім дали јісти. Та кльач, шо прилетит у перед, та буде мати црить літ; середна буде мати два, а та, шо прилегит на востатку, та буде мати півчварта року. Цьісар усе то так зробив. Але по јакімось чьисі знов тој чьирівник завдаје јиму загадку, каже: На великдень, јак ја приіду з косьцьола і буду пив гербату, аби ти від себе до мене вграфив без вікно з гармати, шобис міні скльинку з руки вибив.

Јак тој хлопец того вчув, то каже до цьісарівни: Повідж свому татови, шо він того ни годен зробити; нех мене відти вијме, то ја јиму тују вольу вчиньу. І повідж, шо то вперед тобі сьі ни снило, але шо ја тобі то казав.

Јак сьі цьісар о тім довідав, дуже сьі здивував іде до того стовпа, дивит сьі, а там у середині так красно, садок такиј з рожами! Казав він јиго відтам вијмати, даје јиму јісти, пити, але він ни хоте. Казав витьагнути канону за браму і наладував ју јак сам знав.

А тој чьирівник пријшов на великдень із церкви, розібрав сьі тај засьів до гербати і каже до својеји доньки: Шо цьісар зо мнов грав то грав, аж тепер дурно. І тримаје ту скльинку з гербатов і каже до доньки: На здоровльи ти! А тој хлопец в тіј хвили јак врізав з канона, так јиму скльинку з гербатов збив.

Пријшов тој чьирівник до цьісарьа тај каже: Хто тобі то робби? Ти сам того ни робиш. Цьісар каже: Міні тој хлопец то роби. Каже чьирівник: Пришли јиго до мене! Цьісарова донька зачьила плакати, бо знала, шо чьирівник схоче стратити, але він каже: Ни біјте сьі, ја собі дам раду! Тај казав собі вибрати дванајцьіть хлопців у тім віці, шо він і шоби сьі так звали јак він — Стефани, і казав шче вибрати два реґіменти војска: іден убраниј чорно а другиј біло.

Приходьит вони до того чьирівника, тој Стефан і з ним шче дванајцьіть Стефанів, а војско поставили в лісі коло міста. Јак пријшли до чьирівника, а тој зараз крикнув: А котриј із вас Стефан, шо міні такі збитки робив? А вони кажут: Ми всі Стефани Тоди він јіх усьіх казав замкнути до вјазницьі. А потому радит сьі з доньков, јак би пізнати того Стефана. Каже донька: Ја знају, јак то зробити. Ја в ночи піду до них до вјазницьі. То тьі другі застрашені ньічого міні не бу-

дут робити, а тој једен буде сьмілиј і буде мене зачіпати. А ја јиму потајемно відорву ґудзік.

Так вона зробила, але тој хлопец у ночи зміркував, шо вона јиму відорвала ґудзік тај казав усім својім товаришам, шоби собі також повідривали ґудзіки. На другиј день приходи тој чьирівник, питаје сьі доньки: Котриј тьі зачіпав? — Тој шо ґудзіка не маје. Зачьили шукати: у кождого в тьім місци ґудзіка ни було. — А, каже тој чьирівник до доньки, — то ти така! Не досить, шо одному позвальијеш, а ти всьім! — Јакось вона јиго переконала, шо вона ту не винна, післав він јіјі шче на другу ніч, каже: котриј тьі буде зачіпати, тому ти кавалок споднів уріж.

Тој хлопец і тото зміркував і казав усім поробити собі такі самі дзьурки. Аж на трету ніч вона таки пізнала јиго. То чьирівник казав виставити шибеницьу, шоби јиго завішьити. Ведут јиго під шибеницьу, за місто, і тој чьирівник з доньков іде. Став він під шибеницев тај просит: Дај ми ше хвильку жити, ше на отіј сопівці заграти. Јак він заграв, а јего војско јак рушит з ліса, з правого боку јде білиј реґемент, а з лівого чорниј. А він кае: Видиш, во! Ти мене вішьијеш, по мене ідут сьвриґі, а по тебе злі. То вже там не було коли јиго вішьити, бо јак те чорне војско на них упало, то всіх порубали хто там був, а того чьирівника з јиго доньков спалили. Так сьі там не зістало ані до-тіцько попелу.

А тој хлопец зі својім војском вернув сьі назад до цьісарьи тај сьі оженив з тов паннов, шо сьі з ним тоји самоји ночи вродила.

(В Кожичах, пов. городецького від парубка Івана Крилишиного в авг. 1893 р. записав Осип Роздільський)

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

V.

Положенє народа руськсго в Галичині стало швидко вертати ся назад до положеня, в якім він був перед прилученєм Галичини до Австрії. Духове житє завмерло не розвинувши ся ще гаразд; на місце патріотізму став народній індіферентізм; на місце висших моральних інтересів кастова вузьоглядність. Як в до-австрійських часах так і тепер борба народня ограничила ся і застрягла в справах церковних, відрубність народности руськоі від елементу польського проявляла ся лиш

в відрубности обряду і церкви. Справи церковні вже тим самим, що письменна верства руська складала ся з одного лиш духовенства, на довгий час були би мали забезпечене дуже велике становиско в житю галицькоі інтелігенціі. А через затамоване свобідного публичного житя вони з конечности стали єдиною справою, котрою інтелігенція сміла інтересувати ся і тому вся енергія невеличкого числа мислячих людей між Русинами звернула ся лиш до справ церковних. Історична борба обох народів і репрезентованих ними прінціпів, феодального і громадського звела ся знов на борбу між латинською і руською консісторією!

Польоване латинського духовенства на руські „душечки“ і протести руськоі консісторіі против латинськоі пропаганди становлять ще найживійший епізод в цілій тій борбі Але і тут посеред цілоі масси папских буль, кардинальських кореспонденцій, придворних декретів чуєш усю безсильність схолястичноі і мертвоі вчености руськоі консісторіі, котра все за собою мала, крім живого і самосвідомого народа.

Такі справи, як основане митрополіі руськоі ві Львові, випливше по части з православних підозрінь против руського народа (J. Lewicki, Ruch Rusinów, 13) а по части з амбітних стремлінь епіскопа Ангелловича, (Головацкий, Zustände), затверджене консісторіі руськоі, дотація митрополіта і крилошан, надане консісторіі права посилати заступників до шляхотського сойму станового набирали важности первостепенних справ народніх. Так мало було в тих часах місця для ширших публичних інтересів, що навіть і церковне питане не могло утримати ся ві всій своїй широкости і звужувало ся до оборони таких партікулярних інтересів, як інтереси консісторіі і митрополітів. Матеріальний добробит, поверховний блиск став головною метою, за котрою уганяти ся стали руські владики. Митрополіт Ангеллович лиш о тім і думав, як би поверховним блиском і помпою „заняти умы и ослѣпити взоры человѣческіи“ (Русскій Quidam, Воспоминанія, Новый Проломъ, 1884, 157) Лиш тяжке пригнетене, в якім находив ся тогди руський нарід, може нам пояснити се нещасне потожсамлене консісторських справ зі справами цілого народа. В грунті річи всі т справи народови тілько помагали, як умерл му кадило і можуть послужити лиш хіба до того, щоби в яркійшім світлі показати мертву тишину, яка панувала тоді серед руського народа.

Але ніде правди діти, справи церковні одні підтримували тепер погасаючу іскорку народнього руського житя, вязали ученого крилошанина з темним мужиком руським і нагадували єму, що він з ним становить одну народню цілість, що він не належить до тоі народности, котроі язиком він говорив, від котроі переймав звичаї і обичаї і весь свій соціальний світогляд. Вони були єдина річ, котроі він не встидав ся і не вирікав ся, помимо того, що вони також були мужицькі, а по крайній мірі опирали ся на мужиках. Справи церковні були надто єдине поле, на котрім висше духовенство вміло бороти ся не зовсім безуспішно. Бо не лиш уряд австрійський в еманціпаціі греческого обряду від латинського не бачив для себе ніякоі небезпеки і тому не ставив

ній великих перешкод, але в борбі за зрівнанє обох церков висше духовенство руське мало за собою живі історичні традиції, котрі сягали від давніх часів аж до остатньої хвилі, мали цілу массу мучеників, котрі за свою віру терпіли і вмирали. Се давало в очах духовенства цілій борбі навіть тоді висше значінє, коли вона губила ся в партікулярних інтересах.

Те переконанє, що борючи ся за церковні інтереси вони борють ся за права́ народні, перемінювало у живійших людей між руським духовенством звязь обрядову в більше внутрішню звязь з народом. Справи церковні тратили свою виключно церковну ціху і ставали ся справами загально народніми, політичними. Історичні акти і документи, на котрі духовенство руське покликувало ся для оборони своїх прав церковних, по неволі напроваджувати мусіли на сліди ширшої і глубшої борби і показувати церковну борбу лиш яко частину тої борби. А хоть церковна унія з Римом в значній части віддалювала уніятське духовенство від історичної звязи з народньою борбою за свободу та все ж таки і в сій формі борба оставалась в грунті річи тою самою і велась далі.

Таким побитом стало ся, що і тепер в борбі з претенсіями латинської консісторії в Галичині, посеред дбаня о пусті марниці часом випливає на верх якийсь факт, котрий показує, що більше енергічні люде між руським духовенством і тепер іноді пізнавали, що народнє питанє не ограничує ся на справи церковні, але сягає ширше і глубше. Таких фактів дуже мало, і вони не мали впливу на розбудженє народньої самосвідомости, бо були припадкові, індівідуальні, не пускали глубшого коріня в нарід, бо не шукали з ним звязи і гинули разом з особою, котра їх викликувала. Але поминути її не мож, бо вони показують, в який спосіб ті живіщі люде старали ся вийти зі свого ізольованя і переломати або обійти ті перегороди, які тодішня сістема урядова і вихованє поставили між ними і народом.

Таким релятівно живим і енергічним чоловіком був безперечно Іван Могильницький, спершу приходник в Дроздові а вітак крилошанин. Єго ученість, знайомість з історичними памятниками підносили єго доволі високо по над пересічне образованє тодішнього духовенства. Він інстінктово чув, що на одних церковних справах не кінчить ся питанє народнє і шукав для себе ширшої праці. Таку працю він сподівав ся найти під крилами митрополіта Левіцького, котрий в перших роках свого вступленя на митрополію показував охоту заняти ся щиро народніми справами Він піддав митрополітови гадку — заложити товариство для народньої просвіти, котре справді завязалось 1816 року в Перемишли під назвою: „Societas Presbyterorum Ritus graeco-catholici Galiciensium ad promovendam operibus scriptis apud fideles Christi cognitionem Religionis et ad formandos eorundem fidelium mores instituta“. Товариство складало ся лиш з 8 членів: Петра Назаревича, Данила Качановського, Василя Созанського, Івана Турчмановича, Івана Трильовського, Гната Давидовича, Івана Снігурського і голови

Івана Могильницького (гл. Jordan, Jahrbücher für slaw. Litteratur 1844, стор. 207 і 1846, стор. 184.)

Невинне се товариство, котре мало видавати букварі і катехізіси для народніх шкіл, не сподобало ся дуже в Римі і викликало великий гнів між Єзуїтами. Польські феодали, котрі інстінктово ненавиділи все що пахло букварем і просвітою, старали ся підбурити римські сфери против митрополіта. Се їім справді удало ся, бо кардинал Северолі розписав ся широко против заложеного товариства і уділив митрополітови сильну нагану за єго змаганя. Але уряд австрійський, котрий свої державні права вмів енергічно боронити против римських претенсій і митрополіта вважав за ц. к. урядника, над котрим лиш цісарський уряд має право наглядати і у котрого митрополіт зрештою мав велике довіре і сімпатію, заявив митрополітови, що буде єго боронити в єго правах. (Harasiewicz, Annales, p. 1142 - 1143)

Та основане товариство показало ясно само на собі, що воно не випливало з потреб житя і не мало ніякого коріня в інтелігенції, а було лиш штучним ділом одного живіщого чоловіка, від котрого вийшло і на котрім скінчило ся. Бо помимо затвердженя статутів через цісаря і обіцяної урядової оборони воно нічого не зробило. Лиш сам Іван Могильницький видав два чи три букварі, та й ті, як висказали члени виділу шкільного на зїзді вчених руських 1848 р. „не были ни усноспособляющими ко чтенію ни стосовными для молодежи". (Головацкій, Очеркъ осн. Гал. р Матицѣ.) Чи товариство для того нічого не робило, що як одні кажуть, Могильницький не допускав нікотрого члена до праці і з своїми букварями провадив монополь, чи для того, що члени хоть мали добру волю, неспосібні були до ніякої просвітної роботи, — не можу знати. Та се зрештою на одно вийде.

Справа просвіти і шкільництва народнього допровадила до діскусії над питанем язиковим, бо вона тісно була звязана з ним. Хто забирав ся до народньої просвіти, не міг єго поминути і мусів дати на него ясну відповідь. В якім язиці просвічувати нарід, в якім язиці писати для него?

Відповідь дуже ясну і досадну піддавав інтелігенції руській тодішній уряд губерніяльний в відозві до митрополіта з р. 1816, котру ми навели в згадці про народне шкільництво тих часів. Але приняти сю відповідь, запровадити в руськім шкільництві язик польський і таким способом признати єго добровільно язиком народнім руського народа значило підписати і собі і народови декрет смерти. Правда, тодішня інтелігенція руська признала єго була фактично своїм язиком приймивши єго в щоденнім ужитку і урядуючи переважо в тім язиці. Але розширити те признане і на простий нарід було по просту неможливим. Нарід був темний, виключений від духового житя образованих верств, але навіть ополячена інтелігенція руська виділа, що темнота не затерла в нім ціх відрубної народности, про котру мож було говорити що хто хотів, лиш то одно ні, що вона польська. Руський мужик сам собою, своїм істнованем, був живим хоть німим протестом против такої гадки.

Але тодішнє висше духовенство руське мало ще один доказ на те, котрий в єго очах більшу навіть мав вагу як саме житє. То були історичні документи. Для живого житя воно не богато мало змислу, бо було від него зовсім відірване. Але памятники єму імпонували. В них воно находило те, чого скривлене вихованє не давало єму видіти перед собою. І для того коли єго противники заперечували істнованю народности руськоі, воно як зубожілий шляхтич на своі родинні папері покликувало ся на свідоцтво памятників і мовило: про руський нарід пишуть памятники, отже руський нарід є. І як учений геральдик воно виводило весь родовід руського народа аж до своіх часів і мовило: Ми в простій лініі походимо від того народа, про котрий пишуть памятники, отже і ми Русини Дарма, що „ми“ були зовсім ополячені, мислили, говорили і писали по польськи.

Так митрополіт відповів і губернаторови Гауерови на єго заперечене руського язика.

Але губернатор не зупинив ся на голословнім запереченю, і коли митрополіт 1821 р. написав пастирське посланіє до свого духовенства в язиці церковнім, то губернатор з очевидним невдоволенєм завізвав єго, щоб витолкував ся зі свого поступуваня і розважив, чи не ліпше було би, писати посланія як доси in der verständlichen Landessprache, т. з. по польськи.

На сю другу зачіпку митрополіт відповів обширною язиково-історичною розправою, написанною Іваном Могильницьким. В ній автор з усею вченістю тодішніх часів боронить самостійности руського язика від сусідніх словянських, великоруського і польського, з документами історичними в руках відпирає закид, що язик руський необразований і не має своєі письменности. Хіба ж не в руськім язиці писані такі важні законодавчі памятники, як Руська Правда, Статут Литовський і інчі? „Коли би руський язик мало ріжнив ся від польського або з польського походив, коли би язик сей був грубий і необразований, то звідки ж колишній уряд польський приняв би був в руських воєводствах руський язик яко народній і урядовий і задержав би був єго майже через три століття?“ (Harasiewicz, Annales, ст. 1003—1004.)

Коротше і яснійше висказав Могильницький своі переконаня язикові в розправі з р. 1829 під назвою: Rozprawa o języku ruskim. „Odróżniać potrzeba w Sławiańszczyźnie, каже він, dyalekt księgowy, a właściwiej zwany cerkiewny: nim bowiem z początku rzeczy tylko do użycia cerkiewnego pisane były, a dyalekt narodowy w pospolitej mowie ustnej i pisemnej był używany. I mowa ustna inna jest w używaniu ludu pospolitego wiejskiego, a ktora właściwie jest ojczystą; inna zaś w ustach ludzi nauką, czytaniem ksiąg, obcowaniem wyższego świata ukształconych, mająca wszystkie własności księgowego języka. I u nas Rusinow dzielić można dyalekt na ustny i księgowy. Księgowy w małej, białej i czer-

wonej Rusi od 13 wieku az dotąd nic się własnie nie odmienił.“ З сего сама собою випливата відповідь на питанє в якім язиці писати В церковних справах язиком церковним, з світських язиком книжним літописів і судебників, котрий „od 13 wieku az dotąd nic się własnie nie odmienił“

Річ очевидна, що відповідь ся зовсім противорічила потребам теперішнього народа Писати книжки і ширити просвіту народню язиком 13 віку! Так отже і в тім другім факті, що виходить по за вузкі границі чисто-церковних справ, ми бачимо, як зовсім віддалилась була письменна верства руська від неписьменної, учений крилошанин від темного мужика Навіть там, де він хотів народови помогти, він не годен був нічого по могучого зробити, бо в найліпшім разі знав лиш той нарід, котрий до него говорив з памятників котрий жив в 13 віці, а живого, теперішнього народа, народа віку 19 він не знав

Він хотів показати, що язик такий же самостійний, як і польський, і се було зовсім розумно Нерозумний був лиш спосіб котрого він для оборони рідного язика ужив Во як в всіх інчих спорних питанях польсько-руських так і тут оба народи репрезентують на руській земли зовсім противні принципи, шляхотський і демократичний І тут отже против живого духа шляхотського треба було поставити живий дух мужицький, против живого польського язика такий же живий руський. Але він не годен був сего зробити, бо сам на скрізь перейшов був духом шляхотським і такими самими очима дивив ся на мужика як і польський шляхтич Борбу між руським патріотізмом і шляхотськими поглядами, він, а за ним пізнійше і богато других, хотів залагодити компромісом і найти язик, котрий би був разом руським і шляхотським А позаяк теперішність такого язика не має, то він як потапаючий за солому вчепив ся за книжний язик 13 віку, сподіваючись, що таким способом здоиме з руського народа клеймо необразованности і темноти і против шляхотської Польщі поставить Русь шляхотську. Жаль тільки, що ся Русь шляхотська уродилась мертвою дитиною і ніякі змаганя не могли єї оживити Сам він мабуть не дуже довірював свойому язикови, коли свою розправу о язиці руськім написав по польськи, а свою граматику руського язика зовсім не печатав, і як каже Йосиф Левіцький, єї „анѣ за житья анѣ по смерти ко образованью ся въ тôмъ языцѣ не дозволилъ“

Такою-ж мертвою і штучною роботою були літературні змаганя Йосифа Левіцького і Кирила Бєлонського в роках 1820—22 До діяльности Левіцького ми ще вернемо ся тут лиш скажемо, що і вони оба під язиком народнім розуміли язик не-народний, і їх перша спільна праця переведена з німецького „Домоболіє проклятыхъ“ (Das Heimweh der Verbannten) свідчить виразно, на які бездоріжя сходили ті безперечно щирі люде, котрі мали в собі на стілько енерґії і житя, щоби полюбити свій рідний край і нарід, але не могли пізнати, куди звернути свої патріотичні змаганя і звідки черпати для них здорові і свіжі сили.

Такою ж безплодною і даремною була робота крилошанина Івана

Лавровського в Перемишли. Бо хоть він „добре розумѣлъ языкъ церковный і народный, першій запровадилъ при каѳедрѣ въ Перемышли натомѣстъ польскихъ гомилій гомиліи рускіи до народа“, але все ж таки і він „не подалъ жадныхъ средствъ ко роспространенью язика руского, хотя самъ училъ по трошки грамматики тыхъ языкôвъ, вмеръ и все съ нимъ вмерло“. (Йос. Левіцький в промові на зїзді руських учених, гл. Головацкий, Очеркъ основанія.)

От і все, що маємо записати про змаганя руського духовенства, виходивші по за вузкі границі справ виключно церковних Вони не переломали тих перегород, котрі духовенство відділювали від народа; в своїх патріотичних роботах воно остало ся єму чужим, бо роботи, до котрої брало ся, не розуміло і при тодішніх обставинах розуміти не могло.

Змаганя ті були зрештою такі незначні і дрібні, що зовсім не вменшували переваги справ церковних над справами світськими А ся перевага дуже некористно відбила ся на народнім житю. Раз тому, що бувши з початку єдиною справою народньою лиш з конечности, питаня церковні стали нею опісля з привички. Перед ними пізнійше зникали або мало важились інчі справи. А потому і за-длятого що висше духовенство, котре з природи річи було предводителем в борбі церковній, старало ся присвоїти собі проваджене житя народнього і тоді, коли історичні обставини випровадили на верх і інчі, ширші питаня. Через те житє народа і інтелігенції, і так уже звязане урядовою кураделею, підпало крім того ще й під кураделю консісторії і митрополіта Кураделя ся давала ся особливо прикро тоді в знаки, коли між висшим духовенством перемагали люде з слабим характером, котрі для заспокоєня особистої амбіції або із кастової вузкоглядности ставали на поперек інтересам народнім. А се діяло ся завсігди тоді, коли політика уряду з яких небудь причин обертала ся против народа. Тоді висше духовенство, виховане під впливом описаної нами сістеми, ставало ся добровільним і сліпим орудієм урядової політики, і враз з нею дазпло самостійні пориви і змаганя живих і щиро-прихильних народови людей.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впорядкував

М. Драгоманов.

Б. Вірші про громадські справи.

7. Коза дере лозу, а вовк козу *).

Істинну правду скажу вам, чи вірте чи не вірте,
А як віри не ймете, сами перевіртесь!
В осінній день, як я з дому, на слоті, на лисі,
Добре, що вас надибав, паноче, в сім лісі.
Якийсь пан великий, зоветь ся Акциза,
Звідки він, чорт його знає, — кажуть, із Парижа!—
Прийїхав на Вкрайіну, закупив мир всенький:
Панів, шляхту, християн і діти маленькі.
Видко, має гроші, да ще і не мілкі, —
Єднак приняв собі ще й жидів до спілки
Тепер так людей деруть, гроші витягають,
Вони нас згубити либонь всіх гадають.
А звідки ти, паноче? — „Я з Украйіни.
Післав мене жид з письмом до своєі родини.“ —
От як тепер на світі: жидам тра служити;
Чи жид, чи пан Акциза скажуть, тра робити.
Нехай же я мужик дожив ся до того,
А то й всенькі панове належать до нього.
Сто чортів його маму! що жиди зробили:
Всеньку паньську горілку на ключ зачинили!
Панові тепер фіґа під ніс, а жид в гору дметь ся.
Пан у жида ніби в жмені, жид з пана сміеть ся.
В жидових руках горілка, в цілім магазині
Поприкладав печаті в горі й у долині;
І тепер в гурельні, — нехай він сказить ся! —
Не достанеш горілки навіть про гостинця.
Жиди сидять над карком, глядять, замикають
Там, де іде горілка і де запирають
І сировець і брагу загорнув під себе —
От що робить пеяна віра на користь для себе!
Вже то я не вчорашній, знаю в носі мухи,
А все жид мене ошукає, а я ні псяюхи!

*) Такий заголовок написано на доставленому нам рукопису.

Вокомони, писарі, панів покидають,
Служать собі у жидів та й гадки не мають.
В жида ліпша вигода, з жидом за пан-брата,
А Лях і в цигана служив би, аби йому плата.
Чи то кара від бога, чи то кінець світа?
Та вже то ми прожили немалиє літа,
Но не чули від батьків, ні від свого діда,
Щоби люде платили акцизу для жида.
Цур тобі з горілкою, я волю не пити,
Ніж поганому жидові податки платити.
Жид зробивсь паном з грішми, а то наша крівавиця.
Варто б було замовчати за се, але не годить ся.
Коли б то я був паном, мав над ними волю,
І акцизу і жида оддав бим в неволю.
Забив або повісив би не здирай народу!
Лупиш нас за горілку. може ще будеш і за воду!
Дейкають уже й теє, що й сіль піде в гору:
От ще людям дадуть добрую підпору!
Ори, зсівай, збирай, вимолоти працю,
Продай, віддай акциз, от тобі й маєш цяцю!
Соли, дьогтю, тютюну, колача дитині
Нема за що купить, — жид гроші забрав до скрині.
За що ж купить худобу, чим будем робити?!
Не знаю, як тепер чоловік має в світі жити?!
Жінка, діти і сімья, — всякий йісти хоче,
В господарстві тра всього, — да хто ж і за що похлопоче?
Гроша звідки вилупиш? В нас які достатки?
А тут тому пархові тра дати до складки.
На тютюн также єсть акциза, казав жид Буриш:
Так вже ж тепер і люльки в смак не покуриш!
То тильки но вважай! аж страх говорити:
Ще за якесь рогове будемо платити.
Християне аж плачуть, бо то як світ світом,
Не було в нас орликів, а тепер все за квітом,
Заплати перш за орлик, потім дай акцизу.
За горілку як вдере, то аж скривиш мизу.
А як під час жид на дорозі витрусе горілку,
Утікай же, як можеш, бо злуплять і шкірку:
Пропаде твоя хата, пашня і худоба,
Заким жидів загодиш, щоб на них хороба!
Уже ж бо й суд зле робить, що йіх виніс в гору,
Нас всіх змішав з болотом; зле ж то, я говорю!
Ой не знаю, чи то все сенат теє знає,
Що здирати із людей жидам позволяє.
Яке в мене хазяйство? Таке як і в діда!
Піди, запали хату, — не ма куска хліба!
А тут суд наказує, щоб жидам платити.

Почекай но, буду знав, кому говорити:
Буде їхав асесор, впаду йому в ноги,
Нехай мине ту акцизу, бо вже люде вбогі!
Скажи ж мині, звідки ти, паноче, нехай я знаю,
Як там у вас: чи сяк, чи так; позволь, запитаю.
Бо що правда, то не гріх, я за все признав ся.
„Питай мене за що хоч, скажу те, що знаю,
Бо я часто в дорозі близькій й далекій буваю.
Твоя дурна гуторка, ти ще мало знаєш.
Тепер деруть і жида; тильки ся спитаєш!
Подолянці, Волинці, Полішуки навіть
Платять акцизу, що суд поставить.
Як же ти хтів, небоже, жидам не платити,
Коли жид взяв аренду?! Не будуть просити!
Єсть тут лишіі від тебе і багацько знають, —
Платять акциз, бо мусять, і жидів не лають.
Не жидівська то воля того наробила.
За те гроші від жида казна поцупила
Тепер жид аж ся крутить: до лиха
Людей здере, погубить і згине сам без слиха.
Суму казні висипав за всі християне,
А нас за те винишать, що ніц не зостане.
Того ніхто не хвалить і пани не люблять.
Коли тепер світ такий: Єдні других гублять!
Може би то не єден опирав ся тому, —
Але нехай відізве, то й буде по йому!
Тепер і жид і мужик і Лях і панове, —
Ні єдному не ма добра, лихо єднакове!
Тепер кому прожити? — Судовим та попові:
Іде їім від нас грошей шмат і в казні готові.
Побірають тисячі, панщина зробляє,
Нікому ніц не платять, хиба прогуляє.
Такому то й прожити: бо їість, пє, йому і вродить.
А тут бідний чоловік: нічого не має, тілько платить та робить.
Алеж того не кажи і не вірь нікому,
Бо ще в гюрму посадять, не пустять до дому.
Держи язик за зубами, мовчи хоч що знаєш,
Бо як ся то рознесе, біди напитаєш.
Бувай здоров, памятай на слова старого
І йідь, потім повертай, не бій ся нікого.
І я далі іду в світ, бо таке є діло:
Гляжу мого щастя, бо десь ся поділо.
Будьмо собі братами, жиймо з людьми в згоді,
Ратуймо ся, як можна, хоть в якій пригоді.
Дай-но боже прожити, може то й минеть ся.
Буде воно так як було, щось так мині здаєть ся.
Бо тисяча вісімсот пятьдесять первий

Год нас дуже в клуби взяв, аж плач бере ревний.
Але то так на світі: єден рік зле буде,
Другий рік нас потішить, і біди ся збуде.
От що, коли що, а не що!

1858 р. в октябрі.

(Рукопис доставлений з Новгород-Волинського повіту П. А. К-м.

8. Бесіда з селянами, православними християнами *).

(Польське повстане на Украйіні в 1863 р)

Гей, ви хлопці
Украйінці,
І ті, що з Полісься, —
Не беріть в руки
В неділю дудки,
А богу моліть ся,
Щоб руський батько
Росказав нам гладко,
Як маємо робити,
Щоб перед Ляхом
З великим страхом
В руках шапки не носити.
Батько синам,
Государ нам
Лиха не робить,
Та кров ляхівська,
Паньська кістка
Нам багато шкодить.
Хотя ж вони
Безумні сини,
А войну росчиняють,
І нас убогих,
В отказах не строгих
На те підмовляють,
А ми на те не вважаймо,
Ляха за приятеля не маймо,
Як Ізраіль Фараона!
Фараон гонитель Ізраільтян,
А Лях на православних християн,
Ото і мамона!
Ми як царя побачим,
То попросим і заплачем,
Бо ми його діти,
Щоб од ляхівського заведеньня
Не було нападеньня
Й напасти не терпіти.
Був уже час,
Що нещастних нас
Мучили доволі,
Що ми погибали,
Чорно пропадали,
Як руді миші в полі.
Ще й тепер хотять
Нас з собою взять
З Москалем воювать ся:
Чи благословен Хам од бога,
Що вийшов з ковчега
І став з батька сміять ся?
Не слухайте слів жадних
Од християн западних
Бо Ной прокляв Хама.
То й ми будемо од змія пожерті,
І ворота одперті
Пекельния брами.
Хоть вони нам і кажуть,
Так як маслом мажуть:
„Помагайте воювать ся,
Щоб од Москалів одбить ся
І царю не покорить ся
І Россіі не повинувать ся, —
То буде вам ліс,
Поле й сінокіс,
І всякі вигоди,
І од казенної видри
Не буде вам кривди,
І не платить за огороди.“
Подумаймо лиш одно,
Як то було давно:

*) Заголовок на рукописі.

Сатана Єву прельщав,
Вкусить древа радив,
Тайно в пекло провадив,
Явно силу божу обіщав.
Єва лести не знає,
І драбини шукає,
Лізти на древо,
А Сатана, як уж,
На дерево чим дуж,
Вирвав кислицю, каже: „На, Єво!
Та їжте з Адамом в двох.
То будете такі, як бог,
Боговать будете в раю!“
І Єва вкусила;
Оглянулась, — та й заголосила.
„Аже ж я нага стою!“
Сама себе стидалась,
В густий кущ сховалась,
Щоб на світ не дивить ся.
Листи зриває,
До купи зшиває,
Щоб була спідниця.
Бог пигає Адама:
— „Де жена з ребра создана,
Називає ся Єва!“
Адам одвічає:
„Гріх мене смущає,
Жена вкусила з древа“.
А Єва себе явила,
Що вона невинна:
„Змій зробив на сміх,
Нечиста сила
Мене підкусила,
То то мій гріх!“
Ангел приступив,
Єву за руку вхопив:
— „З раю проч ступай!“
Те саме було й Адаму:
Вигнав ангел за браму,
Сказав: „Землю копай!“
І поставив бог херувима
Над раньскими дверима,
Щоб херувим вартував.
І Адама бог осудив,
Щоб до кровавого поту робив,
Ще й слабував.
І Єві така награда:
В болізні родить чада,
В руках конопліі терти,
До кровавого поту гарувать,
І в недостатках бідувать,
І ще треба й умерти.
Адам гірко голосив,
І бога просив,
Щоб бог позволив знать:
Од гріх первородних
Чи буде рід свободний
І чи довго того ждать?
І бог позволив Адаму знать,
Чадам і внукам проповідать,
Що змія поперé:
Буде така одна
Праведна жона,
Що змію голову зотре.
І довго гріх первородний
Всім був невигодний,
Не могли його обмить.
Аж прийшов син божий,
Старший всіх вельможей,
І ізволив нас одкупить.
Так і ми бережімо ся лести.
Не заслужимо в Поляків чести!
Лучче здаймось на бога
І поставимо за царя грудь,
Щоб нам в раю буть,
Хоть коло порога.
Нас сила не мала:
Підем з кождого села
Хоть чоловіка по сім
Підем з киями,
Разом з Москалями,
Наженем холоду Ляхам усім.
Хоть Ляхи нас дурили,
Де кому говорили.
„Ми хочемо добро вам зробить,
Щоб ви були вольні,
Всякими вигодами довольні
И подушного не платить—“
Лучче ж нам з батьком рідним
Ділить ся грошем мідним,
Ніж з Ляхами сребром,
Бо Лях нас прельщає:
Багатство обіщає,
Таки не мислить добро.

Тепер прийшла така пора.
Тілько укрий, господь, нашого [царя,
Як Мойсея в вітхім завіті, —
То наш царь добро зробить.
Один другому не будем шкодить
І щасливо проживем на світі.
Мойсей без війська, тілько [палка,
І поборов Фараона всі полка,
Бо Ізраільтян прийшов одібрать,
І Арон помагав,
Бо так бог сказав,
Бо Арон Мойсеєві брат.
Мойсей вивів Ізраільтян,
А Фараон собрав Єгиптян
І розпустив з голови толк:
Сів в колесниці
За Ізраілем гонить ся
І з ним увесь полк.
Мойсей жезлом по мору
Зробив широку дорогу, —
І зробилось сухеє дно.
То сам бог повелів мору
Що зробились стіни як з муру,
І Ізраіль перейшов невредно.
Фараон розгінав ся
І з військом утаскав ся.
Морські стіни зступились
І собрапіє фараонсько,
Фараон і єго військо
Вмісті потопились.
Прийдіте, братьтя, покло- [ніте ся,
За царя богу помоліте ся, —
Бо на то наш отець, —
Його бог благословив,
Щоб на свойій голові носив
Царський вінець.
Дай господи цару побіду,
Як на Голіафа Давиду.
Давид одняв меч,
Набрав каміньня в торбу
І побив Голіафу морду,
Одрубав голову з плеч.
Дай боже цару мудрость, ак [Соломону,
І силу, як судьді Самсону,
І як Авраму многолітьтя!
Ще й моліте ся за нижні чини,
Що носять ранці за плечима,
Бо то все наша братьтя
Молімо ся за пішого, і за то- [го, що на коню,
І за тих козаків, що на Дону:
То все наше зродство, —
Щоб бог ізбавив од нападеньня,
І послав всім нам спасеньня,
Щоб було спокойно.
Помож, господи, Россіі укрі- [пить ся
І проти врагів ободрить ся
Всякому россійському сину,
Як поміг єси в труби грати,
Срихон город взяти
Ісусу Навину.
Ще, братьтя, як буде тревога,
І царь поставлений од бога
Прийшле указ до нас,
То нічого сумнівать ся
І за піч ховать ся, —
Ступай всяк тот час!
Щоб нам не подать ся
З нас насміять ся
Чужому закопу,
Ні Французам ні Англичанам,
Ні сусідам Римлянам
І вообще нікому!
А ви шляхта, тілько дворяне,
Не жартуйте ви з нами.
Ми знаєм, чого ви хочете:
Того достать не можете,
Хоть і голову положите,
А даремне себе морочите.
Ви кажете: „Кийів, Волинь, [Подольска
Що губерня, — земля польська“
І хочеге зробить паньство,
І хочете землю однять,
І нас в книпач добре взять
І укріпить підданство.
А я чув од стариків,
Мого батька дядьків,
Що це слово не свято:

То бог дав за гріх,
Попустив Россію на сміх,
Що землю Брест Литвинам од-
[нято *).
А король литовський
Був зять польський,
І нас з Поляками змішали
І оттоді ми гірко робили,
Босі, голі ходили
І щастя не знали.
Поляки робили з нас сміх,
Принуждали на гріх,
Мішались у супружество.
Що знали, те й робили:
Жінок по неволі водили,
Щоб ми не жили дружески.
Нас нещасних мордували,
В кайдани кували.
А в бога всевидяще око, —
Бачить бог, хто що робить,
Хоть і під землею ходить
І в морі глибоко.
Ей, шляхта поглядай до неба.
Там знають, кому чого треба:
Принесе з неба войін меча
І буде вас карать,
Щоб не йшли Россію воювать
І іщезне голова з плеча.
Чом святому писаньню не ві-
[рили?
Буде вам одмірено, як ви мірили,
Бо то сам бог сказав:
Хто кому хоче бути господами,
Тому тіі будуть рабами, —
І в євангелі показав.
А шляхта того цураєть ся,
Та по лісах збірасть ся
В шайку велику,
І до села приступали **)
І шуму наробили,
А селяне до крику!
І дзвонам боки побили,
Бо на тревогу дзвонили,
Щоб збігали ся селяне.
І сільських жінок полякали,
Що ті дітей похватали
І ховались в ями.
Як таких християн познать
І християнами назвать, —
Наприклад — Римляне?!
Що вони були волні
Подушного не платили,
І дворяне волні, —
А зрадились бить ся з Москалями.
Каждий Поляк в свойім домі
Порівнав ся Содомі
І лукаво поступає:
Почав на царя роптать,
На Россію хульно клеветать,
Ще й по циганськи лає.
Ей Ляше, вражий сину,
Обдере тобі Москаль спину, —
Ти сиди-но тихо, —
Бо як спину обдере,
Ще й въ острог забере,
То й скажеш: ой, лихо!
Москаль вас перевіє,
Бо він віять уміє,
Як од зерна полову.
Ви біди не знаєте,
Сами на себе шукаєте.
І кінець на цім слові!

(Київської губерніі, сквирського повіту, села Жидовець свобідно обовязаний сільський обиватель Іван Дорофіів.

Писано 5, 6, 7, 8, 9 Мая 1863 р, „свого хову", т. є своє складанє. Копія і уваги самого автора списані священником тогож села Шереметинським.)

---

*) Автор говорить, що він читав про се в якійсь польській книжці 6 літ тому назад. Треба додати, що під словом „Россія" він розуміє тут Малу Русь, так як наші письменники XVI—XVII в. *Прим. записага.*

**) Сталось се о 9. годині вечером з д. 28 на 29 апр. 1863. Здаєть ся, що се й була причина зложеня отсеі вірші. *Прим. записага.*

9. Волостне начальство.

Губерніі Волинськоі,
Недалеко Гродненськоі,
На третій версті од повіта
Єсть откритая часть світа.
Село тут Дубово зветь ся
І в нім правленіє находить ся.
Правленіє ж єсть такове,
Же живуть в нім всі членове.
Перший з них старшиной зветь ся
Другий до ключів береть ся,
Третій гроші одбірає,
Четвертий ключ од магазину має.
Пятий совісті доброі
І шостий теж не злоі.
З них всяк має кандидата:
Чи то Савку, чи Кондрата,
Чи то Гриця, чи Івана;
Всяк удає із них пана,
Всі ж вони значать тоє,
Же як діло неважноє,
Сами оноє рішають,
А велике дальше представляють.
Перше в крісла засідають,
Потім до діла беруть ся
І к винному одозвуть ся:
— „Знаєш ти наше значеніє?“
(Просто сказати — мученіє!)
„То начальство встановило,
Нам всі справи поручало.“ —
Тоді бідний мужичище
Од страху в вічкур др....е.
„Правда, скаже, старшинусю!“
Іще в руку дає бусю.
„Ото ж бачиш, що то значить!
Хто ж то тобі те вибачить?“
Так всі члени одозвуть ся,
І тут за вічкур беруть ся,
Чим скоро штани стягають;
Два у голови сядає,
І тилько ж ноги тримає.
Двох пучки ліз піднімає,
І так шпицю ударяє.
Бідний кричить, що єсть мочі,
І сліз його повні очі.
— „Січи, січи!“ — старший кричить;
А мужичок ледви пищить.
То як сотню одваляють,
Тогді шпичку вже пускають.
Бідний шпиченька вставає,
Вічкура вже не втягає,
Але поклон всім оддає
І тоді до дом ступає
А прийшовши тут до дому,
Й слова не каже нікому,
Тилько жінці об'являє,
Що вічкура вже не має.
То тут жінка зараз плаче
І до корчми зараз скаче,
Щоб горілки штоф узяти,
Рани шпиці заливати.
Тогді вона йому скаже,
Як на рани водкой маже:
— „Ай, мій же ти господару,
Насипали ж тобі добре жару!
Як ти тоє міг стерпіти,
Ще й до дому прикурити?
Як би мене так злупили,
То б всі сили опустили.
А то ти ще пристикав ся
І на підпічок забрав ся.“
„А що зробиш? — каже шпиця,
А тим часом зове Гриця.
Тогді Гриць син підступає
І люлечку в руки дає.
Курить люльку зачинає,
І членів своіх охуждає:
— „Нех тилько вибори станутъ,
Ні один з них не постануть,
Бо як станутъ болапгарувати,
Скажу: Присяй богу, не хочу знати!
Я відаю, що й кум Потап
Попадав ся не раз до ніх лап,
То й він так буде судити,
Щоб всіх нових встановити.“ —
Ото ж наступили вибори,
І мундири (мужики) всі на дворі.
Шапки усі поскидають
І колтами потрясають.
„Ваша Благородія, — одізвуть ся, —

Нех вже инші останутъ ся,
Бо вже тиі дух стягнули,
Як над нами вони були.“
А найбільше Потап з кумом
Кричать дуже з большим шумом.
Бо йім найбільш докучили,
Як йіх вічкур все жарили.
А тим часом все иначей,
І кум з кумом вже вибачай,
Бо як і перше бувало,
І тепера так се стало:
То єсть, усі члени остали ся,
А кумів не послухали ся.
Тогді кум до кума одізветь ся,
І за руки вже береть ся,
Один з другим одступають,
В корчмі уже засідають.
„Шинкар, скажуть, подай штофа
Ми потягнем собі троха!“
От як добре напіють ся,
То і зараз цілують ся;
Слиня із губ витікає
І на бороді ся остає,
І смаркаки текуть з носа.
Ну ж, давай тут за волоса,
Драку велику взорвали
Так що члени йіх застали.
Що ж тут инше зостасть ся? —
„Хто у корчмі пяний бєть ся?“
Ого зараз лози беруть
І шпиців в вічкур січуть.
Таким родом тиі кумй
Одіходять знов до домй.
І так жінки оних кумів
Знову біжать до шинкарів,
Щоб горіточки достати.
Свойіх шпиців курувати.
Як се вони викурують,
То иначе вже міркують:
Тут потиху стануть пити,
Ніц о членах не судити,
Бо вже йім тоє допе́кло,
Що в вічкурі було те́пло.
Вже ж ми теє оставимо,
До чтенів знов се возьмімо, —

Як то й вони часом в шинку
Пють зо штофа горілоньку.
Ого тилько як усядуть,
Шпички пред них ся являють.
Каждий штофа хоче взяти,
Щоб то справу розсуждати.
На скамню се поспирають,
Руки до лбів прикладають.
Давай шпиці йіх просити,
Що б ласка йіх була пити.
То вони тут зараз скажуть
І руками тут же вкажуть:
„Ми то, правда, будем пити,
Але про то вас будем бити,
Бо не раз ви всі чули,
Як у правленіі були, —
Як начальство нас збирає
І віддуху нам не дає.“ —
„Правда!“ — шпиці одізвуть ся
І до ручок йіх сунуть ся.
Так потиху поцілує,
От як свиня, що смакує.
Допіро ж вже начинають,
Кручки *) в руки принімають,
Каждий залпом вихиляє
І знов на стіл поставляє.
Так той баль се продолжає,
Аж на ногах се не втримає.
Потім каждий се схиливши
І лбом двері одчинивши,
На дворі раком стає
І блювати зачинає.
Тут собаки се збігають,
Йому писки облизають.
Потім знов се прочинають
І до корчмочки вступають.
Тут йім знову на спітканьне
Дають шпички цілованьне,
Не без штофа, так сказати!
От і все, що мав писати,
То ж, думаєте, кінець?!
Ні! Ще з них каждий молодець!
То но тилько що сказало,
Як штофа се випивало.
Але як же ж поступають,

*) З росс кружки — чарки.

Як в общество одйізжають?
Ото раз — віз рабринний,
На нім хурман дуже чинний.
Пред ґанок тут зайізжає
І шепочку враз знімає.
Батіг із рук випустивши,
Ліци в колесо вкрутивши,
„Тпру, тпрру!“ крик видає
І на оглоблю ступає
То кобила хвостом вертить,
Звернув морду, назад глядить,—
Як шпичка буде брати,
Із ніг ліци добувати.
То як все вже те зділає,
Знов на оглоблю ступає
І так близько садить ся,
Що під самий хвіст дивить ся.
Допіро що ж тут далій?
Вже виходить член нема́лий,
Сам то перший предсідатель,
Во всіх справах росказатель.
Шапка на нім із барана,
Шия хусткой підвязана,
Свита тоже посуконна,
Сива, от як голуб, вовна.
Боти добрі, непідрані,
Ще й холяви закачані,
І не на версі сорочка,
Шаравари без шнурочка,
Ковнір уже тут ушитий,
Але вічкур з валу битий.
Зараз тутай він к хурману:
— „Чи вимостив от як пану?
Бо як буде зле сидіти,
Зобачите ви вражі діти!“
Такий собі розказ дає
І на віз вже усядає.
„І, панове старшино,
Віз мощений вже давно!“ —
Хурман йому одвічає
І йіхати зачинає.
„А кудиж сє мні держати,
Щоб міг кіньми керовати?“
„До Облап ти простенько,
І поганяй не тихенько!
Бо там треба приказ дати
І зараз далій рушати“.

Потім йідуть до Гушина,
А з тамвідці до Скулина,
В Вербівці также побувають
І Бахова не минають
Од Дубовой до Мощони
Всюда возять инші коні.
Побувають в Красній Волі,
І Довгонос в тій же долі.
І як всюда вже одбудуть,
Тогді до дому прибудуть.
Дома ж його таковая:
Правленієм названая.
Где ж сє вона обрітає,
Із початка всяк вже знає.
Всюда ж йому та увага,
Же у шпиців глава нага,
Йісти повно, то ж і пити; —
От так то старшиной служити!
Так староста, так і зборщик, —
І йіх возить то ж ізвощик.
Добрословесний з виборним
Йідуть так же конем чорним,
Тилько сі все менше значать
І вже того не зобачать,
Що старшині шпиці дають,
То сі того не мають.
Правда, ставлять штофа з під-
[бавою,
Но не з такою повагою,
От як сьому прінципалу,
Всього вдоволь от як пану.
Ну ж тим часом досить буде,
Моі милі, добрі люде.
Пора то нам вже сказати
І писарів запитати:
Що тогді вони думають,
Як то члени засідають?
Сміло к ділу приступаю,
Сам за писарів одвічаю:
Присяй богу, то думають,
Що боввани засідають.
Бо як можна вороняці
Засідати на свій с....ці
Там, где само діло малоє
Письмом означеноє?
А він тилько печать свою,
Над свічкою вкопченую

Ледве в руку знає взяти,
Потім в кешеню ховати.
Єще ж бо то й обертає,
От як ніби що він знає,
Которою стороною
Печатати таковою.
А як в корчму покажеть ся,
Із шпицями зобачить ся,
Скаже: „Окружний мні казав,
Щоб я печать в руках держав.“
Що ж, читателі ласкаві,
Чи ж слова мої не праві?
Хоть би й в небо достали ся,
Певно б і там одобрили ся.
Так пожалуйте прийміте,
Мене в нічім не судіте:
Твердо списав, от як камінь,
І на тім нех вже буде Амінь!

(Ковельський уїзд, Волинської губ., з копії П. А. К.)

10. Повітовий судія.

Світить сонце ясно, усі люде бачут:
На N. N. арештанти плачут;
Арештанти плачут, кожде вповідає,
Що тот N. N. злоє серце має
Злоє серце має, ніщо говорити!
Лишень з мертвих параграфів знає він судити.
З мертвих параграфів він так завше судит:
Свойіми думками притомними блудит;
Думками він блудит, сам не памнітає
Кого він і за що в арешт замикає?!
Виділи ми судатóрів дуже в світі много,
А ще нам сьі не трафило видіти такого!
Ми такого не виділи у жаднім повіті,
Як сесь N. N. дуже злий на світі!
При розправі кричить моцно підбурений,
То так вигльидає, як би був скажений;
Як би був скажений, бистро сьі кидає,
Сюда-туда оберне сьі, вже й дéкрет читає!
Засуджений як го озме о рекурс просити:
Він вам не дасть ані слова собі говорити!
Не дасть говорити, хоть би що сьі стало,
Бо видко контентний, що му сьі так вдало...
Єму сьі удає, така єго вхота!
Кому декрет прочитати, то лехка робота!
То робота лехка, при тім білі й рукі,
Як кого судити із злости на мукі.
Він судит на мукі, ані подумає,
Із за кого то він білі руки має?
Білі руки має, та й пасе ся, як вів (віл) —
Коби хоть судити він сумлінно вмів!
А тото не вміє! Бо єму роскоші:
Що людей карає, за то бере гроші!
За то бере гроші, та й собі гуляє...
Не знати, ци приказ Христа памнітає:

Як Христос сумлінно, щиро упоминав,
Щоби кождий верховодець до людей серце мав?!
Тепер злії судаторі то позабували!
Шкода, що вни христіянами здавна сьі назвали!
. . . . . .
Тим то треба конче до них добре ся ставляти:
Яку вни нам честь подают, таку йім віддати!
Таку саму честь віддати, нічо не змінити:
Як упи нам, простим, перчя, так і йім перчити!
Треба добре йім перчити, най перцю коштуют...
Котрі ж сему мут противні, то сьі злими чуют.
Бо такого чоловіка се не розгніває,
Котрий в світі до народу чуле серце має.
Хиба лишень се роздражнит у світі такого
Як N. N. надибали-м злого..
Це ж то злого надибали-м!! Він ані гадає,
Що він колись з сего світа умирати має..
Як же ж умре, і вже буде у землі лежати,
По чім єго будут люде в світі споминати?!
По чім будут споминати і як сисе буде,
Що він в світі за живота лишень карав люде?!
Хоть він може й так гадає, в думці сьі тлумачит,
Що сам людей не карає: най кожде вібачит, —
Але сисе тлумачінє кождий з простих знає,
Що котрий є сам сумлінний, такі не вкарає!
Бо хто ж може всилувати? які ь світі люде?!
— Тепер цій вже співапочці най і кінец буде!

(Зложена одним селянином косівського пов., де розходить ся як пісня, записала Анна Павлик 1880 р.)

На тім кінчить ся збірка д. Драгоманова Поки вона друкувала ся, нам доставлено ще деякі нові вірші або варіанти напечатаних тут із Галичини. Лишаючи варіанти на пізнійше, ми подаємо тут як доповненє до збірки д. Драгоманова ще отсі три вірші, з котрих перша відносить ся до першоі, а дві дальші до другоі части. *Ред.*

II. Вірша про сотворенє і потопу світа.

С початку віка
Не било світа,
Токмо в тройци бог єден,
Рачив ласкаві
Во своєй славі
Створити світ пореден.

Світ дня первого,
Облак другого,
А рослини третяго,
Сонце, планети
Во день четвертий,
А звірята пятаго.

Шестоі днини
Укшталтив з глини
Перваго чоловіка,
Дав му животна

Духа безплотна,
Аби жив поки віка.

Назвав Адамом,
Поставив паном
В раю створіня всего,
Дав му і жену
На імия Єву
Ів боку ребра єго.

Поблагословив,
Множити ізволив
Красше як отець і мати,
Токмо не казав
Райского древа
Средняго ся тикати.

Ту змий мудрійший,
Всіх звір хитрійший
На древо вилізає,
Єву, би рвала,
Овощ вживала,
Зо всіх сил іскушає.

Вирвала Єва
Із того древа
Овощу скоштувала,
Вкусила штуку,
Простерла руку
І Адамови подала.

Адам приймує,
Овоц коштує,
А в той хвили познали,
Же согрішили
І нагі били, —
Ораз ся завстидали.

Сшили листвія
До накритія
Тай ся припоясали;
Гди вчули бога,
Встала в них трвога,
В гущу ся поховали.

Створець приходит,
До них говорит,
Гласом божим волає:
„Где єсь, Адаме?“
„Нагий єсьм, пане!“ —
З страхом одповідає.

К себі приволал,
Питат, кто казал
Овоцу заживати?
Адам впадає,
Слези зливає,
Взяв на Єву складати.

Мовит бог Єві:
„Кто казав тебі
З древа овощ зривати?“
Єва впадає,
Слези зливає,
Хце на змию складати.

Ту рек бог змиї:
„За гріхи твоїі
З насіньом єсь проклята
На чреві лізти
І землю гризти,
Злійша-сь над всі звірята!“

Єву карає:
Болізнь вкладає
При данію плоду,
А всі печали
Одтоль настали:
Муж берет їій свободу.

„Между тобою
И сіменем тою
Вражда не перестане,
Доколь Мессія
За гріхи сія
За вами не обстане.

„А ти Адаме,
Раєвий пане,
Жо-сь ся важив грішити, —
Проклята земля
Для твого племя
Терня будет родити.

„Во поті лица
Будеш до конца
На твій хліб працювати,
Смертен буде́ш,
В землю пойдеш —
Було не согрішати!“

Вигнав йіх з раю
К пустому краю,
На вході херувима
Вставив хранити,
Би не входити.
Слези ліют очима.

„Боже ласкавий,
Услиш плач крвавий,
Пусти нас ще до раю!
Вже будем знати,
Як тя слухати —
На віки присягаю!“

Бог справедливий,
Всім злим страшливий;
Не дав ся ублагати;
Що не мислили,
Тоє узріли:
Було не согрішати!

Адам на Єву,
Єва на змию
А навет на Адама —
Сами гризоти,
Біди, клопоти
Од вечера до рана.

Нігде сідіти
Ні ся огріти,
Ні ся чим посилити;
Розпач велика
Для чоловіка..
Взяли бога просити.

Слез не жаліют
І ревне ліют,
Би творця преблагати:
Дав ся впросити
І дав йім діти,
Би гризоту прервати.

Дав йім бог сина
Перваго Каіна
А другаго Авеля;
Каін ролями,
Авель овцами
Трудили ся до тира (?).

Чинять офіри
Зо своєй міри,
На олтари складают:
Авля бог видит,
Каіна бридит —
Ту на себе повстают.

Каін злосливий,
Барз нещасливий
Авеля забиває,
А ту кров плине
З Авля невинне,
К створителю волає.

Ту бог Каіну
За всю провину
Покуту назначає;
Вздихат, трясет ся,
Барзо гризет ся,
На пущу утікає.

Адам з женою
Нещасливою
Своіх дітей шукают:
Авля збитаго
І неживаго
Знайшовши умлівают.

Не мали ж мліти?
Першу смерть видіти —
Вздрівши на своєй дитині!
Кличут, волают,
Перевертают,
А не встав і до нині!

Тутай пізнают,
Же кару мают,
Богу ся офіруют;
Терпливе зносят,
І єго просят,
Аж знову отримуют.

Сита бо сина.
І многа інца
Сини і дщери мают;
Чрез девять сот літ
Увесь свій вік
Проживши умирают.

Сит міл Еноса,
Той Каінана,
Каінан Малелеіла,
А той Ареда,
Аред Еноха,
А Енох Маоусаіла.

Ситово племя
До Ноя время
Божими синами звано;
Діти Каіна
Для злого чина
За чловеческі вважано.

Божіі сини
З тої причини
Зонсутими зостали,
Же часто з злими
І безбожними
Синами ся мішали.

Ту бог всесвятий
Народ завзятий
Міл потопов карати,
Єднак чрез Ноя
Вся люди своя
Казав упоминати.

І так бог велит
Чрез сто трийцять літ
Би ковчей будувати,
По сім пар чистих,
Двоє нечистих
Скоту, птиць заганяти.

В триста довготи,
Трийцять висоти,
Пятьдесять широкости
Локтій будує,
Смолов трінкує
І набирає живности.

Люд беззаконний
До гріхов склонний
Не міг переконати;
На то заслужив
Бога побудив,
Аби го укарати.

Гди Ной все зладив,
Звірі спровадив,
Замикат ся з синами;
Дощі ся ліют,
Жродла трискают,
Топит ся світ з гріхами.

Люде з звірями
А звірі з людьми
На воді ся мішают.
Ніц не помагат,
Вода ся взмагат
І разом потапают.

По скалах, горах,
Деревах, долах
Народ ся успихает:
Котре моцнійше,
Хце бути ліпше,
З верху в воду тручает.

Нагла одміна!
Отец од сина,
Син от отца утікає;
Вода як море
Заливат гори,
На скали вилізає.

Ту рідна матка
От немовлятка
На древо вилізає:
Хоть дитя поне
І в воді тоне,
Ратунку му не дає.

Хоть ручки зносит,
Щиренько просит,
Ніц на то не зважає;
Хоть перси течут,
Як огнем печут,
До него не лізає.

За єдиначку
Доньку, богачку
Семилітну і пещену
Хоть матка своє
Житіє дає,
Єднак видит утонену.

Там жену красну
Видів нещасну
Муж єі, же ся топила:
Хоть шире любив
І вірне слюбив,
Тепер му юж не мила.

Жена прозорна,
Заздростна, спорна
За мужа ся сварила;
Днесь єго оставляєт
І утікаєт,
Жеби хоть сама жила.

Тут обручена
Пара влюблена,
Котора з милости мліла,
Гди страх узріла,
Впять ся змінила,
Мерзостне розлучила.

Тамой дщер ладна,
Вродна, повабна
Вперед всіх займовала;
Днесь єй не хоче
Нікто на очи,
Хоть ся сама чіпала.

Одіжи, стройі,
Маєтки своі
І що кто тілько має:
Роскош, вигоди
І вся свободи
Зоставив і втікає.

Бо кождий своє
Житє власноє
Хоче уратувати;
Ніц не помагат,
Вода ся взмагат,
Мусит все потапати.

Около тисяч
Пять сот пятьдесят
Літ от сотвореня світа
Дощ ляв дней сорок,
А близько полрок
Земля водов покрита.

Тут все живуще,
Духа мающе
Враз підпало знищеню,
Токмо що Ноє
В ковчезі своєм
Заховав к размноженю

В сто пятьдесять дний
Ноє острожний
Оконце отвирає,
Випущат врана —
Чекав до рана,
А вран не повертає

Сім дний чекаєт
І випущаєт
Голуба пробувати:
Той облетівши,
Нигде не сівши
Мусів назад вертати.

За других сім дний
Ноє острожний
Голуба випущає:
Же мав що йісти,
Приносит вісти,
Сучець маслини тримає.

За тиждень знову
Випущає нову
Голубицю відати:
Мавши вигоду
І всю свободу
Не хоче повертати

Покров откриваєт,
В коло позираєт,
Нараз ся утішаєт:
Чує з неба глас,
Би вийшли всі враз —
Тепер все випущаєт.

Потвердив віру,
Чинит офіру
От всіх скот і звір чистих;
Бог му приймует
І обіцует
Ласку до літ вічистих.

Жену з синами
І йіх женами,
Ноя поблагословив,
Би з тах вісім осіб
Народ на весь світ
В коротці ся розмножив.

Заложив Ноє
Гражданьство своє,
Защепив і овоци;
Гди вина зажив,
Успув.....
Не знавши єго моци.

А в сні ся одкрив;
Хам тоє узрів,
Почав ся насмівати;
Аж Іфет і Сем
Вдав ся за отцем,
Зачали накривати.

А гди ся збудив,
Барзо ся смутив,
Же Хам так малоумний:
Кару нань вложив,
Би братам служив —
Так то, кго нерозумний!

Ноє красний вік,
Бо девять сот літ
І пятьдесять проживши
Умер в радости,
Пішов к сладости,
Красну память лишивши.

Хамово племя
Чрез весе (sic!) время
Псуло ся і грішило,
Навет поцтивих
Людей цнотливих
До гріху приводило.

Раз ся змовили
І ухвалили
Би вежу вавилонську
Вибудували,
А не познали
Наперед волю боску.

Вежу будуют,
Тяжко працуют
І такий замір мают:
К небу ставити,
Би ся вславити —
Богу ся спротивляют.

Бо бог повелів,
Би ся розселив
Народ по цілом світі;
Они хотіли,
Би такой в земли
Сенаарстей сидіти.

Праця даремна
Народа земна,
Гди бог не позволяє!
Не много чинит,
А все ся мінит:
Токмо мову мішає.

Внет перестали,
Не будували,
Не могли зрозуміти
Єден другого,
Язика його, —
Взяли ся розходити.

Од часу того
Аж до нашого
Рожні мови ведут ся,
Єдни впадают,
Другі настают,
Єднак колись ізійдуг ся.

Множит ся народ,
Але злий зарод
Походящий од Хама
Завше горує
І добрих псує
Крім цноглива Авраама.

Бог всевідущий
Люд зле жиющий
Часто упоминає,
А непоправних
З народов давних
Розмаіто карає.

Чрез патріархов
Уряд єрархов
І царей справований
Не могл здолати,
Би вгамувати
Люд в злости розгуканий.

Тут од Адама
До Авраама
Таких девятнайцять
Патріархов било,
Людьми рядило
По літ сто кільканайцять.

(В Любши нов. жидачівського зі старшого рукопису переписав около 1888 року ученик мар. школи Василь Чомля.)

12. Вірша про неврожай.

Давно були такі літа,
Що родили ся нам жита,
Кукурудзи і пшениця,
Ячмінь, гречка і лентиця*).
Всего-м суто, много мали,
Йіли, пили і гуляли;
Барабуля нам не гнила, —
Тогди була доля мила.
А тепер нам бог всім так дав,
Тьижко кождий шоб працював,
Шоби орав і засівав,
Лиш ніц-нічо ни ізбирав
Як єм много хліба мали,
Гий-сми на глум продавали,
І веселий нарід ходив,
Бо кождий рік хліб ізродив.
Але ни так то буває,
Як си кождий з нас гадає:
Ни прийшло нам до притокі,
Нима хліба вже два рокі
І худібка ни платит си,
Тьижко кождий з нас журит си.
Нима з чого гріш зробити,
Жидам довжок відплатити.
То-м ше позику давали,
Таку-м біду ни зазнали,
Шоби з фундушу**) гроші брати!
І за то тра погадати,
Тоту душу восхваляти,
Шо так глибоко гадала,
Нас в сім чьисьі ратувала
І за нас ни забувала
Це наука для нас, ґазди,
Шоб каждий знав раз на завжди:
В запасі си тра тримати,
З рідка в чарку зазирати.
Чудні роки це настали,
Шо-м ся того дочикали,
Шо хто має — потерпає,
Хто ни має, тот ни дбає.
Скажіт тепер, чемні ґазди,
Кілько вас є отут-гезде:
Шо тогди будем робити,
Як нам весна ізмикити?
Тогди в торби діти зберем,
Через плече перекинем,
Так будемо вандрувати,
Душі наші годувати.
Одну гадку будем мати,
Як зберем ся вандрувати,
Шоби памятку зробити,
Жидам траткі поплатити.
Гий, міні ся так іздає,
Шо сисе нам так бог дає,

*) Ленча, сочевиця — Ред.
**) Мова тут про сумної слави фонд голодовий 1866, котрий так поруйнував многих селян, що по деяких селах люде воліли пухнути з голоду, ніж брати з него позички. І. Ф.

Шо ми лои вандрували,
А всі жиди вірмували.
Годі, відай, куме чести!
Аж сисе вже ни мож знести,
Шо всі жиди — пани стали,
А всі пани повпадали.
Впали пани, впали люде,
А тепер так певне буде,
Шо всі жиди карки скрутьі,
Бо нам так ангели путьі.
Бо пани вже ни панують,
А християне ни гиндлюют,
Жиди з боку зазирают,
Шо велику втрату мают.
Ои всі ґевалт! ураз нутя,
То чорти йім розум крутя!
„Ништу профіт, нішту схойре,*)
Бо пан і Иван уже голе“
А Вірмене всі братанці
Також блудьи через шанці:
„Гей козаки! кози пасти!
Треба тепер всім пропасти!“
Бо як прийде свято Дмитра,
То голова йіх ни хитра:
Худа коза, нима лою —
„Ратуй нас, святий Антоню!“
А хоть котрі лою мают,
То го тепер ни продают,
Бо ніхто гроший ни має,
Кождий в нафту ся старає
Шкірку ніхто ни купує,
Бо кождий сисе рахує,
Шо як коза гий худая,
То шкіра на ній лихая.
Вес ся нарід збаламутив,
Бо розум йім ся закрутив.
Се всі люде уже знают,
Канцелісти повтуряют:
Що сес гандель теперішний
І для нас вже небеспешний!
Бо добрий цар розпорядив,
Шоби кождий з них ся дивив,
Як на далі панувати,
Себе й діти годувати.
Бо це тепер каже й чує,
Все ся ввес край менарує (?).
Панотец все уважає,
Як ся тепер сей світ має;
А він сисю біду знає,
Бо він тепер втрату має,
Бо хто умре, хто ся вродит,
Зараз ку нему приходит
І вітрішит к нему очи:
Гей, змилуй же ся паноче!
Ховай дурно, хрести пусто,
Календарі мазай густо**),
Галакай в церкві смиренно,
Все то буде на даремно!“
Кождій свашці по ковбасці;
А все гото в божій ласці:
Кождий стан тепер бідує,
Твердий ярм на шиї чує
Ґазди, бога тра просити,
Най нам весна не змикити,
Шоби так си ни зостало,
Як си тепер проспівало.
Просім щиро найвисшого,
Най нам дає хліба много,
Шоби-м мали тут робити,
. . . . . .
Таку тепер гадку маьм.
Щиро, боже, присягаьм,
Шо будем на дачі знати,
Як свій хлібец шанувати.

(В Вижниці на Буковині з новійшого рукопису переписав Михайло Павлик Зложив, кажуть, одного волоського (т. є православного) попа син)

---

*) Нема зиску, нема товарів
**) Пиши метричні записи. М П
***) Одного рядка в рукописі годі було прочитати.

13. По битві під Плевною.

Лигит ворон з за Дуная, жалібненько краче:
Ой не одна мати гіренько заплаче.
Пустили ся рускі хлопці з генералом Гурком
За Дунаєм, за Балканом воювати з Турком.
Тоги гнали через гори, другі край займали,
А поганці коло Плевни свою раду мали.
Ой пішов на них Шаховський та із козаками,
А поганці поховались гет по за горбами.
Стали на них руські хлопці кріпко підступати,
Стали вони із за шанців пушками гримати.
Ой падали руські хлопці, а не уступали,
А три рази більшу силу кололи, рубали.
Ой полягли по лицарськи за Христову віру,
Буде їім во віки слава од усего міру.
Не тіште ся вороженьки та не бенкетуйте,
Хоть ви собі, як вам воля, з Турком компануйте!
А ваш Турок як в улію трут меже пчолами:
Хибне лиш пожиток в поли — уже під ногами.
Дай то боже, щоб не довго єму царювати,
Святу віру християнську під ноги топтати!

(Із згаданого вже рукопису селянина Томи Кишка Тут мусимо справити похибку, яка вийшла при описі рукопису в попереднім випуску. Тома Кишко не живе у Берлині коло Бродів (не коло Сокаля, як було у нас хибно сказано), а в Мостищах коло Калуша. Є се письменний селянин, не дяк, а свою рукописну збірку він переписав із старшого рукопису, що находить ся у старого господаря в тімже селі Василя Яковини і єго старого батька. Ред.)

Із старих рукописів.

III. Вандрівка Богородиці по пеклі

Мꙋка нї христїꙗнокъ грѣшныхъ.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а езеро ѡгненное клокочꙋщое, сѣрка и смола з ѡгнем, вѣтром и бꙋрею ѡгненною, шꙋм на нем страшнїй гꙋчит ꙗко гром, по немꙋ хитаютсꙗ волни аж до неба. Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а в нем дꙋшъ грѣшних много, старих ї младих, вопль их и крикъ: Ѡх, ѡх, ѡх нам смажним!

Рече стаꙗ Бца: Кототѣй то сѹт христїане?

Рече Мих.: Слиши, стаꙗ Бце! Во їмꙗ Хво ѡбѣщалисꙗ в крещенїе стое, а дїаволскїꙗ дѣла творили, покаꙗнїе погѹбили, непослѹхали стихъ ѡтцъ заповѣдей, кртъ стїй посквернили блѹдом, нечистотою со нехристїꙗнами, ї нїꙗ грѣхи тѧжкїꙗ творили, не кочисꙗ Бга, ї без покаꙗнїꙗ померли. Ї сего ради тако мѹчатсꙗ.

Рече Мих.: Хощеши стаꙗ Бце, да покажѹ ти мѹкѹ тѧжкѹю, зимѹ неогрѣемѹю, з кратъ моцнѣйшѹю ѿ сеꙗ зими?

Рече стаꙗ Бца: Молю тꙗ, стїй Мих., покажи ми всꙗ мѣста мѹчимїꙗ!

Тогда пристѹпиша ц сотъ архагглъ, херѹвимовъ, серафимовъ, и взꙗша стѹю Бцѹ на сѣверъ, ко полѹнощи.

Мѹка дї. Ѡ чародѣех, ворожках, чаровниках ї проч.

Видѣ стаꙗ Бца на сѣвери дебръ глѹбинѹ велѣю, з обохъ кокѣвъ стѣни ледꙗнїе, а з верхѹ зацѣпненно люто мразом, ꙗко на триста сꙗжень во глѹбинѹ мраза Там зима несогрѣемаꙗ, тма неосвѣтимаꙗ, и там скрежѹтъ (sic!) грѣшници зѹбами.

Рече стаꙗ Бца: Ѡх, ꙗкъ страшно мѣсце сїе ї лютїй мраз!

Рече Мих.: Стаꙗ Бце, сїꙗ мѹка вельми зимнаꙗ нечестивим людем, нжъ на земли творꙗтъ чародѣꙗнїꙗ, ѡбваженїе, волхвованїе, ворожство бѣсовское ї иже хвалꙗтсꙗ дѹхи своими нечистими.

Видѣ стаꙗ Бца таможде под ледом множество мѹжей и жен ѡцѣпноша мразомъ ꙗко ледъ, нагїе сѣдꙗще на днѣ, їскри мразнїꙗ ѿ них їсхождаше, ї крикъ непрестаннїй ѿ них: Ѡх, ѡх, ѡх нам грѣшним! Бѣда, бѣда нам!

Рече стаꙗ Бца Мих.: Что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце! Сїꙗ то сѹтъ грѣшници немилостивїи, когачѣ: Ѳпихали оубогих ѿ вратъ своих и померзали сироти и оубогїе пред врати их. Сего ради тако мѹчатсꙗ.

Рече Мих.: Пойдем, стаꙗ Бце, на востокъ!

Рече Дѣка Мрїꙗ: Покажи ми всꙗ мѣста мѹчимїꙗ!

Тогда взꙗша стѹю Бцѹ агглы на востокъ.

Повѣсть к ѡ проклѧтом Скимнѣ рикающом на дꙋшꙋ грѣш.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а седмъ езер глꙋбокихъ. Першее езеро глꙋбина его неизмѣримаꙗ, смрадъ сѣрчанїй зо дна емꙋ походитъ ѿ ѡгнꙗ кꙋренїꙗ дима, пропасть, ровъ, широта.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Ци глꙋбина велїꙗ в той пропасти?

Рече Мих: т҃ миль, ст҃аꙗ Бц҃е. А на днѣ естъ в той пропасти оу первой ѡгнь, второй пропасти зима несогрѣемаꙗ, в третой пропасти звѣрїе, в четвертой гадъ, ꙗщорици, скорпїи, в пꙗтой червїе неꙋмирающое, миши, жаби, в шестой пропасти птица, мꙋравлѣ, гꙋселни́ца шершени́ца и ѡси, в седмой пропасти тма неосвѣтимаꙗ, плачъ неꙋтолимїй. Ѿ пропасти крикъ великъ, а безъ тїи пропасти оужи протꙗженни, кладицы хибкїе и ꙋзкѣе, же нѣгде слѣдꙋ кожномꙋ оумѣститисꙗ. На брезѣ кладокъ тих сидит великїй зѣло ꙗко гора мꙋж бѣсовскїй їменем Скиме́нъ: смрад велми́ страшнїй ѿ пацреки емꙋ походитъ, ї розныꙗ пацрекꙋ ꙗко пропасть; глава его ꙗко змїꙗ, а на главѣ емꙋ роги ꙗко в тꙋра; ѡчи страшне блискают ꙗкъ ѡгнем розно ѡчи его (sic!); гꙋби емꙋ ꙗко дебе́ли, зꙋби емꙋ ꙗко серпи, ꙗзикъ емꙋ долгїй ꙗко пламень ѡгнистїй; ноги емꙋ ꙗко ꙋ лва долгїе; рꙋки емꙋ зощренни, оуди емꙋ ꙗко серпъ; рꙋка емꙋ десная простерта на воздꙋсѣ, берет нечестивїꙗ дꙋшѣ оумѣтаꙗ их под ноги своꙗ во пропасть. Єгдаже бѣси принесꙋт грѣшнꙋю дш҃ꙋ. тогда той Скиме́нъ радꙋетсꙗ велми и кажетъ тим дш҃амъ ити через тоти ꙋзкїе кладки хибкѣе. Аще котораꙗ дш҃а вельми грѣшнаꙗ, то ꙋпадетъ в тꙋю пропасть глꙋбокꙋю, една еднои хватаетъ сꙗ. Тогда проклꙗтїй Скиме́нъ радꙋетсꙗ ѡ грѣшной дш҃и. Ї спитъ моцне ꙗко мертвъ. Ѿ немже Дв҃дъ написалъ в псалмѣ ѯ҃: поспах смꙋщен. Єгдаже аг҃ли принесꙋтъ праведнꙋю дш҃ꙋ, то зараз праведна дш҃а пойде просто кладицами, ѡ них же пророкъ написалъ в ѱалмѣ ч҃: живїй в помощи вишнаго, во кровѣ Бг҃а нб҃наго водворитсꙗ.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а през пропасти прелѣтающїꙗ легко праведнїꙗ дш҃ѣ, ѡ них же Дв҃дъ написалъ: даша ми крилѣ ꙗко голꙋбинѣ и полечꙋ и почѣю. Тогда видѣ тое проклꙗтїй Скимен засмꙋтитсꙗ, возрикаетъ ꙗко левъ, ѡ немже пророкъ рече ѱал. р҃г.: положи тмꙋ и бисть нощъ. Бо ради би дїꙗволи вси дꙋшѣ подбити под ноги своꙗ Длꙗ того роспꙋстит всꙗ воꙗ своꙗ, кажетъ на грѣхъ зводити, приводити Єгдаже пр҃вднꙋю дш҃ꙋ аг҃ли несꙋтъ, в той

час ѡбачитъ их проклятїй Скименъ, смятеся страхом великим и вся воя его, и засмѹтит ся со всѣми бѣси своими.

Мѹка ка Ирода цр҃ѧ и воинов его, їже избили во Вифлеомѣ младѣцъ дї тисѧщъ Х҃та шѹкаючи.

Видѣ престаꙗ Госпожа посредѣ сѣрки кипящей цр҃ей много и воиновъ их много сота (sic) народа Крикъ ѿ нихъ непрестанно: ѡх, ѡх, ѡх!

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: повѣж ми ст҃їй арх. Мих., что за грѣхи их?

Рече Мих.: слиши ст҃аꙗ Бц҃е. Сей естъ Їродъ цр҃ъ нечестивїй и жолнѣре его, иже избили дї тисящъ мл҃дцъ во Вифлеѡмском повѣтѣ подча рождества Х҃ва. И инїꙗ Їроди и цр҃їе нечестивїꙗ, и той Иродъ иже Їоанѹ пр҃дтечи главѹ оутꙗлъ, сего ради тако мѹчатся.

кв҃. Мѹка Каинова ї воина того, иже Їс҃ Х҃та оударилъ по лицѹ рѹкою пред Анною архїереем ї инїе воини їже бичовали Іс҃а.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а тѹжъ дебръ глѹбокѹю, а в той дебрѣ лютїꙗ звѣрїе триглавнїꙗ крилатїꙗ, тамже со ними лютаꙗ птица и мѹравлѣ и комарѣ ꙗкъ ѡрли великїꙗ, шершеница ї ѡси, имже не бѣ числа, а посродкѹ тих звѣровъ два человѣки, еденъ великїй, дрѹгїй малїй, ї много сними людей грѣшнихъ мѹчатся. Лютїꙗ звѣрїе едни за ноги гризѹтъ, едни за чресла торгаютъ, едни звѣрїе ѡбвиша ся коло него, а птица ѡчи им зобаетъ, торгаетъ, на день и на́ночъ два кротъ їзѣдꙗтъ, ѡбнаживши, изѣвши им тѣло, тѣлко им кости зостанѹтъ, и жили сторгаютъ Тамже недалеко естъ езеро животворное, вода живаꙗ. Ѡнаꙗ птаха изѣвши, ѡзобавши им тѣло, тѣлко кости останѹтся, и летит птаха на тое ѡзеро, живѹю водѹ, ї там ся кѹпаютъ и набираютъ води тои животворнои на крила и прилетꙗтъ над кости тїе и страсѹтъ ся над костьми тими, и в той ча зараз тѣло поростетъ. Ї зновъ начнѹт ꙗсти, торгати ѡнїе птахи тих двох человѣковъ и прочїих грѣшниковъ. Тогда ѿ тих грѣшниковъ крикъ на т҃ миль походитъ.

Рече с҃. Два Мр҃їꙗ: повѣж ми ст҃їй арх. Мих., что согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши ст҃аꙗ Бц҃е. Видиш того чл҃вка великаго? ѡто естъ сн҃ъ Ѧдамовъ Каинъ. Ѧ той дрꙋгїй меншїй, ѡто естъ той, їже гд҃а ни҃шего Їс҃. Хр҃та ꙋдарил по лицꙋ аж из ногъ оупал предъ архїерѡм Ѧнною. Ї инїи, что бичовали Їс҃ Хр҃та и что стрегли, сего ради тако мꙋчатсꙗ.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: По дѣлом им!

Потом показаша ей аг҃ли ї инних цр҃ей нечестивих: во пещерах ѡх! ї ах! (во)пїютъ, їже сꙗ Бг҃ꙋ ровнали.

Ѿтꙋдꙋже пройдоша пропастїй ѕ҃, идоша сквоз пꙋщꙋ и гори непроходимїꙗ. Рече Мих.: Хощеши ли, ст҃аꙗ Бц҃е, покажꙋ ти мѣста бѣсовскїꙗ и мешканꙗ их?

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: покажи ми, ст. Мих.!

Мꙋка кг҃. Мел'ныковъ и мѣрочниковъ грѣшныхъ.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а море сꙋхое барзо, глꙋбина недозримаꙗ, ꙗкъ ѿ землѣ до неба. Видѣ градъ, мѣсто темное, всюдꙋ желѣзом ѡкованно, врата, брами желѣзнїꙗ, на вратах бїла и кїꙗки желѣзнїꙗ, весь градъ покритїй толсто на четиридесꙗть сꙗжень. Но рекъ Михаилъ: Во ѣмꙗ Ѿца и сн҃а и ст҃го дх҃а аминь! Тогда оупали всꙗ стѣни, растопиша сꙗ ꙗко лед. Видѣ престаꙗ Бц҃а посредѣ града ꙗко прах безчисленних бѣсовъ, мꙋчаще дш҃ъ грѣшних. Видѣ проклꙗтаго цр҃ꙗ престолъ нечестивїй темнїй ꙗко смола. На престолѣ сидит нечестивїй цр҃ъ бѣсовскїй Фемазкїй (?) темнїй паче смоли, предстоꙗтъ емꙋ бѣси їмже не бѣ числа, ї темнїи и смраднїи. Пред престолом его много дш҃ъ грѣшних мꙋчатсꙗ. Видѣ престаꙗ Бц҃а през градъ темнїй перекладї желѣзнїꙗ протꙗженни и гад и ѡгнь. Пред кладами много дш҃ъ грѣшних ѡпꙋтанни горѣ ногами, ѡкрꙋтное камѣнїе ꙗкъ маннное коло ко шїꙗмъ им попривꙗзꙋванно, и ѡгнь под ними бѣси мѣшками роздимꙋютъ, а инїꙗ во ѡгненних фолюшах мꙋчатсꙗ. Крикъ: Ѡх! ѡх! ѡх! Горе, горе нам грѣшним!

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Повѣж ми ст҃їй арх. Мих., что сїꙗ человѣци согрѣшили?

Рече Мих.: Слиши ст҃аꙗ Бц҃е! Сїꙗ сꙋт человѣци хꙋдожники, мелники, мѣрочники, їже не по правдѣ сѣмена чꙋжїꙗ и мꙋки брали, крали, сего ради тако мꙋчатсꙗ.

Мꙋка кд҃ сребролюбцем, златолюбцем, золотарем, лихваром грѣшним.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а чл҃вки хꙋдожники, їже ни рꙋками ни ногами не могꙋтъ рꙋшити, бо сꙋтъ ѡпꙋтанніе ко кладом желѣзним златими ланцꙋхами. Єдни бѣси ѡгнь под ними мѣшками подꙗрꙋют, дрꙋгіе злато и сребро варꙗть, во ꙋста им наливаютъ кипꙗчое.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Повѣж ми ст҃ій арх. Мих., что согрѣшили сіꙗ?

Рече Мих.: Єлиши ст҃аꙗ Бц҃е, сіꙗ то грѣшници сребролюбци и златолюбци, лихоимци, золотарѣ ї лихварѣ. Єго ради тако мꙋчатсꙗ

Мꙋка кє҃ злодѣем, разбойныком, клеветником, ѧбедныком.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а чл҃вки ѡбѣшенни сребними и златими ланцꙋхами за шїю а гаками за ꙗзики, а ѡгнь под ними дїꙗколи мѣшками подꙗрꙋютъ.

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Что согрѣшили сіꙗ?

Рече Мих.: Єлиши ст҃аꙗ Бц҃е! Їже висꙗще за шїю, то злодѣи сꙋт, разбойници, а сіꙗ що висꙗть гаками и ꙋдицами за ꙗзики, сіꙗ сꙋт ꙗбедници и клеветници: до царей и пановъ сребра и злата давали, на дрꙋгих накладали позиваючисꙗ, ї сего ради тако мꙋчатсꙗ.

Мꙋка кс҃ ѡ людех, которїи бразди, границѣ заѡꙋютъ, насѣꙗꙗ, плодъ крали в дрꙋгихъ людей не комꙗчисꙗ Бг҃а.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а человѣковъ множество лежаще на ѡгни, а бѣси им палꙗть, а иніе бѣси в ротъ землю їзъ ѡгнем к ротъ пхают и ка́мені́е горꙗчое. И крикъ ѿ них велїй зѣло: Ѻ́х, ѡх, ѡх нам смажним, грѣшним!

Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Повѣж ми ст҃ій арх. Мих., что согрѣшили сіꙗ?

Рече Мих.: Єлиши ст҃аꙗ Бц҃е, сіи человѣцци ѡрателїе земли бразди или границѣ заѡрꙋвали, сѣмена и плод крали чꙋжїе, сего ради тако мꙋчатсꙗ.

Мѹка кз. Ѡ млатовійцах, ковалѧхъ грѣшныхъ.

Видѣ сїа Бца чавки мѹчаща сїа ѹ ѡгненних пещерах, бѣси под ними ѡгнь димыхѹ, а инїа бѣси горящїа желѣза ѹ рот бютъ, а инїа оуха вертятъ горящими рожнами, а инїа тѣло им ципаютъ ѡгненними клѣщами, а инїа млатами бютъ непрестанне. Крикъ их велїй: Горе, горе нам грѣшним!

Рече сїа Госпожа: Повѣж ми сїй арх. Мих., что согрѣшили сїа?

Рече Мих. Слиши сїа Бце, сїа то чавци сѹтъ млатовійци ковалѣ, крали чѹжїа желѣза, когда работали, сего ради тако мѹчатсїа

Мѹка кй. Ѡ ткачахъ грѣшныхъ.

Видѣ сїа Бца чавки ѡгненними юзами ѡпѹстанїе до столповъ, а бѣси им ирхти, оуста роздираютъ и ѹ ротъ им клѹбки пхаютъ, и нитки им из очїй падѹтъ, и ѡдежда на них непрестанне горитъ. Рече сїа Бца Два: Повѣж ми сїй арх. Мих., что согрѣшили сїа?

Рече Мих.: Слиши сїа Бце, сїа чавци злодѣятелїе ткачѣ: пряжѣ, полотна чѹжѣ крали, сего ради тако мѹчатсїа.

Мѹка кд. Ѡ кравцѧхъ грѣшныхъ.

Видѣ сїа Бца чавки и жени на ѡгни жжѹтсїа немилостиве а бѣси им желѣзо, гвоздїе из ѡгнем оу ротъ и в очи бютъ и ѡдежда на них непрестанне горитъ, тѣло их смажитсїа немилостиве. Рече сїа Бца: Повѣж ми сїй арх. Мих, що за грѣхи тих людей?

Рече Мих. Слиши сїа Госпоже, сїа то єсть человѣци кравцѣ, за грѣхи своа тако мѹчатъ сїа.

Мѹка л. Кѹшнѣрѧм, Шевцѧмъ, Римарѧмъ грѣшним.

Видѣ сїа Бца чавки и жени ижжѹтсїа на ѡгни немилостиве а бѣси им оуста разгрѣваютъ и во ѹста волнѹ и кожѹ из огнем пхаютъ, дрѹгим на ѡчи золѹ кипячѹю лїютъ, ногти желѣзними распаливши тѣло им рвѹтъ, гвозди ѡстри з огнем в очи

ко ѹста ѥютъ. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стий ар. Мих, что согрѣшили людїе сїꙗ? Рече Мих: Слиши стаꙗ Бц҃е, сїꙗ человѣци злодѣꙗтелїе кѹшнѣрѣ, шевцѣ и римарѣ, сего ради мѹчатсꙗ.

Мѹка л҃а. Ѡ тих людехъ, що крадѹтъ сѣль.

Видѣ стий Михаилъ и Бца Марїꙗ: чавки и жени на ѡгни лежатъ, а бѣси им оу ротъ соль из огнем, ропѹ кипящѹю лют, в ноздрѣ и на ѡчи лїютъ. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стий ар. Мих., що согрѣшили сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце, тїито сѹтъ людїе, що крадѹтъ соль, сего ради тако мѹчатсꙗ.

Мѹка л҃в. Ѡ тихъ, що крадѹтъ пчоли и птица.

Видѣ стаꙗ Бца человѣки ѹ ѡгни стоꙗть, а птица им тѣло зобаше, шершеница, ѡси, комарѣ тѣло их кѹсают немилостике. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми арх. Мих. что согрѣшили сїꙗ? Рече арх Мих.: Слиши стаꙗ Бце, сїꙗ то сѹтъ чавци що крадѹтъ птица и пчели.

Мѹка л҃г. Ѡ пѧныцѧх, закойцѧх, ѡпойцѧхъ грѣшных.

Видѣ стаꙗ Бца чавци висꙗще за ноги і за рѹки ѡпѹстани юзами ѡгненними; єдини дїаволи ѡгнь подмѹхѹют, а дрѹгїе бѣси смѹлѹ (sic!), сѣркѹ, золъ смрадній кипячій з огнем лютъ во ѹста и пороx и каменїе горꙗчое ѥютъ в пїсокъ з огнемъ. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стїй ар. Мих. что за грѣшници сїꙗ?

Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце, сїи человѣци пꙗницѣ, запойци, а дрѹгїе ѡбꙗдци, забойци, їже рано ꙗдѹще в свꙗта, в неделю, на силѹ, сего ради тако мѹчатсꙗ.

Мѹка л҃д. Ѡ сѹдїѧхъ кровопїйцах, скверноѧдцах.

Видѣ стаꙗ Бца езеро кривавое, кровъ из огнем клекотит, и в том єзерѣ множество мѹжей ѡ женъ стоꙗхѹ по оуста, по шїю в том єзерѣ кривавом и кровъ пїюще оумершѹ ї ꙗдъ гадѣй. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стий арх. Мих., что согрѣшили сїꙗ? Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце, сїи сѹгъ человѣци грѣшници, сѹдїꙗ немилостивїи, не по правдѣ сѹдили, кровъ чѹжѹю пили, бо

не по правдѣ сꙋдъ сꙋдили, кровопійци, мздоимци, забойци і скверноядци, сего ради тако мꙋчатся.

Мꙋка лє. Ѡ сребролюбцехъ и златолюбцехъ грѣшныхъ.

Видѣ стаꙗ Бца єзеро ѡгненно, злато и сребро в нем люто барзо іскрѣно крекотит. В том єзерѣ безчисленнаго народа мꙋчит сꙗ. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стій арх. Мих., что согрѣшили сіꙗ дшѣ? Рече Мих.: Слиши стаꙗ Госпоже, сіи человѣци сребролюбци и златолюбци, лихварѣ, сего ради тако мꙋчатся.

Мꙋка лѕ. Ѡ тихъ людехъ, что робꙗть въ стꙋю неделю и въ свꙗта господскіе и бгородичніе и нарочитихъ стихъ, и инніи теж невѣрници и немилостивіꙗ князѣ и пани и прочіи.

Видѣ стаꙗ Бца много дшъ грѣшних мꙋжей и женъ, иже дѣлаютъ, робꙗтъ в насилію тꙗжком в работѣ: єдни камѣнꙗ носꙗть дшѣ, а дрꙋгіе дшѣ зелѣзо, третіе дшѣ глинꙋ, четвертіе дшѣ водꙋ; во великом насилію бѣси работа́ют ними и мꙋчат тихъ дшъ грѣшних. Рече стаꙗ Бца: Повѣж ми стій арх. Мих., что то за грѣшници? Рече Мих.: Слиши стаꙗ Бце, сіꙗ сꙋтъ грѣшници невѣрници: в сꙋа бжіꙗ и во воскресеніе не хотѣли вѣровати, а инніи немилостивіꙗ црѣ, князѣ, властителіе, оубогим людем ѿ них нꙋжда великаꙗ бꙋла, а дрꙋгіꙗ тежъ работающе в неделю и во празники господскіꙗ и бгородичніꙗ и нарочитих стих, сего ради тако мꙋчатся

Рече стаꙗ Госпожа: Что ѡни ꙗдꙗть?

Рече Мих: Проходитъ их оуглиє ѡгненное.

Рече стаꙗ Бца: На що ѡніе дшѣ носꙗть и такъ сꙗ мꙋчать тꙋю глинꙋ, камѣнꙗ, зелѣзо, водꙋ? Що то ѡни мꙋрꙋютъ, кꙋютъ, лѣпꙗтъ?

Рече Мих: Слиши стаꙗ Бце, аз ти повѣмъ. Мꙋрꙋютъ діꙗволи градъ нечистій і темній нечестиваго црꙗ, и тими дшами тꙗжко робꙗть. І ставлꙗють той град, мꙋрꙋютъ цѣлій рѣкъ аж до воскресенꙗ Хваго, до великоднꙗ; а ꙗкъ прійде великъ день и заспѣваютъ „Хс воскрес“ в полноци, то в той часъ той градъ потрꙗсет сꙗ, на землю впадꙋтъ мꙋри каменнꙗ, покрꙋшат сꙗ на

прахъ всѣ тїи мȣри и палаци. По недели же стаго апостола Ѳоми знокъ ѡнїе дїаколи начнȣт нечестивїй ѡнїй замокъ град, то начнȣтъ дїшами тяжко робити и мȣчити дїшѣ грѣшнѣ, начнȣтъ мȣровати, бȣдовати зновъ аж до воскресенїя Хва през цѣлїй рокъ.

Рече Михаилъ: Пойдем, стаа Біце, ко Єдемȣ в дамаскȣю землю и ȣзриш где дїшѣ христїанскїе ѳсилаютсяа. Рече стаа Біца: Покажи ми, стїй Мих. вса, да виждȣ их. Тогда пристȣпиша ц сотъ аггелъ и понесоша стȣю Госпожȣ в дамаскȣю землю.

лз. Ѡ дїшахъ которїи милостиню творили и в покаанїи померли, за тое ихъ през пропаст милостиня преносит.

Видѣ стаа Біца на задной странѣ Єдеи, оудолъ глȣбинȣ неȣдовъ дозрѣти. През тїа глȣбокїа пловали темность гȣстаа, а в провалех мгла ѡкрȣтнаа темность непросвѣтимаа. На дол глȣбини естъ врата, їмаа ей Ясафатовъ, а под вратами на долной странѣ кладица положенна, пользка яко лед, оузкаа ижъ нѣгде вѣстрȣ нѣжномȣ вомѣстити сяа Видѣ стаа Біца много дїшъ аггли провадили ко кладицам, бо пред тими кладицами бȣдет каждаа дїша їли грѣшна їли праведна. Видѣ стаа Біца дȣшѣ, що єдни преходяать през глȣбинȣ, а єдни много падоша во глȣбинȣ, а єдни сидяать на брезѣ. Рече Мих.: Сїа то дїшѣ покаанници ї милостиню творили и в покаанїи померли ї милостиня их преноситъ през глȣбинȣ, бо їхъ покрила милостиня.

лй Которїе бȣдȣт дїшѣ прелѣтаты и рѣкȣ ѡгненнȣю чистителнȣю по верха: схимонаси, їермонаси, иереи праведнїе, черноризци — земнїи аггли, небеснїи человѣци и свѣцкїе прав.

Видѣ престаа Біца дїшѣ прелѣтающїи през ѡнȣю чистителнȣю ѡгненнȣю рѣкȣ. Рече стаа Біца: Що то за дїшѣ, же такъ по верха прелѣтают легко тȣю ѡгненнȣю рѣкȣ? Рече Мих.: Стаа Біце, ѡто тїи дїшѣ черноризци, схимници, їермонаси, їереи иже нарекошаса на земли аггли, и свѣцкїе человѣци стѣи, їже праведнѣ на сем свѣтѣ в законѣ їноческом Гдȣ Бгȣ оугодили постом, молитвами, чистотою, оубожством, послȣшанїем и иними оучинками їноческими. И провадяать их аггли бжїи из мѣстъ страш-

нихъ во пресвѣтлаꙗ мѣсца веселаꙗ, во горнꙗ ѡбители, во нꙗдра Авраама, Їсаака, Їꙗкова, ї тамо сꙗ на вѣки бꙋдꙋт веселити.

лд҃. Ѡ дшахъ, иже за живота своего свѣщи даваху до церквїй ст҃ихъ и милостиню и ѡдеждꙋ оубогим людем.

Видѣ ст҃аꙗ Бц҃а дш҃ѣ грѣшнїꙗ ї праведнїꙗ во вратахъ Ясафатовихъ, єдини ꙗко ласковици квѣлꙗть, єдини ꙗко голꙋби гꙋкаютъ, єдини ꙗко пчели гꙋдꙋтъ, єдини єдних на собѣ носꙗть, єдини прихождѣꙗнии добре, дрꙋгїе голоднїе, єдини наги сидꙗтъ, пред єдними свѣтила ꙗсно горꙗхꙋ, пред єдними трапези стоꙗтъ ї ꙗдꙗть, а пред єдними нѣчого нѣмаш ї нѣчого не ꙗдꙗть, а єдни во тмѣ несвѣтимои кричатъ нагѣ и голоднѣ. Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Повѣж ми ст҃ій ар Мих., що то за дш҃ѣ, що єдни єдних на собѣ носꙗть?

Рече Мих: Забойци на собѣ носꙗть, а что свѣтила пред ними ꙗсно горꙗть и трапезаютъ и прихождѣꙗни, то за живота своего свѣщи во церквах ст҃ихъ зажигали, алъчнихъ, голодних накормили нагих прихождѣли, жаждꙋщих напоили, и паки на земли за них памꙗть творꙗть, то в той час им радость великаꙗ биваетъ.

Рече Мих.: Хощеши ст҃аꙗ Бц҃е видѣти, да покажꙋ ти, где праведнїꙗ дш҃ѣ ѿпочивають? Рече ст҃аꙗ Бц҃а: Молю тꙗ стий арх. Мих., покажи ми вся.

В той час пристꙋпиша ц҃ сотъ архг҃лъ ї понесоша ст҃ꙋю Госпожꙋ на востокъ.

м҃. Ѡ чистцꙋ.

Потомъ прейдоша прейдꙋтъ ї мѣдꙗних седм горъ и мытарствъ кд҃. На воздꙋсѣ врата бѣсовскаꙗ, а на каждих вратах или степенꙗх, сходах зоспинꙗют грѣшних дш҃ъ. Потом прїйдоша ко чистителномꙋ ѡгню то естъ чистителчой рѣцѣ, в полъ ѡгнь з водою ефирскїй, ѡзлачнїй, безсмертнїй, и називается чистецъ: полъ з водою пламень розливаетъ рѣкꙋ ѡгненнꙋю, и с той пламени ѡгнь стрѣчаетъ грѣшних ї праведних на р҃ и ѕ҃ миль и приводитъ их до полюрованꙗ.

Видѣ престаꙗ Бц҃а посродкꙋ ѡгню дш҃ъ множество в том

чистцꙋ: єдни поверха ѡнои рѣки преходятъ їнїа посродкꙋ глезнїй а їнїа по колѣна, а инїа по поясъ, а їнїа по перси, а їнїа по шїю. Рече стаа Бца· Повѣж ми стїй арх. Мих, что сꙋт за грѣхи тих людей?

Рече Мих: Слиши стаа Бце, сїа то рѣка ѡгненная к пол вода з ѡгнем. ѡто називается чистецъ к немже дшѣ полюрꙋются, которїи грѣшили несмертельними грѣхами, десятеро приказанїй бжое виполнили. Которїи по верха преходятъ, ѡто естъ дшѣ праведних людей, а которїи бридꙋтъ по колѣна, ѡто их грѣхи колшїе сꙋтъ, а которїи еще глꙋбше, то еще их грѣхи колшїе сꙋтъ, а которїе аж по шїю бридꙋтъ, ѡ то таких грѣхи барзо тяжкїе и великїе сꙋтъ.

Рече стаа Бца: Ци на многїе часи полюрꙋются тїи дшѣ?

Рече Мих.: Христїанскїе на сорокъ днь яко во снѣ страхованя мꙋкъ прїймꙋтъ, а нехристїанскїе много грѣшили страшно претерпятъ пламене мокраго ѿ елемента еферскаго ѡгню а христїанскїе м̃ днь полюрꙋются ѡгнем Яко во снѣ страхованя мꙋкъ прїймꙋтъ, то ѿ ѡгню їсходятъ свѣтлїе яко злато полюрованное ї кстꙋпꙋютъ праведнїе во свѣтлая мѣста, нядра Яврама, Їсаака, Їакова яко писанїе глеть: пройдохом сквозь ѡгнь и водꙋ, їзведе нас во покой.

Бгꙋ нашемꙋ слава во вѣки вѣком аминь.

Полишаючи на пізнійше спеціальну студію над сим текстом, подамо тут тілько бібліографію важнійших доси звісних текстів. І так грецькі тексти доси опубліковані два: Срезневським (Древніе памятники русскаго языка и письма в „Извѣстіяхъ Имп. Акад. Наукъ“ т. X., стор 551—578) по рукопису з XII. в. і Родсом Джемсом (гл. Ж і Сл I, 315) Тексти руські опублікували: Срезневський (тамже де й грецький), Тіхонравов (Памятники отреченной русской литературы II, 23—30), Пипін (Памятники старинной русской литератури III, 118—124, по рукопису з р. 1602), в кінці В. Петрічейку-Хіждеу (Cartile poporane ale Romanilor II, 313—367, руський текст з XII в і румунський). Югословянські тексти опублікували: Тіхонравов (op. cit II, 30—39, по ркп. XV в.), Ст. Новакович (Starine XVI, 91—92, уривки сербського ркп. з XVI в.), В. Яґіч (Arkiv za povjestnicu jugoslovansku IX, 110—118, хорватський глагольський ркп. XV в., гл. також Prilozi 46—54), Полівка (Starine XXII, 203—204, сербський ркп. XVII в).

Іван Франко.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя)

Часть перша.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олімпія, стоячи в порозі свого помешканя. О. Нестор, що власне з улиці по при руїну панського двора входив на подвірє, стрепенув ся і не кажучи нічого підійшов до неї.

— А я тут уже турбую ся. Обідати пора, а вас нема.

— Та.. та.. так... троха в селі був, між людьми.

— Та що, може війдете до мене, то пообідаємо разом. У мене нині троха приспішено, — бачите, гостей надію ся на підвечірок.

— Та куди мені... разом з вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила єго енергічним жестом, узяла під руку і попровадила до своєї їдальні, толкуючи єму, що так буде ліпше, що тут не потребує стісняти ся, що Параска єму услужить ліпше ніж Деменюк, що впрочім сьогодня у них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленю, говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно їй бажалось ввести й о Нестора в таке саме успособленє Та він мовчав понуро, икаючись і путаючись за кождим разом, коли єму прийшлось сказати яке слово. В кінці пані Олімпія зауважила се.

— Та бо я також! — сказала вона жартовливо, сідаючи коло него, коли вже пообідали і зі стола поспрятувано, — говорю вам се й те, що вас може й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, панотче, скажіть, що вам таке?

— Міні! Але ж я... хіба ж я... Та міні, богу дякувати, нічого!

— Ні, не говоріть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохітно мовив о. Нестор махнувши рукою. — Чи то о гризоту так тяжко? Чи то вона у нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра очевидно порушувала о. Нестора.

— Щож, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певнійший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так виразно, немов би якийсь голос із за

плеча шепнув міні. Щож, божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обовязок, що на мойій душі буде богато несповненого, занедбаного... От що мене гризе.

— Ну, панотче, — почала якось нерішучо пані Олімпія, котра не надіяла ся такого обороту розмови, — се вже ви за надто. Хіба ж ви не навчали, не... не сповняли того..?

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — з болем скрикнув о. Нестор. — Як би тут були поставили машину, ав — автомата, то той би був так само сповняв.. Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж се можна назвати сповненем духовного обовязку? А тимчасом народ у селі темний, зопсуте страшенне, нужда, вороговане...

— Ей, панотче! І перед вами були священники і обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом і ніхто собі із за них не робить гризоти!

— Погубили сумлінє! — в важкій задумі сказав о. Нестор. — Еге! Бачу се добре! І в мене єго не було, довгі літа не було. Аж отсе тепер, перед смертю, бог міні єго вертає... на мою муку, та може й на добро. Аджеж мій обовязок зовсів не такоі роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе таки всеі біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було.. Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у свойім серці любов до людей, до всего на світі! Через вас погасив, через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з мелянхолійним усьміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! А вжеж! Я, простий попович, без роду, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хібаж се не божевілє? А коли міні не вдало ся, то я замісць наложити руку на своє житє, замісць повісити ся або втопити ся, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світа, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі власне душі. Коли в мойій погасло те оживляюче полумя, він підсунув порохно, що світить гниючи, підсунув мамону, до котроі привязала ся моя темна душа. А закинувши міні сей аркан на шию, він вів мене ним чим раз далі в дебрі гріхів і огиди.

— Але ж панотче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій сей оборот розмови і сей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви мабуть хорі! Ви в горячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глубини, тремтить мов лист зівялий перед бурею. Чи ви пані ніколи не мали того чутя, що смерть зближає ся і може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А може ви не вірите в будуще житє, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоровю!

Що там моє здоровлє! — прикро якось відповів о. Нестор.— Пізно тепер дбати про здоровлє, коли смерть за плечима. Але для душі моєї. для душі ся розмова може бути користна.. Чую, що вона уздоровлює мене. Аджеж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі віддані міні в опіку пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любови і милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я об однім тілько дбаю, щоб гроші складати! книжочки щадничі, імперіали, дукати, купони, лоси, курси... боже мій! Аджеж усе житє моє було ними заповнене! Аджеж йіх підсунув міні ворог темний замісць жінки, дітей, приятелів, праці і любови! А, скажіть! І як же міні тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судії?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнійшого тону, — не клевечіть на себе! Аджеж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю і бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Аджеж ви любили! І ви не зійдете з сего світа безпотомно!

Вона простягла єму свою руку, гляділа ніжно, по давньому в єго лице Та він увесь затремтів, мускули єго лиця і уст задрóгали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледво дишучи шептав він, заходячи ся кашлем.— Покиньте се! Ради бога покиньте! Не ворушите тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Аджеж се мій найтяжший упадок! Ви може не розумієте навіть усеї єго глубини!...

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем бога, котрий прецінь єсть бог любви! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже не знаєте... Адже се чужоложство... Адже тут... боже, боже! Не дай міні вмерти, поки не спокутую хоч тисячної части сего гріху! Поки не оплáчу єго, кровю своєю не окуплю єго! Адже тут, пані, було щось ще страшнійше, ще поганійше чужоложства!

— Ех. отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цінічно. — Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я єї добре розумію і вона не робить на мене ніякого враженя. Всі оті викрики, оханя, балаканя про страшний гріх, друге, десяте, — все се дурниці. Лишіть се для пенсіонерок і для акторів. Нам старим зовсім не випадає грати комедію. За старі вже ми. Можемо говорити ясно і виразно і холодно, розумно. Адже знаєте добре, що Адась ваш син і що ваш перший обовязок — дбати про него, запевнити єго будущину. Чи гріх чи два, що воно так стало ся, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обовязок чесного чоловіка тут ясний і ніякими оханями від него викрутити ся не можна.

Вона говорила се гризливо, троха з притиском, та без патосу. Та

про те видно було по єї лиці, що для сеї розмови зібрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю сміливу пробу. Вона доси ніколи ще не трібувала говорити з о Нестором таким тоном, але бачучи тверду, неподатливу, майже тупу єго натуру добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трафила ся швидше, ніж їй того бажало ся, та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке вражінє зроблять єї слова на старого священника. Сама не знаючи, коли і як се стало ся, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизила ся до него, в поставі вовчиці, що певна своєї сили наближуєсь до ягняти, щоб єго без боротьби пожерти.

О. Нестор весь закаменів. Як сидів у фотелю під вікном прислоненим рулетою, згорблений, опертий ліктями о поручя фотелю, так і закляк, задеревів. Навіть руки єго, наставлені наперед мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти і виглядали мов деревяні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очи вперті були з виразом смертельної трівоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що доси все являла ся перед ним дамою, мягкою, ніжною, висшою істотою, він уперве тепер почув істнованє звіря, хижої бестії, що дрімає на дні душі кождого чоловіка, іноді ворушачи ся зовсім явно, а іноді ховаючи ся так глибоко, так старанно, що хоче ся вірити, що єї там і зовсім нема. О. Нестор доси не завважав ніколи присутности того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був єго перестрах в тій хвили, коли побачив себе з ним око в око. Він чув, що є супротив неї безсильний, безпомочний, що від єї ласки, від єї доброї волі залежить пустити єго живого або тут же розшарпати. Єї спокійні, рівні слова не обманювали єго; холодний блиск єї очей, тверді мускули, що напруживши ся по обох єї щоках бігали по них то наближаючи ся до кінців уст то відскакуючи від них, зціплені уста і ті рішучі кроки показували, що зовсім не добра воля панує в души тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупротив другого недвижні, непевні, з почутєм страху і ненависти в душах, не зводячи з себе очей не сміючи навіть поворухнути ся. Нараз відітхнули обоє. Хвиля напруженя пройшла. Дикий звір в души пані Олімпії сховав ся, руки о. Нестора опять затремтіли і уста судорожно скривили ся мов до плачу. Ледво дишучи зі зворушеня він промовив:

— Бог з вами, пані! Що... що се ви?

— Нічого! — якось неохітно буркнула пані і сіла. Якесь гірке розчарованє, незвісно відки і для чого почало заливати єї душу.

— Кажете: обовязок чесного чоловіка! Не викрутиш ся!... Хібаж я не сповняв сего обовязку? Чи я викручував ся від него?

— Ѣ, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хібаж се мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошех, як ви маєте, се нічого не значить.

— При таких грошех! Та якіж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про кількість єго грошей була може ще страшнійшою від теми про смерть і страшний суд

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки грати ся! Я знаю добре, які ви гроші маєте і кажу вам ясно і виразно, що вважаю ті гроші, всі, кілько йіх є, за власність вашого і мойого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженєм, понуривши голову в низ, глухим голосом, мов не хотіла ані чути ані бачити враженя, яке вони зроблять на о. Нестора. Се була єі остатня карта в тій смілій грі. Відкриваючи єі вона знала, що тут або пан або пропав, що повороту для неі вже нема. І длятого висказавши йіх сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи сего не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора — не в наслідок застанови, а немов голосна луна всего того чутя, яке він від давна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глубше похилила голову, немов і ждала такоі відповіди і ледви чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу і не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз за те, що ті гроші... адже се ціна моєі душі, мого житя! Адже се кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сего! Зверну йім се, зверну все до остатнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою і затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись. Та о. Нестор мов і не чув єі.

— А по друге тому, що ваш Адась —

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адась зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінєм віддати в єго руки ті гроші.

— Так комуж ви йіх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійте ся! Я вже знаю!

— Нікому йіх не дасте! — твердо і різко замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синови грозить банкроцтво, позбавленє всего маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитесь.

— О, моі гроші не вийдуть єму на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас про се голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у єі нутрі почав знов ворушити ся і гарчати.

— Позвольте пані... ви тепер троха теє... троха роздразнені... чи невиспані... чи що Може б ми ліпше відложили сю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи се підняв ся з фотелю і почав очима шукати свого капелюха і палиці, щоб вийти з сего покою, котрого притемнений простір і сперте, душне та горяче повітрє давили єго, запи-

пирали єму віддих у груди, наповнювали єго душу ще більшою трівогою. Та в тій хвили на подвірю почув ся туркіт лехкого візка і голосний стук кіньських копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно відхиляючи ролету і радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім обертаючи ся до о. Нестора строгим, розказуючим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовити ся з Адасем! Що против него маєте, скажіть єму в очи, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надієсь, коли нема чого.

— Але ж я... Та хіба я!... почав було ремонструвати о. Нестор, котрому сподівана стріча з Адасем була дуже немилою. Але пані Олімпія майже силою посадила єго назад у фотель, шепнувши рішучо і енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак ідучи до дверей і простираючи руки скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, щож? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адась поспішно входячи до покою. — Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адась подав руку о. Несторови, що недвижний, блідий і немов остовпілий сидів на кріслі. Та Адась навіть не дивив ся на него, а привитавши ся з ним, зараз панським звичаєм обернув ся до него плечима і почав розмовляти з матірю.

— Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів, ну, розуміє ся, пустив йіх зараз у ночи з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо і Долько і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо і Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодня всі пять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Як же ж се ти сам без них йідеш? Аджеж уже пора обідати, — промовила пані Олімпія, котрої лице роз'яснило ся на вид сина і котра від разу, бачилось, усею душею війшла в круг єго інтересів.

— Вони йідуть. Тілько я випередив йіх, щоб могти на хвильку вступити до мами. Може тут у мами з запасами не теє... То я там дещо накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи єго голову і цілуючи єго в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адась, злегка відсторонюючи маму. — Нема про що й говорити. А якже ж тут мама жиє?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивував ся Адась і обернувши ся на одній нозі поглянув з гори в низ на о. Нестора, що видимо затремтів почувши як названо єго імя. — Щож ви таке про мене балакали?

- Про твою будущину, синку. Аджеж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! - фукнув Адась.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давнійше призналась тобі до сего гріха і тепер признаюсь при нім самім. Спитай єго коли хочеш. Гнівай ся на мене за се чи не гнівай ся, а що стало ся, те вже не відстане ся. Та представ собі, о. Нестор чує ся близьким смерти, а не хоче сповнити свого остатнього обовязку зглядом тебе

-- А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж близшому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнійшому?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Єго невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волосєм, невеличкими блідо-рудими вусиками, одягнена в модний гарнітур, з рубіновою шпилькою в краватці виглядала мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит житєм і цінізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважнійша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матери о тім, що о. Нестор є єго батьком, не зробили на него ніякого враженя. Він підозрівав, що єго мати грає сю комедію з тупоумним старцем в тій цїли, щоб склонити єго до уложеня заповіту на єго користь і для того взяв ся по свойому піддержувати єї ролю.

— Ах отче, як би ви знали, як я потребую грошей, богато грошей! — говорив він патетично. — Аджеж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хоче ся, гуляти хоче ся... Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхають ся. Щастє, роскіш і радість з кождого вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство .. ну, чого ви так скривились? Певно, ви яко старий целебс того не розумієте. А все таки, не бійтесь! І ви в молодших літах потрафили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу — —

О. Нестор не видержав. Ся цінічна бесіда молодого панича збентежила єго душу, відкликнулось в ній усєю силою обуреня, на яке тілько він був спосібний. Зірвав ся зі свого місця, випрямив ся перед Адасєм, висший від него о цілу голову, і хоч увесь тремтів мов тростина на вітрі, крикнув задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері і... і...

Та тут не стало в него сили. Нерви взяли своє. Він опять упав на крісло, похилив голову і закриваючи лице долонями захлипав як дитина.

Адась стояв на місці. Цінічний усміх не щез з єго лиця при тім вибуху о. Нестора, першім вибуху, який від давніх-давніх літ з ним притрафив ся.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину і хоче зо мною обходити ся як з ди-

тиною. Смію пригадати шановному таткови, що я вже давно повнолітній.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши троха свій пароксізм.

— Чому ні? Коли се так, як мама мовить, то не маєте чого встидати ся. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкрасший, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адась. — А в тім як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я о те не стою. Але при смерти раз тілько про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для ріжних категорій: для хлопів зруйнованих лихвою, для переступників випущених із криміналу і позбавлених зарібку, для невлічимих хорих. Весь свій капітал на се оберну і додам у заповіті: а коли б мій син Адам Торський або єго потомки опинили ся в котрій небудь категоріі тих бідняків, то перед усіми іншими мають мати першенство до запомоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неі, дорогий татоньку! — скрикнув Адась. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заким зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подіктую.

— Швидше заніміете.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те що хочу. Але одно скажу тобі і твойій матері: на спадок по мні не остріть собі зуби! Ніколи єго не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тоі розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернула ся лицем до о. Нестора.

Хвилю трівала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна і перестав усміхати ся. Шкаралуща чемноі подоби, в котру ті троє людей доси старанно заховували своі властиві чутя, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла і таєна доси ненависть, зажерливість та цінічна жадоба уживаня чужим коштом виступила на верх. Серце о. Нестора ще щільнійше замкнуло ся перед тими людьми, а заразом перший раз тепер в глубині єго душі заворушило ся те чутє, яке проймає подорожного, що вандруючи пустою лісовою стежкою нараз попаде в середину вовчоі тічки.

Та він по троха злякав ся й себе самого. Адже ж ті жорстокі, брутальні топи, що вирвали ся з єго грудей при палянганях пані і єі сина, чиж вони не були відгомоном єго привязаня до тих марних гро-

шей, до тої непожиточної для него мамони, а ненависти до живих людей, близьких єму, звязаних з ним — нехай що тілько гріховними звязками? Тепер після сеі розмови звязки ті порвані, дальше супокійне житє єго в сьому домі неможливе — се він ясно бачив, і знов почував холодну трівогу дитини, котра серед ночи найде ся сама в густім лісі. Куди тепер подіти ся? до кого удати ся? кому повірити себе і той нещасний свій капітал, що чим далі тим більше із скарбу ставав ся для него тягаром, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глубини душі, що не був в силі розміркувати над сими питанями. Він почував тілько страх, небезпеку і непевність тут, де тепер находив ся і другий раз, тремтячи і хапаючись мов перелякана безпомочна дитина встав з крісла і почав збирати ся до відходу. Сим разом ані пані Олімпія ані Адась не зупиняли єго, не промовили до него ані слова. Він вийшов не прощаючись і не кланяючись і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнув ся, немов боячись, щоб зараз же за ним, в білий день не прибігла сюди якась погоня.

А пані Олімпія і Адась ще хвилю мовчали. В кінці Адась з плаксивим видом обернув ся до матери.

— Щож тут властиво стало ся? Чого він так розгнівав ся?

— Не розумію, — холодно відповіла пані. — Щось стало ся старому. Прийшов і почав говорити о своїй близькій смерти, о своїх гріхах, о покуті. Чорт зна що за дурниці! А міні зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала єму як розумному чоловікови вияснювати, що єго обовязок є записати все тобі, а він ні тай ні!

— І чогож він так ненавидить мене?

— Хто єго зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боіть ся, що ти йіх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбающого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскувати ся та комедію грати! — скрикнув з огидливим жестом Адась.

— Ну, ось і бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде

— А я не боюсь, — весело сказав Адась. — Коли він так любить свої гроші, то певно і до смерти не схоче розстати ся з ними, не напише заповіту і вони — —

Тут урвав. Як колишній правник він знав, що гроші ті ні в якім разі не станутъ легально єго власністю тим більше, що перед судом годі єму буде покликати ся на своє синівство, в котре і сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на скарб державний, а хіба невеличка часть піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані

здвигаючи плечима — Коли б тілько він справді не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотів від мами геть випровадити ся! — додав Адась. — Я щось так міркую, що він мами боїть ся дуже.

— Ні, про се не бій ся! Вже я не буду дурна Вміла его доси держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже не довго буде. Та чорт з ним! Тобі пора йіхати до дому. Адже твоі товариші леда хвиля тут будуть.

— Правда ваша! Пора йіхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував міні весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірив ся! Точнісінько мов би небіщик із труни підняв ся! Так до побаченя з мамою!

— До побаченя! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте міні довго чекати!

Адась вийшов з маминого покою і свищучи якусь мелодію підхоплену в кафешантані сів на свою повозку і пойіхав.

А за хвилю по его вийізді з тих самих сіней тихесенько виповз Гадина, що там сидів у порожній бочці від капусти і підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином Виповзши на подвіре він нараз випростував ся і свищучи якусь пісню пішов просто по під панині вікна, немов тілько що вернув відкись із села. Пані побачила его.

— І куди ти, погане насіне, волочиш ся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — рівнодушно і спокійно відповів Гадина і йшов далі

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані вихитюючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Троха по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Аджеж нині в дворі роботи нема, то чень можна троха з людьми поговорити! — буркнув Гадина.

— Ах ти огиднику! — лютила ся пані. — З людьми поговорити! І які там люде схочуть говорити з такою худобиною? Ти певно в коршмі сидів!

— А що то, пані міні гроші дати, щоби я мав з чим у коршмі сидіти? — зйідливо відрубав Гадина, блиснувши на неі своіми чорними як два углі очима, аж пані Олімпія поблідла з лютости.

— О, не бій ся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнув ся Гадина.

— І ще й питаєш! Небоже! Памятай собі, що ти ще кримінал навідиш! Чуєш?

— Може й навіджу, та чень дасть бог, що не сам.

— А се що має значити? Говори! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею богато би говорити, — грубо відповів

Гадина, добре знаючи, що цвігнув єі по болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І обернувши ся плечима до пані він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на него Гапка привитала єго рясною лайкою, та він сего не слухав, але вхопивши ложку йів що міг захопити. Тілько підігнавши троха за другими він відсапнув і озирнув ся по товаристві Тут був і старий Деменюк і пастух від коров з підпасичем і садівник зі своїм хлопцем і Параска. Всі були очевидно голодні, бо не розмовляли нічого, тілько йіли мовчки, сербаючи з великої миски яблочну зупу, на котру садівник дав яблок-падальниць, і закусуючи єі чорним хлібом. Аж коли зупа скінчила ся і Гапка принесла величезний баняк картофлі, а за нею Параска миску квасного молока, язики троха розвязали ся.

— Що там таке стало ся, Осипе? — запитав Деменюк обертаючи ся до Гадини. — Чого се пані так на тебе розкричала ся?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись сказав Гадина, вишкробуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти єі видно ще лише любиш, — доповів садівник.— Ми вже тілько слухали. ти їй слово, а вона тобі десять, ти що раз тихійше, а вона що раз голоснійше

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордости сказав Гадина забираючи ся до картофлі. Картофля була в лушпині, єі треба було теребити і се розгнівало єго

— Гапонько, матінко! — промовив він сердечно, обертаючи ся до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в єго тон.

— Дай тобі боже щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерти шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповідю на се побожне бажанє.

— Ах ти чортівське племя! — скрикнула Гапка, — та за щож ти мені так тяженько клинеш?

— Тяженько? Я хотів як наиделікатнійше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрюе, ти! — напустила ся на него Гапка, замахуючись здоровенною варишкою. — Адже як тебе зайду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? а сам ти що нині весь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало би тебе по під серце та по печінках, ти худобо погана! А дивіть на него!

Ледво не ледво вдало ся Деменюкови втишити Гапку хоч на стілько, що вона тілько по тихо в закутці бурчала та вичитувала Гадині безконечні наремейи. А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміяв ся, жартував з пані Олимпи, моргав до Параски, штуркав під пасича, троха тумаговатого хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою і загалом був дуже веселім настрою у духа. А коли скін-

чив ся обід, він виходячи вщипнув Параску в рамя і моргнув на неі значучо, а вийшовши на подвіре скрутив ся сюди-туди і коли всі розійшли ся, він шмигнув до возівні. За хвилю крадучись прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудесно, чудесно! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, говори!

— Знаєш, я підслухав розмову староі відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварили ся на забій!

— Ну! Що ти мовиш?

— Аж міні самому страшно було. Так і думалось, що вона кине ся на него і задусить єго на місці.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їім пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоби записав усі гроші на панича То ваш син — каже. А він ні тай ні! Потому панич прийіхав, знов у двох почали на него налягати, аж старий розлютив ся і так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрафив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацікавлена питала Параска.

— Затяв ся старий. Усе одно товче: не запишу, бог би мене покарав. Хлопам роздам.

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеви ні тай ні.

— Ну, а стара шо?

— А стара як та ворона все своє: Отже ж не запишеш нікому, тілько нам! Отже наші будуть ті гроші!

— Що ти мовиш? — скрикнула Гапка, бючи ся об поли руками.

— Що чуєш.

— Щож вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добру хвилю самі без попа розмовляли тихійше, так що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певна річ Ота стара відьма до всего спосібна. Та вже я буду єі добре пильнувати

— Пильнуй, пильнуй, може з того щось доброго і для нас вийде! — сказала Параска і незначно, мов миш діркою вишмигнула з возівні Гадина тілько що простяг руку, щоб єі обняти, та єі вже не було.

— Параско! — кликнув він стиха в слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний сам на себе і на неі Гадина хвильку постояв, подумав, а далі поліз на підрю і прогорнувши собі в сіні вигідне леговище ляг спати.

Тимчасом Адась вийіхавши від матері погнав долі селом туди, куди не довго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще троха млоіла єго, мов оскомина на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражінє. Була се плитка, лехкомисна і на скрізь змислова натура, у котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чутя перемагали думку. Дбати про далеке будуще, укладати якісь хитрі пляни не було єго ділом; він ловив момент не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Житє було для него тілько сумою змислових роскошів, тож польованє на ті роскоші було цілим змістом єго змагань і заходів.

Порівнавши ся з обійстєм коваля Гердера він почав йіхати помалійше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвірю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвав ся, ніхто не виглянув на те лускане. Троха маркотний Адась пойіхав дальше. Перед ним розкрило ся широке, безбережне поле і єго очи побігли по тім полю мов бистрі шуліки шукаючи за добичею. Он там серед високого жита що се таке мріє-похитуєсь червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні мабуть! Воно повзе, рушаєсь межею, пробирає ся наперед до дороги. Адась повеселійшав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі чуючи запах знайомих піль і близькість стайні форкаючи помчали ся стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дівоча голова заквітчана та прибрана червоними та зеленими лентами. З під тих квіток і лент роздає ся дзвінкий дівочий голос, ллє ся пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

Била мене моя мати в четвер по вечери,
Щоби я ся не дивила в очи паничеви.
Ой бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,
А я вийду на вулицю: Паничу мій любий!

Адась зупинив повозку супротив тої межі, по котрій ішла дівчина і скрикнув радісно:

— Се ти, Маланко?

— Ні, — відгукнула Маланка і раптом потонула з головою у високім житі. Добру хвилю єі не було видно, тілько чути було шелест жита, видно було, як воно розхиляло ся і хитало ся там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з поміж збіжя, легко мов серна перескочила через рів придорожний і так же легко вискочила на повозку. Адась сидів на переді і сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила єго з заду руками за шию і покривала єго лице, чоло, очи і волосє безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адась, держачи в одній руці віжки а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи єго цілувати. — Я так і знала, що ти сам йіхатимеш, надіялась тебе!

— Ийдь зо мною на фільварок! — мовив Адась, обнимаючи єі одною рукою і цілуючи єі горячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла і додала: — Але хіба тілько на коротку хвильку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи богато.

— Е, плюнь на роботу! Дадуть собі ради і без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько заказав остро, щоб я з тобою не видала ся, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене упоминав.

— Ого! — скрикнув Адась.

— Ну, та я пустила єму тумана в очи, сказала, що про тебе й не думаю ані ти про мене. Та про те коваль і єго син готові зараз похопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Ганки, тої що в дворі.

— Не бій ся, не похоплять ся!

Вони йїхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на полеву дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тілько дозріваючі збіжя шуміли і хвилювались у легкім вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітре медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка і легко, ледви чутно віскочила з повозки. — Далі я не пойіду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? покинути мене? — сумно, мягко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай Маласю! Іди отсею межею, війди в сад, там є діра в плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки і там зажди на мене. Я тілько хвилечку, тілько коні наміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бій ся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі до дому.

Надія — провести спокійно кілька хвиль разом з улюбленим паничем, обідати з ним, наговорити ся з ним до сита була дуже понадлива для Маланки і по короткім вагованю вона пристала. Не кажучи й слова більше вона шмигнула в збіже і щезла в ньому, а панич весело підсвистуючи, пойіхав до фільварку.

(Далі буде.)

Ів. Франко.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТИ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Отся впорядкована королівська адміністрація мусіла дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала єі розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церков з погляду на свій устрій, на своє суспільне становище і свій настрій геть неподібна була до церкви перших часів християнства, хоча признаки єі й розвились логічно з тих зародів, які істнували вже в часах апостолів. Можна сказати, що середньовічна християнська церков, з єі єрархією і богацтвами віддалилась від новозавітного характеру а наблизилась до старозавітного. Такій переміні основного характеру відповідала й переміна політичних думок у тій церкві. Бажаючи по давньому бути підготованєм царства небесного церков зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодай займати в нім упрівілейоване, виключне положенє, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною від усяких обовязків супроти держави, від усякоі одвічальности перед нею, а при тім задержати своі богацтва, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, відступленою посідачеви в заміну за обовязок служби, особливо військовоі А церковні маєтности, побільшуючись де далі тим більше через даровизни за спасеніє душі даруючих і не роздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того, що в деяких краях зах. Европи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт між церквою і державою був неминучий. Конфлікт сей вибух в XI. в. поперед усего в Німеччині, де задля виборного характеру і міжнародного значіня цісарства, голови держави, цісарь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямійше один проти другого. Та він проявив ся і у всіх других краях католицькоі Европи.

Сей конфлікт примусив представителів церкви висказати ясно своє розуміне о світській власти і єі відносинах до духовноі. Розуміне те показалось досить далеким від апостольського а досить близьким до по-

глядів старозавітних пророків Біблійний теократичний лібералізм щоб не сказати навіть ураз із Ренаном, анархізм, ожив опять і го в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII до Германа, епіскопа Метцу, писаним в часі боротьби папи з цісарем Генріхом IV. в р. 1081 *) Власні слова сего листу ощадять нам богато пояснень що до участи клерикалізму в виробці ліберальних політичних ідей в середніх віках.

Папа хоче вияснити епіскопам, за що виклято цісаря з церкви і покликає ся на приміри з історії пап і цісарів Візанти, на слова Ісуса Христа до апостола Сімона Петра: „Ти камінь, на котрім побудую церков свою,“ на слова ап. Павла „Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і ангелів“ (I Кор VI 3) і так пише далі

„Так само і св папа Григорій († 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посміють нарушити постанови апостольського престола Ось як писав він до Сенатора „Коли який небудь король, священник, суддя або світський достойник, знаючи отсю нашу постанову, посміє поступати против неї, то нехай буде позбавлений свого уряду і свого достоінства“ Тай чиж може достоінство винайдене світськими людьми незнаючими бога, не підлягати достоінству вставовленому волею всемогучого бога для слави божої і дарованому світови божим милосердєм? Ми віримо, що спаситель наш єсть бог і чоловік і рівночасно найвисший первосвященник і голова всіх священників, що сидить по правій руці бога вітця і причинює ся за нами Ми знаємо також, що він згордував царством сего світа через те що сила сего віку горда, і вибрав хрестове первосвятительство. Хто не знає, що королі і князі почались і походять від тих, що не знали нічого про бога, але гордощами, розбоями, хитрістю, вбійствами, одним словом усілякими проступками здобували собі власть від князя сего світа, т є від діявола, щоби з сліпою пристрастю і нестерпною неправдою панувати над подібними до себе Колиж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна їх порівняти, як не з тим, хто голова проступків, з діяволом, котрий спокушував найвисшого первосвятителя, голову всіх епіскопів, сина найвисшого, мовлячи „Дам тобі всі царства сего світа, коли впадеш і поклониш ся мині“?

. . . . . .

*) Лист сей дійшов до нас в книзі Брунона Магдебурського о війні против Генріха IV (Bruno clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico, в Перцових Monumenta Germaniae historica V, 327—381, німецький переклад в Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, 21, російський у Стасюлевича, Исторія среднихъ вѣковъ II)

„В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: „Епіскопська честь і високість, брати мої, висша над усяке порівнанє. Коли ти покладеш побіч епіскопства блиск королівськоі власти і діадем князів, то побачиш, що царська власть низша від олова в порівнаню з блиском золота. Аджеж бачите, що королі і князі кланяють ся лицем до ніг священників і цілують йіх руки, надіючись виєднати йіх молитвами опіку всевишнього.“

„Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають заклинателеви, коли єго ставлять духовним провідником для вигнаня злих духів. Ся власть геть висша від усякоі світськоі власти. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своіх ділах страху божого, підпадають власти злих духів і находять ся у них в невольницькій залежности. Не хотячи кермуватись духом божеськоі любови, яким кермують ся благочестиві священники, щоби направляти свою власть на славу божу і спасеніє людей, князі приймають власть тілько на те, щоб проявити нестерпні гордощі і служити своім пристрастям.

„Кождий християнський король, приближаючи ся до кінця житя, з слезами просить священника о поміч, щоби не попасти в пекольну темницю, щоби з пітьми дійти до світла і вільним від пут гріха явити ся на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерти для спасенія душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або цісарь може своєю властю вирвати християнина з під власти діявола через тайну хрещеня, поставити єго між дітьми божими і скріпити єго духовні сили через тайну миропомазаня? Хто з них може своім словом доконувати найважнійшу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров господню? Або кому з них дана власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть священника.

„У кого є хоч троха здорового розуму і деякі відомости, той не може сумнівати ся про те, що гідність священників висша від королівськоі. Коли ж королі за свої гріхи відповідають перед священниками, то хтож має більше права судити йіх, як не папа римський? Коротко мовлячи, кождий добрий християнин має далеко більше права до королівського тітулу ніж лихі князі. Бо християнин шукає слави божоі і має над самим собою тверду власть, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдники своіх ближніх. Християнин є член тіла Хри-

стового, правдивого царя, а вони члени діявола. Христіянин панує над самим собою, щоби потім вічно панувати з царем царів, а вони з усею своєю властю на віки вічні підуть мучити ся разом з князем тьми, котрий є царем над усіми синами непослуху.

„Маючи обовязок обертати ся з словом упімненя до кождого, відповідно до єго гідности і становища, ми стараємось також уоружити й королів, цісарів і всіх пануючих збруєю покори, щоб вони нею втишували бурхаючі хвилі і рвучі потоки гордощів. Бо ж ми знаємо, що дочасна слава і світська власть особливо успособлюють до зарозумілости, так що наділені властю звичайно гордують покірною мудрістю, гонять ся за власною славою дбаючи про пановане над ближніми. Тому то для королів і цісарів дуже користно, щоб йіх серце, завсігди готове пишати ся великими ділами і впивати ся власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне сего йім і треба найбільше бояти ся, що справляє йім роскіш. Таким робом вони могли би зрозуміти, яка небезпечна і страшна йіх королівська або цісарська гідність і що дуже небогато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасеніє і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з поміж них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже многі люде низького стану. Від початку світа до наших днів не найдемо в гідних віри писанях навіть сімох цісарів або королів, котрих житє відзначалось би такою набожністю і такою силою чудес, як житє многих других, що відрекли ся від сего світа; хоча ми радо віримо, що більша часть йіх одержала спасеніє у всемогущого бога по єго милосердю. Не буду порівнювати йіх з апостолами і мучениками, але спитаю, котрий цісарь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий цісарь або король воскрешав мертвих, очищував прокажених, робив сліпих видющими?

„От тому то королі і всі пануючі тим більше повинні бояти ся геєнни, чим більше вони тут, на землі, мають прівілегій перед своїми ближніми для власної роскоші. „*Сильних людей сильно будуть мучити*“ говорить св. письмо. Чим більше людей йім підлягає, тим більший рахунок вони повинні віддати господеви. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то якже тяжка ся задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церков вимагає строгої покути за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своїх честолюбних цілей? Вони, правда, говорять: „Наша вина!“ але в душі радують ся розливом крови, доконаним для піддержаня того, що вони називають своєю

честю, і не роблять нічогісінько, щоб запобігти такому нещастю, посилаючи своіх ближніх як найспокійнійше в огняну геенну.

„О як би ті, котрих свята церков по зрілій розвазі покликає на цісарство або королівство, не для марноі слави, а для спасенія многих людей, слухались церкви і завсігди пильнували, щоб не сповнилось на них те, що мовить св. Григорій у згаданім уже пастирськім постанію: „До впавшого ангела подібний стаєсь чоловік, коли думає, що надто важна річ бути подібним до бога. Так покірно-мудрого Саула високість власти довела до зарозумілоі гордости. За-для своєі покори він був покликаний, а за гордість був скинений, як свідчить сам господь, мовлячи: „Чиж не справедливо те, що коли ти був малий у своіх очах, тебе поставлено головою племен Ізраільських і Вічний чиж не помазав тебе на царя Ізраіля?“ (I. Царств XV, 17). А троха далі: „Дивним способом він був великим у бога, коли видавав ся малим для себе самого; але скоро сам себе почав уважати великим, то зробив ся малим перед господем.“

„Коли б земні царі були проняті покорою, коли б у своіх серцях завсігди мали любов до бога і ближніх а врешті коли би завсігди оглядались на милосердє того, котрий сказав: „Навчітесь від мене: я тихий і покірний серцем“ (Мат. II, 23)! Держачись сеі науки, з цілою покорою вони з сего невольницького і швидко минущого царства перейшли б у царство правдивоі свободи і вічности.“

В сих словах папи бачимо часто релігійного ентузіаста, котрий не прикладає ніякоі стійности до світськоі суспільности і до всіх єі форм і не плакав би, як би вона зовсім розсипалась на атоми. Але й тверезійші католики, вчені схолясти, що писали в середніх віках трактати о кермованю державою, піддержували саму суть ідей виложених в листі Григорія VII. о відносинах між світською і духовною властю. Згадаємо тілько знаменитого католицького енціклопедіста XIII в Тому з Аквіну, автора книги Summa Theologiae і трактата про закони (De legibus), а також автора книги про кермованє пануючими (De regimine principum), котроі авторство деякі приписують також Томі з Аквіну. Ті католицькі політіки хочуть оминути апостольські реченя про божеське походженє всякоі власти і про обовязок християнина слухатись єі. Бог— мовить Тома — встановив тілько власть загалом, а форма власти походить від людей. І він вертає ся до классичних поглядів о тім, що перше жерело власти державноі лежить в масі народа (multitudo) і малює близький до поглядів Полібія і Ціцерона ідеал правліня, котре б містило в собі разом елементи монархіі, арістократіі і демократіі, хоча

згоджуєть ся, як і многі классичні теоретіки, на те, що найлїпше правлїнє було би правлїнє доброго монарха. В усякім разі лихих царів, тіранів Тома позволяє скидати „Не царство істнує для царя, але царь для царства“ (regnum non est propter regem, sed rex propter regnum). Тіранське правлїнє є несправедливе, бо змагає не до загального добра, а до добра того, хто править, от тим то скинене сего правлїня по суті діла не є ніяким бунтом. Радше тіран заслугує на назву бунтівника“ — говорить св. Тома в своїй Summa Theologiae. В коментаріях до Політіки Арістотеля він робить навіть обовязковим повстанє против тірана: „против тірапства (virtuali) піднімають повстанє зовсім справедливо і грішили б, як би не повстали“. Розуміє ся по поглядам св. Томи і єго школи царь, що супротивляє ся власти церковній, є очевидний тіран, і церков має незаперечене право скидати виклятих нею царів. На закид, котрий виринає в умі при згадці о перших віках християнства і котрий в своїм часі підносила католицька королева Марія Стюарт против біблійно-республіканських теорій Нокса (Knox): чомуж то церков не скидала навіть такого Юліяна Апостату, св. Тома відповідає зовсім простодушно: „бо церков тоді ще була ва слаба“ *).

Як же далеко ми тепер від апостолів Петра і Павла! Подібне клерикальне народовольство ми здиблемо ще в XVI—XVII вв. в писанях протестантських пурітан, а також у єзуїтів і проповідників католицькоі ліґи у Франції, котрі покликуючись на старозавітні біблійні приклади проповідували прінціпи народовладства і тірановбійства. Всі такі теорії, починаючи від ідей папи Григорія VII. а кінчачи думками пурітанця Нокса, тим головно ріжнять ся від правдивого політичного лібералізму, що на першім пляні ставлять інтереси церкви, а не народа яко горожанськоі суспільности. От тим то вони доходять до народновольських, республіканських думок тілько тоді, коли в імя церковних або релігійних інтересів стають до боротьби з пануючими, а на ділі вони більше прихильні монархії послушній представителям церкви, більше ніж якій небудь іншій політичній формі. Се дуже добре показало ся в тім, як папи, що бороли ся з королями Англії за прівілеі церкви, виклинали йіх і оголошували позбавленими власти в разі, коли ті не хотіли йім покоряти ся, обставали за королями, коли ті піддавали ся йім, коли тимчасом піддані добивали ся від тих королів конституційних прав. Тим власне й щасливий був історичний розвій Англії, що и ни

*) Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la moral, I, 381—415.

ідеі клерикального лібералізму вложили ся в рямки ідей о загальних політичних правах, що кращі представники еі духовенства в XIII. в. зрозуміли, що вони вбережуть найліпше і те, що тоді називало ся свободою церкви, тілько в такім разі, коли ставши дружно зі світськими верствами, котрі також терпіли під гнетом королівського деспотізму, здобудуть певні загальні, чисто політичні вольности. Сю щасливу, характерно-англійську еволюцію думок ми можемо слідити, придивляючи ся конфліктам між архієпископами-примасами Англіі від Анзельма, що боров ся з Вільямом II., до Лангтона, що боров ся з Джоном.

Ми не будемо оповідати подрібно історію тих конфліктів, бо і без того ми занадто відбігли, хоч більше на вид ніж на самім ділі, від історіі англійських хартій вільности. Ми скажемо про сю справу лише стілько, кілько конче потрібно для зрозуміня того, в якій мірі боротьба між королями і церквою причинила ся в середновічній Англіі до виробленя політичноі вільности а спеціально вплинула на одержане від короля Джона знаменитоі „хартіі вільностів“ 1215 р. — факту першорядноі, всесвітньоі важности, в котрім може найголовнійшу ролю відіграв архієпископ Лангтон, представник характерноі англійськоі форми клерикального лібералізму.

Конфлікти між духовенством і Вільямом II. походили не так із прінціпіальних причин, як радше із захланности на пів дикого короля, котрий користував ся кождою нагодою, а особливо ваканціями в гідностях епископів і аббатів, щоб захоплювати церковні маєтки і черпати з них доходи, доки не буде назначений ним наслідник, а тимчасом сам відволікав те назначене. Коли короля притисла хороба, він умилостивляв гнів божий уступками духовенству, писав навіть покаянні маніфести, в котрих обіцював церкві і всім підданим „повернути добрі, святі закони золотого віку короля Едварда“; але виздоровівши поступав знов по старому і позволяв собі навіть такі слова: „Слухай ти, епіскопе! Клену ся на святу ікону луккську, пан біг не дістане від мене нічого доброго за все те лихо, що він мині наробив!“ Такий король вповні оправдував ту думку, яку висказував про світських пануючих сучасний єму папа Григорій VII. Вільям скористав із обставини, що боротьба між Генріхом IV. і Григорієм VII. довела до істнованя в церкві римській двох пап — одного з клерикальноі партіі (Григорій VII., Віктор III. і Урбан II.), а другого встановленого цісарем в р. 1080 (Клімент III.), щоб не признавати ані одного з них і відпекати ся від сповненя наказів Григорія VII. о тім, щоб епископи не приймали номінаціі і потвердженя (інвестітури) від світськоі власти, а тілько від папи. Чотири

роки по смерти Ланфранка (1089) Вільям II. не назначував архієпіскопа прімаса, так що в кінці духовні і світські вельможі на звичайнім зїїзді на Різдво обернулись до него з орігінальною просьбою, котра показує, як слаба ще була в ту пору у них свідомість їїх прав і який сильний був страх перед королем. Вони просили короля о дозвіл відправляти по всіх церквах Англії молитви об тім, щоб бог наповнив короля своєю любвою і щоби церков піднялась із свого пониженя через постанову над нею гідного архипастиря!

Король був злий за сю просьбу, та про те пристав на неі, але все таки не назначував архієпіскопа в Кентербері. Аж підчас одного пароксізму побожности Вільям іменував архієпіскопом-прімасом благочестивого і вченого Анзельма, родовитого Італіянця і аббата св. Бека так само, як і Ланфранк. Сам кандідат не ждавши такоі почести, здивував ся і нерадо приняв еі. Анзельм забажав між іншим відновити легальні відносини між англійською церквою і папою Урбаном II., котрого признав був уже перед тим, і розвязати в клерикальнім дусі питанє о назначуваню епіскопів, хоча деякі з них, заплативши королеви гроші за своє назначенє, властиво підпадали під папську клятву на сімоніяків. Королеви не сподобались наміри і вчинки Анзельма і навіть папа Урбан бояв ся роздразнювати против себе короля англійського і утруднювати тим своє положенє. Папа прислав для Анзельма архієрейську одіж, палліум, на руки короля, але Анзельм не хотів еі приняти; тоді папський післанець поклав палліум на церковнім престолі і відси Анзельм усяв єго сам. По довгих відволоках король згодив ся пустити Анзельма до Риму, але зараз по єго вийїзді загарбав єго маєтности (1079). Анзельм лишив ся на континенті, жив по манастирях то в Франції то в Італії. Конфлікт зробив ся хронічним, заострюючись від часу до часу більшими грабівництвами короля на духовних маєтностях у Англії і трівав аж до смерти Вільяма II. В р. 1099 собор у Римі заняв ся справами англійськоі церкви і встановив анатему на світських людей, котрі позволять собі давати інвестітуру церковним правителям, а також на тих духовних, котрі приймуть таку інвестітуру і зроблять ся вассалами світських людей. Сею постановою проклято й Вільяма II. і назначених нам епіскопів. Але папа не зважував ся ознаймити се прямо королеви і сам Анзельм на колінах просив собор не кидати анатему на Вільяма. Швидко після сего вмер папа Урбан, а далі й Вільям II.*)

*) Смерть Вільяма була загадкова. Д. 2. авг. 1100 р. він виїхав на лови. В лісі дружина якось розійшлась, а по якімось часі найшли короля

Анзельм повернув до Англії, та тут єму довело ся прикладати постанову римського собору о інвестітурі, котра постанова зовсім увільнювала духовенство і єго маєтки від усякої підляглости під власть державну. Ані король ані найвисші достойники королівські не хотіли згодитись на таку уступку, бо, як говорив королівський юстіціарій, половина земель у цілім королівстві перейшла зовсім від короля в руки духовенства. Навіть значна часть духовенства не бажала острого конфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Пасхаліс також бояв ся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, діло було влагоджене угодою. Король, котрий перед тим уже звернув був захоплені єго братом, а по части й ним самим церковні маєтности, згодив ся на те, що зрік ся форм інвестітури епіскопів і аббатів, т. є. врученя їм перстеня і жезла, але епіскопи і аббати все таки мусіли складати королеви присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправи моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено заказ женитьби духовних, осуджено пянство і т. і хиби духовних, содомію дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на сей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей Сварка за інвестітуру також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I. без ущербу для авторітету державної власти.

Жерелом дальших прінціціальних конфліктів між державними інстітуціями і духовенством були судебні прівілейї і претензії духовенства. Ті судебні прівілейї духовенства починаючи від Константина Вел. мало по малу збільшувались; витворились відрубні суди для духовних не тілько в справах спеціально церковної дісціпліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнено з часом і многі світські справи, нпр. спадкові, з такої чудної тепер для нас причини, що спадок має звязок зі смертю, при котрій буває присутний священник. Не хотячи само підлягати світським судам духовенство

мертвого на земли зо стрілою в боці Були підозріня, що єго вбили або прихильники Анзельма, або сторонники братя королівського Генріха, що по нім вступив на престол. Інші говорити, що король схиливши ся, несподівано впав із коня на стрілу Ніхто не зацікавив ся вислідити сю справу, бо всі не любили Вільяма (Власне через те, що причина єго смерти лишилась не вияснена, ми й не ввели єї в рахунок, коли говорили про насильні перевороти в наслідуваню престола в Англії) Зрештою всі толкували смерть Вільяма як кару божу за єго гріхи, а один епіскоп прямо таки розповідав, що бачив на власні очи, як чорт в виді цапа ніс душу Вільяма до пекла.

рівночасно не тілько судило світських людей за проступки против віри і навіть против моральности, але жадало, щоб церковна клятва кинена ним на світського чоловіка була рівнозначуча з позбавленєм виклятого також усіх горожанських прав. Фальшиві Декреталіі так названі Ізідорівські (Псевдо-Ізідорівські) розширили і сістемізували ті прівілейі і претензіі духовенства. Папа напирав на йіх виповнюванє в противенстві до правних обичайів ріжних крайів. Вільям I. бажаючи мати підмогу пап і духовенства значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила прівілейі і претензіі духовенства, а за часів Генріха II., котрий сам і єго правники дбали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судебних інституціях, мусіло прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упрівілейоване положенє духовенства викликало вопіюші надужитя. Зараз в перших роках панованя Генріха II. виявилось більше як 100 тяжких злочинств поповнених духовними особами, в тім числі і вбійств, що лишали ся безкарні з боку судів або були карані пустою в очах світськоі суспільности карою заборони богослуженя на короткий час.

Генріх II. і єго правники надіялись дійти до згоди з епіскопами що до сего питаня при помочи між інчим і ново вибраного архіепіскопа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архіепіскопом 1162—1170), котрого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своіх рахунках, бо Бекет, ставши із світського висшого урядника архіепіскопом, почув ся до обовязку боронити всіх прівілейів духовного стану. Швидко по введеню в новий уряд Бекет запізвав перед свій суд одного священника обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив єго всего на 2-літнє усуненє від богослуженя. Та все таки згадки Бекета про єго світське урядованє відбирали мабуть у него певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовість піддати ся домаганям короля.

З боку короля поставлене було епіскопам питанє в дуже неозначеній формі: чи згоджують ся вони підчиняти ся добрим старим обичаям? На се більша часть епіскопів відповідала ні се ні те, що, мовляв, вони згоджують ся хоронити старі обичайі, але з захованєм прав йіх стану і церкви (salvo ordine suo et jure ecclesiae). В королівськім питаню крило ся по части також бажанє, щоб ті „добрі старі обичайі“ значили обичайі саксонських часів, коли то й духовенство судило ся на спільних судах, але суди ті були земськими збора-

ми, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Тепер корона встановивши суди зовсім залежні від неі, хотіла очевидно чогось нового і по формі і по сути. Бекет мусів се розуміти ліпше, ніж хто небудь другий і як бувший королівський правник мусів у глубині душі признавати жаданя короля справедливими, бодай по части. От тим то він обіцяв королеви підчинити ся старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудив ся клерикал, котрий говорив: „не подоба світським судити духовних“ — і почав просити папу, щоби звільнив єго від обіцянки даноі королеви. Тимчасом королівські правники випрацювали проєкт із 16 постанов (Constitutiones), котрі й предложено в р. 1164 зїздови магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони й називають ся Кларендонськими постановами. Постанови ті здорово ограничували упрівілейоване положенє духовних. Перший пункт віддавав рішенє спорних питань о підсудности духовних — прямо королівському судови. Третій пункт обовязував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде се потрібним, передасть йіх судови церковному, а коли духовний буде обвинувачений або сам признає ся до поповненого злочинства, то церков не повинна давати єму захисту. Сема постанова позбавлювала духовних права кидати клятву церковну на королівського вассала без попереднього розсліду справи королем або єго намістником. Четверта постанова стіснювала безпосередні зносини духовних з папою забороняючи кому б там не було вийіжджати з Англіі без дозволу короля. Осьма постанова заборонювала перенесенє апеляціі дальше по за архієпископа, т. є. до папи, без дозволу короля. Дванадцята постанова приписувала, що в часі ваканціі архієпископства, епіскопства і аббатства доходи з них ідуть для короля аж до нового вибору, котрий доконує ся в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеви на вірність за всі світські користі сполучені з єго гідністю.

Ті постанови, розуміє ся, були одобрені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити против них, і Бекет, хоча й заявив, що не досить добре знає старі обичайі, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печать до постанов, коли єму предложено йіх копію. Аж по скінченю збору архієпіскоп почав явно висказувати жаль із за своєі уступчивости, повідомив о всім папу і наложив на себе 40-дневу покуту. Папа осудив

кларендонські постанови і звільнив архієпіскопа від даного на них призволу.

Дальші подробиці сего конфлікту відвели би нас від головного предмету. Пригадаємо тілько, що Бекет, обвинувачений королем між інчим і за провини поповнені ще давнійше на канцлерськім уряді, втік на континент, потім згодив ся було помирати ся з королем і вернутись до Англії, але зараз же наложив засуд на тих епіскопів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи прінца наслідника і т. і.

Король, що в ту пору пробував у своїх французьких маєтностях, висказав неосторожні слова: „Чи ж ніхто не увільнить мене від того попа?“ Чотири королівські лицарі вирушили до Англії і вбили прімаса в церкві в Кентербері. Се злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусів уступити папі і заявити, що дає своїм підданим свободу зносити ся з папою і що він готов скасувати постанови противні свободі церкви, коли вони видані за его панованя.

Але ся уступка короля була тілько тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу війшли в житє і таким робом англійські духовні так само як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рямки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли огородити себе від королівського деспотізму, лишалось тілько одно: піднімати питанє про спільні права підданих супроти королів, ввести католицький антіроялізм в рямки загального земського лібералізму. Сей новий політичний настрій духовенства Англії проявив ся виразно під панованєм короля Джона (1199—1216).

При вступленю на престол сего короля знов вибух дінастичний конфлікт: претендентом на престол крім Джона, третього сина Генріха II, був ще Артур, герцоґ бретанський, хлопчина, син другого сина Генріха II., Ґотфріда. По смерти брата, короля Річарда, Джон поквапив ся явити ся в Англії, щоби коронувати ся в Лондоні. Літописець звісний під іменем Матвія Паріса або Парижського оповідає про сю коронацію ось яке: „Коли зібрали ся архієпіскопи, епіскопи, графи і барони і всі другі, що мали бути при коронації, архієпіскоп-прімас ставши посеред усіх сказав: „Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому в царстві на іншій основі, як тілько коли він буде вибраний однодушно цілим царством по призваню милости святого духа (nisi ab universitate regni.. electus) і то вибраний за свою моральну висність, так як Саул, перший помазаний царь, котрого господь поста-

вив над своім народом, хоча він не був ані царський син, ані не походив із царського роду, а також як після него Давид син Єссейів — перший за те, що був хоробрий і спосібний до царськоі гідности, а другий за те, що був святий і покірний. Таким способом, хто перевисшує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на власть і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевисшує всіх, то на его вибір лекше і швидше можна згодити ся. Се ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечного благородного роду, і ми призвавши милість св. духа, вибираємо всі его однодушно зарівно на основі его заслуг, як і его царськоі крови.“

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архіепіскопа Губерта, по що він говорив ті слова, той відповів, що він наперед предвидів і якимось віщуванем був навчений, що сей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англіі і причинить йім богато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повноі свободи поступуваня, він, архіепіскоп і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборови.

Порівнюючи слова англійського прелата зі словами папи Григорія VII. і з біблійними текстами про Саула і Давида ми можемо ясно побачити, як перемінив англійський прелат папські і біблійні ідеі. Папа остаточно глядить зовсім неґативно на світську власть і на царів, біблійні тексти віддають назначуванє царів у руки пророків божих, а архіепіскоп Губерт признає йіх вибір усім народом, розуміє ся, при авторітетнім співуділі духовенства. В словах англійського архіепіскопа ми бачимо таким робом, як прінціпи клерикально-біблійного лібералізму входять складовою частиною в склад лібералізму земського — і в тім йіх велике історичне значінє, а за разом значінє всеі опозиціі англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті прінціпи виражались у бібліі і в пап, клерикальні понятя о правах духовних доводили тілько до новоі відміни деспотізму — духовного, папського; натомісць приведені в звязок з правами земськими ідеі англійських клерикалів стали ся вихідною точкою всенародньоі свободи. Се зовсім вияснилось підчас дальшого пановання короля Джона.

(*Далі буде.*)

М. Драгоманов

Про Румянцівський музей у Москві.

(Далі.)

I. Рукописі і церковні, старопечатні книжки.

Перш, ніж оповідатиму далі, маю дещо сказати про одну Франкову примітку до моєї статті. Він пише: „ніякого Краківского Шестоднева словянська бібліографія не знає". Я, прочитавши це, знов пішов до музея додивитись, і тепер можу завірити ш. Франка, що в Рум музеї є не що інче, як іменно Шестоднев 1491 р., з друкарні Швайпольта Фіоля. Ще повнійший примірник цього Шестоднева знаходить ся в Петербурській Публичній бібліотеці *). Друга увага — про Почайівську книжку: „Басни талмудовы, отъ самыхъ жидовъ узнанныя" (1794 р.). У Франка є видання 1784 р. Можу додати, що, по Ундольському, було ще видання 1772 р.

В р. 1876 Музей придбав величезну коллекцію рукописів відомого славіста проф. В. І. Григоровича († 19 дек. 1876 р.), що він поназбірав 1844--46 р., подорожуючи по Аѳону та словянських краях. Найважніщі тут рукописи сербські та болгарські, та є й руські. Запримітимо: 1) Охрідське Осьмикнижіє (книжки Мусієві Ісуса Навина, Судей, Руѳь) та Царства — полууст. з 1-ої пол вини XVI в; 2) Паремійник болгарського уставного письма XII в., палімпсест; доти не знали списків раніщих од XIII в.; 3) Глаголицьке Четвероєвангеліє з XI в. с кирилицькими додатками XII—XIII в.; 4) Єванґелія-апракос, болг. полууст. XII в., Терновськоі рецензії; важні тут орнаменти (про йіх вплив на староруське скуство писав Буслаєв · „Критическ. Обозрѣніе" 1879); 5) Охрідський Апостол апракос з XII в., правопись плутана кирилицька і глаголицька; 6) „Сліпченський" пергаменовий Апостол, болг. полууст XII в., мальовані заголовні літери зложено з гадючих голов, птахів та перекручених ремінців; 7) Багато збірників XV—XVI в., де є сербські та болг. проповіди, житія святих (прологи) і т. і.; 8) Сербський Законник (Матвія Властаря) — полууст. XVI в (1477); 9) Законник Стефана Душана — полууст. XV в., на бомбіціні; 10) Багато цікавих требників з XII в. і далі; 11) Ірмологій на крюкових нотах, руського полууст. письма XII XIII в., знайдений на горищі Хіландарськоі трапези; в правописі чергують ся „ч" і „ц"; 12) Кол-

---

*) Сьвіє твердженє опер я на дуже совіснім і повнім бібліографічнім досліді І. Каратаєва „Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кириловскими буквами" (Петербург 1883, т. І., стор 1—12. Каратаєв знає тілько ось яких пять видань Фіоля: Осмогласникъ, Часословець, Псалтырь съ Возслѣдованіемъ, Тріодь постная и Тріодь цвѣтная. З них Каратаєв бачив тілько 4, і то 2 (обі Тріоді) без заголовних листів. Про Шестоднев він нічого не згадує. І. Ф.

лекція молдавських грамат (словянськ. і румунськ.) 1392—1622 р; 13) Збірка апокріфів проти латинян (видано Поповим та Павловим 1875 і 1878); 14) Уривки з „Стефаніта і Іхнілата“ — полууст. XIII—XIV в., найстарший список словянського перекладу цієї збірки; 15) Румунський хронограф з 1620 р., найстарший між світськими памятниками румунськоі словесности (як каже Точелеску). Збірка старопечатних словянських книжок, що теж прийшла по Григоровичеві, містить у собі багато таких, які в бібліографіі були діги невідомі; між інчим тут є також новіщі львівські виданя церковноі печати, котрі в Россіі становлять бібліографічну рідкість Між Григоровичевими паперами цікаві: 1) Записки з подорожі по европейській Туреччині 1844—46 рр., де є місця, котрі не увійшли в друковане видане (характеристика афонських, болгарських і др. церковників); 2) матеріали до словяно-рос. словаря; 3) бібліографічні праці.

1877 р. Музей одержав 70 рукописів з Олонецькоі семінаріі, але южноруських там нема. За те звідти дано чимало южноруських печатних книг кінця XVIII віку 1878 р. оддано до Музею дублети Ярославського архієрейського дому (переважно з Московськоі друкарні до 1717 р.) та з Архангельськоі семінаріі, де є Київський часловець 1617 р. — перша книжка Києво-Печерськоі друкарні. З рукописів та книжок А. Ѳ. Вельтмана важніщі: 1) копіі з грецьких рукописів; 2) Мих. Козачинського: „Философія Аристотелева, объ истинномъ благородствѣ и о генеалогіі гр. Разумовскихъ“, по руськи, польськи и латинськи, Львів 1745 року — „Общество любителеи древней письменности“ поприсилало своі дорогоцінні виданя (фотолітографіі). З других прибутків 1877—1878 р. тра згадати рукописи: 1) „Архангельський“ список Євангеліі апракос 1092 р., що викликав таку широку літературу в кінці 70-х років; Дювернуа каже що основа тексту — не кирилівська рецензія, а глаголицька, яка репрезентуєть ся Ассеманієвою Євангелією; 2) Житіє Нифонта Костанцького і Хведора Студіта, руського уставного письма XII в на пергамені; 3) Гр. Сковороди: Алфавітъ, или Букварь міра — список 1802 р., 4) Вѣдомости о сборѣ доходовъ съ Малороссіи, представленныя въ Малороссійскую коллегію 1727 г. Між церковнопечатними книжками, що по троху придбано 1878 р., цікавіщі: 1) Євангелія, друкована з наказу Угроволоського воєводи Басараби єромонахом Макарієм, мабуть, у Терговищі 1512 р., — це найперша друкована словянська євангелія; Макарій, з роду Чорногорець, недавно перед тим був заснував другу по Краківській словянську друкарню в Цетині, де 1494—1495 року видрукував Октоіх і Слідувану Псалтир; 2) Острозька біблія 1581 р.

По смерти А. Н. Попова (1881 р. 30 мая) Музей придбав єго бібліотеку рукописів, дорогоцінну, бо сістематічну. Цей славнозвісний россійський вчений був великий знавець рукописів тай не купував першого ліпшого. Усіх примірників тутечки є 185; поміж ними 50 стосують ся до історіі та літератури, 100 — до історіі церковноі, 20 до росколу; більше, ніж третину коллекціі становлять збірники, всі

цікаві на змісі. Для нас вагу мають: 1) Хронограф писаний коло 1597 р. на Вкраіні, з ознаками українськоі мови (од Александріі до завоювання Константинополя); 2) другий южноруський хронограф XVII в.; 3) Хроніка Мартина Більського, західно-руськоі скорописі XVIII в.; 4) „О четырехъ концахъ остатнихъ живота людскаго“ южноруський переклад XVII в з додатком „Пасыи албо гисторіи о муцѣхъ Господа нашего“; 5) Рожнецъ духовный, Увѣтецъ духовный і Слово Стефана Яворскаго о призываніи святыхъ“ — проти протестантів („Увітець“ доти був невідомий у літературі); 6) Збірки житій святих, українська скоропись XVII в. Між 1879—1881 р. прийшли до Музею рукописи, які були в бібліотеці дуже відомого фальшівника манускриптів А. Сулакадзева (в початку с в.). Тут є: 1) Збірка казань та моральних оповідань на словянській і білоруській мові, полууст. XVI в; 2) Реєстр і описи (з цітатами) рукописів літописного змісту котрі повисилано 1778—1791 р. до Петерб. Сіноду з усяких церковних та манастирських бібліотек, дуже важний матеріал для бібліографіі руських літописів в загалі, а южноруських з осібна; 3) Катифора, Житіє Петра Великаго, українська скоропись XVIII в. 4) Евг. Пассек: О средствахъ для нравственнаго присоединенія западныхъ губерній къ отечеству, писано 1835 р. в Петербурзі, на 340 стор., — має етнографічну вагу; розділ 4-й трактує про „языки и нарѣчія западной Россіи“; 5) Книга Судакъ, скоропись XVIII в, подорож із Украіни в Крим, в кінці додано багацько анекдот та оповідань; 6) Алфавитъ или Букварь міра, Сковородин автограф Од С. А. Іванова дано до Музею рукописну збірку українських народніх пісень, найбільше про Запорожців; тут багато ще недрукованих; записано їіх 1840—1850 рр., на деяких стоіть зазначка: „Доставлена В. В. Пассекомъ“ (число по каталогу 2766). — Того ж таки року прийшли до рукописноі музеєвоі бібліотеки власноручні лекціі Ѳ. І. Бустаєва та папери А Ѳ Вельтмана; між остатніми є листи О. Бодяньського, П Ріґельмана, І Срезневського, вірші А. Чужбінського; ще ж тут є чимало Вельтманових праць по славістиці, віде не друкованих — Од поодиноких осіб поприходили: 1) Словар Памви Беринди, скоропись XVII в., з одмінами проти печатного виданя; 2) Лѣтописецъ Димитрія Ростовскаго, з XVIII в з додатком на кінці: „Книга Флоресъ дарованіямъ и злобамъ, переведена зъ Влоскаго языка на Волоскій албо Богданьскій черезъ Германа Волошина, а потомъ зъ Волоскаго на словеньскій, року 1592, чрезъ Веніамина іеромонаха Русина“; це збірка подібна до „Пчелы“; на двох остатніх аркушах — приміти, замови і т и. — писані вкраінською мовою (ч. 2748).

З церковнопечатних книжок, які Музей здобув між 1879—1882 рр, варто згадати ось які: 1) Акахвісти, канони та часловець із Слідованоі псалтирі, виданоі Фр. Скоріною в Вільні 1525 р.; 2) „Псаломница“ Вильно 1596; 3) „Брашно духовное“ (слідувана псалтир) з Кутеінського манастиря 1637 р. (?); 4) Тріодь пісна, Терговище 1649 р.; 5) Служебник, Чернигів 1697 р.; 6) Сказаніе о Юліаніи Ольшанской, Київ 1700 р.; 7) Молитвослов повседневний, Київ 1700 р; 8) Часловець, Букарешт 1703 р.; 9) Псалтир, Бузео 1703 р; 10) Ме-

трика або реєстръ для порядку церкви святой, Львів 1687 р. з друкарні Шумлянського, дуже рідка річ, важна через ті акти, які в ній містять ся *); 11) Молитвы, з образками святих, Рим 1651 р.; 12) Выкладъ о церкви, Київ 1668 р; 13) Понтификалъ, си есть служебникъ святительскій, содержащій въ себѣ по чину восточныя церкви литургію, Супрасль 1716 р.; 14) Слово о святомъ между западною и восточною церковію единеніи еписк. Мих. Ман. Олшавскаго, Почаів 1769 р.; (по словянськи і латинськи).

Між 1883—85 рр. інтересніщі рукописні придбання ось які: а) Китайська бібліотека К. А. Скачкова, де знаходить ся безліч цікавих (рукописних) праць що до Китая і переклади з китайськоі мови на россійську всяких важних творів; все те лежить собі в рукописах, ніде не друкуєть ся, дарма, що деякі з переложених творів ще не переложено на жадну европейську мову. (Така доля оріенталістики в Россії!) б) Бібліотека зложена на память про А. Вікторова (146 NN). Тут між инчим, є: 1) листи до Вікторова од О. Бодянського, Я. Головацького, Е. Голубінського, П. Лавровського, І. Срезневського і др.; 2) багато каталогів різних рукописних бібліотек у Россії; 3) Лекціі читані в Київо-Могилянській Академіі по риториці, діалектиці, піітиці, франц мові і т. і., записав (по лат, українськи, полськи) студент Петро Дольберг (Dohlberch або Dahlberg) 1739—1746 р., на кінці додано українські „вірші; на л. 88-м знаходять ся дві перші і початок третьоі сатири Кантеміра, в первісній редакціі (по вкраінськи!), каталогове число рукопису ч 2851; 4) Два українські літописці: а) Лѣтописецъ Малыя Россіи, з дрібними одмінами проти видання Туманського, б) другий, 1340—1734 р. (поріви. „Чт общ. И. и Др.“ 1846). — Ще ж 1883 р. Музей здобув українську рукопись XVIII в; „Журналъ о происхожденіи.. отправленныхъ въ 1745 г. отъ всей малороссійской націи для прошенія о бытіи въ Малой Россіи... гетману и о прочихъ малороссійскихъ нуждахъ депутатовъ и о прочемъ слѣдующемъ дѣйствіи“; частину, тай то невеличку, цього журналу надруковано в „Основі“ 1862 р. (ч. 2989 по муз. кат)

Як я вже казав передше, я оглядаю тільки ті речі, котрі так-сяк можуть стосувати ся до Вкраіни. Багато дуже цікавих документів, зовсім далеких од Украіни, я мусю проминати, хіба що вони аж надто цікаві. Саме отака — колосальна коллекція Гареліна: 2900 історично-юрідічних паперів і актів XVII в. оффіціальних і приватних, що торкають ся Суздальщини. Гарелін подарував еі Музеєві між 1886 і 1888 рр. Тоді ж таки в Музеі явили ся ось які рукописи: 1) Гер Смотрицького: О новомъ римскомъ календарѣ — переписано з друкованого Острозького видання 1587 р.**); 2) Ірмолой на лінійних нотах, укра-

*) Мій опис і розбір сеі книжки гл. Кіевская Старина 1891 N. 6-7.
І. Ф

**) Орігінал був на Політехнічній виставці в Москві 1872 р. Варто запримітити, що в Каратаєва (N. 110) не ма опису цієі книжки, а є тільки невелика увага; він еі зробив по Добровському, а в того знав був під рукою неповний примірник Усю книжечку передрукував проф Голубев в „Архіві Юголан. Рос.“ ч. І. т. VII.

інська скоропись XVIII в.; 3) Листи до Е. Ѳ. Корша од усяких вчених, між іншими од Драгоманова; 4) Автографи Шевченкові — „Думка“ (12 мая 1846) і „Летів ворон“ (20 мая 1857)

1889—1890-й рік був для Музея багатий на збірники апокріфічні і аскетичні (багато з йіх уже напечатано в Костомарова, Пипіна, Тіхонравова і др.) та на важні документи великоруськ. 1891-го р. між паперами славіста В. Григоровича ми зустрічаємо листи од А. А. Гатцука (шість листів 1862—64 рр.). Ів Бецький прислав до Музея автограф Евг. Гребінки і всі орігінали віршів друкованих у „Молодику“. Із старопечатних книжок, що прийшли 1889—91 р., для нас важливіщі: 1) Требник друкований у Милешівському манастирі 1546 р. коштом ігумена Данила, заходом діаконів Демьяна та Мілана, дуже рідка річ; 2) Корректурний примірник твору І. Галятовського, під заг: „Мессія правдивый“ (Київ 1669; цікаво, що тут є багацько переправок у вимові на московський лад, зробляних ніби рукою Лазаря Барановича.

Які рукописи та церковнопечатні книжки придбав Румянцівський музей 1892—94 р., я не знаю докладно, то й не пишу нічого.

Згадував я пишучи сей начерк тільки про ті памятники, які для нас цікавіщі. А вже ж найголовніща сила музеєвої бібліотеки — саме *памятники россійські (північно-руські) та словянські неруські. Більше менче* в Музеєві знаходило ся в 1892 р 5000 рукописів словянських, 1000 несловянських 10000 актів*), 3000 церковнопечатних книжок (без дублетів). Не диво, що Румянцівський музей придбав собі славу у славістів россійських тай закордонних. Вважаю небез'інтересним подати статистичні відомости про те, в якій мірі користувалась публіка рукописним та церковнопечатним оддїлом.

Од мая 1862 р. до 1 янв. 1864 р публіка брала читати (в будові самого Музею) 750 рукописів і церковнопечатних книжок**). Загал тієї публіки — професори й студенти університету, сторонні вчені та старообрядці (купці і селяне).

1864 року - 800 рукописів, 120 книг Між публікою вже ми бачимо багато малярів.

1867—69 року - 2000 рукописів і книжок. Публіки було над 100 чоловіка; деякі приходили в бібліотеку що дня. Контінґент: учені, студенти, попи, старообрядці (з Москви і замісцеві), жінки.

1870—72 року публіки поменчало: приходило 70 чоловіка, брали читати 1700 рукоп. і книг. Торік було одвідників більше, бо йіх притягала свіжа бібліотека Ундольського та Піскарьова.

1873—75 року цифрових дат не подано. Прийіздили до Музею також численні вчені з других россійських міст, а декільки з заграниці.

1876—78 року вжито 1550 рукописів, 250 книжок.

1879—1882 р. вчащали до Музею (я розумію: до рукописної та церковнопеч. бібл.) 400 чол., брали 3000 рук., 600 старопеч. книжок. Старобрядці прийіздять навіть із Сібіру та з Донщини.

---

*) Що до актів, листів, автографів і т і, то тут не можна дати собі ради, бо часто ціла збірка паперів іде за одно число

**) Я подаю круглі цифри, а в дійсности вони трошки вищі.

1883—85 р. 200 осіб заходили 2000 разів, брали 3500 рукописів, актів та церк. кн. Про жіноцтво в „Отчетѣ“ нема згадки; незвісно, чи захожали вони, як досі.

1886—88 р. вчащало 200 осіб, брали 1500 рук., 243 кн. Професорів унів. було 31.

1889—91 р. 150 осіб, 2000 приходів; брало ся 1200 рукоп. і кн. та несчисленну силу історіко-юридичних актів і автографів.

II. Бібліотека.

Як я вже згадував у III. кн. „Житя і Слова“, бібліотека Рум. музея збогачуєть ся найбільше не за гроші, а дурно. Перш усього є такий закон, щоб один примірник кожної друкованої в Россії книжки засилавсь до Музею; тим-то в музеєвій бібліотеці є всі російські видання (між інчим — українські), які вже поставали бібліографічною рідкостю. Далі встановив ся дуже гарний звичай, що частні бібліофіли, зібравши собі гарну бібліотеку кожен по своїй спеціальности, жертвують єї до Музея, бо знають, що там їх улюблені книжки не попропадають, а будуть у пошані. Нарешті має Музей на цю мету і свої гроші, хоч і не надто великі: дві-три тисячі карбованців на рік. Гроші йдуть переважно на те, щоб купувати найновіщі солідні наукові видання европейські. Про те, що бібліотека складаєть ся з книжок геть на всіх мовах і всякого змісту, нема чого й додавати.

Читати книжки в цій бібліотеці має право всякий, хто схоче, і вже ж не за гроші. Тільки ж простий народ сюди рідко захожає, бо йому вигідніш ходити до читальні Тургеневської або до читальні ім. Островського, де він, тож само без плати, швидче допитаєть ся книжок собі до смаку. А в Рум бібліотеці найбільше видко студентів (47,6%) шкільної молодіжі (13%), людей вільних професій (15,1%), професорів (6,8%). Ось, напр., цифрові відомости за август декабр 1891 р. (111 днів): всього заходило 2017 різних осіб (жіноцтва 138), між ними студентів і школярів 1212, людей вільних професій 305, професорів 136, усіх заходжень 22123 (пересічно 200 на день) Найбільше читають ся періодичні видання, далі правничі книжки, далі історичні, далі природничі, далі філософські, другі менче. Цікаво, що на 16278 замовлень було тільки 549 на книжки чужомовні

Зрештою треба додати, що оці відомости не можуть бути точними: вони прикладають ся тільки до тієї публіки, котра займаєть ся в читальній салі. А ще ж чимало є людей „избранних“, місцевих учених, що не потрібують заходити до салі, а йдуть просто до бібліотеки, де їм бібліотекарі добре знайомі, тай беруть собі читати там книжки не записуючись. Очевидне діло, що вони саме й читають книжки писані чужими мовами.

(Далі буде.)

Москва, 28 мая 1894 р.

А. Кримський.

До історії галицько-руського селянства.

IV. Про панщину в селі коло Старого міста*).

Ц. к староство в Старім місті вислало до одного з парохіальних урядів в повіті урядові друки і вложило йіх в аркуш протоколу списаного на жалобу підданих, що дізнавали кривди від дідича і єго служби. По лівій руці списані жалоби підданих, трохи низше по правій руці виясненя нана або офіціялістів, а під тим всім прописано через цілий піваркуш: Anmerkung. Аркуш виняли з середини; нема початку, кінця і в середині був ще один аркуш. Жалоби означені числами, точка за точкою. Кінчить ся на аркуши точка 11, потому слідують 12, 13 і початок 14; на другім піваркуши не ціла точка 23, відтак 24, 25 і початок 26.

З якого села люде жалували ся, годі дійти з тої части жалоби. Є в тексті споминка про село Сушицю малу, що лежить тепер за Старим містом між горами по правій руці Дністра. Села, що розложили ся при головній дорозі до Турки, були камеральні. В напрямі до Самбора були села панські, як Созань, Сприня, Звір і епіскопські, як Страшевичі і Воля Коблянська. Отжеж жалували ся люде мабуть до циркулярної власти в Самборі з котрогось панського села. Про час споминає ся в жалобі.

Ціла ся приключка показує ясно, як нераз легкомисно затрачують по урядах старі письма, що могли би служити до виясненя нашої минувшости. Хто знає, чи другі аркуші з того протоколу цілком не знищені? Висші власти могли би видати наказ до своїх підвладних, щоби переглянули старі письма і зберегли йіх від заглади, або можна би вислати по урядах знавців і поручити йім все переглянути.

Слідує віднис точок жалоби:

. . . kilka razy, a widząc go nieposłusznego uderzyłem go raz harapnikiem.

Anmerkung Der Seńko Karczmaryk bestättiget die Aussage des Klägers mit dem beysatze dass Er die Zahl der Streichen nicht weiss.

12 Mnie Iwana Kowalika y Ilka Chirczaka ukarał p. Ekonom Kulczycki po 3 kiie za to ze młocąc rozwiązaliśmy Snopy.

Powtore ukarał mnie Iwana Kowalika trzema kiiami zem się trochę na Panszczyznę opoznił

Potrzecie dał mi trzy kiie zem z Zmrokiem na wartę nocną wyszedł.

Potym będąc na warcie koło Wołow Panskich ze Woły w Małoy

*) Частини I—III гл. „Житє і Слово“ I, 66—74.

Suszycy iednemu Poddanemu Szkodę zrobili, musiałem razem z Senkiem Karczmarykiem i Iwanem Kibą 10 złt za Szkodę na Rozkaz Ekonoma zapłacić. Iwan Kowalik ✠, Ilko Chirczak ✠, Seńko Karczmaryk ✠, Iwan Kiba ✠

Explykacya Ekonoma Jana Kulczyckiego.

1 o Ukarałem ich po trzy kiie za to, ze zle wymłocili zboze ze Snopow, y ia postrzegłszy Ziarno kazałem przemłacać.

2-o Ukarałem Iwana Kowalika za to ze pozno na Panszczyznę wyszedł trzema kiiami za poprzedzaiącym Dekretem iako Prothokoł ktory tu okazuie swiadczy.

3-tio Ukarałem go za to ze o dziesiątey Godzinie do Dworu na Wartę nocną przyszedł.

Szkodę zrobioną kazałem mu z Dyspozycyi Pana Gwozdeckiego zapłacić, dla tego iz oni pilnuiąc Woły dopuścili ich w Szkodę w Ogrodzie Ludzi Małey Suszycy.

Anmerkung Die erste bestraffung betreffend saget der Stefan Wolański dass Sie würklich die Frucht sehr schlecht und nachlässig ausgedroschen haben; die zweite Bestrafung bestattiget sich aus dem Prothocollo

13. Ia Michał Cap oddałem owies Osypowy y ze zle był wyczyniony, kazał mi go Pan Gwozdecki wyczyniać, ia wyczyniwszy oddałem, y upominałem się o Grabież ktorą mi wzięto za nieoddanie owsa. na to pan Gwozdecki kazał mi dać pięc Plag, ktore mi Ekonom Kulczycki dał. Michał Cap ✠

Explykacya Officyalisty Dominikalnego Gwozdeckiego.

Ia go kazałem ukarać za to, iz upominaiąc się o Grabiez zuchwale gadał, y ta kara iest zapisana w Prothokole.

Anmerkung. Der Orts Richter bestattiget die Aussage des Klagers mit dem beysatze. dass der Kläger keine Unanständigkeit sagte und Er Orts Richter das Prothocoll bloss auf befehl des Gwozdecki schon nach der bestraffung unterschreiben musste.

14 Mnie Wania Mielnika 10 Plagami, Stasia....

Слідує другий піваркуш.... kazał Pan w Roku 1800 z Gruntu y Pomieszkania na inny Grunt y pomieszkanie przenieść, Mikołay Kiba ✠ Stefan Konopełka ✠. Слідуюче вияснене зложив такой сам пан: Oni mieli swoie Grunta w Obszarze Dominikalnym, zatym ia im inne grunta na Miejsce tamtych dałem, Chałupy ich własną Panszczyzną na ten nowy Grunt przewieść y moim Kosztem postawić kazałem, darowałem im całoroczną Panszczyznę, Osypu po pułtora Korca Czynszyku każdemu po 3 złt gr. 3, y przędzenie Motkow, zatym za przeniesienie ich nadgrodzeni są dostatecznie, iednakowoz ia im ieszcze ofiaruię dać po dwa Korce Owsa, Mikołaiowi Kibie zaś na zagnoienie Pola daie ieszcze 9 złt. y 20 Okłotow, a tak spodziewam się ze Krzywdy nie maią.

Anmerkung. Die Kläger nach erhaltener dieser befriedigung stehen von ihrer Klage ab, und gestehen dass ihre Hauser auf Unkosten des Dominii uberfuhret, aufgestellet, und ihnen die gantzjahrige Roboth und Gaben entlassen waren.

24. Ia Mikołay Kiba dałem w Roku 1800 dwadziescia Kur, Stefan zas Konopełka 6 kur Panstwu za Pastwisko, y ia Kiba zapłaciłem *exekutnego od kur 1 złt 18 gr. Mikołay Kiba* (✠) *Stefan Konopełka* (✠)

Cała Gromada naieła Pastwisko dla Bydła Jałowego, y obiecali dać kury On tedy razem z innemi dał kury obiecane, po Kurce iedney od Sztuki. Exekutne zas zapłacił za to iz Kury w czasie nie chciał oddać.

Anmerkung Das Orts Gericht und Gemeind-deputirte gestehen dass Sie vom Dominio die Hutweyde im Jahr 1800 fur ihr Melkvieh aufgenohmen, und von jedem Stuck Vieh eine Henne versprochen haben

25. Ia Hryć Hnatkow gdym się upominał o wypisanie dwoch Dni Panszczynzy za kule ktore w Roku 1800 przez dwa Dni woziłem, nietylko, ze mi ich Pan Gwozdecki nie dał, ale mi ieszcze cztery Plagi dał. Hryć Hnatkow (✠)

Explykacya Officyalisty Dominikalnego Gwozdeckiego.

On za to wziął Plagi ze się upominał o Panszczyznę ktora mu była wypisana.

Anmerkung Der Dmytro Stefanik auf welchen die Partheyen sich beruffen bestattiget die Aussage des Klagers, die Roboth aber liess Ihm der Grundherr sogleich abschreiben.

26. Teraz Rok iest iak ia poszedłem do Rubieszowa 30 Mil ztąd w moim Interesie zostawiwszy Zonę na Gruncie, bawiłem się w tey drodze 18 Tygodni, Panstwo zas moie Zonę z Gruntu y Chałupy zrzuciło, a innego Gospo.. ..

Михайло Зубрицький.

V. Інтердікт в селі Кунині.

Справа, про котру говорить поданий далі документ, доторкає ся одним кінцем загальних історичних фактів. Як звісно 5 октября 1763 р. умер польський король Август III. в Дрездені. В часі безкоролівства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Бересті литовськім і в Галичі, в цїли ніби пильнованя внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на ділі для того, щоби переперти кожда свого кандідата на польський престол. Тимчасом в марті 1764 р. король пруський заключив з Россією умову, в котрій ніби то обіцяно боронити цїлости Польщі і не допустити, щоб престол польський переходив по наслідству, чого тоді дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в єї праві вибираня короля. На ділі, як бачимо, метою тої умови було удержанє Польщі в стані слабости і неладу. Не чекаючи на вибір короля війська россійські вій-

шли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, котрі би могли противити ся тому кандідатови на престол, котрого хотіла на нім бачити россійська цариця Катерина II.

Згадана вже нами конфедерація галицка стояла під булавою маршалка Потоцкого, старости Любачівського. До неі пристали ще два Потоцкі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станіславів, котрого людність певно немало мусіла терпіти від сваволі гордих панів і йіх жовнірів та добровольців-товаришів. Аж ось д 7 августа, в четвер військо россійське, зайшовши від Каменця Под. вдарило на Станіславів, обступило єго і почало бомбардувати Упала фронтова вежа єзуїтського костела (нині руськоі епіскопськоі церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та в кінці не могли остоятись перемозі: Россіяне здобули місто, забрали все, що найшли в міських складах і магазинах, а на місто наложили контрібуцію. Військо конфедератське мусіло зложити оружє, а начальників, усіх трьох Потоцких, взято до неволі і держано під арештом у Станіславові, аж поки д. 26 сент. не випущено йіх „на пароль“, т. є за словом чести, що не будуть виступати против Россіі. Россіяне господарювали в Станіславові аж до 5. окт, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

О. кан. Петрушевич, із котрого „Сводноі літописі“ беремо се оповіданє, виписане з метрики хрещеня львівськоі лат. катедри, наводить із своеі рукописноі збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду; подаємо тут сю віршу розложену на стихи і поправлену після наших кон'єктур (вони взяті в скобки). Вона має заголовок:

Пѣснь свѣцка о Ляхахъ съ Москалями.

Гей чи чував хто о Ляховской [славі],
Котроі (у Петр. въ котромомъ) достали в місті Станіславі?
Як почали були місто рабувати,
Перед Москалями мусіли втікати.

Як в кошару вівці, так йіх запудили,
А в Станіславові юж йіх осочили;
Москалі іж-жарту почали стріляти,
А Ляхи зо страху почали вмирати.

Ударили з гармат, аж баня упала
З певного костела, — там ментрога *) стала:
Виходят Ляхи, аби не пустити, —
Москалів од міста не могли одбити.

Леч не доказали, бо не годні [того],
Москалів одбити, хоць йіх не много:

*) Трівога, замішанина.

Дали собі палор (пароль) на середу рано,
А другим Москальом в той час знати дано,

Аби на осю *) нощ ішли на ратунок.
В той час упав на них (Ляхів) великий фрасунок!
Єден каже: Биймо! Десять: Утікаймо!
А сто каже: Всі ся Москальом піддаймо!

Били ся од раня, аж [мали] до волі,
А в вечер зостали в Москалів в неволі.
Любилисте, Ляхи, йісти курий, гусий много,
Сидіт же в неволі, не йіжте нічого!

Так Москалі вміют Ляхів частувати,
Аби ся зарекли більше рабувати:
Дают мало йісти, а ще меньше пити,
Щоби ся зарекли більше бунтів не чинити. **)

Йдучи зі Львова до Варшави „Москалі“ переходили також через село Кунин жовківського пов. і наробили там чимало трівоги. Селяне мусіли йім давати живність, і хоча „Москалі“ за всі провіанти платили готовими грішми, про те люде мабуть чимало терпіли невигоди і збитків від розпустного вояцтва, коли всі однодушно слюбували: коби бог як найшвидше увільнив йіх від сих непрошених опікунів, то вони всі оті гроші, зароблені від Москалів за провіанти, офірують на церков. Так воно й стало ся: Москалі пішли, а люде знесли зароблені від них гроші, 418 злп. і зложили йіх до каси церковноі. Та трафили ся якісь чотири єретики: Іван Тимонджара, Іван Костяка, Степан Шкурган і Андрух Борейко, котрі виступили з думкою, що властиво церков не утерпіла нічого від Москалів, але утерпіла громада і що слід хоч часть тих грошей повернути на громадські потреби. Провізори церковні були іншоі думки, та за єретиками мусіла стояти й часть громади, коли вони таки поставили на своім і „майже силою“ відобрали з тих грошей 70 злп. на громадські потреби.

Здаєть ся, що партія провізорів і церковників запротестувала против сего, бо отсе д. 21 февр. 1766 р. зйіхав до Кунина декан о. Гр. Березніцкий на ревізію каси церковноі. Який був наслідок тоі ревізіі, розкаже найліпше слідуюча єго власноручна записка, котру я недавно найшов між виривками староі метрики на одній картці, видертій мабуть із якоісь більшоі цілости. Ось що писав тодішнім урядовим польсько-латинським стилем о. декан Березніцкий:

„Na dniu 21 Febr. vs. 1766 zastałem kassy cerkiewney y acci-

*) У Петр. „на всю“.

**) А. С. Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1700 до конца Августа 1772 года. Часть I. Львовъ 1887, стор. 246—247.

densu iey złp 304 gr. 15, oprocz dawnieyszych w teyże kassie znaiduiących się tak w schowaniu przed inkursyą będących, iako też y za prowiant od Moskalow wziętych złp. 418 y na cerkiew od gromady ofiarowanych unanimiter, z których pokazali expens na rożne potrzeby cerkiewne, osobliwie na sukienkie sw. Mikołaia na złp. 399 gr. 10, do ktorych weszła y z roku 1765 residuitas na złp 91 gr. 12 wynosząca Że zas te złp 418 za prowiant od Moskalow wziętych ut supra gwałtem prawie od prowizorów cerkiewnych iakowym si praetextem, niby na potrzeby gromadzkie, wymogli Iwan Tymondżara Iwan Kostiaka, Stefan Szkurhan, Andruch Boreyko (?) talerow bitych seu alias złp. 70 z kasy cerkiewney. więc iezli to, co raz ofiarowano Bogu y nie maiące się odbierać iezli tych złp. 70 wspomnieni parafianie do kasy cerkiewney za niedziel siedm nie oddadzą, maią byc oddaleni od obrządkow wszystkich cerkiewnych, excepto casu necessitatis quoad salutem aeternam, servata tamen justitia restitutionis a successoribus."

Як у Гавлічковій поеми „Křest svateho Vladimira" царь „gvůli nestrannosti" однаковою смертю карае непокірного бога Перуна і газетяря „přeto že se bohu růhal a psal proti víře", так і декан Березніцкий однаково з єретиками і грабівниками церковного добра покарав також „земного" або „бабського бога", т. є. ворожбита Ось що читаємо далі в єго записці: „Teyże karze oddalenia od cerkwi, praecipue od paschalney spowiedzi ma podlegać Jan Chytreyka, mielnik kuninski, de quo ex publica fama constat, że się iakowym si worożbictwem bawi, czyli bardziey matactwem, odwodząc prostych ludzi od fiduciey seu nadziei w Bogu, poki z tey się przed kim należy nie wyexplikuie y kary duchowney maiącey się onemu naznaczyć nie odprawi. Tak disponuię pod osobliwszą W-go X. Parocha animadversyą. X. G. Bereznicki dec.

Справа з 70 злп. забраними з каси церковної проволокла ся помимо такого острого наказу. В два роки пізнійше вона стояла на тім самім місці і о. декан уважав відповідним виступити ще острійше. „Sub die 13 Jan vs. 1768" писав він на тій самій картці ось що: „Ponieważ według tak dwaroczney dispozycyj dotychczas wyż wyrażeni parafianie tuteysi z swoimi adhaerentami wziętych złp 70 z kasy cerkiewney na swoie gromadzkie potrzebę tych pieniędzy nie oddali y oddać nie chcą, przeto onych podaię w Interdikt osobisty dopoty, poki oni pomiarkowawszy się sami między sobą, kto z nich y na co te pieniądze expensował, wspomnianych złp. 70 do kasy nie oddadzą. Miał by ich zas W. X. Paroch mieysca przypuszczać do obrzędow cerkiewnych z faworu iakiego ku nim ma altero tanto zapłacić in rem Ecclesiae sub poena suspensionis ipso facto incurrendae; kanonne interim napomnienie troiakie przed ludem na nabożeństwo zgromadzonym o zapłacenie dac im ma, zatem s. alias ut prius dispositum X G. B. D."

Який був конець сеі справи, не можемо дочитати ся На картці, з котрої ми виписали повисші записки, находить ся третя записка о.

декана, зложена всего з двох рядків. Та на жаль папір тут від вохкости троха зіглів і обсипав ся, чорнило поблідло, так що всеі записки годі відчитати. Ми прочитали тілько ось що: „Die 16 Febr. 1769 Evitando supra explicatum rigorem, ponieważ ad rationem .. ...., (двох слів не прочитано) WX. Paroch upewnia, że satisfiet dispositioni, cassat..... (далі кілька слів пропало). З сеі записки можемо догадувати ся, що ще і в р. 1769 узяті з каси церковноі гроші не були звернені, що згадані люде а може й йіх прихильники находили ся під інтердіктом і що декан в кінці мусів таки уступити, вдовольнивши ся обіцянкою місцевого пароха, що таки постарає ся стягнути ті гроші. З гори можна би сказати, що коли се єму не удало ся зробити доси, то на далі слаба була надія. Скріплює сей догад і слідуюча записка о. декана Березніцкого, що находить ся на тій самій картці на обороті, остатній документ єго урядованя в Кунині: „Die 24 Febr. vs. 1770 podczas wizytacyi znalazłem w kasie cerkiewney tego mieysca: monetę nową złp. 24 gr. $7^1/_4$ główkami (?) z dodatkiem pag. 2 złp. 14, szostaczkami małemi złp. 2 gr. 4, tynf bracławski — gr. 10, rublów 12 czyni złp 84, pół rubla starego — złp. 3 gr. 15, rubl nowy złp. 6, czerw. złotych 5 — złp. 90, szelągami złotymi złp 22 gr. 21, efficit wszystkiego złp. 246 gr. $27^1/_2$, a reszta na długach według kommotatki w księdze rejestrowej złp. 236 gr 20, których ieźli zaniedbaią parochianie do kassy oddać, maią spodziewać się Interdiktu mieysca... X. G. B. D“ Здаєть ся, що в тій сумі 236 злп. 20 гр., що були на довзі у селян, находили ся і ті 70 злп., за котрі деякі громадяне пару літ вибули під інтердіктом. Та здаєть ся також, що ся остатня грошьба о. декана не мала дальших наслідків. Прийшли зміни політичні, а д. 20 янв. 1773 р. новий декан візітуючи церков кунинську застав „усе в порядку“, а про гроші на позичках у громадян нічого й не згадує.

Ів. Франко.

Будда і Буддізм.

Обриси Леона Фера.

III. Буддізм.

2. Буддійська доктріна.

(4 правди: вандрівка душ і карма, єі знівечене і нірвана; невідомість — перша причина; 12 сумежних правд; дорога; боді і єго три ступні; три низші ступні досконалости. Люде шановні і поспільство. Пять розрядів істот; висшість чоловіка; людське „я“. Кальпи, т. є. періоди світа: початок і конець усего, порожнеча і нірвана. Майя т. є. привид. Ріжні питаня: я і не-я, будди і бодісатви, дьяні-будди і дьяні-бодісатви, аді-будда, буддійський атеізм і політеізм, надприродні сили, чудеса; мантри і дарані; закінчене.)

Можна сказати, що вся буддійська доктріна немов висить на теоріі чотирьох правд, що була основою науки Сакіямуні. Сі чотири правди, се 1) істноване терпіня (дукга), 2) істноване причини терпіня (самудайя), можність знівеченя тоі причини (ніродга) 4) дорога, що веде до єі знівеченя (марґа). „Дорога“ що веде до „знівеченя“ „причини“ „терпіня“ — ось вам і ввесь буддізм. В тім реченю, в тих чотирех словах „терпіне“, „причина“, „знівечене“, „дорога“, містить ся або до него відносить ся більше або менше безпосередно вся суть буддійськоі науки. Стрібуймо ж вияснити значіне тих чотирьох слів і йіх взаімні відносини.

Вихідною точкою, або коли хочете основою, субстратом усеі сістеми є прінціп вандрівки душ, прінціп істнованьь слідуючих одно за за одним. Сей прінціп у Індіі є принятий без запереченя як факт певний, безсумнівний, як догма, котра не потребує доказів ані пояснень; в неі вірять усі Індійці, брахманці так само як і буддісти, хоча здаєсь, що буддісти перші поклали на неі головний натиск, вивершили єі і пояснили множеством примірів, більше ніж се було роблено в давнійших часах. Після сего віруваня все на світі родить ся на те, щоб умерти, а вмирає на те, щоб опять відродитись; та сама істота родить ся і вмирає безконечне число разів. Сей ненастанний круговорот із істнованя до істнованя називає ся по санскрітськи самсара, а ті чергові істнованя, ті вродженя і смерти сплітають ся одні з одними в спосіб докладно означений; ріжнородні і змінні пригоди сего ненастанно відновлюваного житя, се або кара або надгорода за давнійші вчинки, або зарід і причина того, що має стати ся в будущині. Сей фаталізм, що панує над усяким істнованєм, називають буддісти „карма“ (дійство). Треба знати,

що слово „карма“ значить так само а то й геть частійше наслідки якогось вчинку, які сам вчинок. Остаточно коли воно може означати і дуже часто справді означає певний спеціальний вчинок або цілий ряд учинків і їх наслідків певного спеціального осібника, то можна розуміти єго ще загальнійше і означити ним усі вчинки в цілім ряді чергових істнованьтого осібника. Та на тім не досить: буддісти розріжнюють карму індівідуальну і карму всесвітню; ся друга значить те саме, що й самсара, т. є. той рух загальної вандрівки душ, котрий обхоплює всі істнованя. Отся фатальність, ся конечність родитись і вмирати, переходити без кінця через усі ненастанно відновлювані зла бутя, се й є оте „терпінє“, дукга буддістів, перша правда їх світогляду, котра остаточно є тілько іншим виразом на ту саму річ, що й самсара (вандрівка) і карма (дійство або фатальність).

Коли се так, то щож повинен робити мудрець? Проста річ, повинен покласти конець тій фатальности, спинити сю вандрівку. Коли здужаємо знівечити карму, то тим самим зупинимо рух вандрівки душ, будемо вільні від конечности родитись і вмирати і від усіх тих бід, що супроводять ті дві події і переплітають ся поміж ними Сей конець істнованьа, властиво можна сказати істнованя, називають буддісти нірваною, абсолютним спокоєм, безграничним спочивком Як бачимо, ся нірвана є те ж саме, що третя правда буддійська — знівеченє (нірода) а що найменше є єі безпосереднім і певним наслідком: „знівечити терпінє“ значить увійти в нірвану.

Але як же дійти до того знівеченя? як воно доконує ся? і поперед усего що таке треба знівечити? — Вродженє і все що за ним слідує. Але чи ж можна прямо знівечити вродженє? Се ні, але наука чотирьох правд говорить, що вродженє (або терпінє, одною з форм котрого є вродженє) має свою причину, а щоб знівечити обяв, треба почати зі знівеченя причини. А яка ж є причина терпіня? Наука чотирьох правд не каже сего виразно, а тілько твердить, що така причина є. Близше пояснює єі спеціальна, помічна теорія, що називає сю причину „невідомістю“ (авідія), під котрою треба розуміти повне і абсолютне незнанє умовин істнованя. Але ся „невідомість“ не єсть безпосередньою причиною вродженя; вона є тілько першою причиною; між сею першою причиною а вродженєм находить ся ще 9 причин посередніх, котрі враз зі старістю, хоробою, смертю і всіми бідами випливаючими безпосередно з уродженя творять круг дванадцяти причин і наслідків, зчіплених, сполучених одні з одними як огнива ланцюха.

Ось ряд тих 12 ти термінів: 1. невідомість, 2 уява (або складники, санскара. одно з найзагадковійших виражінь буддійськоі термінологіі), 3 розріжненє або свідомість, 4. назва і форма, 5. шість змислів, 6. дотик, 7 чутє, 8. жадоба, т є нагла і могуча страсть, наклін до роскоші, 9. прихильність, 10. істнованє 11. вродженє, 12. старість, смерть і т. д. За далеко б нас завело, як би ми хотіли розбирати і вияснювати кождий з тих термінів з усіми єго розгалуженями. Пригадаємо тілько, що всі вони вяжуть ся одні з одними: невідомість плодить уяву, уява розріжненє і т. д., або з другого кінця: старість і

смерть є наслідком істнованя і т. д. Сей знаменитий ряд термінів, звісний під назвою „12-ти нідан“ або „пратіясамутпада“ (вивід фактів ланцюхово зчіплених одні з одними) містить у собі, як бачимо, дві перші правди.

Дванадцятий термін, остатній наслідок, є заразом найдокладнійшим і найхарактернійшим виразом першоі правди „терпіня“. Перший термін — вихідна точка, первісна причина, є заразом імя власне другоі правди, „причина терпіня“. Всі посередні терміни є рівночасно причиною і наслідком, стягають ся рівночасно до тоі і до сего. Чим близші вони до наслідка, тим більше мають характер причини І так терміни 11 (вроджене) і 10 (істноване) майже зливають ся першою правдою і, що так скажемо, входять в дефініцію терпіня. Терміни попередні мають більше характер причини; та про те термін 2, уява (або складники, санскара) характеризує істоти одушевлені, так що й єі можна вже обняти в обсяг терпіня. Оттак то можна сказати, що правдива, одинока причина терпіня, се невідомість. Але щоб зрозуміти сю причину, пізнати єі (а се необхідно треба), належить ся вперед зрозуміти значінє кождого посереднього терміну, т. є. кождоі причини, котра є рівночасно й наслідком; тілько при помочи набутого знаня можна зглубити значінє і суть тоі першоі причини, тоі „невідомости“, що покриває пітьмою незлічимі жертви „карми“.

Ся невідомість, здаєть ся, непоборима, та про те буддізм твердить, що може єі звалити і знівечити „причину“, т. є невідомість, що є на те спосіб, є „дорога“; се й є, як ми вже сказали, назва четвертоі правди. Може б хто ждав іншоі; але коли причиною є „невідомість“, то натуральним способом до знівеченя сеі невідомости мусить бути супротивна йій „відомість“, антідот невідомости. Та хоча буддізм говорить богато про сю відомість, про знанє, котре величає під ріжними назвами (відія, праджнія, джніана), то все таки він не послугує ся ним для обясненя четвертоі правди, признаючи, що тут саме знанє не вистарчає, що до него треба ще певноі діяльности внішньоі і внутрішньоі, ненастанного напруженя волі, невпинноі праці, в котрій мусять брати участь усі здібности цілоі істоти. Таким робом четверта правда складає ся з „осьми членів“ або частин, а іменно з досконалости 1) зору, 2) суду, 3) мови, 4) дійства, 5) житя, 6) помислів, 7) памяти, 8) чутя (екстази). Отсе й є складники четвертоі правди, се є та дорога, котру задля того звичайно називають дорогою о осьми щеблях, перекладаючи на „щебель“ санскрітське слово „анґа“. Хто дійшов до тих осьми досконалостів, той посідає досконале знанє по думці буддістів, розуміє до дна 12 нідан, доходить від остатньоі аж до першоі, котрою є „невідомість“, нівечить сю невідомість своім знанєм і своіми заслугами і рівночасно нівечить усі єі наслідки: вроджене, старість, смерть, одним словом усю самсару і дістає ся до нірвани, стає ся вільним на віки.

Той духовий стан, в котрому хтось знає чотири правди і цілковито зглубив 12 нідан, називає ся б о д і. Теорія, що певно не походить із перших часів буддізму, вичислює ще надто 7 прикмет званих „членами боді“, а іменно: 1) екстазу, 2) геройство, 3) запал, 4) житє-

ві змисли, 5) досліджуванє закона, 6) память, 7) рівнодушність або погорду. Тих 7 членів доданих до осьми „щеблів“ дороги з причинком того, що називає ся „чотири підмоги памяти“, „чотири цілковиті відреченя“, „чотири прінціпи надприродної могучости“, пять змислів і „пять сил“ становлять разом 35 складників, що товаришать осягненю боді.

Не будемо вдавати ся в розбір усіх тих складників ані в розбір „18-ти незалежностів“, „чотирьох неустрашимостів і десяти сил“ будди. Скажемо по просту, не вгубляючись у сю гущавину слів, що боді є розуміне, знанє, досконалість буддійська; є се прикмета висша і незрівнана; через неї чоловік робить ся буддою, нівечить карму, нищить наслідки самсари і входить до повного спочивку, до абсолютної нірвани. Хто здобув боді, той може війти в посіданє нірвани.

Боді є властивою і основною прикметою будди. Відносини тих двох слів такі: боді є назва прикмети а будда назва осібника, що єї посідає. Тілько один Будда без учителя, сам із себе, своїм власним напруженєм дійшов до здобутя боді; інші істоти можуть дійти до сего тілько через науку і при помочи Будди. Він відкрив чотири правди, але міг дійти до зрозуміня тілько через ряд проб і змагань, що тягнули ся довгі віки і котрих здобутком було цілковите очищенє і всевідучість. Хоча боді й являє ся як щось, що здобуває ся в хвилі перелому, екстазою і якоюсь внутрішньою революцією, та на ділі вона є плодом довгої і тяжкої праці.

Здавалось би на перший погляд, що боді мусить бути прівілеєм самих буддів; та ми бачили, що Будда (і се одна з єго характерних прикмет) був учителем, що навчав правд, здобутих своїм зусилєм. Значить, і другі особи крім него можуть посісти боді, бо без сего єго наука була б даремною Істоти упрівілейовані чи властиво заслужені (в буддізмі нема прівілейів, а є тілько заслуги здобуті ненастанними зусиля ми в безконечнім ряді істновань), котрі доходять до посіданя боді, називають ся пратієка будди і аргати Будди, пратієка будди і аргати те мають спільне, що всі дійшли до свого остатнього істнованя а по смерти входять у нірвану. Всі вони посідають боді, але між ними є ріжниці Боді буддів називає ся „найвисша і досконала боді, по за котрою нема вже нічого“ або по просту „досконала боді“ (по санскр. самбоді); боді пратієка-буддів називає ся пратієка-боді, а боді аргатів називає ся звичайно „боді слухачів“ (по староцерковному „оглашених“). Яка є ріжниця між тими трьома ступнями боді, трудно сказати. В свойій внутрішній сути вони не ріжнять ся нічим, бо ведуть до однакового кінця; ріжниця лежить тілько в достоїнстві і в ступни розвою осіб, що єї посідають.

Будда є найвисша істота, провідник усіх прочих. В ньому находить ся вся наука, вся чеснота, вся сила. Але він не тілько мудрий, а й милосерний; свою мудрість він не ховає сам собі, а уділює єї й другим. Через него богато інших істот може доступити тої освободи, котрої він є почином і вчителем. Ся роль найвисшого, всесвітного, одинокого вчителя ріжнить будду від пратієка-будди.

Сей остатній, се „будда індівідуальний“, „будда сам собі“; він осягнув освободу сам собою і сам для себе, але не уділює єі другим. Се будди еґоісти під зглядом навчаня, впрочім милосерні, але не маючі ані дару, ані сили, ані післанництва до навчаня; вони навчають своїм приміром, але не словами. Їх стрічу з буддою тяжко зрозуміти, та вони й появляють ся тілько в такі часи, коли нема правдивого будди. Що до аргатів, то се слухачі (сравака) будди, котрі доходять до досконалости при єго боці і за єго безпосереднім приводом.

Понизше сих трьох ступнів, що в ріжних обставинах дійшли до досконалости, стоять дальші трі розряди істот, котрі не дійшли ще до неі, але наблизились більше або менше і дійдуть на певно швидше чи пізнійше. Се є в зіступаючому порядку: анаґамі, сакрідаґамі і срота-апанна. Анаґамі (той що вже не прийде) се такі істоти, котрі вже не народять ся на земли; по смерти вони підуть до неба і там доступлять нірвани. Сакрідаґамі (той, що ще раз прийде) мають перебути ще тілько одно істнованє на земли, по котрім увідуть у нірвану. Срота-апанна (той що увійде пробігши) се такі істоти, що ще найменше поступили на дорозі досконалости, мусять ще сім раз перероджувати ся на земли і аж після семого істнованя війдуть у нірвану.

Отсе й є шість ступнів буддійськоі досконалости. З них три перші посідають боді і по смерти безпосередно переходять у нірвану; три слідуючі мають запевнене і зглядно близьке здобутє боді а за тим і нірвани Чим висший ступінь, тим менше істот — сказати просто, людей — належить до него. Між ними є значні ріжниці, та всі вони до купи називають ся „арія“, т. є. шановні. Се слово „арія“, котре в санскрітській мові звичайно значить завойовників, пануючу расу, шляхту, буддісти повернули на означенє людей, що дійшли до певного ступня моральноі досконалости, такоі як вони єі розуміють. Люде, що не входять до жадного з тих шести розрядів і зовсім далекі від досконалости, очевидно не числять ся до „аріів“, — се юрба, несвідуще та неотесане поспільство; воно зве ся „прітаґджана“, прості люде. Ніхто не може сказати, кілько істнованьвони мають іще пройти, який час і в яких формах вони мусять іще обертати ся в самсарі, т. є. в круговороті вандрівки душ.

Одушевлена істота може проводити своі ріжні істнованя в пяти осібних формах, а іменно 1) поміж богами, 2) поміж людьми, 3) поміж звірями, 4) поміж „претами“ (низшими духами), 5) поміж проклятими. Се називає ся „пять станів“ або „пять шляхів“ (панча-ґаті). Деякі додають іще шестий стан — асура т. є. „вороги богів“, але в сістемі найбільше розширенім є тілько пять станів, а стан асура зачислює ся також до стану богів Які б пригоди чи випадки переходила душа в своїй вандрівці, вона завсігди мусить приняти одну з сих пяти форм, відповідно до своіх заслуг у ріжних істнованях. Представмо собі судьбу такоі душі. Отсе чоловік, що вродив ся, жив, умирає. Що діє ся з ним? Коли у него набрало ся богато заслуг і він дійшов до стану святости, то входить у нірвану, не відроджує ся більше, ряд єго істнованьскінчив ся. Коли у него є заслуги, але не такі великі, щоб

він годен був увійти в нірвану, то відроджує ся між богами, а коли єго заслуги ще менші, то між людьми. Коли ж єму треба відпокутувати за гріхи (що буває найчастійше), то йде до пекла (нірайа або нарака) на муки приготовані для злочинців, т. є. відроджуєсь між проклятими Коли ж за житя він грішив самолюбством, скупостю, не давав милостині, захланно беріг для себе те що мав, то відроджує ся між „претами" — духами голодними, котрі не мають постійного місця, але вічно блукають по світі, на дармо шукаючи чим би вспокоїти голод, котрий їх вічно мучить, і спрагу, що шарпає їх нутро. Відроджене між звірями є карою за певні проступки, а відроджене між людьми платою за істноване, в котрім гріхи змішані були з заслугами. Відроджене не наступає звичайно зараз по смерти; якийсь час душа мусить звичайно побути в пеклі. Та хоч в тім місці кар можна бути й довго, страшенно довго, але вічно там не є ніхто. В самсарі нема нічого постійного, а сама зміна: ані стан божеський, найвисший з усіх, не тріває вічно, ані найнизший стан пекольний Всяка душа вічно переходить із одного стану в другий; з найглибшої безодні вона може підняти ся до найвисшої високости, а з найвисших небес може впасти на дно пекла. Тілько одна нірвана є вічним спокоєм.

Перехід до стану божеського і людського називає ся звичайно добрим шляхом (суґаті), а перехід до стану звіря, прети і проклятого називає ся злим шляхом (дуґґаті). Але навіть в кождім з тих пяти розрядів істновань є ріжниці, є стани дуже відмінні. І так є ріжні відділи богів: не все одно відродити ся в низших, а в висших небесних поверхах Між людьми є ріжні верстви або касти: відродити ся королем зовсім не те значить, що відродити ся паріасом. Є також дуже богато відділів пекольних, одні страшнійші від других і хоч усі наповняють трівогою, то все таки се не все одно відродити ся в однім або в другім, хоча часто душа переходить з одного до другого Так само є ріжні роди звірів і зовсім не те саме значить відродити ся слоном, що відродити ся червяком Перехід душ по всіх тих відділах і підвідділах, по цілій тій сложній драбині істнованя підлягає незмінному і непомильному законови карми. Душа помершого відроджує ся на висшім або низшім щебли відповідно до результату балансу між єі заслугами і провинами, доконаного зараз по смерти.

Треба завважити, що хоча буддісти й признають висшість богів, т. є. мешканців неба і щиро їх шанують, то все таки остаточно чоловікови роблять вони більше чести. Доказом сего є та віра, що буддою можна зістати тілько в людськім тілі. Будда був богом але був також звірем у своїх давнійших істнованях і був простим бодісатвою (аспірантом до боді). Він мусів стати чоловіком, щоб зробитись буддою і дійти до нірвани. Окрім анаґамі (виємок досить цікавий) усі інші істоти можуть дійти до нірвани також тілько в людській подобі. Чи яко мужчина, чи яко жінка, се не становить ріжниці, хіба для будди і пратіекабудди. І так женщини бували аргатками і яко такі входили у нірвану; та жадна женщина не була буддою. Та про те женщинам не віднято надії пробути хоч кілька днів у стані будди; Сакіямуні проро-

кував, що се їм стане ся. Та при тім виразно сказано, що женщина, котрій судила ся та гідність, мусить у своїм остатнім істнованю все таки вродитись мужчиною. Здаєть ся, що так само має ся річ і з пратіекабуддами: як нема жінок буддів, так нема й пратіекабуддів.

Оті душі, що переходять через стілько всяких пригод, котрі по столітях і в протягу століть відбирають кару або нагороду за свої вчинки, — се без сумніву істоти індівідуальні, котрих особистість трівае серед усіх змін форми і стану Хоч як простий і натуральний є сей вивід, то про те буддізм не твердить сего рішучо, а питане про особистість душі, про „я“ від давна становило одну з головних точок спорних між поодинокими школами. По думці буддістів, а навіть можна сказати, по думці Будди, бо сю теорію безсумнівно приписують єму самому і він мав вияснювати єі ненастанно, — осібняк людський чи властиво одушевлена істота складає ся з пяти складників: 1. форма, 2. чуте, 3. свідомість, 4. уява (самкара), 5. розріжнюване. Вони зовуть ся „пять скандів“, т. є. пять скуплень або ще докладнійше скуплене пяти складників. Варто замітити, що крім третього сканда — свідомости — всі оті складники находять ся також в числі 12-ти нідан, а іменно перша сканда (форма) — се четверта нідана, четверта сканда — уява є друга нідана, пята сканда — розріжнюване се — третя нідана. Отже ж по буддійським книгам Будда повторяє не десятки, але може сотки разів, що жадна з пяти скандів не становить „я“. Та коли не жадна з-окрема, то може всі вкупі? Що таке єсть „я“ і де воно криє ся? Та здаєть ся, що Будда більше думав про те, щоб сказати, чим не є „я“, ніж чим воно є, а єго наслідники ненастанно ломали собі голову над тим питанєм, чи „я“ істнує, чи ні, де воно є і чим воно є?

Здаєть ся, що ми досить докладно виложили найважнійші погляди буддізму і дали образ доктріни, котру б можна назвати середньою, т. є. сістему, котрий уже не є самим первісним. бо про сей годі сказати що небудь певного, але також не є обснований тими всіми концепціями, що повиростали пізнійше в думках буддійських учителів. Та про те треба нам познайомитись по троха і з тими концепціями і ми поведемо дальше свій виклад.

Поперед усего скажемо дещо про буддійську теорію часу. Щоб стати ся буддою, пратіека-буддою, аргатом, а навіть щоб дійти до котрого небудь із низших ступнів досконалости, треба перейти через безліч посередніх істновань і проб. Буддісти уявляють безмірні періоди, котрі обнимають не тілько ряд індівідуальних істновань, але також істноване всего світа. Сі періоди називають ся „кальпа“. Розріжняють їх кілька: велика кальпа, асанкіея кальпа (кальпа, котрої числа не можна висказати) і середня кальпа.

Двадцять середніх кальп іде на одну асанкіею, а чотири асанкіеі творять одну велику кальпу, котра таким робом містить у собі 80 середніх А середня кальпа значить майже 17 міліонів наших літ. Впрочім цифрові обрахунки бувають ріжні і ми не будемо тут дошукувати ся, котрий лінший; досить нам знати, що се періоди безмірно довгі. Ко-

жда велика кальпа означує час істнованя світа; бо і світ так само як одиниці родить ся на те, щоб згинути і гине на те, щоб відродитись на ново. Конець світа довершуєсь постепенно, в значних протягах часу через чергове дійство огню, води і вітру. Велике число подій і явищ заповідає сю повільну, але повну руїну. По цілковитім знищеню наступає період пітьми, по чім світ відроджуєсь на ново. В тих думках про тривок і відновленє світа легко пізнати основні погляди брахманізму, день і ніч Брами і все нові акти твореня. Буддізм переняв ті думки, надаючи їім тілько нову форму, назначену єго характерною печатю; він розширив їіх, пододавав пересадні цифри, потворив слова або до слів перенятих піддав нове значінє, а поперед усего усунув вмішанє Брами, бога-творця.

Який же, по думці буддізму, був початок усего? Відки се пішло, що се безконечне колесо вандрівки пішло в рух? Хто попхнув єго до руху? Буддізм відповідає: невідомість. Але відки ж узяла ся та невідомість? На се буддізм не дає відповіди, навіть не завдає собі того питаня. Він знає тілько, що карма, випливши з невідомости, стала ся причиною і початком самсари; карма, а не Брама (як хибно думають) була творцем світа. Але щож було перед першим проявом карми чи сеі невідомости, що є еі жерелом? Порожнеча (суніата). Коли б усі істоти знівечили для себе самих карму і самсару, т. є. всяку причиновість і вандрівку, що є найвисшим ідеалом, коли б, значить, карми і самсари не стало, то що було б тоді? Опять порожнеча. Всі індівідуальні істоти, весь світ загалом вийшов із порожнечі і повинен змагати, щоб назад вернути до неі. Порожнеча є початком і кінцем усего — отсе й є правдиве бутє. Але щож таке є порожнеча? Про се ведуть ся великі суперечки; вичислюють 18 родів порожнечі, надають їій богато ріжних назв. Здаєть ся, що можна б дефініювати еі так: можність істнованя. Се не є абсолютне ніщо, бо з нічого ніщо й не може повстати (ex nihilo nihil); се не є й істнованє, бо ніяка істота там не є означена; се є можність істнованя, котре який небудь рух (навідомість?) може викликати Порожнеча значить те саме, що й нірвана, котра й є поворотом певноі означеноі істоти до порожнечі. Як хто розуміє порожнечу, таке буде й єго розумінє нірвани Чи се є звичайне знищенє? Чи може се є продовженє істнованя але в якімось меншім степени? І про сю точку ріжні школи довго сперечались і давали на неі ріжні відповіди. Може й годі дійти до одиноко правдивоі відповіди, та чим близше будемо розуміти нірвану до знівеченя а порожнечу до повного не-бутя, тим близші будемо правди.

З питанєм про порожнечу тісно вяже ся питанє про „майю“ або привид, т. є погляд, що сей світ не є нічим реальним, що єго треба вважати як простий привид, як помильну фантасмагорію. Сю іллюзію а властиво еі причину названо санскрітським словом „майя“. Дехто хотів із того, що мати Сіддарти звала ся Майядеві (богиня або цариця Майя), вивести доказ прінціпіально нігілістичного характеру буддізму, що мовляв, Будда, в певнім згляді перша, найважнійша і найреальнійша у усіх істот, був сином „Майяі“, т. є. помильноі іллюзіі. Та здаєть ся, що се значило б іти

за далеко въ субтельній спекуляції. Певна річ, що буддізм заперечує реальности світа, та все таки треба сказати, що слово „майя“ на ділі не належить до будійськоі термінологіі, або коли й є в ній то досить затерте; сей термін і доктріна до него привязана становить часть пантеістичного сістему брахманськоі правовірноі філософіі, тзв філософіі Веданти. Майя в буддізмі значить, бачить ся, якусь магічну злу силу, силу творити чуда на шкоду, против правди, а не фантастичність вніщнього світа.

Та не тілько про нірвану, про порожнечу, про реальність світа ідуть суперечки між буддістами. Є ще й другі подібні питаня, а поперед усего питаня про „я“, про особистість і одвічальність, про котре ми вже згадували і котре було важною причиною поділу між поодинокими школами Сама особа Будди дає основу до найріжнійших міркованьі фантазій Кілько досконалостів можна добачити в ньому, котрий усе знає, все може! Кілько цікавих питань можна підняти з єго причини! Наприклад: як собі витолкувати одинокого Будду? Коли почав ся буддізм? Чи в хвили, коли Сакіямуні здобув боді, маючи 35 літ? Певно що ні. Чи Будда найшов чотири правди і навчав йіх перший? Подекуди так Але въ певнім значіню він тілько віднайшов і передав йіх, інші перед ним найшли йіх, і се також були будди так само як і він Інші опять віднайдуть йіх і будуть йіх проповідувати в будущім, і се також будуть будди Виходить ряд буддів, що наповнює минувшість і будущину. Та про те будда — явище дуже рідке; тисячі літ минають від появи одного до появи єго наслідника. Значить, світ через найбільшу часть свого тривку позбавлений буддів. Тілько братство Будди, закон Будди, проповідуваний і виконуваний єго учениками, захований в памяти і на письмі, появи пратіека-буддів заступають присутність будди, заповнюють єго місце Та сего ще було за мало, а дві певности ліпші від одноі. Буддісти придумали спожиткувати будущих буддів, буддів у зароді, так званих бодісатвів (т. є. таких, що мають боді тілько в зароді) і котрих також називають магасатвами (великими істотами). Ті бодісатви-магасатви в новійших писанях споминають ся між слухачами історичного Будди, але часто заступають єго місце, проповідують і навчають так як коли б уже були буддами, якими тілько колись мають бути. Найславнійші між тими бодісатвами є Майтрея, Авалокітесвара і Манджурсі. Та тілько один Майтрея є бодісатвою в звичайнім значіню сего слова; два другі дізнали переміни, про котру зараз буде мова.

Не вдоволяючись уподобленєм бодісатвів до буддів, буддісти натворили собі ще й фантастичних буддів, котрих противставляють або котрими заступають місце буддів реальних чи таких, котрі вважають ся реальними. Ся теорія тісно звязана з практикою екстази, що займає велике місце в буддізмі на тій основі, що екстаза є найліпшим чи властиво одиноким способом дійти до посіданя правди. Всі інші церемоніі і обряди можна вважати підрядними, приготованями до екстази. Екстаза відносить ся більше до моралі, ніж до доктріни, та богато є між ними стичних точок. Ми ще будемо говорити про екстазу, коли пове-

демо річ про мораль буддістів, та мусимо й тут сказати про неі пару слів.

Буддісти мають на означенє екстази два слова: самадсі і дьяна. Є чотири дьяни; повна екстаза в тім полягає, щоб піднести ся від першоі до четвертоі а опісля зступити від четвертоі до першоі, переходячи через усі ступні. Отож в стані дьяни можна відчути знак, образ, рефлекс буддів уже не істнуючих або таких, котрих ще нема. Ті образи вважають ся чимось осібним від індівідуальностів, котрих зображують. Отсі істоти витворені екстазою, сі роздвоєня доконані силою думок і чутя, відносять ся до дійсного Будди Сакіямуні, до єго трьох попередників Кракучанди, Канакамуні і Касіапи і до єго будущого наслідника Майтрейі. Кождий із них має свій образ, свій рефлекс, свого дьяні-будду (екстатичного будду), а сам він є манучія-будда (будда чоловік). Кождий дьяні-будда має своє імя, ба навіть жінку й дітей. Ті діти називають ся дьяні-бодісатви; се не є будущі будди, а тілько екстатичні товариші буддів.

Та лишаючи на боці сих дьяні-буддів з їх сімями, буддізм признає значне, можна сказати, неограничене число буддів. Всі вони подібні до себе а властиво подібні до історичного Будди. Та от поступаючи до остаточних консеквенцій буддісти уявляють собі первісного, початкового, одинокого і основного будду, аді-будду, котрого виплива-ми чи проявами є всі пізнійші будди Так то фантазія людська переходить із одноі крайности до другоі: виходить від одинокого Будди історичного, роздвоює єго і множить до безконечности і остаточно впять доходить до того, що сю многоту приводить до єдности, та по дорозі тратить з під ніг реальну дійсність і де далі губить ся в спекуляції і фантастичности.

Із сего викладу буддійськоі філософіі бачимо, що вона в самій своїй основі нігілістична, а незрушима логіка попихає єі до чим раз яркійшого нігілізму. Висказано думку, що буддізм є релігія атеістична, і се думка дуже правдива. В тій сістемі, котру ми виложили, місце бога заступає фаталізм, карма. Так само буддізм не признає властиво безсмертноі душі; душа після єго поглядів, се незміримий ряд явищ, звязаних одні з одними і сплетених без одноцільноі свідомости. Та про те треба признати, що простий народ, далекий від тонкостів діалектики і від суперечок ріжних шкіл, в пригодах карми, обяснених великою силою цікавих примірів, навчаючих легенд, часто забавних, іноді страшних, бачить з одного боку продовженє особистости людськоі через протяг многих віків, а з другого боку діяльність справедливости безіменноі, таємноі, та строгоі, незрушимоі, неохибноі, котра за кождим злом на здогін посилає кару і доводить усе до добра.

Але як же відносить ся буддізм до популярноі релігіі, до богів, в котрих вірив народ, котрих величали поети, до вірувань людових? Можна сказати, що він не дбав о них, бо ж тілько через Будду, котрий усе таки був чоловіком, тілько опираючись на нім можна дійти до освободи. В однім написі царя Асоки-Піядасі сказано, що від коли він вступив до братства, „всі боги, котрі доси в Джамбудвіпі (Індії) вважали ся правдивими, признані були за фальшивих“. Коли б те речене

брати дословно, воно було б дуже характерне, та воно тратить усяку вартість для питаня, про котре тепер річ, коли під словом „боги“ розуміти земних богів, брахманців, котрих повага при буддізмі упала. Чи можна, чи не можна так толкувати сей напис — не беремо ся рішати. Певна річ з одного боку, що Сакіямуні так само не чіпав віри в богів, як ріжниці каст, а з другого боку, що буддізм, усуваючи цілковито всяку божеську силу зі своєі філософіі, впроваджує весь індійський пантеон у своі легенди. Він приймає богів, але показує йіх завше під лягаючими тим змінам, котрі веде за собою непостійність усего на світі; буддізм чинить се ще в більшій мірі. ніж брахманізм, для котрого також ті висші духи далеко не є „безсмертними і всеістнуючими богами“ Гомера і Гезіода. Брама, Індра, Шіва, навіть Вішну, особливо під іменем Нараяни, всі боги, всі надлюдські істоти браманізму стрічають ся в буддійських оповіданях. тілько що тут вони завсігди грають спеціальну ролю — слуг і прихильників Будди, влекшуючи єму єго задачу, хоронячи єго, завдаючи єму питаня, слухаючи єго проповідів, завсігди признаючи єму правду і даючи другим істотам добрий примір. Можна сказати, що індійські боги є також упасаки (світські послушники) Будди.

Замісць скасувати давні божества буддізм натворив ще й нових. Він опрацював цілу топографію неба, поділив єго на 27 поверхів заселених ріжнородними духами, між котрими поміщено також богів брахманських, та обік них також богато інших. видуманих Буддою або єго наслідниками. Одним словом, буддізм перелицював, збуддізував індійський пантеон. Можна в тім бачити ознаку пошани для пануючоі релігіі, та можна бачити також, і то мабуть слушнійше, ознаку іронії і погорди; та в усякім разі він поступив тут дуже зручно.

Чи також зручности маємо приписати всі отсі дива, відгадуваня чужих думок, вандівки по повітрі і інші чудеса, котрі бачимо на кождім кроці в буддійських оповіданях, виконувані Буддою і єго головними учениками? Можна би в них бачити подекуди й зручність, але поперед усего треба в них признати виплив загально-індійськоі віри, спільноі зарівно брахманцям як і буддістам, котру однакож буддісти присвоіли собі і довели до пересади, віри. що знанє є сила. Буддійське знанє, те, що веде до нірвани, се є повне, абсолютне знанє, всезнанє, а всезнанє є заразом всемогучість. Будда є той, що все знає, значить, він усе може; єго ученики мають також часть тоі всемогучости відповідно до того, яку мають часть єго знаня. Можна дивувати ся, як се буддізм усуває всяке вмішанє божества, чинить остаточну освободу особистим здобутком одиниці, одним словом, не признає нічого надприродного, а рівночасно повними пригорщами розсипає чудеса по своіх оповіданях. Ся суперечність власне походить із помішаня знаня з силою, із того тісного звязку, в якім поставлено оба ті понятя, а також із того наклону до чудесного, котрий панує в людській души, а надто в души Індійця.

До виконуваня надприродноі могучости відносять ся певні формули і заклинаня, при помочи котрих можна вберегти себе від усякого

лиха. В книгах буддійських полудневого канону розказано про хорих, котрі видужали, скоро священна особа прочитала їм кілька слів винятих із буддійськоі термінологіі, про те, що зараза втихла на розказ Будди, котрий розказав злим демонам, що немов то еі ширили, щоб се покинули и забирались геть Ті погляди з часом розвились безмірно, особливо у північних буддістів. Ціла масса формулок званих „мантри“ і „дарані“, по части зрозумілих а по части зовсім незрозумілих, уложених найчастійше в формі покликів, мають власність лічити таку чи сяку хоробу або всі хороби, відвертати таке чи сяке лихо, заклинати злих духів В кождій з тих формул мусить бути назване імя Будди, кількох бодісатвів або кількох духів, котрим буддісти віддають особливу честь.

Кінчимо сей виклад буддійськоі доктріни. Без сумніву міг би він бути значно обширнійший, та нам здаеть ся, що все найважнійше тут сказано. Зміст усеі філософіі можна би коротко висказати так: еі основна ідея є — цілим рядом зусиллів, відповідно направлених після вказівок того, що здобув всезнанє для себе і для добра других, дійти до кінця індівідуальноі вандрівки душ, — іншими словами — увільнити ся сим способом від конечности родитись і вмирати без кінця і війти до остаточного спочивку, котрий для того, хто его осягнув, є закінченем усего ряду істновань і без сумніву також закінченем істнованя в загалі. Зусиля роблені в тій цілі змагають до знівеченя першоі причини, котрою є невідомість. Але, як ми вже зазначили, саме знанє не вистарчає до знівеченя сеі невідомости, для сего треба перестерігати також певні приписи моральні, держати певну дісціпліну; оглядом сеі моральности і дісціпліни ми й займемо ся зараз.

3. Буддійська моральність і інстітуціі.

(Основний прінціп. Монахи і світські люде; 10 і 5 перешкод; мала, середня і велика моральність; 6 досконалостів. Житє манастирське. Обовязки світських людей. Злагодженє і нарушенє приписів. Похорони.)

Ріжні моральні сістеми сходять ся в основних точках — найважнійших обовязків чоловіка живучого в суспільности, а ріжнять ся між собою головно духом, котрим наскрізь проняті і прінціпами, на котрих вони побудовані. Коли ж прінціп буддізму є той, що істнованє є злом і то основним злом, жерелом усякого зла, то й зусиля всякого чоловіка, всякоі живоі істоти повинні йти до того, щоб увільнити ся від того зла, а бодай довести его ad minimum. Значить, моральність буддійська в основі своїй є ограничаюча і негатівна, противна розвоєви вроджених сил і спосібностів людських; коли вона наказує зусиля, відвагу, діяльність, то тілько для саможертви, для стремезливости, для добровільного самознівеченя, котре є основою его доктріни, найвисшою метою всякоі живоі істоти. Таким способом строге і безоглядне приложенє приписів буддізму повело б до вигубленя всего людського роду, ба наяіть усіх живих істот. І справді, традиція оповідає, що коли Будда

почав був свою проповідь, противники прилюдно закидали єму, що змагає до знівеченя людського роду і цілого світа.

Оттому то буддізм побачив ся змушеним поділити людей на дві кляси. Ми вже говорили про поділ на „аріїв“ і „поспільство“ (прітаґджана), але сей поділ є невловимий, незримий, так сказати,— секретний. Істнує інший поділ, аналогічний з попереднім, хоч не тотожний з ним, та зримий і реальний, поділ а навіть розділ тих, що силують ся дійти або й доходять дійсно до досконалого житя, від тих, що не маючи такоі претензіі жиють у світі. Перші зовуть ся бікчу (жебраки) або сраманa (аскети); се є члени братства Будди, тілько се є правдиві буддісти. Другі ділять ся на два розряди: таких, що знають, признають, шанують Будду і єго монахів і таких що єго не знають або не віддають єму почести. Сі остатні не входять в рахунок. про них буддісти не дбають, вони є, так сказати, по за законом, до котрого не пристали. Ті-ж, що шанують Будду і єго монахів, звісні під назвою упасаків. В своіх моральних приписах буддізм має на увазі з одного боку бікчу, членів братства, а з другого боку упасаків, котрі удержують членів братства але самі не є єго членами. Розуміє ся, що й мораль для одних і для других не однакова: для членів братства крім внутрішньоі дісціпліни є правила далеко острійші, ніж для нечленів. Придивімо ся тим приписам.

Поперед усего: чи є правила спільні для всіх людей? Розуміє ся, що є. Се є десять заборон, зведених до купи під трьома титулами: I. дійства, що відносять ся до тіла (1. вбійство, 2. крадіж, 3. чужоложство), II. дійства словом (4. брехня, 5. обмова, 6. зневага, 7. неподобні розмови), III. дійства думкою (8. ненависть, 9. нечисті жадоби, 10. блуд догматичний). Сі „десять заказів“ находять ся вже в законі Ману і не є спеціально буддійські, та про те буддісти покликають ся на них далеко частійше, ніж брахманці. Та є ще й друга низка десятьох заборон, в котрій чотири перші точки близькі до попередньоі, але прочі значно відмінні. Ось вони всі: 1. вбійство, 2. крадіж, 3. чужоложство, 4. брехня, 5. вживанє опяняючих напойів або пянство, 6. споживанє йіди поверх припису, 7. танці, співи, музика і театр, 8. вживанє вінців, пахощів і олійків, 9. вживанє високих і широких постелів, 10. приниманє золота і срібла Чотири перші точки, як бачимо, тотожні з попередніми; пята була потрібним додатком; прочі пять подіктовані були духом значно відмінним від того, що подіктував першу низку. Ті пять остатніх точок постановлені спеціально для бікчу, а пять перших є спільні для бікчу і упасаків. Пять перших точок становлять осібну низку, звану „панчасіла“, т. є. мораль пяти точок або пять заповідів моральних. Чи ся „панчасіла“ була з разу уложена для бікчу і упасаків а тілько пізнійше доповнена спеціальними приписами для бікчу, чи всі десять заповідів зложені були первісно для бікчу, а потім розділені на дві части, се не легко вгадати та й не так то й важно. Інтересно, що заказ пянства мотівує ся ріжними причинами, а між іншими й сею, що пянство попихає до поповненя інших заказаних учинків.

Всі вчинки, котрих треба вистерігати ся, зведені в три купи, котрі звуть ся: „мала або основна, середня і велика моральність“. Мала моральність обнімає вчинки, від котрих здержує ся будда; дві дальші купи обнімають таки вчинки, котрих мають вистерігати ся срамани і брахманці, т. є. люде, що змагають до досконалости. Варто зазначити, що буддійські тексти признають і брахманцям те саме змагане до добра, що й своім аскетам. Досить трудно вияснити ріжницю між учинками, котрих вистерігає ся будда, а тими, котрі заборонені срамапам, бо всі вони однаково заборонені і ніхто не має права йіх поповняти. Ріжниця лежить мабуть тілько в тім, що вчинки, котрих не поповнює будда, вважають ся важнійшими.

Не будемо тут вичислювати всіх тих учинків. Досить буде сказати, що „мала моральність“ складає ся з 25 точок. Єі провідною думкою є заборона всякоі роскоші, всякого придбаня, всякого насиля. Середня моральність вияснює подрібнійше приписи малоі моральности, а велика моральність відносить ся головно до ріжних родів ворожби і до зисків, котрі хто з неі тягне. Загалом беручи, сей довжезний ряд злих учинків уложений є для членів братства.

Крім сих трьох куп заборон є ще четверта купа вчинків позітівних, котрі треба сповнювати. Вони називають ся „параміта“ (досконалості); бодісатви мусять виконувати йіх в повні і тілько вони обовязані держати йіх цілковито. Дехто ввижає йіх за спеціальні приписи для будущих буддів. Та звісно, всі живі істоти повинні виконувати йіх в міру своіх сил. Є шість парамітів, та буддісти додають деколи до тих шістьох ще чотири, щоб досягти числа 10. Ось вони: 1. дар (данам), 2. моральність (сіля), 3. терпеливість (кчанті), 4. енергія або діяльність (вірія), 5. екстаза (дьяна), 6. мудрість (пралжнія); до сеі основноі низки додають іще: 7. метода (упайя), 8. постанова (прандчана), 9. сила (баля), 10. знане (джніана). Деякі з сих назв іноді замінюють ся іншими, так що можна б уложити ще другу низку. Та ми лишимо на боці ті відміни і не будемо розбирати й чотирьох остатніх точок, а займемо ся тілько шістьма першими. Друга між ними моральність (сіля) вже нам стрічала ся яко одна з трьох перших заборон. Лишаєсь нам приглянути ся ще пятьом досконалостям, між котрими на першім місці стоіть „дар“. Що се за дар? Може се милостиня дана буддійському монахови? А може се жертва бодісатви, котрий віддає своє тіло на страву для голодноі тигриці, котра власне окотила ся? В усякім разі дар — се перша чеснота захвалювана для всіх, бікчу і упасаків і кождий повинен єі виконувати в міру своіх сил і відповідно до відносин, в яких находить ся. Буддійська література вельми богата легендовими оповіданями, в котрих показано виконуване сеі чесноти посунене аж до крайніх границь саможертви. Ми бачили вже, що той, хто не виконував сеі чесноти, за кару мусить відродити ся між претами (упирями).

Третя параміта, терпливість, є характерно-буддійська чеснота: все знести, все витерпіти, се значить здобути собі важні і численні заслуги. Що ж до „енергіі“, героізму, діяльности, то коли йіх потрібно до

сповнюваня вчинків свідчачих о привязаню до істнованя, то не менше коли навіть не більше йіх треба, щоб здержувати ся від таких вчинків і звести свою діяльність ad minimum, бо тілько се одно може довести до повноі і абсолютноі свободи. До енергіі треба без сумніву зачислити чесноту, часто захвалювану, обачність (апрамада), в противенстві до необачности (прамада).

Дві остатні параміти є спеціально до ужитку бікчу а навіть бодісатвів, особливо пята „екстаза", що ділить ся на чотири ступні. На першому дух, сконцентрований на одній точці, не тратить ще власного суду і діяльности; на другім він тратить йіх і концентрує ся цілковито; на третім він держить ся в рівновазі, не почуваючи ні радости ні болю, та заховуючи ще память і свідомість; на четвертім щезає всяке вражінє радости і терпіня, память лишає ся, але рівновага є повна і абсолютна. Шеста параміта „мудрість" або „знанє" не ріжнить ся від пятоі нічим, тілько способом, в який до неі доходить ся; се є звичайне, повільне, постійне і постепенне доходженє до правди, коли там часом екстаза є наглою крізою, котра в одній хвили доводить до посіданя найвисшого щастя. Ясна річ, що світове житє не позволяє виконувати ті дві остатні параміти; вони доступні тілько тим, що вибрали досконале житє. Придивім ся тепер сему житю.

Ми вже сказали, що правдиві буддісти, се монахи, бікчу або срамани, котрі становлять братство. Вони не повинні накладати на себе самовільних терпінь; сю практику признав Будда злою і небезпечною. Вони повинні тілько вистерігати ся всего, що привязує до житя, до істнованя. Значить, йім заказано мати що небудь окрім страви вижебраноі і крім одежі зложеноі з трьох кавалків. Так само йім заказано подружє і всяке приставанє з жіноцтвом; як власности, так і сімйі вони не повинні мати. Вони живуть спільно в домі побудованім з добровільних датків. Рано йдуть жебрати від хати до хати, в полудне йідять один раз на добу, а решту дня пробувають у самоті, думаючи або розмовляючи про речі вчені та релігійні. Щоби бути принятим до братства, треба відбути новіціат; хто принятий, тому голять голову і бороду і дають жовтий одяг. Бікчу ділять ся на нових, середніх і старих. Перших пять, (по іншим установам 10) літ є ся новим бікчу, дальших 5 (або 10) літ середнім, тілько опісля старим (тера). Звичайно новий бікчу прилучуєсь до якогось старого, котрий є для него вчителем і наставником.

Що 15 день в часі повні і нового місяця відбуває ся церемонія звана упосата, т. є. сповідь гріхів Збирає ся все братство і перед тим збором відчитують 253 (по іншим 225) приписів, званих пріматокча; є се дуже докладний спис усіх гріхів і провин, які тілько може поповнити бікчу, від найтяжших до найлекших, з означенєм кари за кожду з них відповідно до еі тяжкости. Читають сей спис перед зібраними монахами. При кождій точці той, хто поповнив заборонений нею вчинок, мусить признати ся до него голосно і вислухати засуд на приписану за се кару; коли се стане ся, або коли по паузі ніхто не признає ся до гріха, читають далі. Між двома упосатами, т. є. в часі пер-

шоі і остатньоі квадри братство відбуває також збори, хоч менше важні. Крім зборів що 15 і що 7 день відбуває ся що року врочистий збір званий праварана, під кінець дощовоі пори, бо після первісноі встанови в ту пору кінчить ся час пробутку монахів на певнім однім місці, йіх щоденні зносини з мешканцями повинні бути перервані і вони повинні вандрувати в інше місце На сі рокові збори допускають публіку, котра сходить ся, щоб послухати проповіді вчених. Впрочім у всіх краях буддійських монахи вчать дітей грамоті і сповнюють для людности певний круг релігійних церемоній.

Буддійське братство ділить ся на дві кляси, мужчин і жінок, бікчу і бікчуні, монахів і монахинь. Правила для жінок не ріжнять ся нічим особливим від мужеських. Впрочім жіночі братства, коли може й були колись важним чинником (се ще на певно не звісно), то тепер зовсім не є важні. Та про те нема буддійського краю, де би йіх не було Значить, на ділі буддійська суспільність складає ся з великого числа мужчин, що жиють в целібаті і в самоті, становлять жебручий закон, живуть після дуже строгих правил, котрі впрочім допускають чимало полехкостів; вони годують ся з ласки людности, котрій за се платять елементарним навчанем молодіжі та релігійним і моральним навчанем людности.

Обік сих манастирських братств є маса людности Коли б ся людність перестала давати монахам милостиню, коли б йім не давала ані йіди, ані одежі, ані захисту, то буддізм перестав би істнувати. Він може жити тілько ласкою людности; чим краще розвиває ся братство в якійсь стороні, тим більше, видно, інтересує ся людність буддізмом.

Упасаками можна вважати всіх тих, котрі своєю щедрістю причинюють ся до вдержаня братства і таким робом маніфестують свою прихильність до єго науки Се перший, найпростійший, найзвичайнійший і найменше обовязуючий спосіб належаня до буддізму. Другий спосіб важнійший, бо свідомий і обдуманий і містить в собі прояв волі: се є визнанє віри властивого упасаки або заява, що такий то „прибігає під опіку Будди, закона і братства". Ті три речі, Будда, закон і братство становлять трійцю звісну під назвою тріратна або ратнатрая (потрійний клейнот); говорить ся також „три клейноти" або „три дорогоцінности"; поклик до потрійного клейнота містить ся на початку дуже многих книг буддійських.

Є ще третій спосіб заявлюваня своєі належности до буддізму: се є присутність на прилюдних проповідях учених, складанє цвітів, пахощів і інших жертв у стіп статуй Будди, на чайтіях або вівтарях поставлених на єго честь, на ступах, т. є. надгробних памятниках побудованих на єго память і на память єго учеників, в кінці відбуванє вандрівок до місць особливо гідних пошанованя, таких як слід стопи Будди, що находить ся в ріжних околицях, особливо на Цейлоні і в Сіямі.

Таким робом упасака має три способи, щоб доказати своє віроісповіданє і проявити єго на ділі. Через жертви і паломництва він прибігає під опіку Будди; через присутність на проповідях він іде під

опіку закона; через дари давані монахам він віддаєсь під опіку братства. Коли він вистерігає ся пятьох вчинків заборонених панчасілою, то може здобути собі численні заслуги, хоч і віддає ся всім занятям світового житя, купецтву і іншим працям а навіть і розривкам, котрі заборонені монахам але дозволені упасакам. Та все таки є певні занятя не дозволені ляікам, а бодай такі, від котрих порадно здержувати ся, нпр. торговане живими істотами, оружєм, мясом, спіртними напитками, рибами. Всі ті занятя, більше або менше звязані з насилєм або вбійством, підходять під рубрику вбійства і яко таке мусять бути коли вже не зовсім заборонені, то хоч признані недобрими. Чи упасаки держать ся тих заборон? Не вміємо сего сказати. Може бути, що недобрими занятями занимають ся люде, що не дбають про Будду і через те й не є упасаками. Та не було б нічого дивного, як би ті торговці мяса, горілки та риб давали милостиню Буддовим монахам. Їх добра і їх зла карма будуть зрівноважені, коли прийдесь до визначеня їм їх будущого істнованя.

Впрочім годі вимагати строгого сповнюваня приписів, котрі з усіх боків дізнають більш або менше важних змін. Так власне діє ся з буддійськими монахами. Після приписів вони повинні б одягати ся в шмати зібрані на кладовищах; але пошана, яку мають для них люде, не позволяє їм ходити обшарпаними; їм дарують убраня приличні, нові, чисті, хоч і відповідні до інших приписів закона. Так само й що до їди: бікчу повинні їсти тілько раз на добу, в полудне; але є „чотири солодощі“, згадані в коментаріях до святого канону (масло, мід, цукор і олій сезамовий). котрі вони можуть заживати в кождій хвили, бо вони зовсім не вважають ся стравами. А що сказати про забобони, котрих незлічена сила живе в буддійських краях, про такі вороженя, астрологію і т. і.? Ті практики заборонені для бікчу, вони не повинні б істнувати в краях, де панує закон Будди, а тимчасом противно, там вони цвитуть так само як і деякі нелюдські звичаїі в роді звірячих битв. Може бути, що буддійські монахи з грішноі толеранціі прилучують ся інколи до них, а інколи навіть гримлять з обуренєм против надто вже разячих надужить. Але їх проповіді не мають ніякоі ваги, а загалом можна навіть сказати, що буддійське братство більше заохочує до таких забобонів і звичайів, аніж поборює їх, хоча єго обовязком було б не тілько ганьбити ті зла, але всіми силами працювати над їх викоріненєм.

Не думаємо тут докладно описувати всякі церемоніі, які відбувають ся у буддістів при ріжних подіях людського житя, звичайно при помочи монахів, котрі при тих нагодах дістають виємкові дари. Скажемо тілько пару слів про буддійські похорони, бо тут є одна характерна подробиця, що тісно вяже ся з їх релігійними поглядами. Ми бачили, що тіло Будди було спалене, а єго попіл захований як цінна реліквія. З звичайними буддістами так не роблять. По їх думці тіло є одіж, про котру нема що дбати, котра раз зужита, т. є. мертва, зовсім ні па що не здала. Оттим то в деяких буддійських краях, нпр. в Тібеті, тіла померших викидають на жир диким звірям і птахам; декуди навіть,

розрубують ті тіла на кусні, щоб звірі менше мали з ними роботи. Се, здаєть ся нам, і є правдиві буддійські похорони. Та не треба думати що всюди діє ся так само. Поперед усего навіть там, де панує такий звичай, роблять ся виємки для визначнійших монахів і вчених признаних святими: йіх тіла палять і йіх попіл переховують старанно. Щож до поспільства, монахів і ляіків, то в Китаю йіх тіла загально закопують у землю, а в Індо-Китаю і на Цейлоні палять. Викидають тіла звірям тілько в виємкових разах, звичайно тілько тоді, коли померший сам собі того бажав. Як бачимо, в тім згляді, так як і в многих інших вплив буддійських думок не однаково міг запанувати, декуди сильнійше, декуди слабше, о скілько єго не переважила сила пересудів або противних обичайів, або о скілько єго не ограничує а то й не витискає до разу потреба клімату та географічного положеня, а врешті о скілько єго не ослаблює дуже важна ріжниця, яку сам буддізм робить між людьми досконалими і поспільством, між монахами і людьми світськими.

(*Конець буде.*)

Пісня про Роланда.

Старофранцузький епос.

CLXXXI.

Карло велів у труби всі заграти.
Він йіде з військом на кони хоробрий.
Знайшли Іспанців. Всі тут як один
Пускають ся за ними на здогін.
Коли ж Карло уздрів, що вечір близько,
Він зсів з коня, став на траву зелену,
К земли припав і взяв просити в Бога,
Щоби для него сонця біг звільнив,
Щоб стримав ніч і днини причинив.
І зараз ангел, що з Карлом звичайно
Розмову мав, приносить вість єму:
„Йідь Карле, каже, дня тобі не бракне!
Бог знає, що ти втратив Франків цвіт.

Пімсти ся днесь на племени поганім.“
Сказав, а царь вже й на кони сидить.

CLXXXII.

Бог для Карла зробив велике чудо, —
На небі сонце неподвижно стало.
Пішли невірні в ростіч. Франки гнали,
Аж поки в Вал-Тенебре йіх настигли.
А відси гнали йіх до Сарагосси,
Вбиваючи ударами важкими;
Відтак замкнувши всі стежки й проходи
Зігнали разом всіх над Ебра води.
Ріка глубока, бистра і грізна,
А тут тобі ні човна ні судна.
Зовуть невірні в поміч Тервагана
І в воду скачуть. Мало йіх спаслось.
В кого була лиш збруя за важка,
Пішов на дно, — взяла єго ріка.
А хто на беріг виплив, не втопив ся, —
Той все таки води за много впив ся, —
Він гинув тоже серед лютих мук,
А Франки кажут: „То Роланд пімстив ся.“

CLXXXIII.

Коли Карло побачив, що невірні
Одні мечем порубані, а прочі
Втопили ся, — для військ добичі много,
Він, правий царь, з коня на землю скочив
І впавши ниць зложив подяку Богу.
А лиш він встав з землі, спочило сонце.
І каже царь: „Пора табором стати;
За пізно нам вертати в Ронсеваль,
Бо й коні вже помучені, охляли.
Тож розсідлайте йіх, зніміть уздечки
Й пустіть у луг скубти зелені трави“.
А Франки кажуть: „Добре радиш, пане!“

CLXXXIV.

Володар став табором на ніч. Франки
Розташували ся у чистім полі;

В мить розсідлали коників своіх,
В мить поводи повідчіпляли злоті
Й пустили йіх у луг на свіжі трави, —
Тут кращоі нема йіди для них.
Хто втому чув, на землю клавсь і спав
Ніхто сю ніч сторожі не держав.

CLXXXV.

Володар спать уклав ся на траві,
Свій спіс поклав під голову собі.
Він не хотів сю ніч без збруі бути;
Надяг цвітистий, ясний панцир, взяв
Шолом зі злота в дорогім каміню,
Взяв Жуаеза, що рівні не мав,
Що в ясний день мінив ся в трийцять барв.
Чув кождий з нас про спіс, що ним Христови
Розпятому пробили бік. Карло
Мав, слава Богу, з того спіса вістре,
Що в злоту ручку вправлене було.
Отсій-то славі й чести завдяки
Мечеви імя Жуаез дали.
Се тра було на тямці Франкам мати
Тому йіх клич був „Монжуа“ в борбі,
Тому й ніхто не міг йім дорівнати.

CLXXXVI.

Ніч ясна, місячна. Карло лежить.
Він все ще смуток за Роландом чуе;
За Олівером так на серці важко,
За перами, за всім французьким військом,
Що в Ронсевалі трупом полягло
Розпуки сліз не скрие днесь Карло.
Він молить Бога, щоб йіх душі спас.
За много горя визнав цар нараз,
Втомив ся, сил не мае вже. Він в тузі
Заснув. Заснули й Франки всі у лузі.
Нема коня, щоб на ногах стояв;
Хотів трави, то клавсь і лежа пас ся.
Чимало знае, хто біди зазнав!

CLXXXVII.

Заснув Карло, як всяке після праці.
А Бог післав до него Гавриіла,
Щоби беріг володаря у сні.
Він в головах всю ніч витав над ним
І в візіях показував єму,
Що жде єго, — показував борбу.
Гей тай страшні ж бо то знаки були!
Звернув Карло у сні до неба очи
І бачить він, — за громом грім гогоче
І град паде і вихор, буря вие.
А блискавки мигочуть і огні
Падуть раз в раз на жовнірів страшні.
Горять щити зі злотими галками,
Осикові та яблуневі списи,
Дзвенять шоломи й панцирі зі стали,
Велике горе лицарів спіткало.
А далі йдуть медведі й леопарди,
Йдуть тигри, змиі, демони, гадюки,
І більш як трийцять тисячів супів;
Нема біди, щоб Франків не чіпалась.
„Спасай житє нам Карле!“ кличуть Франки
Царя вже жаль зібрав, розпука ймилась;
Побіг би він, та перепони стрів.
Біжить єму на стрічу лев з лісів,
Великий лев, завзятий і страшний.
Ось-ось прискочить він, займе Карла...
Та ні! счіпились. Почалась борба.
Не знати, хто кого тут повалить.
Володар не пробуджує ся, спить. —

CLXXXVIII.

А там приснило ся єму, що він
У Франціі держить на сходах в Ахен
На двох ланцах припнятого медведя.
В тім бачить він — з Арденів других трийцять
Біжить і всі по людськи промовляють,
Говорять всі: „Верни єго нам, пане!
Не в праві ти єго держати вже.

А нам ялось чей родича спасати.“
Тут де не взявсь, — з палати хорт надбіг,
І на траві зеленій він при всіх
Бере ся до найстаршого медведя
І бачить царь: завзятий бій настав,
Однак не знає, хто з них переможе;
Се показав єму в сні ангел божий.
До світу-дня Карло Великий спав.

CLXXXIX.

Король Марсіль утік до Сарагосси,
Під деревом оливним в тіни став,
Жовнірам панцир, шолом, меч, віддав
І на траві зеленій ляг сумний.
Одну вже руку втратив він цілком,
І крови много втратив, з болю гине.
Над ним єго подруга Брамімунда
Ридаючи голосить без упину,
А з нею плаче трийцять тисяч люда,
Кленуть Карла і Францію солодку.
Всі йдуть бігцем в Аполліна печеру,
І всі ганьблять, зневажують єго:
„За що сей сором нам, поганий боже,
За що царя к погибели привів,
За вірну службу лихом заплатив?“
Вони беруть єму корону, скиптр,
До стовпа ось привязують за руки,
Ногами топчуть, палицями бють
І на дрібніські кусники січуть.
Відтак зняли брилянти з Тервагана
І з Магометом в рів обох звалили,
Щоб рвали йіх там пси і свині рили.

CXC.

Прокинув ся з нетями царь Марсіль;
Казав нести ся в склеплений покій,
Мальований всілякими красками.
Заплакала цариця Брамімунда,
Ридаючи волосє рве руками

І все що друге словечко голосить:
„Позбавлена ти нині, Сарагоссо,
Царя, що був тобі ласкавим паном.
Гей зрадили ж єго боги погані,
На поміч не прийшли єму в борбі!
Емір трусливий був би аж тоді,
Коли б не йшов у бій з тим гордим військом,
Що грає ся житєм в свойій буті!
Карло, в котрого борода цвите,
Відважний сам і сміливий не в міру;
Ніколи з поля битви не втікає.
Коли не вбє кого, велике диво!“

CXCI.

Володар у могучости свойій
Цілих сім літ в Іспанії провів,
Чимало міст і кріпостів здобув.
Але й Марсіль за себе не забув.
Він зараз в першім році розписав
Листи до Баліганта в Вавилоні,
Що від віків еміром тамки був, —
Всіх пережив — Вергіля і Гомера.
Той Сарагоссі в поміч мав прийти.
Коли б не йшов, Марсіль усіх богів
І всіх божків, яких лиш почитав,
Покинув би, Христа б закон приймив,
З Карлом Великим в мирі жити б став.
Емір далеко; забарив ся він,
Поки зібрав із сорока країн
Людей, поки понаправляв дромони*),
Галери, судна, човни та чайки,
І в Александрії, надморськім місті
Цілий свій флот уставити спроміг ся.
Був місяць май. У перших літа днях
Він з військом всім на морський виплив шлях.

---

*) Дромони (з грецького δρόμος-біг) рід візантійських военних кораблів.

CXCII.

З великим військом йде погане племя,
Пливе, веслує; вітер в парус дме;
А на високих маштах та на щоглах
Скрізь ліхтарні і дороге каміне
Таким у гору ясним блиском бє,
Що море нічю краще як за днини.
Коли ж вони прийшли в Іспанську землю,
То всі краі осяяли тим блиском.
Дійшли про се аж до Марсіля вісти.

CXCIII.

Не стримуєсь на мить погане племя,
Пускаєсь з моря на солодкі води,
Марброз, Марбріз лишає за собою
І в гору Ебром верне кораблі.
Блищить каміне, сяють ліхтарні
Кидаючи всю ніч яскраві блиски.
Над раном все було в Марсіля місті.

CXCIV.

Був ясний день і ясно сяло сонце,
Коли емір з судна на беріг вийшов.
З ним праворуч ішов Еспанеліз,
А по заду йшло королів сімнайцять,
Князів і графів — вже й не тямлю сила.
Під деревом лавровим серед поля
Траву зелену білим ковром вкрили, —
Там був престол зі слонові кости.
Коли вже всі зібрали ся довкола,
Тоді невірний Балігант з престола
Так перше всіх заговорив з провола:
„Мойі панове, лицарі могучі!
Володар Франціі, король Карло
Не буде йісти без моєі волі.
Прийшов він на Іспанію війною,
Я на солодку Францію піду,
Я весь мій вік не дам єму спокою,
Поки він вмре або втомить ся в бою.“

Сказавши се він рукавицю праву
Здіймив і нею по коліні вдаривсь.

CXCV

І довго він чванив ся говоривши,
Що за все злото в світі не залишить
Піти на Ахен, де Карло наш судить.
Хвалять і радять се єму всі люде
І кличе він двох лицарів своїх
До себе — Кларіфана й Кларіена:
„Сини царя знатного Малтраена,
Що скрізь було́ ходив охотно послом,
Я нині вас пішлю у Сарагоссу.
Марсілеви скажіть про мій прихід.
Я йду єму на поміч, йду на Франків.
Коб стрів їх лиш, завзятий буде бій.
Ось вам і злотом шита рукавиця,
Нехай вбирає він єі на руку.
Возміть і сю булавку щиро злоту,
Щоб лиш прийшов і ленно в мене взяв.
Я в бій з Карлом у Францію піду.
І скоро він в ногах мойіх не ляже,
Не відречесь Христового закона,
Я з голови зідру єму корону.“
А всі невірні: „Добре, пане, кажеш!“

CXCVI.

„В дорогу ж, каже Балігант, барони!
Возьміть булавку сю і рукавицю!“
А ті говорять: „Добре, любий пане.“
Пойіхали вони до Сарагосси,
Минули десять брам, мостів чотири
І вулиці з палатами минали
Коли ж прийіхали в горішнє місто,
Почули близь палати крики й гомін.
Зібрало ся невірних там чимало;
Кричали й плакали в великім боли,
Ганьбили Магомета, Тервагана
Й Аполліна, котрий їх в бою зрадив.

Всі кажуть: „Гей, на що звелись ми бідні!
Настав для нас вже нині день заглади.
Не стане в нас володаря Марсіля, —
Врубав єму всю руку граф Роланд.
Русявого не стало Журфарета.
Іспанія в ворожі руки впала“.
Оттут посли і з коней позсідали.

CXCVII.

Стоять під деревом оливним коні,
Два Сарацени поводи держать.
Посли ж побравшись за крайі плащів
Не йдуть в високий терем, а спішать.
Коли прийшли в мальовану світлицю,
Витають приязно царя й царицю:
„Най Магомет, що має власть над нами,
Нехай наш пан Аполлін з Терваганом
Держать царя з царицею в опіці!“
Тут Брамімунда: „До чого ся мова?
Зовсім мабуть тоті боги не здалі.
Лихі були йіх чуда в Ронсевалі,
Коли на смерть всіх лицарів дали,
І пана мого відступили в бою,
Що днесь з одною лиш оставсь рукою.
Втяв граф Роланд еі, — єго днесь власть!
Загорне днесь Іспанію Карло.
На що звелась нещасна я, на що?
Чому міні хто смерти не завдасть?“

CXCVIII.

„Вгамуйтесь, пані“, каже Кларіен.
„Нас тут невірний Балігант післав.
Марсілеви він поміч обіцяв,
Ось тут єму булавка й рукавиця.
Є в нас на Ебрі кораблів пять тисяч,
Є судна в нас, галери і чайки,
А що дромонів, то й не скажу сила.
Велика власть є в нашого еміра.
Він в бій з Карлом у Францію піде,
І покорить єго або убє.“

„Піде за лихом“, каже Брамімунда —
Він не далеко відси Франків здибле.
Володар їх хоробрий, бравий вдав ся.
Сім літ він вже по сій земли скитав ся.
Він скорше вмре, а з поля не уступить:
Єму під небом кождий царь — малий.
Ніхто живий Карлови не страшний.“

CXCIX.

„Лишіть се все,“ озвав ся царь Марсіль —
„Зі мною ви поговоріть, панове.
Смерть, бачите, моя вже за плечима,
А в мене ні доньки нема ні сина;
Одинчик був та вчера й той погиб.
Нехай мій пан сюди прийде, скажіть.
Іспанія в еміра власти нині.
Коли прийде, віддам єму цілу,
Най перед Франками єі боронить.
Я раду й на Карла єму знайду;
Побє єго він певно через місяць,
Най лиш міні завірить і прийде.“
А ті на те: „Се правда, пане, все“.

CC.

„Карло володарь“, каже царь Марсіль —
Побив мойі війська, спустошив землю,
Міста мойі звалив, поруйнував!
Сю ніч табором він над Ебром став.
Туди, як чую, буде лиш сім миль.
Нехай емір туди провадить військо.
Скажіть єму, — там буде бій мабуть...“
І він йім дав ключі від Сарагосси.
Оба посли поклін єму кладуть
І розпращавшись рушили в свій путь.

(Конець буде.)

Із французького переклав
Василь Щурат.

„Пісня про Роланда“.

Статя Ґастона Парі.

I.

Пісня про Роланда належить до тих поем, котрі старі Французи називали „Chansons de geste“, т. є. поема історична, призначена до співаня, о котрій надто припускало ся, що основою єі послужило історичне оповіданє списане по латині. І справді Chansons de geste відносять ся, принаймі найстарші між ними, до фактів історичних, але загалом автори йіх черпали зовсім не з латинських хронік; є се широко розведені співи сучасні самим фактам.

Нема сумніву, що співи того рода істнували на людовій мові в часах Меровінґів і многі з них певно величали війни Карла Мартеля і Пепіна; та з найбільшим богацтвом і блиском вони розвились в часах Карла Великого, через що до єго панованя відносить ся й найбільша часть Chansons de geste із XI, XII, XIII і XIV віків, без огляду на те, чи факти, що лягли в йіх основу, належать справді до часу єго панованя, чи вони є вчаснійші або пізнійші, або врешті, як се й є великому числі тих поем, особливо при найновійших, чи вони зовсім видумані.

Chansons de geste, уложені для кляси вояцькоі, були співані професіональними співаками, званими жоґлери (joculares), або жоґледори, жонґлери (joculatores) котрі виспівували йіх в супроводі скрипки. Нута була напевно дуже проста і повторяла ся для кождоі строфи, а в кождій строфі для кождого стиха окрім хіба першого а інколи й остатнього. Стихи складали ся з 8, 10 або 12 складів, найчастійше з 12.

II.

Пісня про Роланда є одною з тих поем, що дійшли до нас у найстарійшій формі; та не треба думати, що ся форма є сама первісна. Трагічний випадок, що становить єі основу, мусів від першоі хвилі дати основу для многих пісень, що розходили ся дуже швидко по краю. Ті пісні, без сумніву короткі і патетичні, перемінювали ся помалу, поки з них не повстала поема зовсім оповідаюча і довга, що числить звиш 4000 стихів і була остаточно зредагована під конець XI віку. Ся поема в тій редакціі не дійшла до нас, принаймі ми не маємо єі в первісній формі. Та про єі редакцію і зміст дають нам виображенє дві латинські версіі, що доховали ся до наших часів, одна прозова а друга віршована; вони передають нам більш або менше вірно зміст інших поем французьких про сю саму подію, котрі для нас пропали.

Прозова редакція становить розділи XXI—XXIX хроніки списаної недовго перед половиною XII. віку і підсуненої автором під імя самого архієпіскопа Турпіна Віршована редакція має назву „Carmen de proditione Guenonis“; є се поема зложена в дістіхах темних та покручених і відносить ся без сумніву до того самого часу. Отсей Carmen представляє нам найстарійшу формацію поеми, котру в рукописах французьких находимо тілько в остатній редакції; майже все те, що в редакції французькій ріжнить ся від „Carmen“-а, можемо вважати за новійші додатки

Придивляючись сим двом латинським версіям, можемо сказати, що хроніка Турпіна дає нам версію зложену, в котрій певні подробиці можуть послужити до відтвореня ще старійшого стану самої поеми, а другі вийшли з під пера клерикального редактора або якогось іншого посереднього дописувателя.

Стрібуємо тепер прослідити бодай з дебільшого еволюцію епічної теми про ронсевальську битву, лишаючи на боці аж до остатньої редакції всі ті подробиці, котрими ріжнять ся між собою поодинокі версії і беручи на увагу тілько те, що в них є спільного, насамперед у всіх трьох, а опісля в Carmen'і і в „Роландї“ дохованім до наших часів. Назвімо стан поеми, котрий нам виявляє порівнанє Турпіна, Carmen'а і звісного нам Роланда буквами RT, далі стан єі, який виявляє ся з порівнаня Carmen'а з Роландом, о кілько вони оба ріжнять ся від Турпіна, RC, а саму поему про Роланда котру тут маємо під руками, звісну з многих рукописів французьких і з перекладів та переробок на ріжні чужі мови, буквою R. Почнемо своє порівнанє від виясненя того дійсного факту, що став ся вихідною точкою ронсевальської епопеї і про котрий ми маємо дуже короткі звістки в літописних оповіданях.

III.

В р. 778 Карло, король Франків вертав, із походу, тілько на половину щасливого, до північної Іспанії, куди єго були покликали внутрішні свари музулманів, панів того краю; в кількох містах єго принято радісно, але супротив єго ожиданя брами Сарагосси замкнули ся перед ним Д. 15 августа 778 р., коли головна сила армії перейшла вже через піренейські просмики, на задню сторожу напали в долині Ронсеваль тамошні гірняки Баски Вони зрабували всі пакунки, котрих стерегла сторожа і вимордували всіх вояків, що находили ся при ній; в числі тих побитих, пише Ейнгард, були капітан (сенешал) Еґґігард, граф королівської палати Анзельм і Гродланд, граф бретанської мархії). Ся нещаслива пригода зробила дуже велике вражінє на уяву

*) Мархіями або марками в імперії Карла Великого називали ся провінції, що сусідували з чужими краями Ті провінції мали свій осібний уряд, подекуди похожий на те, чим ще до недавна було в Австрії „Військове Пограниче“. Мархія бретанська обіймала більше менше теперішню французьку Бретань і сусідувала з Бретанією Кельтською, незалежною від Карла В.

сучасних і без сумніву дала тему для многих пісень; один уступ в оповіданю історика, що писав о яких 60 літ після сего факту, доказує, що імена вбитих у Ронсевалі були загально звісні всему народови [1]). Та вийшло так, що з трьох, про котрих згадує Ейнгард, Еґґігарда [2]), Анзельма і Гродланда, заховав ся тілько один і то власне третій в епічній традиції і зробив ся єі незрівнаним героєм. Що було причиною сеі дивноі нерівности? Правдоподібно те, що першою основою поеми про ронсевальську битву стали ся епічні пісні зложені Гродландовими дружинниками, жильцями французькоі Бретані; навіть та поема, що дійшла до нас, хоча перейшла через много переробок і підновлень, все таки заховала деякі виразні сліди свого бретонського походженя [3]). В тих піснях Роланд являє ся головною особою дійства; він є сестрінок Карла, начальник задньоі сторожі; він лишає ся остатній в бою, доказавши чудес мужества; перед смертю трубить в ріг з надлюдською силою і тим способом прикликає назад Франків, що вже були перейшли за гори; Карло оплакує єго більше ніж усіх других побитих вояків.

Жоґледори перенесли „пісню про Роланда“ по за границі краю, в котрім вона повстала; там вона швидко розширила ся, принявши до себе елементи з разу чужі йій і набирала чим далі тим більше характеру національного Певна річ, що тіло вбитого у Ронсевалі графа бретанськоі мархіі справді перенесено до Франції і поховано в Бле, як се розповідає псевдо-Турпін і наша поема; вже в XI. віці показували в Бордо ріг, на котрім мав трубити Роланд перед смертю [4]). Здаєть ся, що ціла західна Франція приймала участь в розвиваню Роландівськоі легенди. Особливо плекано єі в провінції Мен [5]), а пізнійше в Анжу [6]); єі переняли Нормани, у котрих пісня про Роланда около

---

[1]) „Dum quae agi poterant in Hispania peracta essent et prospero itinere reditum esset, infortunio obviante, extremi quidam in eodem monte regii caesi sunt agminis, quorum quia vulgata sunt, nomina dicere supersedi“. (Житепись Людовіка I, звісна під іменем Астронома лімузінського, напечатана в Пертцових Monumenta Germaniae historica, Scriptores II, 608)

[2]) Власне недавно віднайдено надгробний камінь сего Еґґігарда і після него можна було означити докладно дату єго смерти на 15 августа 778 р.

[3]) В поемі згадуєть ся нпр св Михайло, поратівник у морських небезпеках (St Michiel de la mer del peril) що натякає на назву бретонського манастиря і відпустового місця Св Михайла „in periculo maris“. Манастир сей заснований був в VIII в на самій границі між французькою Бретанією і Нормандією, значить там, де були володіня Гродланда. Бретанцем був також Юм Іотіє, згаданий у поемі, а противник, з котрим він беть ся, Маельґут, з назви похожий більш на Кельта, ніж на Сарацена

[4]) Ріг Роланда, званий Оліфант, т є. ріг зі слоновоі кости, властиво „Слонова кість“, був знаком начальництва і покликом збирати ся в купу. Ріг показуваний в Бордо був із слоновоі кости і розколений на дві половини.

[5]) У Турпіна Роланд не є вже графом мархіі бретанськоі, але графом з Манс і владником Бле.

[6]) В главі VIII згаданий Готфрід „хорунжий королівський із Анжу“ був справді історичною особою, але жив о цілих 100 літ пізнійше фактів описа-

р. 1066 була вже співом національним [1]); розуміє ся, що у властивій Франції вона збуджувала ще більшу вподобу через те, що піднимала почуте національне і вбільшувала повагу королівства. В ту власне добу еі еволюції, около половини XI. в. епопея Ронсевальська приняла, без сумніву десь не далеко від королівськоі столиці ту форму, котра представляє більше менше спільну основу латинського Carmen і французького Chanson. Те, що оба ті твори мають спільного, походить ще з XI. віку і є випливом новоі переробки старих пісень, переробки, в котрій замітна рука великого, геніального епічного поета. Ще пізнійше, як се побачимо далі, римована редакція повпроваджувала в ту поему нові елементи далеко меншоі вартости від давніх.

IV.

Вже в RT (т. є. в тій затраченій поемі, котроі основу передає хроніка псевдо-Турпіна), котроі давні складники взяті з поеми зложеноі в X. або навіть у IX. віці, бачимо глубоку переміну фактів історичних. Карло не є вже молодим королем Франків, що ще тілько починає свою славну каріеру; він є вже „імператором Римлян“, котрий здобув „Англію, Німеччину, Баварію, Лотарінгію, Бургундію, Італію, Бретань і інші краі та незлічені міста від одного моря до другого“ і котрий царює в Ахен. Баски щезли з памяти народньоі: на Франків нападають Сарацени; вони прикликані зрадою Ганелона; за смерть Франків Карло мстить ся хоч сяк так і то при помочи чуда: бог зупиняє хід сонця, щоб дати Карлови допасти ворогів, котрим на ділі, після автентичних свідоцтв, ніч допомогла розбігти ся. Отсе в коротких словах той зміст, який мусіла мати давня поема, котроі блідий а декуди попсований рефлекс дійшов до нас у латинській хроніці. Карло здобув Іспанію крім Сарагосси, в котрій панують два брати Марсіль і Балігант [2]), під зверхньою владою „адмірала Вавилону“ [3]). Карло шле до них Ганелона з розказом, щоби піддали ся, та Ганелон дає ся їім підкунити і прирікає подати їім спосіб — погубити найліпших войовників Франції. І справді, повернувши до Карла, оповіщає єго, що брати піддають ся і спонукує єго вибрати ся з поворотом до Франції, лишаючи за собою задню сторожу зложену з найчільнійших баронів і єго се-

---

них в поемі — несумнівний знак того, що й провінція Анжу полишала своі вставки в тій еі редакції, котру маємо під руками. Та головним слідом сего є фігура Тьеррі, лицаря, що мстить ся за смерть Роланда, побиваючи в поединку Пінабеля. Сей Тьеррі є, як сказано в поемі, братом графа Анжу.

[1]) Маємо свідоцтва, котрі стверджують, що пісню про Роланда співали вояки Вільяма Завойовника в часі битви під Гастінгс Князь Рішард Норманський введений був, хоч і несміло, в епізод з Балігантом, а навіть у першу часть (глава XII, 4)

[2]) В латинськім тексті Marsirius et Belligandus.

[3]) „Ab ammirando Babylonis de Perside ad Hispaniam missi“. Під Вавилоном треба тут розуміти Багдад Бачимо тут неясний спомин про первісну зверхність східніх каліфів над усім музулманським світом, хоча вже в р. 756 Абдераман заснував каліфат у Кордові незалежний від багдадського.

стрінка „Роланда, графа Манса і Бле, Олівера графа Женеви і 20000 християн“. На сю задню сторожу в Ронсевальській долині нападають Сарацени, котрі за показом Ганелона від двох день засіли були „в лісах і долинах“. Перший відділ з 20.000 людей вирубали Франки, але коли вони вже втомлені битвою, надходить другий відділ з 30.000 Сараценів, котрий убиває всіх Франків окрім Роланда і кількох інших, що здужали втекти в гори. Сарацени відступають. Роланд, лишивши ся сам, трубить у свій ріг зі слонової кости і збирає християн, числом зо 100, що порозбігались були по горах і на їх чолі виступає, щоб ударити на Сараценів, котрі віддалились уже на милю дороги. Він розбиває їх, змушує до втеки і вбиває Марсіля, та всі єго товариші полягли в битві, а він сам пробитий чотирма спісами і тяжко поранений ударами каміня. Сам він вертає в долину Ронсеваль аж до входу просмика Сіз, котрим пройшла французька армія і тут зсівши з коня, лягає на луці, під деревом, близько мармурового каменя. Виймає свій незрівнаний меч Дурендаль (в лат. тексті Durenda) і попрощавши ся з ним тричі трібує зломати єго о мармуровий камінь та все на дармо: меч розколов каменюку, а сам навіть не вищербив ся. Тоді він трубить в ріг, надіючись, що єго почують Франки, що вже пройшли гірські просмики; він трубить з такою силою, що у него тріскають жили в шиї і нерви. Карло зачуває се і хоче як стій вертати ся, щоб іти на поміч свойій задній сторожі, та Ганелон вмовляє в него, що се Роланд забавляє ся полюванєм. Та в тій хвили до табору Карла прибуває брат Роланда Бодуен [1]), котрий лишив був Роланда в остатній хвили і погнав на єго кони [2]) і оповідає про побите Франків. Як стій уся армія вертає назад.

Тимчасом Роланд, котрий крім ран терпить страшенно від спраги, звертає ся з остатньою молитвою до бога, простягає руки і вмирає. Карло прибуває в Ронсеваль, находить насамперед тіло свого сестрінка, і оплакує єго, потім тіло Олівера і інших; ціла армія наповнює повітрє голосінєм. Та Карло каже їм перестати плакати, а йти на здогін поганців; наближає ся ніч, з котрої поганці можуть скористати, щоб уратувати ся від погоні, та бог чудом зупиняє сонце; Карло доганяє поганців над берегом Ебру і вбиває всіх, що ще лишили ся. Вернувши на поле битви Карло каже арештувати Ганелона, против котрого підносить ся богато голосів, що винуватять єго в зраді. Рішенє віддають на суд божий: в поєдинку бє ся за Ганелона Пінабель, а за Карла [3]) Тьеррі. Тьеррі вбиває Пінабеля і Ганелона четвертують. Побитих геройів пере-

---

[1]) Роль приписана тут Бодуенови в деяких поемах сповнює Тьеррі, той сам, що пізнійше бє ся з Пінабелем. Псевдо-Турпін мусів знати і сей варіант, бо по єго оповіданю швидко після Бодуена прибігає також Тьеррі, котрий був присутний при смерти Роланда. Ані Carmen ані наша „Пісня“ не знають сего епізоду; тут вість передає сам голос Роландового рога.

[2]) Ані псевдо-Турпін, ані Carmen не знають назви Роландового коня, та про те нема сумніву, що назва Вейлантіф є давня.

[3]) Карло вважає ся тут родичем Роланда, котрий задля того шукає пімсти за єго смерть.

*

носять у Францію і там хоронять йіх тіла: Роланда в церкві св. Романа в Бле, Олівера в Беліні. Меч Роланда завішують над его гробом, его ріг складають в церкві св. Северина в Бордо. Карло вертає до Ахен, де швидко опісля вмирає.

V.

Отсе є найдавнійша форма нашоі поеми, яка до нас дійшла в оповіданю псевдо-Турпіна. Як бачимо, вона вже дуже далека від тих первісних, найдавнійших пісень, з котрих повстала. Та й ся форма з часом дізнавала значних змін і ось ми маємо другу фазу еі розвою, котру нам вказує порівнанє латинського Carmen з нашою „Піснею про Роланда“ (RC). Фігури Баліганта тут нема, в Сарагоссі панує сам Марсіль. Коли Карло хоче посилати після, щоб зажадати від него, аби піддав ся, Роланд радить віддати се небезпечне посольство Ганелонови; з пімсти за те і спонуканий дарунками Марсіля Ганелон рішає ся на зраду. Опис битви ще більше далекий від дійсности, ніж у Турпіна Головний рис дійсного факту, тісне гірське гирло обсаджене Басками, котрі заступивши дорогу між задньою сторожею і головною армією Франків вігнали ту сторожу в долину, де вона була обскочена з усіх боків, — сей рис уже перестав бути зрозумілий для людей з рівнин, котрі заховали тілько спомин про високі гори, понурі скали, дивовижні просмики яко рами картини. В оповіданє війшов новий елемент — інстітуція „дванадцяти перів“ [1]), котроі Роланд є головою. Щоб зрівноважити йіх, якийсь незвісний поет доробив епізод з дванадцятьма перами сараценськими під проводом Марсілевого братанка, котрі перед битвою викликують дванадцятьох перів французьких, зводять з ними дванадцять поєдинків, у котрих усі гинуть ураз із цілим відрядом війська, що пер-

---

[1]) „Li doze per“, т. є. дванадцять рівних. По оповіданям виходить, що се було немов би братство чи побратимство встановлене між дванадцятьма молодими воєводами в дружині Карла Великого, особливо з погляду на похід іспанський. В найдавнійших поемах про інші війни про дванадцятьох перів нічого не чути, тілько пізнійше з них зроблено постійну інстітуцію. В нашій поемі ті 12 перів називають ся: Роланд, Олівер, Івон, Івуар, Отон, Беренгар, Самсон, Анзеіс, Жерін, Жерер, Енгелер і Жерард з Руссіллону. Значна часть тих імен являє ся в найдавнійших частях епопеі і не являє ся ніде більше крім оповідань про Ронсеваль. Таким способом в інших поемах, де згадуєть ся про 12 перів, замісць поданих тут імен находимо деяких інших, більше звісних геройів. Натомісць Жерард з Руссіллону, здаєть ся, введений був у нашу поему остатнім редактором „Роланда“; є се особа історична, про котру знаємо, що жила за часів Карла Лисого і котра опісля стала ся героєм осібноі епопеі. Здаєть ся, що редактор „Роланда“ не знав про него нічого крім назви і для того дав єму вмерти у Ронсевалі, що противить ся як епічній традиції, так і історіі. В тім братерстві дванадцяти перів можемо замітити три малі тіснійші спілки, три пари вояків, що є між собою „побратимами“: Се Івон і Івуар, Жерін і Жерер, Роланд і Олівер (завважмо, що дві перші пари сполучені й матеріально аллітерацією йіх імен). Побратимство воєнне (compaignie в старофранцузькім тексті) було звичаєм німецьким (Waffenbruderschaft); до німецькоі традиції відносить ся й число 12.

ший пішов до битви. По тім вступі розгорає ся властива битва. Ще один відділ поганців побивають Франки, та на єго місце приходить третій; помимо страшенного числа ворогів Франки не перестають бороти ся, та число йіх вменшує ся що хвиля. Швидко йіх лишило ся вже тілько 60. Роланд трубить в ріг; Карло почувши сей голос вертає поспішно; про Бодуена нема й згадки Перед приходом армії Олівер, котрий враз із Роландом і Турпіном лишив ся при житю з цілоі дружини, паде в битві. Сарацени втікають, лишаючи Роланда й Турпіна [1]) панами поля Роланд вишукує тіла одинадцяти перів і складає йіх перед умираючим архієпіскопом, котрий йім уділяє остатнього благословенства; се епізод, що повстав очевидно в індівідуальній уяві якогось рапсода Роланд тратить притомність в наслідок ран, утоми і спраги, що єго палить. Турпін добуває остатніх сил, щоб із поблизького потока принести єму води в шоломі, та в пів дороги сили єго опускають, він умирає, а Роланд прийшовши до себе, встигає ще покласти єго гарні білі руки на-в-хрест на єго грудях і відмовити над ним похоронне „голосінє". Опісля і сам він паде зомлілий. Один Сарацен, думаючи що він умер, хоче відібрати єму меч, але Роланд прокидає ся і розбиває єму голову ударом свого слонового рога, котрий від того й розколов ся. Надармо він тричі силкуєть ся зломати Дурендаль. Попрощавши ся з усіми, котрих любив, зі своім володарем, з солодкою Францією, з товаришами, пригадавши своі труди і пригоди военного житя, вмирає, а ангели заносять єго душу до бога. Тілько тепер прибуває Карло у Ронсеваль і находить самі трупи. Дякуючи чуду розказаному вже в RT він допадає недобитків сараценськоі армії і січе йіх на штуки. По поєдинку Тьєррі з Пінабелем Ганелона четвертують тутже в Ронсевалі. Тіла Роланда, Олівера і Турпіна забирають у Францію, а Карло вертає до Ахен.

(Конець буде)

---

[1]) Нема сумніву, що вже в RT Турпін находив ся в числі борців убитих у Ронсевалі, та редактор хроніки, котру він підсунув під єго імя, натурально мусів єго усунути з того числа

Критика і бібліографія.

XII. Фольклорні праці дра Ченька Зібрта.

Др. Ченек (Вікентій) Зібрт, молодий чеський учений, тепер доцент історії культури на чеськім універсітеті, займає видне і досить характерне місце між словянськими фольклористами. Вибравши собі спеціальність — звичаї і обичаї чеські, головно-ж старочеські, він трактував їх зразу як причинки до історії чеської культури, хоч, звісно ніколи не закриваючи очей на звязки, які заходили між тими проявами чеського житя і аналогічними проявами у інших, іменно сумежних народів. Можна сказати, що в перших своїх працях др. Зібрт був більше істориком ніж фольклористом, громадив пильно культурно-історичний матеріал, перешукуючи старочеську літературу, рукописі та акти і не вдаючи ся в діскусію тих фольклористичних питань, які піднімають ся по поводу значіня, початку, вандрівки чи саморідности даних явищ. Від 1888 р. вийшли єго „Історія гри в шахи в Чехах“, „Старочеські обичаї, повірки, празники і простолюдні забави через увесь рік“, „Стрілецькі повірки і чари за старих часів у Чехах“, „З ігрищ і забав старочеських“, „Захованє і порядок при їиді і питю у старих Чехів“, „Історія крою в чеських землях від найдавнійших часів аж до гусітських війн“. Ся остатня книжка, видана 1891 р. давала підставу догадувати ся, що автор з поля фольклору звільна зовсім перейде на поле історії, тим більше, що рівночасно з сею книжкою вийшла єго чисто історична праця: „Матеріали про продаж і сплавлюванє соли Велтавою в рр. 1591—1599“.

Та догад сей не справдив ся і др. Зібрт з пізнійших своїх працях обернув ся більш рішучо до студіованя тем фольклорних, а висше пойменовані книжки взяті разом становлять немов першу групу єго праць. Вяже їх разом власне перевага культурно-історичного елементу і також метод. Автор не вдає ся в ніякі теорії, а зводить до купи матеріал, порядкуючи єго в ясну та прозористу цілість, денеде освічуючи єго ширшим, міжнароднім порівнанєм, та все таки переважно, так сказати, обома ногами стоячи на чеськім національнім грунті.

Із праць сеї групи безперечно найважнійша та, що має напис „Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují p'semné památky až po naš věk“. Є се, так сказати, всенароднїй старочеський дневник цілого року. Правда, матеріал тут зібраний методом відмінним, віж збирають теперішні фольклористи: не з уст народа, не з живої обсервації, а зі старих книжок, казань, заказів церковних, з актів ріжнородних процесів (особливо о чари), зі старих календарів і т. і. На підставі тих матеріалів др. Зібрт зумів змалювати образ дуже живий і вірний, даючи заразом понятє про богацтво старочеської літератури і про сі живість та близькість до народнього житя і світогляду. Сорок осібних статей, не однаково довгих,

входить у склад сеі гарноі книжки; особливо богаті змістом статі про мясопусти (тут же обширні виписки з запустних драм), про перший май (тут же о чарівницях, о звичаю майіти хати), про обичаіі при жнивах і по жнивах, про вечір на св. Андрія, про Різдво (ходжене з колядою, при чім інтересно, що в XV в. в Чехах ксендзи ходили колядувати до своіх парафіян) і т. д. Не зовсім під програму сеі книжки підходять розправки про ріжних духів, в які вірили старі Чехи, як „шотек“, „воднік“, „змек“, „мура“, „дикі люде“, та треба сказати, що й сі статейки самі по собі дуже цікаві.

Не менше важна є видана 1890 р. книжечка дра Зібрта „Poctivé mravy a společenské řády při jídle a pití po rozumu starých Čechů“. В 14 розділах сеі книжечки автор розбирає більше як 20 старочеських книг і рукописів, що подають науки, як себе держати в товаристві, а особливо при йіді і питю. Матеріали зібрані тут дром Зібртом дуже наглядно рисують нам картини старочеського домашнього житя, дуже часто побуджуючи теперішнього читача до щирого сміху. Варто завважити, що і в нашій старій літературі маємо чимало вказівок і згадок, що відносять ся до сеі теми, а з кінця XVIII. віку маємо інтересний забуток літературний, що зовсім сюди відносить ся: є се тзв. „Полѣтика свѣцкая“ видана 1790 р. у Львові яко додаток до Букваря Ставропігійського. Хто би хотів заняти ся розбором сего інтересного писа ня, для того книжка дра Зібрта буде неоціненою підмогою між інчим і тим, що на початку розправи автор звів до купи всю важнійшу европейську літературу, котра говорить про сей предмет. Сего вельми похвального звичаю др. Зібрт держить ся і у всіх інших своіх працях, при кождій порушеній ним темі подаючи на початку всю важнійшу еі літературу.

Та вже в тім самім 1891 році др. Зібрт видав книжку, котра вказувала на значне розширене обсягу его дослідів. Книжка ся має напис „Listy z českých dějin kulturních“. Се властиво збірка 9 статей друкованих уперед по ріжних часописях, та тепер не тілько механічно зведених у купу, а значно, іноді майже зовсім на ново перероблених. В декотрих автор порушує ся ще на своім давнім, улюбленім культурно-історичнім полі, як нпр. в першій статі „O líčení a šlechtění tvaří u starych Čechu“, де з ріжних старих книг, рукописних „аптичок“ та реклям старочеських збирає відомости про косметики, яких уживали старочеські жінки й мужчини для підкрашуваня лиця. На тім самім полі держить ся також статя 7, де розказано про „Тютюн на чеській земли“. Та інші статі більше рішучо входять на поле властивоі фольклористики. Статя 2. лучить у собі 5 праць до спільноі теми „Přežítky starodávných obětních obřadů“. Подає тут автор після старших і новійших видань опис таких забав народніх, як суд над когутом і стинане єму голови, як молочене качура закопаного по шию в землю, при чім парубок, що має его забити ціпом, має завязані очи, як стинане барана, скидане з вежі цапа, уриване голови гусям завішеним на шнурі. Автор признає, що подібні забави (тепер забуті у Чехів) находили ся у много інших західно-европейських народів, та відкидаючи

йіх мітологічне толковане не слідить за йіх початком і розширенєм і вдовольняє ся догадом, що ті забави були культурним пережитком стародавніх обрядів, поганських жертв, котрі з часом стративши своє поважне значінє, перемінили ся в прості народні забави (стор. 26). Зібрані автором описи тих забав не дуже се потверджують; бодай найдокладнійші описи стинаня когута далеко швидше кажуть в них догадувати ся драматизовані пародії давніх судів і судових церемоній, ніж зостанка поганських жертв. У старих літературах лишило ся чимало таких пародій, як нпр. популярна в середньовіковій Европі „Condemnatio uvae“, котра в югословянській літературі являє ся в виді побожної легенди про „Мученіе преподобнаго Гроздія“, а шотландським поетом Бернсом перероблена була яко баляда про Івана Ячменя, далі великоруський процес „Ерша Ершовича сына Щетинникова“ і т. і.

Далі находимо тут інтересну статю „Simbolika barev u starých Čechů“, кілька причинків до старочеських весільних обичайів і в кінці дві праці про повісті і легенди, а іменно „Повість про Мелюзіну в чеських людових переказах“ і „Повість про Жіжкову шкуру“. З методологічного погляду цікава особливо статя про Мелюзіну. Повість про Мелюзіну розширена у Чехів з давна і сплела ся там з повіркою про „вітрову маму“, що стогне і вилить підчас бурі, так що декуди сиплють йій муку і сіль, щоб заспокоїти єі, переблагати та вберегти себе від шкоди. В чеській науковій літературі висказані були ріжні думки про сю повість. Старі писателі мітологічної школи а національного напряму настоювали на тім, що повість ся не має нічого спільного зі старофранцузькою поемою та німецькою людовою книгою виданою 1477, хоча на старочеських виданях сеі повісти виразно було сказано, що се переклад із німецького. Др. Зібрт дуже добре показує фантастичність догадів та спекуляцій чеських мітологів, особливо Гануша, котрий силував ся конче впвести Мелюзіну з питомо чеського грунту і в тій цілі не вагував ся навіть видумати якусь Медуліну, богиню меду, котрій буцім то Чехи носять мід до ліса, щоб виєднати у неі достаток меду на слідуючий рік. Хоча ся Медуліна перейшла до книг німецьких мітологів, що взяли єі за чисту монету, то др. Зібрт рішучо твердить, що в Чехах ніхто про неі не чував і не знає. Розказавши коротесенько, більше бібліографічно ніж генетично, хід наукових праць про Мелюзіну в західній Европі др. Зібрт стверджує поперед усего, що до Чех перейшла ся повість в р. 1555 перекладом з німецькоі книжки і навіть правдоподібно з німецькими ілюстраціями. Від тоді аж до тепер була вона в Чехах друкована незлічиму силу разів, так що представленє о пригодах і вигляді Мелюзіни війшло загально в склад людовоі фантазіі. Та там се представленє найшло вже інший подібний образ Були се сірени, морські панни з рибячими хвостами, звані також у старих Чехів ochechule. Цілим рядом цітатів показує др. Зібрт, що представленє тих охехуль було у Чехів доволі розширене ще перед тим, заким вони познайомили ся з західньою повістю про Мелюзіну. Від колиж ся повість стала ся в Чехах популярною, назва охехуль пропала і морські панни називають ся мелюзінами. На тім ступні лишило ся се представленє і у нас. В Чехах воно пройшло ще кілька

ступнів, і то знов під впливом французько-німецькоі повісти. В тій повісти сказано, що коли Мелюзіна, підслілжена своім чоловіком у купелі, щезла від него, була засуджена на те, щоб до віку літати в повітрі і плакати по втраченім чоловіці й дітях Отсей то образ матері, котроі плач і стогін чути в завиваню бурі, послужив мабуть мотівом до витвореня ніби мітичноі „матері вітрів“ чи „цариці вітрів“. Натуральним способом ся поява зросла ся з звичаєм — не чеським, а міжнароднім — сипати вітрови в дарі муку, сіль, дрібки хліба і т. і, щоб єго втихомирити. Др. Зібрт вказує цітатами розширене сего звичаю особливо в Німеччині — інтересно, що у Словян окрім Чехів він майже незвісний. Розкривши таким способом властивий характер усіх складників, які зложили ся на витворенє чеськоі Мелюзіни — матері вітрів, др. Зібрт ось як резюмує здобутки свого досліду: „Ми показали, як чужа повість, головно через читанє, присвоіла ся у нас і зілляла ся зі звичаєм звісним також деінде — годувати вітер мукою і т. і, аж поки не дійшла до того виображеня, що в шумі вітру хлипає і жалібно квилить мітична істота — Мелюзіна.“ Др. Зібрт не вірить в єі мітичність, та все таки не бере ся доходити, відки взяла ся та фігура в середньовікових оповіданях і яке було єі первісне значінє. Так само він не інтересує ся судьбою Мелюзіни у інших словянських племен; єго обходять головно Чехи.

Такий самий характер має й статейка про Жіжкову шкуру, котра буцім то по смерти сего чеського героя була відповідно до єго заповіту злуплена, виправлена і натягнена на бубон. Др Зібрт показує, що повість сю перший записав Еней Сільвій (пізнійший папа Пій II.) у своійй „Historia Bohemica“. З сеі книги переняли сю повість не тілько чеські літописці, але й численні чужі писателі. Др. Зібрт виказує неісторичність сеі легенди, та не бере ся доходити, відки міг Еней Сільвій узяти своє оповіданє і чи нема в нім якоі небудь старшоі людовоі традиціі.

Ся надто велика здержаність у власних виводах, котрих не можна взяти від інших учених, робить дра З. иноді безпомочним супроти смілих фальсіфікатів Се стало ся іменно в сім випадку. Перед кільканадцятьма роками обявив ся було в Німеччині „вчений“ Феккенштедт, котрий в р. 1880 видав книжку „Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche“, а 1883 „Die Mythen Sagen und Legenden der Zamaiten (Lithauer)“. Про сі виданя почав він голосити по всій Европі як про великі відкритя наукові, поки в кінці др. Карлович не здемаскував ніх як найпростійші фабрикати без ніякоі наукової вартости. Отже в обох сих книжках находили ся варіанти казки про короля, котрий по смерти казав свою шкуру виправити і натягти на бубон. Про сі своі повісті Феккенштедт написав статейку у французькім журналі Le moyen âge, полемізуючи з виводами Зібрта, котрого статя друкована була первісно в „Wiśle“. Полеміка була тим дивнійша, що др. Зібрт властиво не робив майже ніяких виводів окрім тих двох, безпосередно випливаючих із фактів: що легенда про Жіжкову шкуру є легенда, не історичний факт і що вона до віруваня чеського люду перейшла з книжок, а остаточно

від Енея Сільвія. Феккенштедт пустив ся в звичайні мітологічні фантазованя з поводу сеі легенди і своіх повістей і щасливо дійшов до того, „що в повісті про Жіжкову шкуру заховала ся стародавня мітична традиція, памятка стародавнього божества небес і грому“. Замісць ударити рішучо на се шарлатанство і показати, що обі Феккенштедтові повісті є мізерною копією власне повісті про Жіжку, др. Зібрт застерігає ся тілько і то досить несміло против мітичного йіх викладу і на тім річ полишає.

Інтересну картинку культурно-історичну з житя старих Чехів дає автор в статі „Svatba unosem u starých Cechů“. І тут автор не вдає ся в розбір питаня про значінє сего звичаю в історіі сімйі, але привівши дещо з заграничноі літератури предмету громадить матеріал чеський починаючи з XII. віку аж до наших часів.

З кінцем 1891 р. розпочав др. Зібрт враз із дром Любором Нідерле, археологом, видавати в Празі „Český lid“, першу чеську фольклорну часопись. Про видані доси три спорі томи сеі часописі ми подамо осібне справозданє, а тут згадаємо тілько про праці дра Зібрта в тім видавництві. В першім рочнику він не подав ніякоі довшоі праці, але вів відділ критики книжок по культурній історіі та фольклористиці, котрий веде й у дальших роках. На ті критики працьовитого і талановитого вченого ми були дуже цікаві, та швидко побачили, що вони зовсім не є ніякі критики. Для дра Зібрта немов не істнують ніякі „питаня“, ані методологічні ані глубші, соціологічні та псіхологічні, що вяжуть ся з фольклористикою. Збиранє, громадженє матеріалу — ось єго головний ідеал, після котрого він судить праці других; навіть в розбір того, чи матеріал сей зібраний критично, він не вдає ся, а коли ремонструє против чому небудь, так хіба против явним уже фантазіям, не випливаючим з матеріалу, особливо ж против мудрованям в старім мітологічнім стілю, тай то своі ремонстрації попереджує аж до втоми низькими реверансами перед Ганушем, хоч деінде сам же виказує, що той заслужений учений не тілько пильно збирав матеріал, але дещо таки й висисав собі з пальця. Раз тілько (Český lid II, 80) др. З. натякає на те, що в своіх фольклорних студіях іде за слідами Тайлора і Ланга, т. є держить ся тзв. антропологічноі школи, але своім звичаєм не вдає ся зовсім у вияснюванє прінціпів тоі школи, а ще й поповнює ту недокладність, що затягає й усіх словянських фольклористів у прихильники тоі школи, до чого очевидно нема ніякоі підстави.

Загалом у своіх критиках др. З. дуже добродушний: хвалить усіх і вся (в двох роках видав острійший суд лише про одну книгу, тай то німецьку!); особливо всі словянські фольклорні праці, на котрі він звертає головну увагу, є для него дуже добрі, знамениті, бодай гідні уваги, — все одно, чи то пише Черни, Бартош, Крек, Михайловський, Пипін, Драгоманов, Сумцов чи хто небудь другий. Критик подає коротенько зміст праці, підносить те, що взято з чеського або доторкаєть ся Чехів, а коли книга надто вже очевидно домагає ся докладнійшого обговореня, обіцює вернути до неі колись при нагоді. Ми не знаємо, чи така добродушність критики є обовязкова в Чехах, але на нас сі „критичні“

замітки др. Зібрта роблять троха прикре вражінє, бо знаючи єго широке очитанє і знанє особливо в деяких галузях фольклорноі науки (звичайі та церемоніі) ми думаємо, що по поводу ріжних, іноді доволі мізерних праць, котрі він так добродушно хвалить, він міг би був висказати чимало свого, розумного і нового, і се певне було би користне і для читачів журнала і для самих критикованих авторів.

За те в II. і III. роках Č. L. др. З. помістив кілька цінних своіх праць. Лишаємо на боці ті праці, що мають бібліографічну та історичну вартість для самих Чехів, а придивимось близше двом, котрі по нашій думці зазначують певний зворот у працях дра Зібрта, зворот до глубшоі, ідейноі аналізи зібраного матеріалу. Ті праці, се „Chození s klibnou (s koněm) v době vánoční a masopustní“ і „Vynášení „smrti“ a jeho výklady starši i novějši“. Вже в самім титулі сеі другоі праці зазначено, що тут не ходить о сам матеріал, але також о єго виясненє, а і в першій статі до повисшого титулу додано „srovnávací studie folkloristická“. Та все таки в однім і другім разі надто далеко на поле порівнуючоі фольклористики др. Зібрт не забігає; матеріал чеський у него головна річ, а діскусія над виясненєм єго значіня займає підрядне місце і трактована буває досить шаблоново. Автор наводить думки ріжних учених (звичайно без йіх аргументаціі) і приучуєсь до котроісь одноі, також не аргументуючи, для чого се чинить. Інтересний тут особливо один уступ із статі про ходженє з конем в часі різдва або мясопуст. Грімм уважав сей звичай прагерманським і бачив в нім зостанок культу Водана. Тілько пізнійше віднайдено зостанки того звичаю у Французів, Англійців, Словян (і то майже у всіх племен), Литвинів і т. і, де про Водана нічого й не знали. „Нема сумніву — пише з сего поводу автор, — що сміло видумані догади, немов би в ходженю з конем був основою культ Водана, розпливають ся в нівіщо, коли йіх *освітимо ярким світлом порівнуючого становиска. Як доказав детальними* студіями славний дослідник Веселовський після всіх інших праць словянських (цітує Потебні „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“ і „Колядки и щедровки“, Сумцова „Культурныя переживанія“ і Махаля Nákres slov. bajeslovi) і чужих (націтовано довгий ряд праць французьких, англійських, італіянських та німецьких починаючи від р. 1830) в церкві християнській до різдвянського празника на памятку вродженя Христа прилели ся старі обичайі і повірки, зостанки поганських празників сонця, огню“. Зіставляючи сю тезу з цітованими для неі книгами і авторами дивуємось: не вже др. Зібрт не замітив, що власне Веселовський і Потебня, в тій справі стоять на відмінних становищах? що Потебня обкроюючи нераз фольклористичне порівнуванє теми, ограничуючи єго до самих словянських племен, виводить такі звичайі з поганського культу сонця і огню, коли тимчасом Веселовський бачить в них не пережитки давньоі доісторичноі темноти, а зостанки і сліди стародавніх культурних впливів грекоримських на Словян? Те, що далі говорить др. Зібрт про сю справу — а говорить усего з 10 рядків, — не показує, щоб воно було єму досить ясне, а властиво показує, що він усе таки далеко більше

хилить ся на бік Потебні ніж Веселовського, на бік поганьсько-мітичних початків наших культурних пережитків, ніж історично-культурних. Не хочемо з сего робити заслуженому чеському вченому ніякого закиду, бо остаточно діло се поки що спорне і виводи Веселовського не у всім можуть бути приняті, та все таки нам здаєсь, що вчений, входячи на поле тих контроверсій, повинен нам і собі дати докладну справу про йіх сучасний стан, не мішати противних опіній у одно і формулувати ясно та доказно свою власну думку.

Крім сього журнала др. Зібрт дописував і до інших видань. І так в р. 1893 він опублікував у „Světozor"-і передрук староі чеськоі книжечки Данила Феттера „Опис Ісландіі", дуже інтересноі не тілько задля мови і живости, з якою вона написана, але також задля тих звичайів і обичайів, які в Ісландіі бачив і старанно описав Феттер. До передруку др З. додав короткий вступ, де описав старий друк (мабуть унікат), що находить ся в чеськім Музеі і звернув увагу на єго важність для історіі культурноі.

Тілько в половині сего року вийшла в виданях чеськоі Академіі Наук у Празі книга дра Зібрта, котра і обсягом горізонту студій і богатством наукового апарату перевисшує всі дотеперішні праці сего вченого і ставить єго імя в ряді ліпших европейських фольклористів. Книжка ся має напис: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku (Indiculus superstitionum et paganiarum), jeho význam pro všeobecnou kulturní historii i pro studium kulturních přežitků v nynějším lidovém podání, ze zvláštním zřetem k české lidovědě". Книга ся ріжнить ся де в чому від усіх попередніх праць дра Зібрта, а головно тим, що тут перший раз вихідною точкою єго праці не є предмет чеський, значить, уже саме заложенє праці ставить єі на широкий, міжнародній грунт. Чеський матеріал, звісно, і тут займає значне місце, та він служить тілько причинком, є тілько одним огнивом у довгім ланцюзі рівнорядних даних, черпаних із фольклору і культурноі історіі інших европейських народів.

„Indiculus superstitionum et paganiarum" є спис 30 пунктів, проти котрим повинні були виступати священники на казанях і при сповіди як проти зостанкам поганства. Спис сей повстав в VIII в. в Німеччині і тепер находить ся в Римі в Ватиканській бібліотеці. Давно вже звернули ріжні вчені увагу на сих 30 рядків письма; від XVII в. про них списано цілу літературу, котру приводить др. З. на стор. 7. Деякі з них для нас майже темні, так що ледво можна догадувати ся, про що йшла річ; інші знов занадто загальні та уривкові. Зложенє сего індекса одні приписують синодови в Лестін 743 р., другі св. Боніфацієви, апостолови Німців, інші відносять єго — і се буде мабуть найправдоподібнійше — до часів Карла Великого.

Др. З. приступає до поясненя сего індекса поганських звичайів, як уже було сказано, з дуже обширним апаратом науковим, котрий і становить головну вартість єго книги. Він притягає до порівнаня попереду усього середньовічну літературу церовну, ухвали синодів, т. зв. Pönitenzialbücher, т. є. вказівки до відбуваня сповіді і накладаня кар

церковних*), далі тодішню літературу світську, особливо закони против поганським обичаям та натяки про них в писанях історичних. Та не вдоволяючи ся тим, він притягає до порівнаня з тими середньовічними свідоцтвами здобутки нового фольклору, звичайі народів нецівілізованих і зостанки йіх у народів цівілізованих. Він показує, що „обичайі і повірки, котрі „Indiculus“ карає і проклинає як поганські, при докладнійшім досліді находимо й доси, в часі, коли ми живемо, в людових переказах европейських, хоча в формі затертій, зміненій, а рівночасно находимо йіх у народів неосвічених, у тзв диких племен в формі повнійшій, первіснійшій, близшій до поганських звичайів, котрі церков на початку середніх віків заборонювала охрещеним народам. Ті самі людові обичайі, ті самі повірки, котрі нам Indiculus вказує на розсвіті цівілізації европейських народів, а котрі довго опісля перевивають ся в ріжних появах у пасмі середньовікової культурної історії і досягають аж до найновійшої доби, кружать і до нині в переказах первісних народів, де можуть і доси рости і розвивати ся своб дно без уменшень і змін, які робила у освічених народів поступаюча культура. З сего бачимо, як з однакових причин в ріжних часах, на далеких від себе місцях виростали і виростають в людській думці виображіня, погляди, понятя відповідні до того поступу а між собою подібні або й тотожні“. Сказати правду, ані з повисших слів, ані з дальших матеріалів, зібраних дром Зібртом ми сего не бачимо. Бо поперед усего ми не знаємо, які іменно звичайі та повірки картає Indiculus. Як уже сказано, текст єго за надто короткий: се немов титули поодиноких розправ або замітох. Ось нпр. I. De sacrilegio ad sepulchra mortuorum. Певна річ, що мова тут о якихось обрядах похоронних, але о яких? Др. Зібрт збирає з давнійших і пізнійших християнських писань множество сві-

*) Др. Зібрт приводить йіх бібліографію, та з словянських знає тілько чеські, писані по лати і, а не знає мабуть сербської книжечки „Исповѣдаѡник, сабранъ из православнїех наѹчителїи по П. Ѡ. Мєгрѹ Иеронимѹ Панормитанѹ реда Приповѣдалаца Ѳ. Доминика, принесен оу ієзик Босански трѹдом П. Ѡ. Стїепана Матїекича Солинїанина, реда с. Франческа Мале братїе Обслѹжѣкѹчїех, даржаве Босне Арчентине Приповѣдалоца In Roma 1530“ Книжечка се хоч і новійша, та все таки де в чому інтересна, бо крім загальних річей містить дещо підладжене до місцевих обставин І так читаємо в ній [подаю текст в перекладі]: „Вірити, що небо або звізди впливають на нашу волю — гріх смертельний. Прикликати діявола для ворожби або для інших цілів — гріх смертельний. Вести приязнь з діяволом або яку небудь умову — гр см Держати діявола в посудині або в перстені — гр см Вірити в сни і спікувати ся з молитвою відгадати з них річи будущі або укриті — гр см Вдавати ся до ворожби, що чинить ся з майстерством або розумінєм чортівським із віщуваня або лету птахів або інших рухів звірячих, як се чинили поганці — гр см. Пильнувати, щоб не робити деяких діл в певні дні задля того що сей день злий чи нещасний або держати ся в тім звіздослова — гр. см. Далі признає ся там смертним гріхом: кидати жереб для ворожби з явною або таємною умовою з чортом, як се чинить ся при чарах та волхвованю, чарувати в цїли віщуваня або уздоровлюваня, „рієти на срамотѣ божю или светїеxъ, или споменѹти и суде срамне божіе или светїеxъ сардито или шале“, „проклинати или посилати зло аерѹ, огню или иномѹ створеню неразложномѹ без мысли ніе грієхъ смертни“. Признаком чарів та волхвованя вважає ся говорене слів, котрі не є правдиві або котрих говорячий не розуміє, мати такі слова написані на шкурі а не на звичайнім папері, збирати сліди людські з землі, носити при собі письма або листки пописані незрозумілими словами та знаками і т і (стор. 46—50).

доцтв і описів про ріжні звичайі похоронні, та все таки ми не знаємо на певно, чи іменно ті звичайі має на меті Indiculus або котрі з них іменно. А далі нам здає ся, що з загально людською теорією звичайів і обичайів треба бути не менше обережним, як і з усякою іншою Добре то сказати: такий і такий звичай є загально-людський, властивий, певній добі цівілізації і серед аналогічних обставин повстає в ріжних сторонах незалежно, — і на доказ сего привести 5, 10, 20 племен з ріжних сторін і часів. Кому вистарчить такий доказ? Аджеж тут би треба вичислити всі народи всіх часів, а то хто ще знає, які там були звязки між тими ріжними племенами і чи даний звичай не повстав десь у одного та не переніс ся разом зі звісною хвилею цівілізаційною до інших? Аджеж нині ми знаємо, що вандрівка таких хвиль цівілізаційних розпочалась іще в доісторичних часах разом з вандрівкою нефрітових ножів, діорітових топориків та бронзових мечів і фібул. Що нпр. як би хтось бачучи буддійські віруваня і обряди у Якутів, Монголів, Тібетанців, Японців, Бірманців та Сінґалезів, а рівночасно бачучи аналогічні віруваня і обряди у християн в Ісландії, Скандінавії, Іспанії, Італії і по інших краях сказав би, що буддізм є загально-людський, що появляє ся в ріжних місцях і часах, у ріжних народів, в ріжних кліматах незалежно у одних від других? Що сказав би на таке твердженє історик, котрий знає, якими дорогами ті звичайі, погляди і інстітуції розходили ся з краю до краю? Так само тзв. первісні племена не повинні в таких теоріях фігурувати без застережень, принаймі племена африканські, котрі правдоподібно мають за собою дуже довгу а нам незвісну історію, котрі довгі віки підлягали могучим впливам Єгиптян, Фенікіян (руіни фенікійських будівель і фенікійські монети находять ся на полудневих окраїнах Африки, в краю Кафрів і Готентотів), Греків і Римлян, а також племена американські, з котрих многі виробили були доволі високу і орігінальну культуру, значить, мали також по за собою історію і широкі історичні впливи та взаємини, о котрих ми дуже мало що знаємо. Фолькористика може де в чому причинити ся до вияснення отих великих загадок, які насуває нам минувшина людської раси, але природнича, антропологічна теорія, по нашій думці, всего менше спосібна до такого вияснення. Звичайі і обичайі, як пережитки певних давніх станів цівілізації, повинні бути трактовані як явища історичні, для котрих має вагу думка, що історія не повторяє ся, принаймі що до більших, важнійших фактів.

Ті загальні уваги, котрі ми вважали потрібним висказати про саму теоретичну основу праць дра Зібрта, а особливо сеі остатньої і без сумніву найважнійшої, не вменшують вартости тих праць, котрі є і довго ще будуть богатим жерелом інформацій для кождого фольклориста, прекрасними збірками цінного матеріалу фольклорного і історико-літературного. Особливо єго книжка про „Indiculus superstitionum“ є цінним вкладом в науку загально-европейську і являє ся для звичайів і обичайів таким богатим і пожиточним підручником, як Лібрехтове виданє „Otia imperialia“ Гервазія з Тільбері для середньовікових казок і легенд. Книжка дра Зібрта робить честь чеській науці і чеській Академії, що видала єі своїм накладом.

Ів. Франко.

Нові книжки.

КУЛІШ ОЛЕЛЬКОВИЧ ПАНЬКО. Дзьвін, староруські думи і сьпіви. Женева, Українська друкарня 1893. Нова книжка віршів Куліша! Моторошно робить ся, коли береш сі у руки; на сльози збираеть ся, коли читаеш. Та не того сльози навертають ся, що автор уміє нас зворушувати, на серце наше могучим чутєм впливати, — а над самим автором плакати хочеть ся. Талант великий, вірші мов зі стали ковані, з йіх важких ритмів чути розмах могучих, орлиних крил, та про те — якеж убожество думки, яка безпомічність, яке жалю гідне крутіне в зачарованім колесі старечих іллюзій, безсильноі а часто прямо безпредметноі ненависти й злоби! Більша часть новоі книжки Кулішевоі — се немов друга часть звісноі „Хуторноі поезії“, се політичний памфлет, віршована проповідь тих самих сімпатій і антіпатій Кулішевих, котрих канон зведений у „Истории возсоединенія“ та „Крашанці“. Канон сей — витвір поета, котрий забажав бути істориком та не приніс до сего діла ані крихти історичноі обєктівности а до історичних персонажів відносить ся як до своіх особистих ворогів або панібратів, витвір діяча, котрий виріс у традиціях козацько-демократичних, а думкою і наукою дійшов до поступових думок, та не переваривши йіх в імя поступу відвернув ся від своєі родовоі традиціі, зненавидів єі і силою реакціі дійшов до величаня насиля і деспотизму і державноі централізаціі. Із отсего канона пливуть ріжні Кулішеві парадокси, котрими аж до переситу повні єго вірші, пливе єго містична „культурність“, погорда до мас людових, погорда до козацтва і ненависть до гайдамаччини, єго прихильність до польськоі шляхти та московських владників Петра В. і Катерини II, та дивна, завзята, майже безумна ненависть до новійшоі української науки і літератури і єі головних репрезентантів Костомарова, Бодянського, Мордовця і др. Чи маємо додавати, що власне ті вірші при читаню робили на нас найтяжше вражінє? Та є в „Дзвоні“ дещо й інше, є низка віршів ліричних, особистих, тихих як далекий гук вечірнього дзвона а жалібних як гірська трембіта. Не богато тих віршів — не знаю, чи набереть ся йіх 10—15 на 99 нес поміщених у книжці, та вони становлять єі головну вартість, йіх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашоі поезіі. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис „Чолом доземний мойій же таки знаній“ — мабуть єго дружині, Ганні Барвінок:

Я знав тебе маленькою, рівною,
І буде вже тому з півсотні літ.
Ми бачили багацько див з тобою,
Ми бачили і взнали добре світ.
Боролись ми не раз, не два з судьбою
І в боротьбі осипав ся наш цвіт.
Од світу ми прегордого одбились,
Да в старощах ще краще полюбились.

Скажи, колиб вернувсь ізнов той день,
Як бачились у-перве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять було за мною?
Чи знов би ти, зачувши дзень-дзелень,
Не мурозі лягала головою
І слухала музику тих копит,
Що до твоіх несли мене воріт?

О, знаю, що колиб єси і з раю,
Кінця й вінця усіх земних розлук,
Почула, що доріженьку верстаю
До тебе крізь дими пекельніх мук
І серденьком на силах знемогаю
І падає знеможений мій дух, —
Позичила б ти крил у серафима
І ринулась к мині світ за очима

Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергічною мовою, яку отсе на старости літ віднайшов Куліш. За отсих кільканадцять субєктівних, ліричних та епічних пєс (гляди вельми інтересну казку про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеви цілу купу єго псевдополітичного і псевдокультурного, непоетичного а то прямо несмачного блекотаня (нпр. називанє Хмельницького псом), котрим наповнена решта єго „Дзвона". А читаючи оті немногі тихі та гармонійні пєси подвійно жаль робить ся автора, котрий затроює остатні дні свого житя такою дикою і безпредметною злостю замісць закінчити йіх такими гарними акордами, які він уміє видобувати зі своєі кобзи. Аджеж тою лайкою, котру він сипле на право і на ліво, він нікого не переконає про слушність своіх поглядів, коли не переконав нікого товстими томами своіх „Возсоединеній". Ми певні, що „Дзвін" єго залунав би широкою луною по всій Україні і по Словянщині, колиб автор помістив у нім сотню таких пєс, як наведена висше, і певно сто раз більше прислужив ся б і справі поступу культури на Україні, ніж тепер, коли мало хто й здобуде ся на терпливість, щоби крізь гущавину сухого доктринерства та гидкоі лайки добрати ся до отих перлин нашого слова й нашоі поезіі. В одній своїй вірші „До Тараса на небеса" Куліш вкладає в уста Шевченкови слова:

О, найлюбійше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить.

Ех, як би то сам Куліш послухав сеі своєі ради і ще за житя попалив такі своі речі, як Крашанку, Хуторну поезію, три чверті всего „Дзвона", цілу поему „Куліш у пеклі" враз з приписками до неі! Та мабуть не послухає **Ів. Фр.**

Із чужих квітників.

Із Віктора Гюго.

III *).

Раз бог батько й Асмодей
О ненависних людей
Сіли грати в карти
Хто що ставить? Загравай!
Божа ставка був Масгай,
Дідьча — Бонапарте.

Той худеньке попеня,
Сей погане князеня,
Та вертке, як рідко.
„Що? нам битись о сих двох?“
Кинув карти господь бог,
І обох взяв дідько.

„На! — сказав бог батько, — на!
З них не будеш мав хісна!“
Чорт їх хвать у лапу,
Тай сміссь з під капгуря....
З одного зробив царя,
А з другого папу.

*) Переклади I і II гл „Жите і Слово“ I, 215—219.

IV. Сон консерватіста.

Чи то сон був, чи ява? Ще суд мій хитаєсь.
Якийсь муж — чи то Грек, Жид, Перс, Турок, Китаєць,
Та прихильник ладу, правдомовний наскрізь
І поважний сказав міні:
„Смерть, що поніс
Ошуканець отой, анархіст небезпечний, —
Справедлива. Для власти й порядку конечний
Був сей крок. Чи-ж позволити брать йіх на сміх?
Тай на що-ж є права́? Щоб виконувать йіх.
Є-ж такі віковічніі правди, котрі
Слід піддержувать, навіть ціною кострів.
А пророк той знай клепче: „Любов до людства!“
Та „Прогрес!“ — все такі пустозвучні слова....
Наш поважний, старий обряд він висмівав.
Одним словом — ніщо за святе не взнавав,
Що шанують усі того не шанував.
По відлюдних місцях він збирав рибаків,
Воларів, розбишак та брудних босяків,
Очайдуш без гроша при душі, жебраків.
Йіх своім бунтівницьким засадам навчав
І з голотою сею за стіл засідав.
Ні за віщо мав книжники й інтелігенти,
Що шанобу і розум, маєтки і ренти
Посідали. Без варт, окружений юрбою
Він ходив із піднятою к небу рукою,
Величав ся, що може недужих сцілять
Самим словом, не так, як закони велять.
Та сего́ не доси́ть! Самозванець той навіть
Умерлих воскрешав! Ще й фальшиве імя
І фальшивий собі він характер приняв,
За таке, чим не був, він посмів себе ставить.
Він блукав там і сямі скликав: „Гей, за мною!“
По містах, хуторах і по чистому полю.
Очевидно ненависть ширив, ворожню,
Щоб піднять братобійчу суспільну війну
І збігались до него й гидкіі поганці..
По ровах, вапнярках залягали ще в ранці:
Той хромий, той глухий, сей безокий цілком,
Той струпя з себе дряпа старим черепком...
Всякий чесний лиш плюне і в хаті запресь,
Де він шляхом з таким товари́ством плетесь.
В один празник — не тямлю, якого вже дня —
Він ухопив батіг і давай вигонять
З криком, фуком, брутально й зовсім неприлично
Патентових купців — знаю се автентично —
Дуже чемних людей, що в церковнім притворі,

Розумієсь, за дозволом клиру й княжат
І оплатою, мали міняльні кантори.
Він з собою таскав непотрібних дівчат...
Так ходив він навчаючи, нищив основи
Товари́ства, релігії, сімії і любови,
І моральність і власність — усе підривав.
Люд ходив за ним, поле облогом лишав....
То було небезпечно. Ганьбив він богатих,
І підлещувавсь бідним. „Всі — звик був мовляти —
На землі ми є рівні й брати, і нема
Ні малих ні великих, панів ні рабів,
Всім служить має те, що зародить земля!“
А попів, так тих прямо топтав у болоті,
Ще й прилюдно. Всі ті богохульства він плів
Всім обідранцям в очи, усякій голоті...
От і вийшло! Закони виразні, святі —
І прибито єго на хресті.“

Він сказав се так ла́гідно, щиро...
Та мене в тих словах наче щось поразило.
І кажу я до него: „Ви що за оден?“
А він каже: „Ій богу, нам конче прийшлось
Відстрашаючий приклад подати!
А я звусь Елізав, був при храмі писцем.“
„А о кім говорили ви?“ — став я питати.
„Та о тім волоцюзі, що звав ся Христос!“

V. Вулькан Момотомбо́.

Хрещене вульканів, се старий звичай, що походить з перших часів завойованя Америки Іспанцями. Всі вулькани Нікарагви були таким робом посвячені окрім одного Момотомбо, з котрого ніколи не повернув жаден *священник*, що вибрав ся, щоб вилізти на єго вершок і там застромити хрест.

Squier, Voyage dans l' Amérique du Sud

Як землетрясеня занадто часті стали,
Іспанські королі хрестити приказали
Вулькани, що були в їх землях в новім світі.
Вулькани ні чичирк. Забагли, то й хрестіте!
Один Момотомбо не хтів хресту принять.
І не один вже піп в церковному уборі,
Самим святим отцем благословлений,
Ніс гостію в руках, підвівши очи д' го́рі,
І дер ся на той шпиль скалистий, заострений.

*

Богато йіх пішло там хрест святий всажать,
Та жаден не вернув назад.

Старий Момотомбо, гір лисих коріфею,
Що мрієш між двома морями! Твій кратер
Тіару з полумя і диму розпростер
Над трепечущою землею.
Ми стукаєм до твойого порога,
Правдивого тобі несемо бога!
Чому не хочеш ти принять єго тепер?

Вулькан на хвилечку покинув ляву лити
І так проговорив, бурчливий і сердитий:

„Не дуже я любив скасованого бога.
Скупар, все золото до свого гріб берлога;
Людськéє мясо жер, а пасть єго мов жорна
Від крови все була і від гнилизни чорна.
Сидів в печері — се була нора в квадрат,
Від разу церква й гріб, а в ній жерцем був кат.
Всміхались кістяки у стіп єго; що днини
З кровавих чаш він пив убійство, смерть людини.
Глухий, огидний, він гадюк держав в руках,
І свіжий труп що день сторчав єму в зубах.
Се чудище було мов пляма на вселенній, —
Аж я нераз бурчав в мойій безодні темній.

„Отож як надплили на лехких човнах, смілі
Зі сходу сонця к нам чужіі люде білі,
Я радо йіх приняв, гадав, що так і слід.
Яке лице, мовляв, такий душі є цвіт,
А білий чоловік, мов небо те блакітне,
А бог йіх мусить буть само добро всесвітне.
Він певно вбійствами кормити ся не стане.
Гаразд! Старих жерців проч зборище погане!

„Та швидко я нових жерців побачив діло.
На склону мойому — о горе! — розгоріло
Те огнище страшне, що жре, не наситить ся,
Грізне, що ви звете „святая інквізиція“.
Я бачив, як бересь до діла Торквемада,
Щоб темних дикарів уздріла світ громада,
Як він йіх просвіща, як той „святий уряд“
Навча йіх і які тут світочі горять!
Я в Лімі з хворосту страшні костри видав,
На них сотки дітей, в низу огонь тріщав
І пожирав живих, клубами вив ся дим
І груди вижирав дівчатам молодим...

Аж сам я інколи мало́-що не дусив ся
Тим смродом, що з отих автодафе зносив ся!
Я, що в своїх горнах палив лиш тінь та чад,
Подумав: „Дармо ти тим гостям так був рад“.
Як з близька придививсь сему чужому богу,
Я рік: „Не варт мінять! Волію вже старого“.

VI.

Гриміть, гриміть раз в раз, о труби слів, думок!

Коли Ісус Навин, загніваний пророк
З народом своїм став край мурів Єріхону
І з громом труб почав ходить довкола їх,
За першим разом царь підняв єго на сміх;
За другим сміючись так мовив з свого трону:
„Чи мислиш вітром ти сі мури потрясти?“
За третім разом вже кивот взяли нести,
А трубачі за ним, а далі весь народ.
Ворожі діти йшли плювати на кивот,
Дразнили трубачів свистячи в пищавки.
Четвертий хід — і ось ворожіі жінки
З куделями в старих стрільницях посідали
Вчорнені сажею, з Гебрейців кепкували,
Синів Аронових камінєм обкидали.
За пятим разом на понурих мурах тих
Сліпі й криві зійшлись, здіймили галас, зик,
Дразнили голос труб, що вивсь аж до зеніту.
За шестим разом царь став на вежи з ґраніту —
Такій високій, що в вершку орел гніздив ся,
Такій твердій, що грім о неі даром бив ся —
І сміючись кричав, оперши ся о банти:
„А справді, ті жиди, то добрі музиканти!“
З царем веселим враз і всі старші сміялись,
Що вечером у храм на гутірку збирались.

За семим разом — глянь! і мури в прах розпались.

З французького переклав
Ів. Франко.

Із Рамшева*)

I

Конай один... В собі носи
Свої правдиві муки;
У стрічних жалю не проси,
Простягши старцем руки!
Сховай поглибше слід журби
І в самоті кімнати,
Нічноі тихоі доби
Оплач своі утрати!

Конай один.. В собі знаходь
Ратунку, а не в людях;
До світла істини доходь
З терпінєм гордим в грудях.
А пробє час останній твій:
Надіі переживши,
Героєм гинь, збий кухоль свій,
До краю не допивши!

II. Молитва.

Дні припали сліз та гніву,
Суму, муки, страху дні!...
Стих веселий відгук співу,
Скрізь погашено вогні.
Скільки впало у знемогу!
По ночам я сльози ллю,
Та молю ся тихо богу,
Правди вічноі молю;

Припадаю за незрячих,
За знесилених отих..
До благань моіх горячих,
До благань моіх святих,
Міцний гнівом, чулий слухом,
Боже, вчувши, прихились,
Щоб за-ради слабих духом
Дні ці швидче пронеслись.

---

*) Рамшев — псевдонім одного із сімпатичних молодих поетів російських, звісного перекладами з Шарля Боделера та Фрідріха Боденштедта, а також і своіми власними творами Твори ті (поезіі й беллетристика) друкувались з початку вісімдесятих років у кращих журналах під різними псевдонімами, а переважно з підписом „П. Якубович". Не володіючи надзвичайним даром поета Рамшев-Якубович прихиля читача чесністю мислі, світлом чутя, жвавістю погляду, скорбним, але горячим викликом гражданина-борця. Ота вдача завжді відрізняла Рамшева від натовпу російських віршовників, котрі — мало, що не володіли овсі даром художности, а цурались навіть і питань дійсности, являючись якимсь чудним пережитком на лану сьогочасного письменства. Хиби Рамшева — спільні хиби звичайних починаючих поетів, і ми не будемо чіпати йіх, тим більше, що „лежачого не бють". 1884 року Рамшев мусів замовкнути, і може на віки. 1887 року кимсь із людей близьких до Рамшева видано невеличкий збірничок его поезій; широке місце займають переклади з Боделера та Боденштедта; із творів власних сюди не попали, з цензурних умовин, навіть деякі вірші, перше друковані в журналах нарізно; таким робом у збірник увійшли не кращі твори молодого поета, а тільки ті, на які не наклала руки цензура. Подаю до українськоі громади переклади декотрих поезій із того збірника — власних Рамшева.

Павло Граб.

III. Зірка.

Зоряне небо, німе, зачароване....
Зірка коралом спада:
То — комусь царство небесне дароване,
Душу Господь дожида.

Довго небозі ніч темна без досвіту
Жизні тюрмою була;
Вихор розвіював мрієньки пó світу
В морі неправди та зла.

Зглянув ся бог: посила з колісницею
Ангела — взяти єі;
Ярко чудовою сяє зірницею
Слід колісниці тіі.

IV. До матері

У щіль захищену скали
Своє вірля сховала мати;
А тільки крильця підросли, —
Забуло, пурх, — і не піймали.

У вихрі бою та удач
Єго закрутить хвиля з рана...
Не плач, матусенько, не плач!
Не *відгукнеть ся жалем* рана.

Настануть дні: без сил, блідний,
Боєць валяти меть ся дóлі, —
Обірвуть геть вінець ясний
На тім уквітчаному чóлі.

Тоді, осміяний всіма,
У дні, що півночі темнійше,
Забутий, сам, як ти сама,
О, рідна ненько, найніжнійше

Тебе єдину спомяну,
Тебе, що викохала в муках;
Заплачу гірко, в тяжких звуках
Свою непевність прокляну!..

V. На варті.

Хай нам щастя нема,
Брате змучений мій,
Хай до краю тюрма
Душить в пітьмі німій!

Хай безсилі гадки
Одцвітуть в самоті,
Мов од вітру свічки
Згаснуть мріі святі!

Хай!... Не даром, о ні,
Світла кличемо ми,
На шляхи вартівні
Ставши супроти тьми.

Через млу несемо
Вельми цінний корал:
Живемо — горимо,
Не вмира ідеал

VI.

Я для тих співаю, хто болить за брата,
Хто душею жвавий та міцний у вірі.
Музою для мене мряка каземата,
Ретязь та мотýзки струнами на лірі.
Хай співець бенкетів, кéбетний худога
Подає нам твори панського кохання;
Я співати мушу про оті страждання,
Що несе сучасник прóклятий від бога.

VII. До сестри.

В час отой, коли тьмою знесилене
Моє серденько стратило міць,
А юнацтво запáлом окрилене
Гордим чóлом погнуло ся ниць,

Коли віра до люду загинула
І грозила ся доля страшна,
Коли й муза сірому покинула, —
Ти осталась край мене одна.

Пригорнула ся музою другою,
І ратунком і світом була,
Кожен стих мій під вражою хугою
Мов дитину свою берегла

Я-ж обрáзи жорстокі та кровні,
Все, чим мучив тебе, спогадав
І крізь ночі як море безсонні,
Почуваючи сором ридав.

VIII.

Під вовчі заводи пустині
Стогнали фурії нічні,
В часі, коли рука рабині
Колиску гойдала міні

От-от забє слушнá година!
День, тільки день, і світ блиснé,
Ніч непрозору розжене,
З кормиги вирветь ся людина.

Поки-ж не вдарив час визволу,
Кругом свистіли капчуки,
Прокляттєм дітський слух з покволу
Вражали гірко кріпаки

Вину батьків у правій злобі
Народ на синови згадав:
„Ти не зачав ся ще в утробі,
Як я всю кров тобі віддав.

„Хай сонце-ж вік тебе не гріє,
Земля спокою не дає,
Хай буйний холодом обвіє,
Шуліка хижий заклює!“

Гидке кріпацтво геть зітліло,
Погроза-ж та міцна була:
Ні сонце з неба не пригріло,
Ані земля не приняла.

І доси снить ся: шум пустині,
Бушують фурії нічні..
А в пізній час рука рабині
Колиску гойдає міні.

IX. На смерть Н. К-ої.

Лежу, мов труп покірливий.
Все бачить ся міні
Глибокий зір, докірливий...
Стулили ся у сні
Ті устонька остужені,
Що в затишку жили,
І молодістю збужені
Сміяли ся, цвили.
Неначе ива віткою
До мене все хита,
Що сірою наміткою
Сумує край хреста.

„Твій пензель зачарований
Шлях праці малював
І в город сей мурований
З околиць рідних звав.
Ох город сей! Він голодом
Витав мене страшним,
Туманами та холодом,
Не промінем ясним!
Погасли світлі мріеньки...
Могила — жереб мій!
На вік склепились віеньки“...

А я — що скажу їй?

X. У огонь!

Він весь тремить в моїй руці,
Лист незабутнього кохання,
Де в кождій рисочці, слівці
Знахожу любі спогадання

Про дні, коли жилось яснійш,
Грядуще раєм привижалось
І спочувало ся повнійш
І жити палко так бажалось.
Нераз бувало сльози ллю
На працю серця похопли́ву..
А нині все те, все палю,
Здіймаю руку полохливу?
О, лекше б руку ту міні
Спалить місць листу на огні!

А як, бува, чий взір огидний
Зворушить затишок кутка, —
Гість, слова доброго не гідний
Писання миле одшука,
І те чуття святе, кохане
Недбалим дотиком спогане,
Потопче мов би ніжний квіт,
Що вже не встане з під чобіт?.
О, ні! Палай, не кидай слідку.
На вік без памятки засни —
Палай скорійше, певний свідку,
Безгрішних днів старовини́!

З великоруського переклав
Павло Граб.

Із А. Теннізона.

1. Святий Симеон Стовпник.

Хоч і найгірший я поміж людьми
Від стіп до голови багно гріховне,
Ні небу ні землі не згоже, ледво
Богопротивним дьяволам придатне,
То все ж не покидаюсь я надії,
Що присвячусь, — кричу і стогну й плачу,
До неба брам бю бурею-мольбою:
Спаси мя, боже! Змилусь надо мною!

Нехай, страшний, могучий, правий боже
На марно йде се все, що тридцять літ
Потроєних надлюдським ще стражданєм
У спразі й голоді, в морозі й спеці,
У кашлю, фебрі, в струпах загноєних,
В корчах, кольках, між небом і землею

Терпливо на тім стовпі я зносив
Дощ, град, мгли, фугу, ожеледь і сніг!
Я й надіявсь уже, що скорше ти
Візьмеш мене до себе на впокій
І подаси катованому тілу
Святую пальму і одежу білу.

Я не хулю, о боже! Ніже шептом
Ні віддихом одним не нарікаю.
Хоч би сто сот разів ще тяжших мук
Зазнав я, то вони б сто сот разів
Були ще менші, як тягар гріховний,
Котрим мій дух перед тобою повний.

Ти знаєш, боже! Ліпше я з першу
Зносив ті муки, бо здоров був, сильний.
Хоч в мене зуби (я тоді мав зуби!)
Від стужі сікли, в сомплях ледових
До місяця блищала борода,
То таки крик сови глушив я співом
Псальмів побожних, і нераз видав
В час співу твого ангела при собі.
Тепер ослаб я, мій конець зближаєсь;
Я надіюсь, що близький він; оглух я,
Що ледво чую гомін тих людей
В низу́ під стовпом, — і осліп до того,
Що ледво пізнаю знайоме поле.
Роса мої повигризала стегна...
Та не вгаваю я кричать, взивать,
Допоки на закляклих вязах ще
Держить ся голова, допоки тіло
Шматками з стовпа не спаде́ в долину:
О змилуйсь, змилуйсь! Згладь мою провину!

Ісусе, сли мене спасти не хочеш,
То хто тоді спасесь? кого спасеш?
Хто може стать святим, сли я не стану?
Де чоловік, що більш терпів як я?
Таж кождий мученик лиш раз вмирав:
Сей вкаменований а той розпятий,
Сей спалений, той зварений в олії,
Чи то на в пів розрізаний пилою;
Я ж туг від многих літ день в день вмираю.
Ти свідок мій: коли б я знав був спосіб
(А пильно я над тим застановляв ся),
Котрий би нівечив ще повільнійше
Той храм гріха, те тіло так обридле

Й ненависне міні, я б певно був
Не задрожав і перед ним, о боже!

Бо-ж не лишень на стовпі сю покуту
Зносив я. Ще коли я жив в долині,
Там, в білім тім манастирі відлюднім,
Носив я довгі дні на бедрах своіх
Шнур, що ним воду з студні витягали,
Ґудзований, обкручений що сили,
І не казав живій душі ні слова,
Аж поки в мясо шнур не вгриз ся й рана
Не зрадила таємних моіх мук,
Так що всі братчики дали ся диву.

Ще більш терпів я, сам ти знаєш, боже!
Три зимі жив на обриві гори,
Щоб дух мій к тобі з пилу піднімав ся.
З прикованою до скали ногою
На острих камнях я лежав невкритий,
Хіба лиш мглою оповитий, двічі
Ражений громом твоім, рóсу тілько
Замісць напою лижучи, без страви
Крім вбогих дарів тих, що приходили
Лічитись через дотик тіла мого.
І чуда діяв я — всі се казали,
Йіх слава голосно гуде по світі, —
Лічив хромих, уломних, прокажених.
Сам знаєш, боже, чи се так, чи ні.
О змилуйсь змилуйсь, вкрий гріхи моі!

За тим, щоб буть ще більше сам з тобою,
Три роки я прожив на стовпі, що
Мав шість локот, три роки на другім,
Що мав дванадцать, а шість літ клячав
На третім, що мав двадцять заввишки.
В кінці — вже тому двадцять довгих літ —
Я вліз на сей, що сорок ліктів має

Так і здаєсь, все се перетерпів я —
Сли то не сон був — і як раз так довго,
Сли мірять час лінивим сонця ходом
І довжиною тіни сего стовпа —
Як раз той час!
Та ні! й сегó не знаю.
Злі люде тут приходять і говорять:
„Злізь, Симеоне! Довго вже терпиш,
Віки вічисті!“ Плещуть про катуші,

Котрих ніколи певно не терпів я,
Манять мене брехнями. Часто може
Я місяцями в сні мертвім лежу,
Про небо й землю й час не тямлю

Пренінь

Подумай, боже: поки ти з святими
Раюєш в небі, а по всій земли
В хатах вигідних проживають люде
При огнищах і при здоровій страві,
В одежах теплих, ба й звір дикий навіть
В норі лежить, я бю дванайдцять сот
Поклонів від зір ранніх до вечірніх
Перед Христом і Дівою й святими;
В ночи знов буджусь по короткім сні;
Горять холодні зорі, я трясусь
Промоклий від роси, то зціплий від
Хрустячого морозу. Ся корява
Кізлова шкура — то весь одяг мій;
Ужва зелізна в карк міні вгризаєсь;
В худій руці зівялій хрест держу
І борюсь, прусь з тобою до загину:
О змилуйсь! Змий із мене всю провину!

Ти ж знаєш сам, який я чоловік;
Я грішний чоловік, в гріхах зачатий
І зроджений; та се ж йіх власне діло;
Не мій се гріх, міні єго не вчислюй!
Чи ж винен я, що люд сей обожає
Мене? Га, га! Йім думаєсь, що я
Бог-зна-що є! А що-ж я? Глупий люд
Святим мене вважа, приносить в жертву
Міні квітки й плоди́. На ділі-ж я
(Ти сам був свідком) тілько й вдіяв, що
Перетерпів богато, певно більше,
Ніж не один побожний і святий,
Чиє імя в календарі пишаєсь.

Гей люде добрі, вам не слід клякати
Передо мною! Чим же-ж я на се
Міг заслужить? Я ж гірший грішник, ніж
Ви всі. Тим може, що чудес тих кілька
Вчинив, калік кількох уздоровив?
Що-ж се значить? Чи може тим, що з всіх
Святих ніхто не витерпів так много,
Як я? Щож се значить? Та ні, клячіть
І не вставайте і глядіть на мене,
А глядючи коріть ся перед богом!
Скажіть, є там який кривий, каліка?

Ви ж знаєте, я маю трохи власти
Над небом за свою страшну покуту.
Нехай озвесь, а буде гнеть здоров —
Уздоровляюча йде з мене сила.

„Він вже здоров!“ всі кажуть, всі кричать:
„Святий Симон Стиліт!“ Коли се так,
То бог збирає жатву через мене.
Душе моя! Тобою бог жне плід свій!
Сли б не святий, чи міг би чуда я
Чинить? Ніхто сего не міг, як тілько
Святі. Значить, се так є! я спасенний!
Я присвятивсь! Там всі в низу кричать:
„Глядіть, отсе святий!“ Тихійший голос
З гори вторує, шепт іде: „Бодрись,
Святий Симоне! з темних тих пелен
Прорве ся швидко пара крил блискучих!“
Чим близша смерть, тим більша, більша, більша
Надія та що вимазав Господь
Усі земні провини з книг мойого
Житя земного.
Діти! Чуйте, діти!
Я Симеон із стовпа, — прозваний
Людьми Стиліт; я Симеон, стражник
На сьому стовпі до самої смерти,
Котрого мозок літом сонце пражить,
Котрого лисий череп в зимні ночи
Від инею блищить, — я кличу з сього
Високого гнізда мойій покути,
Що Юда і Пилат супроти мене
Були святі. Горщок гріхами повний
Стояв я в грани, пекло в мні кіпіло,
Чорти мя скубли, Асмодей мя рвав
І Аббадонна. Я їх бив хрестом,
Вони вертались. В постели марою
На грудь міні лягали; я читав —
Вони гасили світло; з книги визвірялись
На мене морди їх, переривали
Мою молитву хрюканем свинячим,
Ржанем коневим. Лиш один сей шлях
Міні лишивсь і я пішов ним, щоб
Втекти від них. Катуйте й ви так тіло
Бичами й тернем, бийте без пощади!
Весь піст, хто можете, не їджте страви
Й моліть ся! Поледви, повзучим кроком,
В найтяжших муках я проліз помимо
Огненної геенни, — рев єї
Ще й доси гра в ушах моїх. Та ви

Мене за се не величайте! Бог се
Вволив у ласці свойій, щоб з усіх
Могучих світа сего для людства
Я був примір не многим достижимий.
А прецінь час прийде — я чую ось, ось, ось
В житя порогах хід єго стопи —
Той час — кажу вам — вже о двері стука,
Коли вам вільно буде без гріха
Всім чтить мене. Оттим то сему краю
Я завіщаю ті свої кістки!
Зложіть йіх в золотий кивот, обкаджуйте
І лямпу все світіть перед мощами,
Коли мене бог між святих покличе.

По сих словах немов удар меча
Прошиб мене найтяжший біль; мов хмара
Лягла міні на очи важко, мутно —
Густая паморока. Смерть се! Смерть!..
На певно смерть! Се що зближаєсь? Тінь
Чи промінь світла? Ангел се, несе
Міні вінець! Ходи, мій білий брате!
Я знаю промінне лице твоє.
Я довго ждав! Я в путь готов. Та що се?
Ти знов відходиш? Ні, сюди! сюди!
Сюди давай! О, так, ось-ось він є!
О Христе! Щез! Явив ся знов! Вінець!
Вінець! Ось він на мойій голові
Спочив, приляг, а з него капає
Мов райськая роса солодка, люба,
І пахощі, бальзам, ливан пахучий!
Ох, не маніть мене, святі! Таж я вже
Святий і чистий, для небес доспілий!

Скажіть, там в до́лі поміж вами є
Священник, божий муж? Нехай чим швидше
Збирає ся, драбину к стовпу ставить
І вилізе в мій навоздушний дім,
Щоби подав міні святую тайну.
Бо дух святий вістить вам через мене,
Що сеі ночи ще я вмру в о-північ,
Три чверти на дванайцяту.
Ти-ж, боже
Скріпляй народ сей глупий! Най із мене
Бере примір! Веди єго до світла!

Із англійського переклав

Іван Франко.

Із Лєнау.

I. Байдуже.

Чи наче Сократ ти пугар отрути
На благо вітчини з усміхом пеш;
Чи мов огидний душогубець лютий
Під катів меч з проклоном карк кладеш;

Чи ґеній твій серед часів летіня
Верг діло мов горý людству на шлях,
Так що у стіп єі грядущі поколіня
Глядять на шпиль із подивом в очах;

Чи ти на те лиш жив тут довгі літа,
Щоб у могилі хробам дати жир;
Чи закував в кайдани ти пів світа,
Людством потряс як владник, богатир, —

Се все не більш значить, як у краплині
Дрібний наливочок в округ плине,
І чи на право в ній свою вандрівку,
Чи то на ліво він єі почне.

II. Пісня про бідну зяблицю.

Пташни́к, се хитра штука:
Як вялий лист спадає.
Він зловлену зябли́цю
У клітку запирає.

Приборкує пташину,
Щоб вміла знаходити
З зернятками полицю,
З судини воду пити.

Коли вже пташка жваво
В свойій вязниці біга
І кождий кутик знає —
Сліпить єі суціга.

Могутний птиць володарь
Випалює зяблиці
Розжаренем залізом
Із голови очиці.

Спитаєш, в чім причина
Сегó гидкого діла?
Ей — що-б в тюрмі пташина
Весни не догледіла.

Пташни́к не потребує
На провесні співаня,
Розбудженого серця
У тіх і горюваня

Сидить-сумує пташка
В закритій щільно кліти,
Щоб весняний і дух той
Не міг йій долетіти.

Коли-ж душа співуча
Про все те вéсну вчує,
Рванеть ся, затріпочесь
І голосу стрібує, —

Прогонює гнобитель
Думки про ярь, свободу,
Лле смілому співаці
На крила зимну воду.

А як напре ся й мокра
Співать пташина сміла,
То вискубає кат йій
Два-три перця із тіла,

Щоб здержала співане
Про весняніі чари,
Аж гай утратить листе
І небо вкриють хмари.

Тоді несе в ліс пташку:
Співай, як серце знає!
Тріпочесь пташка втішно,
Про весну споминає.

В самотріску заперта
Співа дурна зяблиця
На весняную нуту:
Як гарна труп-землиця!

Сей спів фальшиний чують
Вандруючі пташата,
Збентежена спиняєсь
Громадка ся крилата.

Весни бажанєм пяна
Без тями в низ злітає,
І пташнику на втіху
У сіть его впадає. —

А ось весна, зяблиця
Сидить у свойій клітці;
Пташник, щоби мовчала,
Рве пірє з крил сирітці.

І я душею чую,
Що з півночи нам грозить:
Студений подих вітру
Гайі нам поморозить.

Серед пустого врубу
Самотріск он ворожий,
А в нім співа зяблиця:
„Ах, красний сей світ божий!“

Та чей по темній стужі
Настане ярь освіти,
Порвуть ся й пташникови
Єго старіі сіти.

З німецького перевода

Уляна Кравченко.

Дневник Володимира Навроцького.

Між паперами, забраними у пок. Вол. Навроцького підчас судової ревізії 1876 р., а виданими міні цк. судом карним у Львові 1884 р., находить ся невеличкий зошит (16 карточок 8⁰ звичайного паперу, зшитих разом, без обложки, котру заступають дві незаписані картки, всіх карток записаних є 11, а надто на двох передостатніх сторонах зшитка є також записки роблені рукою Навроцького) Як видно з початкових слів сего зшитка, Навроцький думав писати дневник, приїхавши з вакацій до Львова на університет, у падолисті 1869. Як много інших планів Навроцького, так і сей не був виконаний в повні; по двох-трьох вписах він покинув сю роботу. Та все таки й те, що лишило ся, має свою вагу для біографії писателя. бо показує спосіб єго думаня, та не позбавлене ваги й для історика галицько-руської суспільности тих часів власне для того, що Навроцький був така натура, котра не могла довго обертати ся в крузі особистих інтересів, але завсігди вибігала на поле загальних, партійних і народніх потреб та змагань.

І. Фр.

Середа 17 Падолиста 1869.

Нині прийшла ми оріґінальна гадка — писати дневник. До чого? Для контролі моіх чинів і гадок. Дуже добрий спосіб — в заступстві сповіди. Потім для милоі споминки на будуще: що ся робило і туряло в молодих літах. Особливо-ж чоловік багато тепер знає і видить такого, що на будуще придасть ся може й історіі, а легко забуває ся.

Так приміром нині: в печи у мене горить, буду варив перший раз кулешу, властиве лемішку житну. Купив собі в антікваря карту желізниць — по московськи, - 20 кр. коштує, а муки житноі пів фунта — 4 кр.

Наумович каже в Соймі, що єму невідомо єсть, аби малоруський елемент був так дуже гонений в Россіі; „навіть читав в московських журналах, що в Петербурзі давали штуки чисто малорускі“. Або лайдацтво або глупота крайна. (Був єм у віденьській кавярні і читав „Слово“.)

Понеділок 22 Падолиста 1869.

Каша пшоняна буде херувимська. Писав лист до Мелітона (Бучинського — *І. Ф*) між інчим, щоб нагнав Подолінського, бо „Правді“ мало що ся належить. До кінця року нема півтора місяця, а йім і бай-

дуже. Сего місяця дуже богато видав грошей. Шкода! Треба жити порядніймше!

Четвер 16 л. Грудня 1869.

Був нині на зборі (2) академиків.

„Верховинці". Романович і Моленцка над сподіванє добре грали. Корженьовський — не велика штука. Гарний темат, а так кепсько оброблений. Добра мисль: драмат, в котрім геройі брат і сестра; головна гадка: сестрина й братова любов. Тло: війни козацько-польські. Брат-козак, сміеся і вбиває сестру. Потім еі зводителя наче пече на повільнім огни. Як кіт з мишою грає ся з ним, раз дає єму надію, то знов вкидає єго в одчаяне

Сембратович мав зістати вже номінований на метрополіту. Проєкт Сушкевича: вислати двох громадянів до Перемишля на повитане. Наші горою!

Четвер 23 Грудня 1869.

Die Zuversicht, die ich ausgesprochen habe, hat sich als trüglich erwiesen. Es ist bekannt, dass das Projekt*) aus der Session verschoben und dem Landesausschus übergeben (wird); was unser Ausschuss ist, das weiss man! Nun könnte der Einwurf gemacht werden, dass es nicht zu verübeln sei, da das Projekt erst vor Ende der Session eingebracht werden konnte und keine Zeit für eine gründliche Diskutirung sei. Nein! Diskutirt wird die Frage zwischen polnischen und ruthenischen Abgeordneten genügsam und es handelt sich blos um die en bloc-Annahme, wie der ehrliche Fürst Sanguszko vorgeschlagen; dazu war sie auch reif genug, ja überreif Der Entwurf, wie er im Landtag von den 30 Deputirten eingebracht wurde, wurde nie als der Ausdruck der Forderungen der Ruthenen (betrachtet); er konnte höchstens als ein Interim angesehen werden, eine Concession der Polen in Anbetracht der kurzen Frist, die es nicht erlaubt langwierige Discussion (zu führen). Es war ein Maximum von Toleranz und Entsagung seitens der Ruthenen in Anbetracht der Umstände. In der That waren die 32 Artikel nicht der Ausdruck der 30 ruth. Deputirten, sondern ein Ausdruck eines Compromisses beider Theile; jeder Punkt war sorgfältig diskutirt worden und die Ruthenen haben alles mögliche gethan, um ..... das Minimum und sich паразити, keinen Ruthenen für sich zu haben. Es war nicht die nationale kleinrussiche Politik; Ławrowski selbst (sagte, es wären) improptu alle Elemente vereinigt; nun alles los; die Masken.. sogar Deputirte, welche unterschrieben, пекають ся; die nationale Partei auch; diese war im Landtag gar nicht vertreten und (hatte) nur mit Ławrowski einigermassen Fühlung. Die Punkte, wie sie Ławrowski einbrachte, erfüllten sie mit Missmuth (als eine Parthei, die einzig ihres Zieles bewusst ist: Selbstständigkeit der kleinrussi-

*) Мова тут про звісний проект Лавровського що до угоди руско-польськоі, поставлений в соймі. Слова в скобках є моім доповненем. *І. Ф.*

schen Nationalität)*). Ein Memorandum (wurde) abgefasst, das in kräftigster Weise gegen das Aufgeben der natürlichen Forderungen protestirt. Doch Ławrowski wusste den Sturm zu besänftigen und vorläufig die Drucklegung des Memorandums zu unterdrücken durch die Vorstellung. dass es nicht seine Anträge sind, sondern so, wie sie von Polen modificirt (worden sind) und Hoffnung haben en bloc angenommen zu werden, was aus (folgenden) Gründen noth thut: 1) Kürze der Session; 2) dass die Polen der Unterstützung der Ruthenen eben jetzt bedürfen, dass diese Unterstützung die Bürgschaft bilden soll für die Aufrichtigkeit der ruthenischen Politik, dass daher vordem ein wie immer gearteter Vertrag abgeschlossen werden (soll), damit die Unterstützung nicht umsonst, damit man wenigstens eine Basis hätte, auf der fortzubauen wäre. (In) Folge (dessen) unterblieb die Veröffentlichung des Memorandums; Wahlen in Lemberg (wo Ruthenen entschieden)*) stimmen zugleich mit den Polen. Aber die en bloc-Annahme unterblieb! — Ob die Partei des Dzie.. zeigt sich zu stark, oder die paktirenden Polen dies nur zum Vorwand nahmen, um sich aus der Verbindlichkeit вицофати — gleichviel. Jetzt zeigt sich: Moskowiten kompromittirt, suchen herauszukommen... Nationalen dürfen jetzt ungescheut alle Fehler. . nicht engagirt... umsomehr, als sie in der ganzen Affaire mehr bei Seite, allerdings (als) aufmerksame Zuschauer gewesen (sind). Es wird demnächst das Memorandum erscheinen. Allerdings hab' ich nicht die Gewissheit, ob es in dieser schroffen Form geschieht, aber versichere, dass dem Inhalt nach so, (wie) dieser der Discussion zu Grunde gelegen; ob взгляди на Лавровського, котрого народовці хотять ужити в свою користь, не переважать і не злагодять гіркоі нігулки — dem Wert (?) nach dasselbe — —**)

Понеділок 3 Січня 1870.

„Правда“ удержить ся. Українці преці розумні люде. Лист до Вахнянина і лист до громади писаний ніби від Подолінського, але з кождого слова у них обох говорить Куліш чи то Ратай***). А навіть лист до нас очевидно написаний насамперед самим Ратаєм а переписаний Подолінським. Не хоче, щоб знали, що він у Відні, тількиж єму такі підступи не удають ся.

Середа 26 Січня.

Дуже добре удержить ся! Ратай поїхав розгніваний, не лишивши грошей. Вахнянина махінації. Клюб.

---

*) Слова в отсих скобках в рукописі Навр. перечеркнені. *І. Ф.*

**) Народовецьке меморандум против угодовоі акції Лаврівського, про котре тут згадує Навроцький, не було опубліковане. *І. Ф.*

***) Один із тих листів, писаних пок. Михайлом Подолінським а інспірованих Кулішем, найшов ся також між паперами Навроцького. *І. Ф.*

Пятниця 29 Січня 1870.

До всіх наших Високоповажаних Читателів і приятелів „Правди“.

Оповіщаємо Вас Вп. Добродію, що 1. число четвертого рочника „Правди“ (так як давнійше, остатнє минувшого рочника) задля застановленя робіт у всіх друкарнях львівських в свій час вийти не може. Уже перше змова робітників друкарських против властителям для виможеня від них підвисшеня платні в половині сего місяця зробила нам була виданє 48 ч. за III. рочник в свій час неможливим.

Помимо того, що наслідком першоі змови підвисшила ся ціна робіт друкарських дуже значно, задержали ми було пренумерату незмінену. Теперішна друга змова не обіцює так борзо і легко скінчити ся задля рівночасноі змови друкарників у Відни, Пешті і Празі, (а ще більше для того, що львівські властителі друкарень з своєі сторони змовили ся)*) і не тілько припізнить значно виданє I. випуску „Правди“, але знов принесе нам дальше підвисшенє ціни друку. Задля того ми даючи нашим Вп. Читателям знати, що перший випуск „Правди“ вийде о кілька або о кільканайцять день пізнійше, може вже разом з 2-м випуском, просимо йіх — clara pacta, clari amici — разом звернути на те увагу, що покаже ся може конечність пренумерату о 50 кр. річно підвисшити. Помимо того „Правда“ все іще остане ся найдешевшим письмом в Галичині в розмірі (примірі)*) до свого обєму і внутрішнеі вартости. Що до того, то ділимо ся з Вп. Читателями милою і йім певно вістю, що наш Ів. Нечуй заповів нам нову великого обєму повість, котра — — —

З Д. Спекою, котрого горяче перо в гарнім (?) уривку „Украіна“ (48 ч. 1869) п. Читателі, надійсь, уже оцінили по заслузі, прибула нам нова писательська сила з за кордону. У першім числі подаємо єго з непорівнаним чутєм написане оповіданє „Невольники“.

(Тимчасом просимо Ш. П. о скоре надсиланє пренумерати, не вважаючи на теперішню перерву, котра нам, противно, скоре одержуванє грошей пожаданим чинить. Просимо тимчасом тримати ся цінника з минувшого року; коли ж у сім зайде яка зміна і ціна друкарська усталить ся, то оповістимо у перших числах „Правди“, кілько до правильноі пренумерати доплатити буде треба.)*) Крім того оповіданя прилагодилисьмо до „Правди“ і зачнемо у I. випуску друкувати ряд довших повістей Куліша „Споминки з дитинячих літ“, котрі в Россіі збудили надзвичайний — — — „Теклюсю“ — — польський знакомитий критик Grabowski — — з першими писателя(ми) світовоі слави нашого віку — —

Пізнійша приписка:

Мало ся літоґрафувати, але не потрібно вже, змова скінчена.

---

*) Слова взяті в скобки в рукописі перечеркнені. *І. Ф.*

Середа 2 Лютого 1870.

Збір академіків має бути нині з полудня.

Мої Панове! Ви поручили нам порозуміти ся з Рускою Бесідою. Я вам скажу, чому я уважав за найліпше зачекати довший час. Богато було ся розїхало, але важнійше те: ми чекали, щоби досвідчити, чи мож з Бесідою трактувати, чи єсть надія, що вона справді наші жаданя ласґаво увзгляднить. 7—8 академіків просило о принятє до Бесіди. По 3-х місяцях умисного перетяганя рішила Бесіда — не приймити. Тепер стало ясно — не мені, бо я о тім пересвідчений, від коли стою яко явний противник тих Господинів, але всім, навіть найнаівнійшим людям, до чого вони йдуть, що то властиво за політика у сім Бесіди?

Що за причина, що наші старші так як би ся заприсягли, щоб роздерти силоміць інтеліґенцію руську на два непоєднані табори? Що тому за причина? Автократизм! Автократизм, вигнаний з Відня, пішов на провінцію, меже шляхту польську і так звану інтеліґенцію руську, а залежить він в тім, що ті Господинове староі, абсолютистичноі школи (не можуть терпіти у низших від себе інчого мніня окрім свого; хотять, щоб всі молодші від них узнавали йіх за своіх неомильних проводирів, котрим винно ся сліпе послушенство.)*) Автократ знає против низшого тілько свою волю, тілько свій розум; всяка свобода мисли і слова у них гріх смертельний, бо підкопує йіх повагу. Але за те щоб Ви йіх виділи против висшим від себе, як вони плащать ся і поневіряють свою і нашого народу гідність! Подивіть ся, що у нас діяло ся перед нашими очима. Наші політики автократичні окупують ся біднотою нашого народу, наймають єго як худобину все до сильнійшого на службу. Коли Поляки горою, то вони підписують проєкт Лавровського; коли горою Німці, то вони плинуть до йіх берега (як ся виражає „Слово“); а дістануть Німці який новий Königgrätz, то зараз якийсь „оден іменем многих“ цареви батюшці предкладає своі найвірніші услуги. Коли Рим горою і конкордат істнує, то вони йіздять до Риму цілувати папі пантофлі; коли ж Німці виграли проти папи, то і наші Господинове сміють ся що мають сили з папськоі неомильности. А коб ви виділи дома? Ту з них кождий сам хоче бути папою неомильним. Оден папа — предсідсідатель Народному Домови; другий презесом Бесіди, третий видає ґазету — — самі папи, і (ніхто з них не сміє — ті самі, що сміють ся з папи, не стидають ся тим папам на слово вірити найбільші дурниці)*) і жаден з них, як істий папа, не може терпіти інчого мніня як своє, бо то люде старого кову, вихованці абсолютизму, вони не розуміють нинішного часу. Вони мусять утікати від молодіжи як від джуми. Бо молодіж внесла би меже них свіжого духа, житє, а вони житя боять ся, вони закопали ся в часи Іванів Грозних, Буй Турів Всеволодів. Бо молодіж всюди хотіла б сказати своє слово, а на се йіх авторитетська жилка позволити не може. І вони для того

*) Слова взяті в скобки в рукописі перечеркнені. *І. Ф.*

кричать: „молодики!“ сміють ся з ґімназіастів, україноманів, недозрілих і т. д., а бувають як на те меже самою молодіжжю такі наївні, що їім вторують і не гадаючи, що самі з себе помагають сміяти ся. Чи так діє ся меже просвіщеними народами? Всюди, де народи відживають, там молодіж дає перший похоп до сего, там молодіж поважають, бо від молодіжи тілько можна надіяти ся будущности, бо ніхто не може сподівати ся від старих людей, що зросли під давними понятями, якоісь нової ідеі. Дивіть ся на Німців! Хто підняв нарід німецький в час найстрашнійшого тероризму першого Наполеона? Німецька молодіж. Хто в Россіі дав перший силу ліберальній партіі, котра знесла крепацтво? молодіж. Кому маємо завдячити ростучу солідарність Славян? Молодіжи у Відни. Дивіть ся на Сербію! Там ґімназіасти завязують явні літерацькі товариства і ніхто там не сміє ся з неопитної молодіжи, котра до так великих річей бересь. Бо нікде (sic!) в просвіченім світі не цінять так низько молодіж, як у нас. Бо вона сама собі винна, бо не виступить солідарно яко новий і найважнійший елемент в народі против запофаню, против автократизмови Де там! бувають меже нею такі дуже розумні, що помагають нашим панам кпитись з недозрілости наших „молодиків“. А тимчасом коли б помірив їіх з нами, хто знає по чиїй стороні показала би ся недозрілість. Показало б ся, що коли вони від 4-х літ найменче 4 рази змінили свої переконаня і своїх панів, ми від 10 літ маємо завсігди єднакові цілі. І для того то, мої панове, що вони боять ся того порівнаня, щоб їіх панська неомильність на тім не потерпіла, хотіли б ся вони позбути нас, і вмовляють в нас силоміць, що ми Поляки. Певно, що їім тогди аж розвязали би ся руки — панувати яко неомильні авторитети А коли спитає ся хто з боку: хтож вони, ті авторитети? Чи вони такі вже дуже розумні, що тілько своє мнінє і свої діла уважають за найрозумнійші? Чи такі патріоти, що всіх, що важать ся мати о всім своє переконанє, уважають за зрадників народу? Про їіх розум не хочу згадувати, але про патріотизм: усі проводирі у Львові меже собою говорять по польськи, в родинах по польськи. То суть батьки народу, котрі мають ся за так сильних, що молодіжи не потребують, що всіма силами намагають ся, щоб ві ся позбути — — —

На тім кінчать ся записки Навроцького. Тілько на двох передостатніх сторонах зшитка находимо деякі записки, очевидно сліди співробітництва Навроцького при „Правді“, де він думав завести переписку з читателями о річах, котрими загал міг би інтересувати ся. На горі находимо дрібним письмом слідуючий конспект тем, намічених для такоі переписки: „Наумов. Панна анонім. Проєкт до згоди. Слово. Monstre-Petition Чи ви поет? Дебіт почтовий до Россіі. Про театр: питаєте ся чому нема вже рецензій? Що ми о Ваших поезіях думаємо? Завіз єго меже Самойіди, нарід дикий, поганський“ —

З сего конспекту випрацював Навроцький мабуть тілько одну точку, котру находимо на тій-же сторінці рукопису і котра була напечатана в „Правді“ 1871 р. стор...

„Пану И. Р. в К. Боітесь, панотче, забрати нам своїми запитан-

нями богато часу? Не журіть ся! Доселі редакція завсігди відповідала всім письменно, що, розуміє ся, досить часу забирало, особливе при оцінюваню засланих нам до оціненя творів. Задля того ми тепер порадили собі так, що з ш. читателями і зі всіми, що удають ся до неі за порадою або з запитаннєм і т д., переписуватись буде у „Листку", котрого редакція поручена одному з наших помічників. Таким чином ми відповідаючи коротко, не стратимо собі богато часу і паперу, але за те кожде письмо до нас найде там відповідь, а відповіди будемо старатись по можности давати так загально, щоби і другі читателі мали у йіх читаню інтерес.

„Ви питаєтесь, чому у послідних числах „Правди" нема вже рецензій театральних? Не можем, бігме не можем! Критика істнувати може тільки для тих, о котрих єсть надія, що вона щось поможе та вплине на йіх поправу. Чи рецензіі наші вплинули у чім на ш. дірекцію або на акторів? Де там! То бо й біда, що ми від акторів жадаємо замилуваня до штуки, від дірекціі патріотизму — жадаємо річей, на котрі вони сміло відповісти можуть приповідкою: wo nichts ist, da hat auch der Kaiser kein Recht. А такого театру рецензувати — нема цілі. Часу дорогого шкода, паперу шкода, праці шкода, бо піде на дурно".

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

VI. Кошут і Кошутська війна.

Наша збірка пісень про Кошута і Кошутську війну була вже зведена і набрана (Ж. і Ст I, 461—477), коли ми дістали від д. Осипа Роздільського ще чотири варіанти пісень, що відносять ся до сего круга. Є в тих варіантах дещо нозого, хоча нового світла на весь круг тих пісень вони не кидають. Друкуючи отсі варіанти ми розкладаємо йіх в такім порядку, в який звели пісні сего круга в нашій першій збірці; до тоі-ж збірки відносять ся й скороченя. Ось перший текст, що відносить ся до N. 7 попередньоі збірки (стор. 470—472).

1 Ој надлетьів чорниј ворон з за темного лугу;
2 А наш цьісар маји в серцьу великују тугу.
3 Не того він тугу маји, шчо нема шчо јісти,
4 А тому він тугу маји: небезпечно сьісти.
5 Ој маји шчо јісти, пити, ји всьільакиј трунок;
6 Пише листи до Москальа: „Ходи на ратунок!"

7 = 11 N. 7. А.... пише-вітписуји: „Та ја... 8 = 12 N. 7. А.
9 Пријшли вони під Коморно, зачали радити,
10 Та јак би то у Коморньі фестунок розбити.
11 Јак зачали бомбувати, втворила сьі брама,
12 Ој виходит Кошутишче та з біленьков фанов.
13 Ој виходит Кошутишче та впав на кольіна:
14 „Ој прошу-ж вас, Москалики, на бутельку вина“
15—16 = 31—32 N. 7 А... Кошутшче... в тебе житьи....
7 Нема меньі по вулана по над Подольана;
8 Кінь ворониј, сам хороши, то јиго виграна.

(Від Миколи Навроцького в Ганусівцях під Станіславовом в р. 1893 записав Осип Роздільський)

Слідуючий текст належить до варіантів н-ру 8 нашоі збірки. Ось він увесь:

1 Ој з за гори високоји вітрец повіваји;
2 Сидит цьісар на кріселку тај думку думаји.
3 Не таку він думку маји, шо би јісти, пити,
4 Но таку він думку маји, јак би Веньґра збити.
5 = 5 N. 8. А О пише-ж він дрібні листи... 6 = 6 N. 8 А .... салдатоньку... 7 = 5 N. 8. Б. Москаль.. 8 = 6 N. 8. Б. Нема ми шчо... з раньа...
9 Ој јак стали Москалики кульами дојіти,
10 Заплакала Веньґерочка тај веньґровскі дьіти.
11 Ој јак вијшов стариј Веньґир тај впав на кольіна:
12 „Ој прошу-ж вас, Москалики, на бутельку вина“
13 „Не пријшли ми, стариј Веньґир, в тебе вина пити,
14 Но пријшли ми, стариј Веньґир, голови крутити.“

(В Яцівцях, повіту збаразького від одного парубка записав О. Роздільський.)

Слідуючі два варіанти відносять ся до групи зібраноі у нас під н-ром 9.

1 = 1 N. 9. А. Там на горі, на горојцьі... 2 = 2 N. 9. А.... думки думаји. 3 = 3 N. 9. А. Ој не тоји.... 4 = 4 N. 9. А. Ој но того .... збити. 5 = 5 N. 9. А.... до Москальі темнејкоји ... 6 = 6 N 9. А.... будь ми.... 7 = 7 N. 9. А. 8 = 8 N. 9. А. Ја не буду мав шчо ..
9 Ој јак нагнав Москаль вольська јак чорноји хмари,
10 Всьују Польшчу заступили і шче було мало.
11 Ој јак взьили з гармат бити, куліми впускати,
12 Аш сьі взьили цьісарови фанојки вкланьати.
13 = 19 N. 9. А. Збили... збили... і ше хотьит...; 14 = 20 N. 9. А. То-ж би вигльидала....
15 А на тобі, цьісаројку, кошулина срібна;
16 Подиви сьі, цьісаројку, јака Польшчі бідна!

17 А на тобі, Австрійаку, білі рукавицьі;
18 Ој јуш тибе проплакали польскі молодицьі.
19 = 17 N. 9. Г. Плачьит... 20 = 18 N. 9. Г. Молодіјі дівчьитојка...

(Від парубка Івана Крилишиного в с Кожичах, городецького пов. в авг. 1893 р. записав О. Роздільський.)

До тоі самоі групи належить і слідуючий варіант, хоча текст его якимось пізнійшим співаком досить свобідно перероблений:

Сьів пан цьісар кінець стола, тај думку думаји,
Ој звітки-ж він на Француза заходити маји?
Пише карту до Москальа самоји півночи:
„Додај же ми, славниј царьу, віјска до помочи!“
Тај отримав він віт царьа вітповідь скоренько:
„Не жури сьа, Австрійаку, прибуду борзенько.
Јак ја тобі, Австрійаку, до помочи піду,
Не стане ми Французика з рана до обіду.“
Вијшов цьісар в чисте поле, думочку думаји,
Ој јак бідні вуланчики в огни побивајут.
„Виступајте, вуланчики, іс фронту својиго!
Наступаји ґраф Ормертер (?) нумер девјатого.“
Наттьагнули вуланчики јак чорнаја хмара,
Аш сьі взьала підносити францускаја фана.
„Ваша фана червонаја, а нашаја біла —
Напијмо сьа, Австрійаку, по бутельцьі вина!“
„Не будемо вина пити, бо треба платити;
За вітчину австрійацку мусимо сьа бити.“
„Не бијмо сьа Австрійаку, жијмо собі в згодьі;
Ми лиш трошки погульајем, јак риба у водьі.
Не бијмо сьа, Австрійаку, в згодьі собі жијмо!
На прошчаньи, Австрійаку, вина сьа напијмо!“

(В Гаях, пов. львівського, від писаря громадського записав О. Роздільський.)

І тут, як і в попереду зведених варіантах, ми можемо бачити, як до памяти о Кошутській війні приплітали ся в народній фантазіі згадки про інші події. Особливо інтересні тут нарікання на бідність Польщі і згадка про плач польських дівчат — мабуть відгомін подій 1863—64 років. В усякім разі д. Роздільському, пильному і дуже совістному молодому збирачеви нашоі народньоі словесности (у нас є его збірка казок і новелл зложена з 120 нумерів) належить ся щира подяка за збереженє отсих варіантів

Ів. Франко.

Б. Легенди.

20. В церкві не бував — гріху не мав.

Був оден парубок, котрий мав двайцять літ і не був ані разу в церкви. Зачали люде гудкувати (гудити, доганяти), що такий великий а до церкви не ходит. Отець і мати наперли на него, щоби конечно ішов до перкви. Послухав він отца і матери тай зібрав ся до церкви. Треба було переходити через воду, але він не ззував ся, а таки перейшов через верх води і не замочив ходаків. Прийшов у церков, станув собі з боку тай щиро ся богу молит. Посходили ся і люде, прийшов ксьондз, зачала ся служба божа, аж ту виліз із кутика чортик з воловов скіров і зачав на ній всьо записувати, що люде робили: як ся сміяли, одні других обмавляли, обзирали ся на всі боки і т. і. Так довго записував, аж му і скіри не стало. Тогди чортик приступив скіру ногами, а другий конець взяв у зуби і хотів єі натягнути, щоби було більше місця, а скіра вихопила му ся із зубів і він перевернув ся горіниць. Той парубок не міг витримати тай засміяв ся, тай уже не видів більше чортика. Як ся служба божа скінчила, вертає ся до дому, хоче знову перейти воду через верх, але упав уже по самі коліна і замочив ся. І каже:

— Отжеж так! Поки м не ходив до церкви, лиш дома щиро ся богу молив, то був єм святий, а пішов раз до церкви тай согрішив.

(В Крушельници стрийського пов. від селянина Антона Лазоревича записав Юліян Яворський)

21. То тобі, боже! То міні, боже!

Ліхав раз једен піп через льіс. Дивит сьі, а там јакись чоловік через пень скаче. Скочит туди тај каже: „То тобі, боже!“ Скочит назад тај каже: „То міні, боже!“ Став тој піп, дивит сьі, дивит на тоту роботу а далі питаје сьі того чоловіка:

— Геј, чоловіче, а ти шчо робиш?

— Та мольу сьі богу, — каже чоловік, тај далі скаче та все свеји: То тобі, боже! То міні, боже!

— Слухај, чоловіче, — каже јому піп, — та хіба ти не вмијеш інакше сьі богу молити?

— Ньи, — каже чоловік, — не вмију. Ја тут у тім лісьі родив сьі, тут і виріс, ніхто мене молитви не вчив, то ја вже сам хоць отак навчив сьі.

— Чекај, — каже піп, — ја тебе навчу.

Зліз він із брички, прикльик разом із тим чоловіком, навчив го, јак сьі маје хрестити, провів му „очинаш“ раз і другиј і третиј, а потому сьів на бричку тај поліхав. Виліхав з льіса, а по під льіс текла велика ріка, шчо через ньу треба сьі було пороном перевозити. Зајіхали

на порон, відплили вже на середину ріки, — дивит сьі піп, а тој льісовиј чоловік біжит із льіса, руками махаје тај кричит:

— Геј, геј, ти там! Зачекај!

— Шчо за диво? - гадаје собі піп і вже каже завертати порон. Дивит сьі, а тој льісовиј чоловік јак був на березьі, так біжит на ріку, тај по водьі, верхом так јак по посачцьі, аж прибіг до порона. Піп аж очи своји забув, а тој прибіг тај каже:

— Ај паночку, біј сьі бога! Проведи міньі шче раз своју молитву, бо ја гет усе забув.

Піп тілько очи витрішчив, а дальі каже:

— Синочку! Благословенниј ти у бога і без мојеји молитви! Іди, іди і моли сьі так, јак јес сьі доси мотив. Твоја молитва пријемнішша богу ніж моја!

(В Нагуєвичах дрогобицького пов від матери Марії записав Івач Франко.)

22. Ангел у службі.

Була одна бідна сирота (вдова) і мала кількоро дітей. Жила вона, жила, аж раз заслабла. Післав пан біг до неі ангела тай каже:

— Іди до тоі жінки сироти і возьми єі душу до неба з помежи тих дітей.

Пішов ангел до тоі сироти жінки, сів собі в головах, чим раз гірше почала тота жінка слабнути, а діти почали плакати та жалувати, що йім мама чим раз гірше слабне. Лемент такий підняли, що аж ангелови жаль ся зробило і пішов назад до бога. Питає єго пан біг:

— А що, зробив-єсь то, шом тобі казав?

А він каже:

— Ні.

А бог питає: — А чомуж єсь так не зробив?

А ангел каже: — Бо міні дуже ся жаль зробило тих дрібних дітей.

А пан біг каже: — То не твоя річ тими дітьми журити ся. Я за них дбаю. Зараз іди і вийми душу з йіх матери. А за то, що-сь мене не послухав, підеш на землю і будеш там служити, доки я тебе не покличу знов до неба, і будеш глухий.

Пішов тогди той ангел і виймив душу з тоі сироти жінки. А єі дрібні діти порозходили ся помеж людей: одного хлопця взяв швець, він потому зробив ся добрим майстром, другий дістав ся до купця і доробив ся так, що мав склеп з ріжним товаром, — усі в люде повиходили.

А той глухий ангел пішов собі по світі. Довго він ходив питаючи служби, але ніхто не хотів єго приймити. Аж раз зайшов до єдного богатого пана дідича і став у него за фірмана. Одного разу вибрав ся той пан в дорогу до якогось великого міста. Йідут, йідут, приїжджают до одного села, а було то саме в неділю, але дуже з рана. Йідут вони по при коршму, стоят два піяки. Бачите, зайшли з рана до кор-

шми, підпили собі, а як вийшли з коршми, то так йім ся маркітно зробило, що так в рана святий день осквернили, тай поставали, тай радят ся.

— Слухай куме, — каже оден, — я за той гріх справлю до церкви свічку.

— А я справлю дзвін, — каже другий.

Власне в тій хвили надйіхав той пан з фірманом. Пан не чув, що вони говорили, а фірман зняв шапку, поклонив ся йім тай каже:

— Боже вам помагай!

Пойіхали вони далі, йідут по при церков. Фірман зліз із пойізду, як не вхопит великий камінь, тай лус ним у церков! А потому сів на пойізд тай пойіхали далі.

Йідут другим селом, аж ту несут умерлого попа до гробу, 12 попів і владика межи ними. Пан як се побачив, зараз зліз із пойізду і пішов також за тим погребом, бо там було богато всілякого панства. А фірман навіть шапки з голови не зняв. Вернув пан із того погребу — такий злий та недобрий аж губи кусає, але нічого не каже. Сів на пойізд тай пойіхали далі.

Прийіхали вони до якогось бідного села, а напротив них знов погріб: несут якогось бідного, в простих дошках, без попа, без хреста. Фірман як то побачив, зараз зіскочив з пойізду, пішов за тим погребом аж на цвинтар, а там клякнув на гробі того бідолахи, помолив ся, а потому вернув назад до пойізду, сів і пойіхали далі.

Прийіхали до великого міста і зайіхали перед самі двері склепу. А то був склеп з чобітьми, а в нім сидів той самий майстер, що ангел колись не хотів виймити душі з єго матери.

Питає єго пан дідич:

— А маєте майстре чоботи?

— Чомуж бим не мав, вельможний пане, — каже швець. — Прошу злізти і вибрати собі.

Зліз пан із пойізду, пішов до склепу, вибрав одні чоботи, тай питає шевця, кілько би за них дати?

— Дванайцять риньских — каже швець.

— А будут ті чоботи дванайцять літ служити? — питає пан.

— Чомуж би не мали служити? — каже швець.

Заплатив пан, але бачив, що як він говорив до шевця, то фірман усміхав ся. Але пан мовчит.

Покупили вони в місті, що мали купувати, вертают назад до дому. Прийіхали, а пан кличе фірмана до свого покою:

— Ходи сюда фірмане!

Увійшов за ним фірман до покою. Пан зняв палаш із клинка тай каже до него:

— Зараз мені кажи всю правду, бо скоро-би-сь щось по правді не сказав, то диви ся на мій палаш — зараз тобі ним голову вітну. Що то значит, що як ми прийіхали до села в неділю рано і ровтили ся піячиска коло корчми, а ти здоймив перед ними капелюх?

— Я мусів так зробити, — каже фірман, — бо вони согрішили,

попили ся з рана, а потому почали міркувати, щоби поправити ся і справити до церкви дзвін, то я сказав: — Боже вам помагай на добре!

— А там чого-сь на церков каменем шпурнув?

— Бо піп жінку з рана цибухом набив, а тогди пішов до церкви богу служити, а злі духи сиділи в бані та на буйволовій шкірі списували гріхи, а як я кинув каменем, то вони повтікали.

— Он як! Ну, а там той великий похорон — двадцять штири священники одного попа ховали, а ти навіть шапки не хотів зняти.

— А, бо то злі злого провадили.

— Добре. А там два одного умерлого несли навіть без хреста, а ти пішов уперед.

— А, бо то правдивого християнина несли.

— Ну, а як я чоботи купував, то чого ти сміяв ся?

— Того-м сміяв ся, що пан хотіли, щоби чоботи дванадцять літ служили. А хіба пан знає, чи буде дванадцять літ жити?

В тій хвили єму скінчила ся служба і він щез панови з очей, полетів назад до бога.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав М. Гуменюк)

23. Як Саламон море міряв.

Премудрий Саламон хотів змірити море і зробив собі такий човен і казав чотиром ковалям робити чотири роки ланц. Зробили вни єму той ланц, а він учепив єго до того човна і привязав го до берега моря, і пустив ся йіхати морем. Аж тут надпливає рак, як уймив своіми щипцями за той ланц, як потис, тай перекусив. А Саламон на човні плине тай плине що раз далі. Аж тут надпливає риба тай проковтнула той човен разом з Саламоном. А то було в ночи, як Саламон спав у човні. Будит він ся вже в рибі, обзирає ся тай гадає собі: Що за диво! На мори все ся видно, чи в день чи в ночи. а тут не видно ся, хоть око вийми. Тогди почав мацати довкола себе і пізнав, що він у рибі. Виймив він ножик і почав різати. Як почало тую рибу дуже боліти, то вона з болю вискочила аж на беріг і там загибла. Побачили люде тоту рибу на березі, прийшли та зачали єі різати. Як розпороли, дивят ся, а з риби вилізає чоловік. Вни го ся спитали: А ти де ся тут узяв? А він каже, що плив по мори тай го риба з човном прожерла. Приймили єго ті люде до себе. Жий, кажут, меже нами. Добре. Жиє він там у тім селі. А тимчасом старий цісар, єго отець, не знає, що сьі з ним стало, розпитує всюди — нема ніякоі відомости. Тогди він казав зробити золотий плуг, дав єго двом своім слугам і післав йіх у світ, щоби ходили від села до села і щоби питали, кілько той плуг варт? Раз вони прийшли до того самого села, де жив Саламон, тай питают у людей, але ніхто не знає, що би той плуг міг бути варт. А Саламон як то почув, то перебіг йім дорогу, тай сів с—ти перед ними. От вони приходят просто него тай питают єго:

— Слухайте господару, що той плуг може бути варт?

А він йім каже:

— Як би вересня до него яремце а мая дощ, то би щось був варт, а так то він нічого не варт.

Тогди вони догадали ся, що то мусит бути Саламон і взяли єго з собою, але цісар не міг єго пізнати. То він скликав велику силу людей на гостину, посадив йіх за стіл, казав поставити страву, але лижки подав дуже довгі, ще й казав кождому привязати до руки. То вни сидят з тими лижками тай не йідят. Аж ту приходит Саламон тай каже:

— А ви для чого не йісте?

А вни кажут:

— Бо не можемо, ади, які лижки довгі.

А він йім каже:

— От то дурні! Оден другого годуйте!

Аж тогди цісар пізнав, що то єго син.

(В Нагірянах пов. заліщицького зап. Вл. Маркевич в р. 1891.)

24. Кого бог любить, того навіджає.

Ішов сьватиј Петро ј Павло і Сус Христос, јіх ішло трох, вони сибі јшли дорогоју. Але јіде мужик трома кіньми, та ј сьватиј Петро каже — а там дуже озеро було — та ј сьватиј Петро каже: Чикајмо — кае — тој чоловік нас перевезе... А Јсус Христос каже: Ньі, він нас ни возьме — бо він уже знав мисьльі на-перед мужика. Али јіде з заду јідним конем бідниј чоловік, такиј бідака, возинкоју, та ј Ісус Христос каже: Отој нас забере.. — Але доганьаји тој мужик та ј ті кажут до него: Забери нас, чоловічи — кае — бес те возеро! — А він каже: Ја јак вас заберу? Ко-б ја сам перејіхав! (Трома кіньми!) І пој іхав. Але прија іжджаји тој бідниј та ј сказав: Слава богу Ісусу Христу!... Ті вітказали јіму, те ј вони ни каут ньіц јіму, а він кажи: Сьідајти, льуди! — тој бідниј. А вони каут: Ко-б ти сам перејіхав, ше — кае - нас забереш.. А то три хлопи, а Павло такиј великиј, теньґиј. А він каже: Поволенько перејідемо — каже, — за божоју волеју поволенько перејідемо... — Вот вони посьідали і перејіхали бес те возеро. Али сьватиј Петро каже до Ісуса Христа, каже: Господи боже, шо би ми јіму ударували за ту ласку, жи він нас перевіз? — А Јісус Христос каже: Ми јіму то ударујимо, жи јіму тој кінь здохне. — А сьватиј Петро каже: Ах, господи боже — кае — та на-шо јиго так карати, коли він такиј добриј чоловік? Та льіпше, жи-би тому мужикови здох, жи він нас ни хтьів взьати... — А Сус Христос каже так: Він ласку божу дістане на тамтім сьвітьі, ја јіму дарују, а тој на тім сьвітьі гојно жији, то там буде відвічав на тамтім сьвітьі. - І кінец. Бо кого бог льубит, того навіджаји.

(В Берлині бродського повіту записав Осип Роздільський.)

Д. Міти і віруваня.

1. Зносок-біда.

Оден чоловік хотів мати чорта на богатство. Чув від людей, що як носити курячий зносок девять день під лівов пахов, то вилізе чорт і скаже: „Чого ти хочеш, якого богатства?“ Але той чоловік бояв ся носити під пахов, для того положив єго під курку. Курка висиділа чортика.

Раз пішов чоловік у поле сапати і лишив діти самі дома. Чортик виліз з під квочки і діти ним бавили ся. Приходит чоловік до дому, а чортик єму гиц на шию.

— А як же ся маєш? — каже він. — Чого-сь хотів, то і маєш.

Чоловік ся напудив тай взяв сокиру і хотів чорта вбити, але сокира не рубала єго. Чоловік кинув єго на двір, але він каглов знов уліз. Видит чоловік, що ся чорта не позбуде, пішов до ворожки, дав 20 риньских, і та собі єго взяла.

З того маємо науку: не шукай собі чоловіче біди, бо вона сама тебе найде, але тяжко ся єі потім позбути.

(В Сапогові пов. борщівського в р. 1883 записав нар. учитель Дмитро Шимчук. Правопис орігіналу захований)

2. Чорт-баранчик.

Оден чоловік повертав з ярмарку пяний. Прийіхав перед фіґуру тай бачит, що на траві пасе ся маленький баранчик. Той чоловік йіхав на кони. На дворі було тихо, нігде ані вітрец не шкабернув ані пес не загавкав. Місяць світив дуже ясно. Сей чоловік увидівши баранчика думав, що то єго діти як пасли отару на пасовиску не далеко фіґури, тай згубили того баранчика. Для того зліз із коня, підоймив баранчика на руках, висадив на сідло, сів сам і йіде дальше. На дорозі зауважав він, що єго баранчик щось не хоче лежати на сідлі під єго руками, але пне ся у гору і сам стоіт на сідлі і не паде. Здивувало єго то дуже, але не міг догадати ся, що то може значити. Коли вже прийіхав перед свої ворота, встав той чоловік з коня і хотів здіймити баранчика. Іно що простяг руки тай сказав: „Сараку баранчик!“ — а баранчик заревів басом: „Шараку баранчик!“ В тій хвили запіяв когут і баранчик зник.

(В Сапогові записано ut supra.)

3. Три чорти беруть жидову душу.

Моє татички як умирали, то були дуже щасливі, бо за йіх душечки прийшло три ангелі: оден з ріжком, другий з мішком, а третій

на губи (?). Той з ріжком сів коло татички тай гладив йіх по під бороди, щоби борше вмирали; той на губи дивив ся, чи борше буде душечки виходити, а той з мішком чекав, аби душечки кинути. Татички були би ще довше жили, але вони йіх просили, то вже татички мусіли йім волю зробити. Той з ріжком забрав ся добувати душечки, і як зачав добувати, то аж бебехи витягнув. Потому той що був з мішком, кинув душечки в міх, а той що на губи, завдав мішок тому на плечі і полетіли на грушки, бо там мали відпочивати. Душечки було всунуло ся з мішком аж до пят. Той ангіль хотів собі поправити, як ударив пятами о міх, то душечки підсунуло ся аж на шию, а грушки вилетіло в гору з коріньом. Ми умисни дивили ся, як будут душечки татове пускати до неба, бо воно було дуже праведне, і чуємо: як кинули душечки в небо, а там лиш гур-гур!

(В Турильчу борщівского пов. записано ut supra.)

4. Нечасне́ дитя хресту просить.

Кажут, що як уродит ся дитиня нечасне́, то воно просит Христа. Одна жінка подвигала ся при роботі і мала нечасне́ дитя. Тоє дитя уродило ся неживе, отже єго не христити ані з священником і процесіов не ховали, лиш дід узяв трумну і поніс на цвинтар і там загребав, не даючи на могилці навіть і хрестика. Перед вечером летіла душа того дитяти через огород так як пташка і кричала: Христа! Христа! — бо, бачите, не була хрещена. Учула то одна жінка тай промовила: „Во імя Отца і Сина і святого Духа Амінь. Будеш мати імя Марія, я тобі кума!“ А замісць крижми при хресті вона урвала кавалочок своєі хустки і кинула в гору. Душа злетіла і взяла крижму з собою. Таким чином охрестила ся жінка дитину і була щаслива в бога.

(В Сапогові записано ut supra.)

5. Дівчина-відьма.

Межи жінками трафляют ся декотрі відьми або оперицї. Коли який отець має сім дочок, то сема наймолодша буде відьма. Отже оден чоловік мав дочку відьму. Коли прийшло свято Юря, вона взяла дійницю, намастила ся таков мастев, що єі ніхто не видів, сіла на коцюбу і поїхала через каглу на готар*). Разом з відьмами вона збирала росу і молоко від кождоі звірини і зайшла до свого села до сусіда, щоби відібрати молоко єго дуже молокодайній корові. Сусід сей не спав цілу ніч, а на браму стайні прибив борону з зубцями, котру робив по трошка цілий рік. Відьма прийшовши до стайні злапала ся. Чоловік розпутав єі з борони і вона перекинула ся в красного коня. Тогди сусід казав закликати коваля і підкувати єі. Потім запряг єі до воза наладованого мішками збіжя і вона мусіла тягнути до гори до млина.

*) Готар — висока гора, де збирають ся відьми. *Прим. записача*

Кілько разів ставала, тілько він бив єі немилосерно, аж падала під буками. Нарешті привів єі до дому і привязав до жолоба в стайни. На другий день приходит, а при жолобі стоіт дівка, сусідова донька. Він узяв і запровадив єі до хати. Страшно було дивити ся, як тота дівка виглядала. Вся в синцях та шрамах, а руки і ноги попідбивані підковами. Він змилосердив ся над нею, повідривав підкови і пустив єі кажучи: „Абись більше не приходила по молоко! Се маєш за то, щось хотіла мене бідного ущербити“.

Відьма пішла до дому і заснула. Зі збитків оден чоловік обернув єі ногами там, де лежала голова, і вона спала чотири дні не пробуджуючись, як мертва. Аж коли єі знов обернули, то встала і сказала: „Як же я довго спала!“ Від того часу, коли ся з ран вилічила, не хотіла вже йти за молоком.

(В Сапогові записано ut supra.)

6. Св. Николай — опікун звірів.

Оден чоловік чув, що св. о. Николай часом позволяє, а часом не позволяє вовкам людей йісти. Довідавши ся, що св. Николай на Стрітенє має раду з звірами, пішов він у ліс на полянку і сховав ся на дерево. На тій полянці мала ся відбути рада. О півночи надходит св. Николай з сивов бородов і як свиснув, то всі звірі ся злетіли. Він собі сів на престолі і так каже до медведя: Ти маєш завтра зйісти Панькового вола Ти лисе маєш у Доцьки всі кури пойісти. Ти дику маєш знищити побережникову кукурудзу І так дальше, кождому звірови назначив, що має зйісти. В кінци звернув ся до вовка і каже: А ти маєш нині досвіта зйісти Процевого лисого коня, він пасе ся на сіножати під лісом. Проць як то вчув на дереві, аж остовпів. Зліз по тихо з дерева, прибіг на пасовиско, тай що робити? взяв і замастив коневи лисину болотом, а сам виліз на дерево тай дивит ся, що далі буде. Над ранком надходит вовк, придивляє ся коням, але не бачучи лисого відходит гет. Проць цікавий, що св. Николай буде другого вечера говорити, спішит знов на вчерашне місце. Виліз на дерево і чекає. О півночи являє ся св. Николай і всі звірі здают перед ним справу, що хто весь день робив. Говорив медвідь, лис, дик і т. д. аж приходит і вовк. „Я не зйів лисого коня, — каже він, — бо там єго не було“. — „То зйіж самого Проця! — каже св. Николай, — бо він тебе здурив: він лисину коневи затер болотом і ти не пізнав єсь єго.“ Як се наш Проць учув, аж мало не злетів з дерева Зліз потихенько, прибіг до дому, оповів то своім синам і вже ніколи нігде самий не виходив: мусіли єго сини провадити, бо бояв ся, щоби єго вовк не зйів. Але раз випало весіля у єго брата на другім селі. Братови не міг Проць відмовити, щоби на весілю не бути, а тут боіт ся вовка, щоби то не зйів. Надумавши ся старий сідає в скриню, сини заткали го в ній віком, посідали на фіру тай йідут Йідут вони, йідут, аж тут біжит якась баба тай верещит: „Ей люде добрі, бійте ся бога! сховайте мене, бо біжит вовк за мнов, хоче мя зйісти!“ Вони борзенько відкрили

віко від скрині, кинули бабу до старого, забили віко знов тай йідуг— а вовка нема. Прийіхали на весілє, хочут батька свого виймити, підіймают віко, а тут вовк скакіць зі скрині. Дивлят ся до скрині, а там із йіх тата лише кости, гет вовк ізйів. Так то вовк перекинувши ся за бабу зйів свого Проця, котрий був єму призначений. Перед призначенєм нігде не сховаєш ся

(В Сапогові записано ut supra.)

7. Мельник — пан над щурами.

Одного разу післав мене пан з фірами наладованими житом до млина. Було то в селі Василеві над Дністром. Коли вже парубки збіжє позносили і поскладали на землю в млині, сів я собі тай закурив люльку. Незабавки прийшло ще кількох ґосподарів і мельник і посідавши собі на землю в млині балакали то о сім то о тім і казали байку. Я присунув ся також до ґосподарів і слухав йіх розмови. Нарешті чую, що за мішками в млині обзиває ся якийсь писк: кві, кві! і то чим раз дужше. Дивлю ся, а то щурі. Я потерпаючи, щоби вони не попройідали наші мішки з мливом, кажу до моіх парубків: „Іди но Василю з Онуфрієм і позносіт мішки на сходки або на малий стрих, бо там щурі попройідают.“ Учувши то мельник зірвав ся на рівні ноги і крикнув до мене: „Що, паничу?“ Я єму повторив. Тогди мельник як свиснув, а перед ним стало ціле стадо щурів старих, молодих, простих, кривих, грубих, тонких. Тогди мельник щось намуркотав до них і як свиснув, а щури знов ся розбігли. „Видите, паничу, — каже мені мельник, — се є моя худоба. Вона вам ані мені в млині найменшої шкоди не зробит. Мішки ваші можут безпечно стояти. А як вони голодні, то я посилаю йіх у стирти панські та жидівські тут зараз через дорогу і як вони хотят йісти, то я йім уперед мушу сказати, в котре місце мают іти.“

(В Сапогові від писаря громадського Явецкого записано ut supra)

8. Щурі в Бучачу.

Раз дуже розмножили ся щурі в Бучачу і робили великі шкоди. Псів, котів загризали цілком, а навіть вже перед людьми не втікали. Бігали собі громадами через вулиці від дому до дому, до каналів і йіли що лиш надибали. Раз прийшов до Бучача оден планетник. Зайшов до одного склепу, щоби собі купити цибух, дивит ся, а то щось квікає в склепі і уганяє.

— А то що? Чи не морські свинки тримаєте? — питає подорожний планетник.

— Ні каже жидівка, — то щури, вони мені вже великі шкоди поробили.

— А ви йіх не бєте або в лапки не лапаєте? — питає планетник

— То нич не помагає, — каже жидівка.

*

— От знаєте що, — каже подорожний. — Дайте мені сто риньських, то я вам йіх вижену.

Пішла жидівка, скликала міщан, котрим щурі також богато шкоди робили і радила йім, щоби зложили сто риньских. Але міщане сказали:

— Щурі робят шкоду так нам як і вам жидам, тож зложім ся по половині.

Міщане зложили планетникови 50 р., а жиди мали дати других 50. Тимчасом жиди не хотіли дати своіх грошей і пішли до рабіна радити ся. Рабін йім сказав:

— Щурів не треба виганяти з міста, бо вони є кара божа, а як бисьмо йіх вигнали, то хто знає, чи не укарав би нас Господь чим іншим гіршим

Жиди услухали рабіна і не дали другоі половини грошей. Приходят потім до планетника і кажут, що рабін не казав нам дати грошей. Тогди планетник обізвав ся:

— Дайте мені міщане ще 5 р., а я від вас всіх щурів віджену і підут вони до жидів.

Міщане зложили єму ще 5 р. і мали спокій, бо всі щурі міщанам не робили жадноі кривди, бо йім планетник заказав, але пішли до жидів. Жиди каяли ся, але за пізно.

(Записано ut supra.)

Є се інтересний варіант звісноі німецькоі заґи про щуролова з Гамельн (про н і гл Sprenger-Reitzenstein, Geschichte der Stadt Hameln. Hameln 1861). Про насилане мишей гл. Liebrecht, zur Volkskunde, стор. 17 і д. І. Фр.

9. Дика баба (Літавиця).

Дика баба любит дуже горох, а найскорше можна єі зйімати, як йій ся возьме чоботи. Оден господар зйімав єі в свойім горосі, чоботи взяв, сховав до комори, а дика баба зачала єго просити, щоби йій віддав чоботи. Він не віддав, а она тогди пішла за ним до дому і служила му як найвірнійша служниця. Робила всяку господарску роботу дуже зручно і господар не міг єі нахвалити ся. Так служила єму аж до різдвяних свят. На святий вечер помогла газдини все робити і варити, а коли вечеря вже була готова, газдиня сказала всій челяди:

— Прошу вас всіх до вечері!

Всі посідали, а дика баба сіла собі в кутику і все сміяла ся через цілу вечеру, ниц не йіла, лише сміяла ся. Єі ся питали, чого она ся сміє, але она не хотіла сказати. Аж як скінчили вечеряти і єще більше єі просили, щоби сказала йім, она йім обіцяла сказати, єсли йій віддадут чоботи. Господар йій обіцяв, що віддасть, а она зачала йім розповідати.

— Як би ви виділи, що ся з вашов вечеров діяло, ви би і самі не були йіли, лишень бисьте ся сміяли. Газдиня намісць сказати „Про-

шу вас всіх хрещених до вечері", сказала тілько „Прошу вас всіх до вечері". Тогди ся злетіли всі чорти і показували ріжні фіґлі, скакали по столі, по мисках, плювали до них і т. і."

Тогди господарі зачали єі ся розпитувати о ріжні річи, о ліки против ріжних хороб, чарів і т і Она йім все розповіла, они йій тогди дали чоботи і она пішла собі. Як уже була на дорозі, тогди господар пригадав собі єще, що не запитав ся єі, що робити на мотилицю у овец. Вибіг за нев на дорогу і питає ся єі. А она єму сказала:

— Возьми ніж, тай заріж, тай ізйіж!

(В Крушельниці, стрийського пов. записав Юліян Яворський Задержуючи всі язикові форми єго запису я позволив собі тілько змінити правопись.)

10. Як бідна баба ворожкою стала.

Була бідна вдовиця з діточками і мало не щодень ходила до єґомосця (панотця), щоби йі чим обдарували Сприкрило ся нарешті єґомосцьови тай каже до неі, щоби собі якийсь заробок винайшла.

— От могла би-сь ворожити!

Послухала баба тай пішла рвати зіля. Надходит друга баба тай питає ся:

— На що ви тото, кумонько, рвете?

— Ой, то помічне від усього, — відповіла вдова.

— А на що-ж?

— А — каже — тото від коров, тото від болячки, тото від перелистниці *), а ось то від дівок

— А на що-ж тото від дівок? — питає ся кума.

— Щоби ся віддавали, — каже вдова.

— Ой кумонько, дайте-ж мені того зіля! — каже кума, а у неі було три доньки, всі під вінець.

Нарвала вдовиця якогось буряну тай каже до неі:

— До схід сонця обкуріт тим своі доньки і най три рази обійдут хату довкола

Прийшли осінні мясниці, прийшли до куми сватачі, а що баба добре віно дала, в зимні мясниці прийшли по другу, а по веліцідни віддала ся і трета. Баба надавала ворожці всячини, і варене і печене і всім єі обдарувала, що хотіла. А ще до того розголосила, що она славна ворожка, то так до неі люде йшли, як по свячену воду.

(Записано ut supra.)

---

*) Перелистниця або літавиця називає ся в стрийських горах та сама „дика баба", про котру розказано в N. 9. Вірять, що вона дуже вродлива і появляє ся особливо молодим парубкам, котрі влюбляють ся в неі, через те марніють, сохнуть і часто вмирають. Того, до кого чепить ся літавиця, водять звичайно до церкви, святять єму воду, водять до ворожок, на відпусти і т. і. По мойій думці є се простонародне вияснене онанізму. *Ю. Яв.*

11. Мороз

Одного разу перед Різдвом були дуже сильні морози. Люде сиділи в хатах, а старі баби на запічкях і там пряли куделі. Так сиділи в одній хаті обі матері молодих супругів і балакали собі о давних літах. Молода ґосподиня порала ся коло вечері а єі муж що йно прийшов із роботи і грів руки коло огню.

— А що там чувати в селі? — питає мати

— А що мамуню, мороз! — каже син. — А он коло коршми люде балакают, що як яка баба пересидит сю ніч на хаті, то в зимні мясниці віддасть ся за парубка.

Баба нічого не відповіла, а тілько подумала собі: — Коби борше повечеряли! — По вечери всі забирают ся спати, ґосподинина мама лізе на піч, а ґосподарева задягнувши опанчинку пішла на двір, найшла драбину і вилізла на хату тай сидит. Коло півночи чує баба, що хтось іде дорогою. Оглядає ся і видит, що то якийсь чоловік Увидів той чоловік і єі на хаті, став тай каже до неі:

— А що, бабуню, мороз?

— Ой мороз, мороз! Боже єго спомож! — відповіла баба з даху

За те Мороз — бо то він був — дав йій кожух і пішов собі. Вже баба в теплі пересиділа до рана, а рано злізла і розповіла свою пригоду свасі і дітьом. На другу ніч, ще й не змеркло ся гаразд, а ґосподинина мати взявши 12 кожухів пішла сидіти на хату. Не встигла вона вилізти на дах, аж тут як не пустит ся дощ! Геть змочив бабі кожух. Баба скинула мокрий і бере сухий, та і той мусіла не за довго скинути. Так скидаючи один по другім зістала вже лиш у остатнім, а й той мокрий як хлющ. Аж дивит ся, хтось іде улицею тай каже до неі:

— А що, бабуню, мороз?

— Ой мороз, мороз, — каже баба, — дідько в него тисне!

Мороз як тото вчув, як потиснув, а баба лиш киц! тай злетіла нежива з хати. Поховали бабу, а ґосподарева мама дістала кожух, а в зимні мясниці посватав йі молодий парубок. Так йій бог дав.

(*В Лосячу борщівського пов. в р. 1875 записав пок Лев Василович*)

12. Вітер зятем.

Був собі чоловік і жінка. Одного разу жали вони збіже в поли і дуже піпріли. Тогди тая жінка рекла:

— Повій вітрочку, дам за тебе дівочку, як буду мати І зачав на ню дути вітер аж до вечера, а чоловік був так само зіпрів, як і перед тим. По якімось часі тота жінка мала дочку, назвали єі Марусею. Росла собі тота Маруся, а як прийшов той час, що могла вже віддавати ся, то посватали єі з одним парубком. Іде вже вона з ним до слюбу, а ту як не зірве ся буря, як не подує вітер, тай ухопив тую Марусю і поніс.

Минуло так кілька місяців. Мати дуже тужила за донькою і жадала дуже бути у неі. Вийшла вона раз на подвіре, а ту як не зірве ся вітер, ухопив еі і заніс до сі доньки. А тота Маруся була тепер того вітра жінка. Дуже вона втішила ся побачивши свою маму. Мати зачала еі випитувати, як йій ся поводит, подивила ся на еі господарство — достатки там такі, що боже! Побула там мати пять день, а як уже хотіла іти до дому, тогди еі дочка набрала досить грошей, положила матери на голову, обліпила тістом, а потім завила матір у околот соломи. Вітер як подув добре, тай заніс свою тещу назад до еі дому.

Пішла тогди тота мати до свого сина тай просит, щоби йій голову змив, але син каже:

— Ідіт мамо до доньки! най вона вам змие!

Пішла мати до другоі доньки, а тая зачала йій мити голову, а *з голови посипали ся золоті гроші. Тай так і тоту другу доньку було* чим вивінувати.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав Михайло Гуменюк.)

Казка про задоволеного чоловіка.

Царь хорий. Даром з царства всіх сторін
Зійшли ся наймудрійшіі доктори,
Бо, видко, смерти вже піддасть ся він,
Не довго буде битись серце хоре
Мутними ще кругом очима водить,
І що ж! На кождім він лици знаходить
Укриту радість, бачить скритий сміх.
Єму здаесь, що кождий жде лиш смерти
Єго, щоб царську власть, добро роздерти;
В нім гнів кипить,— всіх вішав би, коб міг.

„Дурні доктори й ліки йіх дурні!“
Промовив царь, постогнуючи з болю.
„Най щезнуть геть з перед очей мені,
А то мою послідну вчують волю..“
І вмовк на хвилю. — Кличте ворожбита!“
Сказав і в пів години сіра свита
В дверех явилась — в свиті сивий дід.
З чола мов царські вичитавши мисли,
Закашлав лиш, — в очах дві іскри блисли,—
І так озвав ся хитрий ворожбит:

„Могучий царю мій, на твій недуг
Докторів тисяч навіть не порадить;
Незадоволений твій власний дух
Приніс тобі хоробу й смерть провадить.
Однак коли міркуєш, що послідний
Підданий твій тебе лічити гідний,
Я скажу раду крайної пори:
Всім задоволену знайди людину,
Здійми сорочку з неї і на спину
На благородную свою вбери.“

„Так кажеш?“ мовить счудуваний цар.
„Та тілько знай, що за брехливе слово...“
„Я з рук твоїх прийму і десять кар,“
Підхопив дід, а цар задумавсь знову.
І думав він: „Та чейже між князями,
Між графами, міністрами, панами
Один такий знайде ся чоловік..
Я-ж ласками обсипав не одного...“
Так думав цар, а слуги за порогом
Були вже, йшли цареви всі по лік.

В палати княжі — звісно — перший путь.
Князь Міріс каже: „Завдяки цареви
Живу в достатках і здоров мабуть,
Так щож! коли минає день по дневи,
Минають місяці й літа, — я швидко
Й постаріюсь, а діточок не видко.
Комуж лишати все?“ зітхає князь.
Здаєсь, він не одно ще мав сказати,
Та слуг не стало. Вибігли з палати;
Спішать, бо перша проба не вдалась.

„Я задоволений?“ князь Перм сказав.
„Та був би, був, коли-ж на горе—лихо
До чести й ласк днесь чоловік без прав
Прийде, а ти сиди з всім правом тихо.
Я трийцять літ служив цареви вірно,
Мов батькови коривсь єму покірно, —
Приходить поділ забраних крайів.
Лір, що нічим не визначивсь ніколи,
Бере пять міст, сім сел, ліси та поле,
А я...“ Не чули слуги дальших слів.

Прийшли до Ліра. Граф найівшись в смак
Спокійно спав собі як раз в тій хвили;

На подушках мягких лежав навзнак.
В тім крики царських слуг єго збудили.
„Чого?“ спитав. — Сказали. — „Милий Боже,
Хтож задоволений днесь бути може?
Знав цар, що дати. Там по селах всіх
Народ бунтуєсь, на міста мов молот
Біда звалилась, — вість дістав про голод ..“
Ще не скінчив, а слуги за поріг.

Міністер Галім вийшов на прохід.
Застали в хаті лиш міністра жінку.
Спитали в неї. „Ох, солодкий мід,
Кому він пє ся... Сядьте на хвилинку!“
І вже стільці хотіла їм подати
Й казати щось, а слуги далі з хати.
Так всіх вельмож сходили. Де зайшли,
Чи то був князь, міністер, граф, чи дука,
У кождого свій клопіт, горе, мука;
Всім задоволеного не знайшли.

Кидають ся вони і в другий бік,
Міщан, купців питають, хліборобів —
І даром все. Цар даром жде на лік,
Не чує пільги у важкій хоробі.
Ремісників, робітників, голоти
Питати в слуг не стало вже охоти.
Там при наріканях забракло-б слів.
Смутні, з понуреною головою,
Мов жовнірі поражені у бою,
Поволи царські слуги йдуть домів.

Так не вялив ще цвітів сонця жар,
Як в них тепер з трівоги серце вяне;
Глядять, — аж проти них через базар
Жебрущий дід іде. Хоч в лахи вбране,
Поставою самою горде тіло,
Вид ясний, радість бє з лиця .. Скортіло
Слуг, — щастя в діда пробують ще раз:
„Чекай! Чого такий веселий, вр аже?“
„Бо задоволений собою!“ каже.
„Не вже-ж?“ — „Таж так!“— „Як так, ходиж до нас!“

І раді слуги вже, що вдав ся жарт,
На силу тягнуть діда до палати;
Дід сам сміє ся вже, що й він щось варт;
Хоч чудуєсь, не знає, що й казати.

Прийшли. Цар хорий здивував ся тоже,
Очам своїм повірити не може.
Спитав і чує. „Дід не дід, — дарма!“
А дід стойіть собі та жде в куточку.
„Гей задоволений, скидай сорочку!“
А дід: „Та скинув би, коли-ж нема...“

В Товстім, дня 10—12 сент. 1894

Василь Щурат.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя)

Часть перша.

VII.

О. Нестор увесь тряс ся, мов у лихорадці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тоі чемности та прихильности, тоі старанности о моє здоровлє, тоі безкористноі услужливости! Спекуляція на мій маєток! Цінізм! Безвстидна грубість! Боже, боже!

Тремтяча рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, а відімкнувши двері він добру ще хвилю мучив ся, поки витягнув ключ, устромив єго з нутрішнього боку і на два спусти замкнув двері з середини.

— Не чую ся тут безпечним! — мурмотів він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна — Не чую ся... ані на хвилю... Ануж йім за довго стане чекати! Ануж вони... Господи ратуй мене!...

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю єго душу, паралізувала всі зостанки єго енергіі. Він дивив ся і не видів, пригадував і не тямив, метав ся то сюди то туди, хапав ся за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикають ся щільно, що в них бракує скобтів, що в однім збита шибка і одчинити єго з надвору нема ніякоі трудности; бачив се виразно в тій хвили, як нераз уже перед тим, — тепер бачив се навіть докладнійше, чув живійше всю небезпеку сеі обставини, та постоявши хвилю з витріщеними очима пе-

ред вікном, метнув ся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула єму на ум збентежена уява.

— Аджеж все на верха, по шуфлядах, по кішенях! — скрикнув він і ледво передвигаючи ногами, дихаючи приспішено і нерівно побіг до свого покою і почав судорожно відмикати шафи, висувати шуфляди, виймати ріжні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знов зупинив ся. Крізь вікно обернене до полудневого заходу кидало сонце до єго покою ясний сніп світла. Єму здавало ся, що крізь се вікно хтось заглядає до єго покою, цікаво слідить за всім, що він робить, йідовито підсміює ся з єго безпомічного поспіху, з єго безсильного шарпаня. Він побіг до вікна, виглянув на двір — нікогісінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив єго отворене

— Боже мій, боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєі трівоги і свого зворушеня. А власне тепер єму треба би як найбільше спокою і сили, щоб роздумати, розміркувати, що і як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізненя грозить небезпекою. Він і так доси хто знає як глубоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство, — ні, через сліпу віру в доброту і чесність тоі жінки. Хто знає, які вона вже сіти на него розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахованєм вона вибухла сьогодні, визвірилась на него з отсею звірячою фізіономією, щоби поразити єго, спаралізувати єго силу і спокій, зробити єго безпомічним і безрадним в хвили найбільшоі небезпеки!

— Боже, боже! — стогнав о Несгор, мало не плачучи і силкуючись, аж до болі в мізку силкуючись зібрати всі влади свого духа, спрягти в порядні ряди своі думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні і почав вдивляти ся в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепле, запахуще повітре і вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ троха відсвіжили єго нерви, навіяли на него вспокоєне. Він почав дихати рівнійше, повільнійше; дрож уступила і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не anima vilis, на котрій би ви могли робити своі досвіди! Я ще з вами поборю ся! Може то й ліпше, що ви так несподівано, так цінічно і безвстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт! Ви думали, що я від разу впаду, подам ся і візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямив ся! Ви шпигонули мене, а я прокинув се з тяжкого сну! Того міні й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую і бачу, де я і що зо мною робить ся! Тепер я не дам ся! Не дам ся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І збираючи до купи всі своі сили, з певним острахом він стрібував встати. Бояв ся власноі немічности, але врадував ся дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилею був тілько на-

глий, хвилевий напад, а не початок тяжшої хороби. Він чув себе легким і хоч поверхово спокійним. Чув, що може думати і виконувати свої думки. Мов блискавки мигали в єго голові ріжні пляни, дикі, фантастичні, але за кождим у слід бігла холодна розвага, ловила єго на лету, розщипувала мов пострілену птицю и кидала в нівеч. А за дикими і фантастичними плянами, що були немов остатні ракети уступаючого зворушеня і трівоги, пішли звільна поважнійші, практичнійші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люде мене добрим словом споминають! — Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх на память, цвяхом вбити в свою душу. І вже укладав собі, як він пойіде до Львова, відшукає знайомого нотаріуса, спише заповіт. На души єго почало робити ся лекше, лекше, свобіднійше при самій думці, що єго капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити єму очи. Але се вдоволенє знов почало блїднути, розвівати ся парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! Отсе вже два роки, як він не був у Львові! Тай чи легко то єму старому туди вибрати ся! Як і на кого лишити помешканє! Аджеж остатня єго подорож памятна єму — ой, і дуже памятна тим, що єго тоді обікрали. О. Нестор звичаєм скупарів та загребигрошів до тої міри опанований був страстю громадженя, збираня та складаня, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх до одів і страт, щоб мати ясне виображінє о тім, кілько він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі „завтра зробити докладний рахунок“, та все якийсь забобонний страх зупиняв єго при виконуваню сего діла Він ніколи не вийшов понад уложенє спису нумерів книжочок щадничих та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були у него поскладані в ріжних купках та в ріжних крийівках, він так ніколи й не міг дорахувати ся до ладу. От тим то й вийшло, що коли підчас єго остатньої подорожі до Львова до єго помешканя закрав ся злодій, о. Нестор тілько по розбитім вікні та зломанім замку в шафі доміркував ся, що чиясь чужа рука господарювала в єго хаті. Що і кілько забрав єму з хати сей не прошений гість, він докладно не міг дочислити ся. Тілько по довшім слідженю і порівнуваню він переконав ся, що забрано єму шість книжечок щадничих вартости 6.000 гульденів — а що по над се, то хіба бог один знає О. Нестор нікому не признавав ся про розмір своєї шкоди, тілько одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала сего і заховала діло в секреті.

— Книжочки щадничі злодієви не придадуть ся ні на що, — говорив він. — У мене є нумери і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжочки у мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголосить ся за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здасть ся, не богато, бо що там він у мене богато найде! Ну, та ще

годинник срібний — старе клепало! Не варто задля того й крику підіймати. А вже найсмішнійше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Як би він знав!...

О. Нестор не доповів. Єму ніяково було признати ся, що в старих, діравих та заплісніли чоботіх він як раз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тимчасом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповіданє о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла по троха на верх без єі вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогосінько не надіяв ся, застукано до дверей єго покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюшки Цвяха. За жандармом стояв війт з присяжним а за ними ціла юрба народа. Присяжний мав у руках украдені у о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в місточку жидови, та котрі видали єго тим, що в нутрішній части холяв вистебнуване було зеленою ниткою імя і прозвище о. Нестора. Цвях, яко неписьменний, не надіяв ся зради, але жид зараз пізнав в чім діло і віддав єго в руки жандарма.

О. Нестор ще й доси без холодноі дрожі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбули ся в єго помешканю. Єму прийшло ся при всіх людях признати ся, що єго обікрадено, подати нумери щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи єі докладно він подав як найменшу, кілька сот гульденів) і опис годинника. Він дрожав увесь час переслуханя, вив ся і путав ся далеко гірше від злодія, котрий у-в одно божив ся, що крім чобіт не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканю Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжи, та про те єго оповіданє про сам факт тоі крадіжи було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхови, то до крадіжи сих нещасних чобіт він прийшов зовсім случайно і навіть невинно. Правда, він признав, що нічю лазив по під вікна о. Нестора і не міг вияснити, чого там шукав. А лазячи по під вікна він нараз почув стук у покою. Скрикнув — і в тій хвили якась фігура вискочила через отворене вікно, а побачивши єго в траві шпурнула на него чобітьми так, що мало єму запятками ока не вибила. І Цвях з плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув се єго оповіданє, замісць співчутя над такою єго пригодою тілько реготали ся, а війт аж поклепав єго по плечех і сказав:

— Ей Цвяше, Цвяше! Та вже як береш ся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнійшого видумав!

Цвях дістав від жандарма що дістав „до признаня“, та не признав ся ні до чого. Єго завели до Львова, посадили до криміналу і засудили за сю крадіж на півтора року вязниці. Він відсидів своє і вернув назад у село, та о. Несторови від сего ані раз не було лекше. Щадничі книжочки пропали як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тілько годинник віднайшла львівська поліція у одного золотника, котрий купив єго яко старовину у одного жида, а той знов мав єго купити у якогось пройізжого пана в Чернів-

цях. Тут нитка урвала ся і о Нестор із цілоі сеі пригоди крім матеріальноі страти виніс іще й те пересвідченє, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке і найогиднійше діло.

Від часу сеі пригоди а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село о Нестор позаводив ріжні осторожности, раз у раз видумував ріжні штуки, брав ся на ріжні способи щоби перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести сподіваних злодіів. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав при купі більших сум, мав кілька списів своіх цінних паперів і держав кождий спис у іншім місці і то звичайно там, де би єго найменше можна надіяти ся, позаводив ріжні секрети при замках шаф та шуфляд у комоді, — одним словом провадив формальну дуже сложну стратегію против фіктівному ворогови. Ся стратегія наповнювала єго вбоге старече істнованє, удержувала єго мозок і нерви в ненастаннім руху і напруженю, хоча й не хоронила єго грошей інколи від проникливих очей та хапчивих рук якого небудь Гадини Кілька разів трафляло ся то Гадині то декому іншому зі слуг підглянути крийівки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі квоти, кільканадцять або кількадесять гульденів. Звісно, сих грошей о. Нестор в такім разі не находив уже в крийівці, та крім моментальноі прикрости се не робило єму великоі гризоти і він ніколи із за тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячи ся зрадитись перед людьми, що має богато грошей, а не менше того боячись в разі відшуканя злодія нажити собі в нім нового ворога. Тілько один Деменюк пару разів найшовши случайно такі крийівки з грішми в саду і мовчки відносив гроші о. Несторови котрий так само мовчки, зо встидом приймав йіх і переховував у інше, безпечнійше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор то сидячи при вікні, то знов устаючи і укладаючи в голові смілий плян, що має робити, щоб огородити себе від якоісь гіршоі пригоди, котра — він чув се цілою душею — грозила єму від тих людей, що єго окружали. Треба зробити все що можна! А поперед усего треба докладно обрахувати все, що маю. Адже се вже тепер не моі гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і кілько від мене мають право жадати!

Тепер уже ніяка забобонна трівога не спиняла єго від робленя обрахунку. Та про те осторожність конечна! О. Нестор замкнув вікно і заслонив єто полотняною фіранкою, а опісля почав із шуфляд комоди, із шафи, з кішенів убраня, з поміж ріжних шпаргалів, з під печи, із середини печи і з ріжних можливих і неможливих крийівок видобувати звитки паперів, пакети, мішочки, скрутлі та рулони. Все се він клав на купу, на стіл, поки в кінці, втомлений і спотілий від ходженя та лаженя і сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши він почав звільна, осторожно розвязувати пакети, розвивати рулони, складати осібно по категоріям книжки щадничі, осібно облігаціі, осібно льоси, осібно акціі, осібно дукати, осібно всякі

інші монети. Весь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями — вид, якого би не один банкир позавидів сему скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священникови.

Розставивши все в порядку о. Нестор узяв аркуш паперу і почав списувати — старанно виразно і по порядку — кожду категорію тих цінних річей. Ся праця забрала єму доволі много часу; пройшли дві години, поки він списав усе і підвів суму всему свойому маєткови. Почисливши все звільна він прочитав остаточну цифру без голосу, тілько шевелячи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити на голос ту цифру, немов очам своім не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві. . двісті пять... десять тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очи впер недвижно у пусту просторінь перед собою — двісті пятьдесять тисяч — чверть міліона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж тілько того було! Ніколи не надіяв ся! Ніколи б був не повірив, як би міні се хтось інший сказав! А тимчасом . так, не інакше! Рахунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби острять!

І раптом знов трівожні думки мов чорнохмари поволокли ся по горізонті єго уяви.

— О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кілько у мене грошей є! Може не все знає, але догадуєсь. Вже вона не даремно так довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомочним і заразом такою пожаданою добичею! Боже, боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, в справедливім гніві своїм вів мене, поки не довів до пізнаня мого впадку, мого нещастя!

І він зажмурив очи, притаів дух, весь углубив ся в своє нутро, в спомини, в минувше. Там десь глубоко в єго мізку блисли мов два огники палкі очи князівни панни Олімпії, зарисували ся єі чудово гарні очерти лиця, губ, носа, запахли єі золотисті кучері, котрих запах тоді так хапав єго за душу. Та нині він здрігнув ся від тих споминок. Аджеж се був початок єго нещастя! Се була та солодка отрута, котроі закоштувавши він отруїв ціле своє житє. Від тоі першоі хвилі, коли оті блискучі очи зустріли ся з єго поглядом там у князівській офіцині переробленій на школу, ся женщина стала ся проклятєм єго житя, єго фатальною звіздою, що причинила єму несказану силу мук і терпіня, мов ржа зелізо згризла всі єго молоді чутя, і пориви спаралізувала всі влади єго душі, знічечила єго спосібности, звязала єго надіі, вигризла, витравила все те, що чинило єго правдивим чоловіком, заплюгавила єго душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те по що? Для якоі цілі? З разу певно без цілі, тілько силою самого фаталізму, нерозривно звязаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! Ся женщина, то мій злий дух, то демон спокусник, що облесливими словами приведе чо-

ловіка до упадку на те тілько, щоб насміяти ся над ним, втоптати єго в болото, взяти єго під ноги!

О. Нестор усе ще сидів опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажмурені очи. Він увесь тремтів вдивляючи ся очима фантазії в ті несамовито блискучі очи графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлуючи єго до дна душі так само, як сверлували єго тоді, в фатальній хвили єго найтяжшого упадку.

— Демон! Демон! Демон! — вертіло в єго голові. — Се не проста жінка, се справді відьма, — не даром люде по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не виссала? Хіба мене не звялила? Чи не готовить ся зїсти мене до решти! Господи, ратуй мене від злого духа! Поможи міні ще вирвати ся з сеї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свобідно про направу того, що я ухибив цілим своїм житєм!

І він знов схопив ся і з подвійною силою, з горячковим поспіхом почав ховати свої гроші по ріжних кутках, у ріжні скритки Ще не був готовий і до половини з сею роботою, коли в тім голосне стуканє до дверей єго покою перервало тишу і збентежило єго до решти. Він аж підскочив зо страху, бачучи богато куп паперів і грошей на столі, бачучи неможність поховати все те в одній хвили, і не знав, що має діяти. Чи удати, що спить і не відзивати ся? А нуж се хтось у злім намірі приходить, а не чуючи єго голосу осмілить ся і влізе до середини? Адже поки б він міг докликати ся помочи, то моглоб бути за пізно! Він рішив ся обізвати ся, вхопив із шафи простирало і кинув єго на стіл так що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду. „Скажу, що роблю троха порядок у покою, а впрочім не позволю ні до чого доторкати ся.. Не впущу сюди, запру двері до сего покою... Коли хто чого потребує, най війде до кухні і там скаже...“

Тимчасом стуканє до дверей роздало ся другий і третій раз, поки в кінці о. Нестор поховавши важнійші сліди свого занятя в покою не зважив ся вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвав ся він, коли стуканє знов роздало ся твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, панотче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та може би єґомосць отворили? Може чого треба, то я би...

О. Нестор тимчасом успокоїв ся. Голос Деменюка, котрого з разу серед зворушеня не пізнав, був для него мов холодна вода в спрагу, Деменюка одного він не бояв ся, хоч і перед ним не видавав ся ніколи зі свого богацтва.

— Тай стукаєте-ж ви, Гнате! – з лагідним докором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні і поклонив ся єму. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякав ся, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрашаю єґомостя, — з заклопотанєм сказав Деменюк.— Я не хотів, бігме не хотів! Тілько — знають єґомость мою натуру... Так міні тота дівчиниско з голови не сходить. . І так мене щось сими днями за серце тисне, все міні здає ся, що якусь велику біду пошле бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочутя, сни і віщі знаки. — Не стід нам грішним забігати наперед у божі присуди. Що бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я против того нічого й не мовлю, прошу єґомостя Вже як прийде ся витерпіти, то що й казати, єго свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінила ся за сих остатніх кілька неділь.

— Та не бійте ся, Гнате! Се вам так здає ся, а з нею нічого не стало ся.

— Ей єґомость! Я єі знаю! Не та вона, що до недавна була! Щось там у ній кіпить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти і то надармо. Маланка міні як на сповіди говорила... Вона передо мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неі. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єґомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: єґомость казали міні прийти, щось мають зо мною говорити. І пішла. То я власне для того прийшов і збудив єґомостя, щоби спитати ся — —

— Але-ж вона в мене не була! Я єі й на очи не бачив, як тілько там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною тай біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, — се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єґомостя! — поспішно перебив Деменюк. — Все се може бути! Але по що вона бреше? Се мене трівожить. Адже-ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле чи добре, вона все міні було скаже, а вже так забріхуватись, се ніколи не було єі звичаєм. Тай тепер нема потреби Адже коваль держить єі як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він ній прецінь не боронить. По що брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка як міг, хоча й видно було, що слова не плили єму просто з серця. з живого пересвідченя. Говорили уста, випускаючи звичайні, утерті звороти, а думка тимчасом шибнулась у інший бік, мов потапаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінив ся. Зі спокійного, на пів сонного, охлялого він зробив ся оживлений, весь затремтів, почав поспішно кидатись і жестікулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Малапки, не Деменюка, але єго власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Аджеж і я збрехав перед тобою! А як же, прости господи гріха — збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди міні до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда міні грозить, не приведи господи, яка біда!

— Що се таке єґомость видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертав ся до капризноі а безпомічноі дитини. — Яка біда?

— Ой, не видумую, Гнате, ні! Аджеж слухай, що міні нині стало ся! Рано пані принесла міні сама каву. Я здивував ся, але в серці у мене щось тьохнуло, немов шепнуло міні: стережись! І справді, сіла і почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті вийіхала з тим, що єі коханому синкови треба грошей, тай то богато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, тай то дуже богато.

— То, то, то! І вона міні про ту женитьбу товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там — нехай собі женить ся, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо вийіхала, що я повинен усі своі гроші записати йій і єі синови.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напалась, вона і єі чесний синок. Так таки й кажуть обоє: сей маєток належить ся і мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить, що ви записали паничеви весь свій маєток.

— Чи так? Ну, то я йій покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Гнате! Я задумав обернути своі гроші на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та се добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намістництво. Я передам гроші до урядовоі каси з таким записом.

— Га, господи помагай! Певно, що се була би памятка..

— Тілько знаєш, Гнате? Я тут не чую ся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Аджеж вони обоє очевидно — знаєш? — і о. Нестор нахилив ся близше до Деменюка і шептав єму майже до уха — очевидно вони чигають на мою смерть

— Пек запек! Най господь боронить! Се би вже була остатня річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остатня! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був би ні за що в світі не повірив сему. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безвстидну рівнодушність на людське терпіне, — ой Гнате! Не доведи боже більше бачити! Обридженє бере до людськоі натури! То тепер я всего, всего можу надіяти ся від них.

— Господи, боже! — скрикнув Деменюк і вдарив ся руками об поли, але по хвили додав: — Ні, єгомость! Се не може бути. Се у вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині і паничеви, але щоб вони аж на щось подібного могли пустити ся — ні! Сему я ніколи не повірю! Се не може бути.

— Може чи не може, але я не чую ся тут безпечним. Я боюсь

— Ну, чень вам у день нічого не стане ся, а в ночи — коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім его страсі навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не поможе. Хіба ти можеш в разі що до чого дати міні захист?

— Ну, все таки що два то не один. Не всяке відважить ся йти на двох, а на одного тай ще такого як ви, то зовсім інше діло.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так не добре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько уха Деменюка, і хоч довкола не було ані живоі душі і ніхто не міг їх чути, він шепнув ледви чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Куди будь. До першого ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберу ся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Не лехка буде справа! І у котрого хлопа ви можете чути себе безпечнійшим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А у Гердера?

— Що, у Гердера? У коваля? — з зачудуванєм скрикнув Деменюк. — Ви хотіли би перейти відси до Гердера?

— Ну, а як би так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, боже борони! А ще як би дізнав ся, на яке діло ви думаєте обернути своі гроші! Та він би ваші руки і ноги цілував.

— Не було би так дуже й за що, бо прецінь він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на сю думку. Так знаєш що, Гнате? —

*

Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи єму, що я задумав. Запитай єго, чи прийме мене до себе на день, на два? А може злякає ся пані графині, бо вона єму певно за се не подякує.

— Що до сего будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні о чию ласку і не боїть ся нічийого гніву. Се я можу вам сказати навіть не питавши єго.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди і розпитай єго. А скоро він пристане і винайде для мене десь якийсь кутик у своїй хаті —

— Там у него осібний покій найде ся, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь міні воза і коня, а нехай і пару коней, щоби завезли мої меблі і все моє добро на нову кватиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямити ся з диву потюпав від о. Нестора Він іще не вірив, щоб о. Нестор направду думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб єго страх був оправданий і щоби графиня або єі син справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов вагуючи ся, помалу, з таким виразом непевности, що всякий стрічний поглянувши на него мимоволі мусів подумати: а сему чоловікови що такого?

Пані Олімпія і без того була цікава, що почне о. Нестор. По єго відході вона почала троха каяти ся свого вибуху і пильно мов каня стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвірю, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешканя о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки єму отворено і перетерпіла страшенні муки цікавости і непевности, поки врешті дождала ся того, що Деменюк опять вийшов на подвірє. Вона з гори догадувала ся, що там була мова про неі, що там раджено над чимось таким, про що йій конче треба було знати. Вид Деменюка, єго неспокійне лице і нетвердий хід допевнили єі в тім, а заразом подали йій надію, що від сего чоловіка не трудно буде дізнати ся про все, коли тілько зручно взяти ся до діла Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала від разу, що бючи іменно в той бік зможе найлекше дійти до цілі. Коли Деменюк переходив близь єі вікон, вона відчинила кватирку і закликала єго до себе. Деменюк зупинив ся, та не підходив близько, опять завагував ся, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я би. Я зараз буду пані служити, тілько наперед мушу... тут маленьке діло для єгомосця...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїте ся мене!

— Та що ясневельможна пані!... заклопотано промовив Деменюк і рад не рад пішов до покою пані Олімпії.

— Представте собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердечним і стурбованим видом, немов би мати розпо-

відала про недужу дитину. — Не знаю, що таке стало ся з єгомосцем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до готови, що я на єго маєток наносідаю ся, що жадаю від него, щоб міні й мойому синови все записав, і бог іще там знає, що він повидумував. А я — бог міні свідком, що ніколи й не думала про се! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тілько всего й знаю, що тоді як єго обікрали, то міні жалував ся. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи у него йіх більше є, ій богу не знаю І я би мала лакомити ся на чуже добро? Господи! Тай чи я сего потребую? Адже богу дякувати, у мене й свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би бог і те міні відібрав, то у мене два брати князі, на великих добрах сидять, великі пани, то прецінь при котрім небудь можу притулити ся. А сестра також за великим паном за мужем, і так раз у раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в аренду і йшла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, по просту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомити ся! І скажіть міні тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомосцем щоби єму вибити з голови тоту нехіть до мене? Чи то єму хто наговорив на мене, чи єму що приснило ся, чи так просто, старість, — та я, йій же богу, не дала єму ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робить ся, чи я єго не доглядаю, не опікую ся ним, не шаную єго як свого рідного? А він ось як міні платить! Ось якими підозріями міні віддячує ся!...

Невдержимим потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уложила собі наперед ту промову і добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти єї по всім правилам акторської штуки, упередити всі замиги Деменюка, порушити всі єго добрі чутя, зробити єго зовсім безоружним. І справді, старий стояв при тих словах мов під градом не знаючи, що робити, не можучи здобути ся на ніяку самостійну думку і дав нести ся сему бурхливому потокови. А коли при остатніх словах пані Олімпія, немов би то зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім то обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязни, що скомпонував собі якусь небезпеку і дармо тілько мучить ся тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серца, — промовив він, силуючись успокоїти єї, — наші єгомость старенькі, вони мають свої ріжні дивацтва Я думаю, що се у них не на довго.

— Та я не гніваю сю ані не жалую ся, — промовила знов тоном сердечної прихильности пані Олімпія. — Господи! Міні про себе зовсім байдуже! Я тілько бою ся, щоби самого о Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Адже ж знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпоміжний, хто не хоче, той єго обдурить, обікраде або й так у живі очи обдере. Ще поки у мене сидить, то так єму здає ся, що то все нічого. А він і сам не знає, кілько то я натурбую ся та напильную ся, щоби єму не стало ся якої злої пригоди. От і то-

ді, коли єго обікрали — таи бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, кілько у него чого є? Каже, що позабирали щадничі книжочки, а потім почав списувати, вишукувати зі своіх сховків і показало ся, що всі книжечки у него. А кілько я мала неприемности та клопотів та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомосцеви, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна підити Деменюк, зворушений оповіданєм пані. — А вони ні тай ні! Ані слухати не хочуть.

— Отто то й є! Завізьме собі щось у голову — —

— Вони все одно: боюсь я тоі пані! Не можу тут обезпечити ся.

— Бачите, бачите! Десять літ жиє безпечно, ніякоі пригоди не дізнав, а тепер раптом не може обезпечити ся! Чиж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І міні також так здавало ся, що вони щось нездорові. Ні з сего ні з того кажуть міні йти до коваля — знають пані, до Гердера *отам на кінці села*, — і *просити єго, щоби йіх приняв до себе* в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене втікати! Тай ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, панотченьку, — вже ви собі робіть що хочете і говоріть що знаєте, а я на се не позволю!

Пані промовила се таким твердим, рішучим голосом, далеким від тоі жалібноі та лагідноі сердечности, якою говорила доси, що Деменюк аж стрепенув ся. Тілько тепер він почув, що о Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючи ся сеі женщини і що вона під маскою добродушности та щирости справді криє якісь інші замисли. Та поки ще він розміркував, що єму далі робити, пані Олімпія майже силою випхала єго за двері, замкнула свій покій і побігла прямо до помешканя о. Нестора. Деменюк стояв на подвірі мов остовпілий. Він чув, що провинив ся супроти панотця, зрадивши перед панею єго намір вибрати ся від неі Єму страшно прикро і встидно було того, що так себе дав провести пані Олімпіі, та тепер він уже й зовсім не знав що діяти. Чи йти до коваля і говорити єму те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчить ся розмова з ним пані Олімпіі. По добрій хвилі він рішив ся в кінці заждати і непевним кроком, вагуючись та озираючись почав звільна наближати ся опять до помешканя о. Нестора. На подвірю не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о Нестора, та з другого боку єму встидно було підслухувати, що там говорить ся.

А о Нестор, відправивши Деменюка, вспокоєний троха взяв ся далі до своєі роботи — переховувати гроші. Вже був майже готовий із сею роботою, коли почув, що двері з сіней до єго кухні відчиняють ся Він перелякав ся і тілько тепер пригадав собі, що виправляючи Деменюка в поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кішеню решту грошей і списи цінних паперів він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увішов; швидкі кроки, що перемірювали кухню

прямуючи до єго дверей, збудили в нім якесь недобре прочутє. Та поки ще зміг отямити ся, двері єго покою отворили ся зо скрипом і в них показала ся постать пані Олімпії. Очи єї блищали ще дужше и звичайно, лице палало від швидкого ходу і внутрішнього у неня, а на стиснених, енергічних устах висіли громи.

— Панотче, панотче! — промовила вона не витаючись і не здороваючись, — що се ви задумуєте?

— Га! Що се? То ви пані? — лепотів переляканий о. Нестор ухопивши ся за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись і не ждучи на запросини о. Нестора сіла при столику і почала розглядати ся по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів, єго тонкі, старечі губи поблідли мов полотно, в горлі дух єму заперло і він не міг нічого відповісти.

— Слухайте, отче! — строго, холодно і рішучо говорила пані — Не робіть дурниць! Не шукайте собі біди на здорову голову! Чи я на те десять літ доглядала вас, пантрувала як малоі дитини, як свого рідного, щоб ви тепер робили міні такий скандал? Та чи ви знаєте, що ваша втека від мене — так, втека, бо кождий скаже, що добровільно від мене до того геретика-коваля ви не перейшли — що ваша втека від мене заріже мене в людській опінії! Що се буде тажкий удар для мене і для мого сина! Що се дасть злим язикам причину до найріжнійших байок і спліток! І не вже я вам така ненависна та обридла, що ви волієте жити у першого ліпшого хлопа, сказати по просту, десь під плотом, ніж у мене?

О. Нестор увесь тремтів при тих словах, скорчив ся мов зівялий лист і ледво міг держати ся дрожачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи єго заклопотанє, почала тепер лагіднійше.

— Ні, панотче, се не гарно з вашого боку! Се невдячність! Аджеж я на ваш маєток не напосідаю ся! Не хочете записати єго Адасеви — воля ваша. Я вас не силую. Але тото скандалу міні не робіть! Я розумію, вам треба би більшого достатку, стараннійшого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що моі маєткові відносини не позволяють міні дати вам єго. Але в такім разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що у мене. Коли хочете, то переберіть ся до Львова. Я вам сего не бороню. Противно, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешканє, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви втікали мов із розбійницькоі ями з дому тоі, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Єі власні слова зворушили єі глубоко. Вона заплакала і почала хусточкою втирати сльози з очей.

— Алеж ясне ве... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледво вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила єго мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глубоко жіноче серце, причинити болю і униженя женщині, котра вас.. котра супроти вас... котра від вас сего не заслужила — се у вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Втікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довірє? Ну, говоріть! Скажіть! Може би й я від него навчила ся тої штуки.

О. Нестор почав опять путаючись та гикаючись говорити щось, звиняти ся та перепрашати. Пані Олімпія хвилю слухала єго лепотаня, а потім знов перебила єго мову.

— Ну, досить сего, отче Нестор! Досить! Подайте мінї руку! Забудьмо про се! Я не така зла, як ви о мні думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упередженя до мене! Ну, де ж се хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось з нехотя, вагуючись подав їй свою руку, котру вона мяхко стиснула і не випускаючи зі своєї руки говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила єго майже на силу на кріслі коло себе і знов узяла єго руку в свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Як би нам хто був се пророкував тоді, коли ми — тямите — перший раз цїлувались з вами там, у імпровізованій школі в офіциві мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі ишли доріжкою а я вискочила і кинулась вам на рамена і затулила очи і перетякала вас, а потім мусіла поцілуями знов приводити до притомности! Чи тямите се все? Правда, нині згадуючи про ті золоті хвилі здаєть ся, що се якісь повісти з Тисячі і одної ночи, якісь відомости з іншого світа, яснійшого, чистійшого, красшого ніж наш!

— І по що... по що ясна пані се згадують? — ледво прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку і закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили.. Своєю любвою нарушили природні границї.. І за те тяжку кару приняти...

— Ні, ні, ні! Не говоріть сего! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може се бути! Наша любов не була грішна Бог не поклав жадних природних границь між людьми! Се ви яко священник найлїпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба троха більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайте ся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене се зробити Я вас тут не лишу самого Там до мене зараз прийде син з товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь троха, відсвіжитесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала єму нічого говорити. Єї злобний і понурий настрій перемінив ся в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторови перебрати ся в нову реверенду і майже силоміць, не випускаючи єго з рук, потягла єго з собою, сама позамикавши єго покої і сама поклавши єму ключі до кішені. А коли вийшли на подвірє отак у парі, побачив йіх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії і о Нестора в новій реверенді він зрозумів, що про переносини нема й мови, і мовчки пішов у сад.

Іван Франко.

Пісня про Роланда.

Старофранцузький епос

CCI.

Сів на коня один посол і другий,
І сівши з міста рушили як стій;
Стрівожені перед еміром стали
Й від Сарагосси віддали ключі.
„Щож бачили?“ питає Балігант.
„Де є Марсіль, що власть мав з рук мойіх?“
А Кларіен: „Єму до смерти близько.
Вертаючи у Францію солодку,
Володар вчера вивозом ішов,
За ним сторожею вельможі йшли.
Був там єго сестрінок граф Роланд,
Був Олівер, було дванайцять перів,
А з ними двайцять тисяч збройних Франків.
Король Марсіль на них відважно вдарив.
На поли лиш один Роланд остав ся.
Сей Дурендалем так єго затяв,
Що руку геть від тіла відрубав.
Вмер син, котрого так Марсіль любив,
Барони всі, котрих туди привів;

Втікали всі, куди лише хто міг, —
Далеко в слід Карло за ними біг.
Цар просить, щоб ти поміч дав єму;
Він дасть тобі Іспанію цілу.“
Став Балігант важкі думки думати, —
З журби він мало розуму не втратив.

CCII.

„Еміре“, каже бравий Кларіен,
„Борба була у Ронсевалі вчера.
Погиб Роланд, граф Олівер помер,
Всі пери, що Карло їх так любив,
Погибло й двайцять тисяч Франків з ними.
Б борбі руки позбув ся цар Марсіль.
Володар гнавсь за ними пару миль.
Днесь лицар в тій земли вже не лишив ся
Щоб не поляг ні в Ебрі не втопив ся.
Стоять табором Франки здовж ріки.
Не довго йти, — так близько нас вони;
Слівце скажи, — не вернуть без біди.“
А Балігант на него з горда глянув,
Моторний став, зрадів, відвагу вчув
І з крісла в мить на рівні ноги скочив:
„Не гаятись, барони, нам!“ гукнув.
„Лишіть чайки! На коні всі і в путь!
Старий Карло не вимкнесь нам мабуть.
Ми пімстимо царя Марсіля рани:
Замісць руки він голову дістане.“

CCIII.

І вийшли всі невірні з кораблів,
Хто на коня, а хто на мула сів.
Поїхали: що ж їм осталось ще?
Емір, що всюди всім перед веде,
Гукнув на друга Гемалфіна: „Ти
Пильнуй, щоб в купі всі війська були.“
Сам на коня, на свого Бруна сів;
З ним разом пять щось їхало князів.
Так їхав він аж в Сарагоссу знову.

Там всів в коня на сходи мармурові.
Присішки там єму графи держали.
Відтак пустивсь по сходах до палати.
Цариця йде — біжить єго вигати
І каже: „Доле-ж ти гірка моя
На ганьбу, сором пана втрачу я.“
Й до ніг єму припала. Він царицю
Підвів Смутні обоє йшли в світлицю.

CCIV.

Коли Марсіль побачив Баліганта,
Сказав до двох іспанських Сараценів:
„Візьміть мене під руки й посадіть!“
А сам він взяв рукою рукавицю
І каже: „Пане й царю мій, еміре,
Я віддаю тобі ціле се царство,
Всі ленна, почести всі й Сарагоссу.
Пропащий я, пропащий мій народ!‘
А Баліганг: „І жаль міні тебе,
І годі тут нам довше говорити,
Бо знаю, що Карло на нас не жде:
Даєш, — візьму від тебе рукавицю.“
Він відвернув ся і заплакав з жалю
І, вийшовши по сходах із палати,
Сів на коня й помчавсь до свого війська.
Тут на кони перед усім скрізь вів
І скрізь ходив і всюди говорив:
„Спішіть, бо Франк втікає вже домів!“

CCV.

Заблис над раном перший сонця світ.
Король Карло збудивсь зі сну — не спить.
А Гавриіл, котрого Бог зіслав,
Рукою знак хреста на нім поклав.
Володар вставши збрую з себе скинув.
За ним цілий табор зробив так само.
І кождий сів на коника й полинув
Дорогами й широкими шляхами.
У Ронсеваль, де бій відбувсь завзятий,
Пойіхали оглянути всі страти.

CCVI.

Король Карло у Ронсевалі став,
Побачив трупів, плакати почав,
І каже Франкам: „Йдіть хиба поволи!
Я наперед пойіду сам вже полем;
Сестрінка свого віднайти б я рад.
Я в Ахен був підчас різдвяних свят.
Хвалили ся там лицарі знатні,
В якій борбі хто був, в якій війні.
І чув я як Роланд тоді сказав:
Що, слиб він на чужині так вмирав,
То перевисшить всіх вазалів, перів;
До ворогів звернувшись головою
З побідою умре хоробрий в бою.“
Вмовк цар. Як прутом кинути, не далі, —
Під гору йіхав поперед вазалів.

CCVII.

Гей йіде цар шукаючи сестрінка, —
Що квітів бачить в лузі, кожда квітка
Закрашена баронів наших кровю.
Цар з туги сліз повстримати не може.
Прийіхав він під дві ялиці гожі, —
На трьох стовпах Роландові удари,
Сестрінок сам лежить на трав коверци;
Не диво, що Карло вчув біль у серци!
Він зсів з коня, бігцем біжить до него,
Бере єго, на руки піднимає —
Гей, гей! І з туги сам над ним вмлїває.

CCVIII.

Та от прийшов король Карло до себе.
Тоді князь Найм із графом Аселіном
І Готфрід з братом Генриком з Анжу
Взяли єго й оперли о ялицю.
І бачить цар, — лежить єго сестрінок;
Заплакав він по нім солодко так:
„Най Бог спасе тебе Роланде-друже!

Завзятий біи почати чи скінчити,
Ти поміж всіми лицар був єдиний
З тобою днесь моя могучість гине.“
Цар мліє, прямо втриматись не може.

CCIX.

Король Карло прокинув ся з нетями;
Держать єго під руки три барони.
І бачить він, — сестрінка труп лежить;
Сам гарний, хоч і цвіт лиця поблід,
Запавші очи тьмою затягло
Сердечно, ревно затужив Карло:
„Роланде-друже, най твою Бог душу
В блаженних рай прийме на райські цвіти;
По що тоді було в сей край ходити?
День в день тебе оплакувати мушу.
По славі днесь, по радощах мойіх;
Нікому вже піддержувати йіх.
Я не знайду вже друга. Є рідня
Ще в мене... Щож, тобі вже не рівня!“
Руками він волосє рвати став;
Сто тисяч Франків жаль великий вчули,
Гей кождий тут заплакав, заридав!

CCX.

„Роланде-друже, в Францію вернувши
Я жити-му в Лаоні. З многих царств
Чужі прийдуть в мою палату люде.
Де граф Роланд? питати кождий буде.
Що ж скажу я? В Іспанії поляг!
Царствованє моє лиш горем буде.
Не буде дня без туги, сліз в очах...“

CCXI.

„Роланде-друже, гарний мій молодче,
Зайдуть в мою каплицю в Ахен люде
Чужі, новин почути кождий схоче.
Що за страшна, погубна буде ся:
Поляг Роланд, що світ здобув цілий!

Збунтують ся Саксонці всі як стій,
Болгаре, Угри, — бунт повстане всюди:
Збунтуєсь Рим, Апулія, Палермо,
Нарóди Африки і Каліферну...
Прибуде горя, мук міні прибуде.
Хто поведе могучою рукою
Війська мойі? Ти все нас вів до бою —
І згинув... Франціє солодка, ти
В сиріцтві! Скорше б вмерти я волів!"
І став він сиву бороду скубти,
Волосє рвав руками з голови,
А Франки мліли й падали долів.

CCXII.

„Най бог спасе тебе, Роланде-друже,
Най днесь твою він душу в рай прийме!
Хто вбив тебе, той нас осиротив.
Дожив я горя! Вмерти б сам волів,
Як щоб за мене мерли рідні всі.
Коб дав так Бог, Маріі син, міні,
Щоб днесь ще, нім зайду в Сіверський вивіз,
Моя душа покинула се тіло,
Зійшлась з душами дорогих осіб,
Щоб з ними враз мене сховали в гріб!"
Цар плаче, білу бороду порвав.
„Великий жаль в Карла!" князь Найм сказав.

CCXIII.

„Мій царю!" каже Готфрід із Анжу.
„Не доводи до краю свого болю.
Кажи всіх наших з поля позбирати,
Котрих Іспанці повбивали в бою"
Карло сказав лиш: „Дай же знак трубою!"

CCXIV.

Заграв у ріг свій Готфрід із Анжу.
На знак Карла всі Франки з коней зсіли,
Побитих другів своїх віднайшли
І позносили всіх в одну могилу.

Епіскопи, ігумени, черці,
Каноніки і всякі пан-отці
Благословляють йіх хрестом святим.
Несе ся мірри й тіміаму дим.
А скоро всіх вже гарно обкадили,
З парадою засипали могилу
Й лишили. Щож осталось більше йім?

CCXV.

Роланда, Олівера і Турпіна
Володар каже набальсамувати.
Казав при собі отворити трупів,
Серця йіх в шовк обвити і сховати
У біломармурову домовину.
А потім кождого барона тіло
Велів піментом та вином мастити
І гарно в шкіри з оленів зашити.
А сам позвав Тедбальда й Гебуіна,
Ще й графів двох Мілона та Отуна.
На возах трупів каже везти йім,
На гарних, критих шовком дорогим.

CCXVI.

Король Карло збирає ся в дорогу,
Аж тут являють ся полки невірних.
Посли два навпростець до него йдуть,
На бій его в імя еміра звуть.
„Гей не ялось втікати, гордий царю!
Чи бачиш там, — се йіде Балігант;
З Арабіі веде великі сили.
Побачимо, чи будеш нині смілий.“
Став бороду Карло скубти собі,
Згадав всі горя-лиха, страти всі,
Оглянув гордим оком всі війська
Й грімким, могучим голосом сказав
„До збруйі Франки! Далі на коня!“

CCXVII.

І перший всіх оружить ся Карло.
Вбрав живо кирас, привязав шолом
І пречепив до боку Жуаєза,
Котрий за блиск і з сонцем не міняв ся б
Відтак до шийі щит припняв з Бітерну,
Взяв спіс до рук, аж деревище трісло
Й сів на ворóного, на Тенседура, —
Спіймав єго на болотах Марзуни,
Коли впав трупом Малпалін з Нарбонни.
Острогами вколов коня й басує, —
За ним війська всі в тисячних рядах,
А Бог і папа римський на устах.

CCXVIII.

Зсідають скрізь по поли з коней Франки,
Сто тисяч йіх оружити ся стало.
Все гарне в них, на що лиш оком кинь:
Хороша збруя, скоропадний кінь.
І знову всі на коні вміло сіли,
Явить ся ворог, в бій підуть в тій хвили.
Поверх шоломів мають хоругви.
Коли Карло побачив ту красу,
Позвав до себе зараз Йозерана
З Провансії й Могунцького Анзельма:
„На ті війська вже мож числити вельми!
Трус той, хто з ними ще боятись може.
Коли Араби лиш сюди прийдуть,
Роланда смерть німцу я ще мабуть.“
Князь Найм додав: „І Бог нам допоможе“

CCXIX.

Карло позвав Рабела й Гвінемана:
„Панове, каже, заступіть на час
Роланда й Олівера, прошу вас.
Один з мечем, а другий з Оліфантом
Най перед військом йіде на чолі, —
Пятнайцять тисяч буде з вами Франків,
Всі лицарі найкращі, молоді.

А других тілько вишлю в слід за ними
Під проводом Лорана й Гебуіна.“
Князь Найм у парі з графом Иозераном
Виряжують полки у поле справно;
Де стрінуть ся з невірним, в бій пійдуть.

ССХХ.

На перші два полки зложились Франки.
За ними йде у поле третій полк,—
В тім полку вже були одні Баварці, —
Пятнайцять тисяч лицарів було.
В важкій борбі не бракне йіх ніколи.
Тай кращих вже над них не знав Карло,
Крім Франків, щó й Баварців побороли.
Йіх поведе могучий граф Ожер.
Завзятих має лицарів тепер.

ССХХІ.

Є три полки в володаря Карла, —
Князь Найм четвертий виряжає в поле:
Самі знатні хоробрістю барони,
Моторні Аллеманіі сини.
Йіх всіх було, як кажуть, тисяч двайцять.
Хороша збруя в них і коні добрі:
Хоча-б по смерть, у бій пійдуть хоробрі.
Князь Трацький Герман вести йіх обравсь.
Він скорше вмер би, як в борбі злякавсь.

ССХХІІ.

Князь Найм у парі з графом Йозераном
З Нормандців пятий полк зложили гарно,
Як кажуть Франки: двайцять тисяч йіх.
Шпаркі в них коні, гарна збруя в них.
На смерть пійти готові всі, як треба;
Таких завзятих вже й нема під небом.
Старенький Ришард поведе йіх сам.
Робота буде спісам і рукам.

CCXXIII.

На шестий полк зложили ся Бретонці,
Всіх трийцять тисяч лицарів було.
По лицарськи вони на конях йідуть
Під лісом спісів, лісом хоругов.
Се ленники могучого Отуна,
Що вислав з ними графа Невелуна.
Маркіз Отун з Тедбалдом з Реймс як стій
„Хиба веди вже й наших разом в бій.“

CCXXIV.

Вже шість полків Карло Великий має;
Князь Найм у поле семий виряжає,
Шле сорок тисяч лицарів хоробрих
З Овернськоі землі і з Пуату.
Всі в гарній збруйі, всі на конях добрих,
В долині враз зібрались під скалою.
Карло благословляє йіх рукою.
Тих поведуть Годзельм та Йозеран.

CCXXV.

Полк осьмий в поле вирядив князь Найм,
Полк лицарів фрізійських та фламандських.
Було звиш сорок тисяч люда в нім.
Де лиш побють ся, там вони при тім.
І каже цар: „Ті зроблять в мене службу.
Гамон з Галісіі з Рембалтом в парі
По лицарськи полк осьмий поведуть.“

CCXXVI.

Князь Найм у парі з графом Йозераном
Девятий полк хоробрих виряжають,
Бургундських лицарів та Лотарингів;
Тих пятьдесять щось тисячів було.
На голові шолом, на груди кирас,
В руках тревале копє й спіс короткий.
Коб лиш прийшли сюди Араби певно,
То-ж то в борбі вдаряти будуть ревно!
Йіх поведе Аргонський князь Тьеррі.

CCXXVII.

Десятий полк — то з Франціі барони,
Найкращих в бою лицарів сто тисяч.
У всіх вид пишний, смілива постава,
Волосе сиве й борода білява.
Всі в панцирах і кирасах подвійних,
Всі при мечах французьких та іспанських.
Щити у них мальовані, чудові, —
На коні сіли, до борби готові.
Карло при них. Всі „Монжуа“ кричать.
Петра святого фану Оріфлам
Несе Готфрід з Анжу. „Romaine“ вона
Звала́сь; тепер прозвали „Монжуа“.

CCXXVIII.

Король Карло Великий всів з коня
І на зелені трави ниць упав;
Лицем до сходу сонця обернувшись,
Він так сердечно-щиро молить Бога:
„Днесь заступи мене, правдивий батьку,
Ти що пророка Йону спас від смерти,
Ти що царя Ніниви зберегав,
Що Даніила львам не дав роздерти,
З котрими він у ямі пробував,
Що трьох молодців спас в горячій грани,—
Зверни любов свою й на мене, пане!
Будь ласкав нині, дай мені пімститись
За смерть сестрінка мого, за Роланда!“

CCXXIX.

Король скінчив молитву, знявсь на ноги,
Могучий знак хреста поклав на собі
І сів на скоропадного коня.
Присішки Найм і Йозеран держали.
Відтак взяв щит і остре копє з стали.
Постава гарна й на кони він сміло
Сидить, — вид ясний, благородне тіло.
Він в чвал пустив ся. Перед ним, за ним
Скрізь труби грають гомоном дзвінким.

Та краще всіх голосить Оліфант, —
Всі Франки плачуть, тужать: вмер Роланд.

CCXXX.

Володар гордо йіде на кони,
А борода єго весь панцир вкрила.
Що робить він, те й роблять Франки всі.
По тім пізнати мож, що є йіх сила.
Минають гори й скал шпилі високі,
Вузкі яри та долини глибокі,
Минули вивіз, край пісків, ялиць,
Зближились до Іспанії границь
І в чистім поли на спочинок стали.
Вернулась Балігантова сторожа.
Один посол сирійський каже так:
„Я бачив гордого царя Карла.
Відважних має лицарів! — Пора
Оружити ся; без борби не буде.“
„Се в мене лицар!“ каже Балігант.
„Заграй же в ріг, щоб всі почули люде!“

CCXXXI

Озвались бубни по цілім таборі, —
Роги і труби голосно заграли.
Невірні з коней зсіли й збрую брали;
Не залишив оружитись емір:
Надяг на себе дамасценський панцир,
Шолом у злоті й дорогім каміню,
До боку меч припняв, котрому імя
З бути дав пишне: звав єго на взір
Карлового меча, бо й чув про него.
Се імя гаслом стало у борбі,
Єго все військо тямило собі.
До шиї щит припняв емір широкий
В нім галка злота, беріг кришталовий
А всі стяжки хороші, пурпурові.
До рук взяв копє прозване Малтетом, —
Там деревище як дубчак здоровий
Єго зеліза не підніс би й мул.

І на коня сів Балігант. Маркул,
Що із за моря був, держав присішки.
Мав Балігант кріпкі. могучі ноги.
Гладкі литки, мясисті й стан широкий;
Мав грудь міцну, хорошую і ніжну,
Широкі плечі й дуже ясний вид
І горді очи й кучерявий волос,
Що білий був як серед літа цвіт.
В борбі нераз вже пробував ся він.
Коб він ще, Боже, був християнин!
Вколов коня, аж ясна бризла кров
І душком скочив через рів емір, —
А мав рівчак той стіп щось сорок в шир.
„Сей оборонить край!“ кричать невірні.
„Не буде Франка, щоб з житєм втік з бою;
Де б він не був, там ляже головою.
Дурний Карло, що доси ще не втік.“

CCXXXII.

Емір цілком на лицаря похожий.
Вся борода его як цвіт той гожий;
В свойім законі вчений він як слід,
А в бою теж завзятий, смілий він.
Малпрім також хоробрий вдав ся син,
Великий був, міцний як батько й дід.
„То йідьмож, пане!“ каже до вітця.
„Я страх цікавий бачити Карла.“
„Бо й лицар — каже Балігант — він дійсний.
Великоі діждав ся слави в пісни.
Однак Роланд, его сестрінок, вмер,
Не зможе він опертись нам тепер.“

CCXXXIII.

„Мій гарний сину,“ каже Балігант.
„Поляг у бою вчера граф Роланд,
Поляг могучий лицар Олівер,
Погибли пери всі, Карла любимці
І Франків двайцять тисяч. Я тепер
За прочих всіх не дав би й рукавиці:

Володар сам прибуде певно з військом.
Сю вість приніс мені посол сирійський.
В Карла великих десять є полків.
Могучий лицар грає в Оліфант —
Дзвінкою грою скликує він другів —
І йіде перший на чолі всіх військ,
А з ним пятнайцять тисяч Франків йіде,
Молодців — цар зове йіх діточками.
А других тілько йіде в слід за ним:
Вдаряють міцно всі вони мечами.“
„Я перший вдарю днесь,“ сказав Малпрім.

CCXXXIV.

„Мій гарний сину“, каже Балігант.
„Я зроблю все, чого бажаєш ти.
В бій з Франками, хоч зараз, можна йти.
Возьми царя Литовців Дапаморта
З собою й перського царя Торлея.
Лиш тій буті великій мата дай,
Я дам тобі землі своєі пай
Від Херіанту аж по Вал-Маркі.“
А той: „Мій пане, дякую тобі!“
Він приступив і взяв від него дар.
Держав сю землю доси цар Флюріт,
Та більше він єі вже не уздрить,
Не зробить ленником єго емір.

CCXXXV.

Емір пустивсь оглянути війська, —
За ним єго відважний, гордий син
Ще й два царі, Торлей і Дапаморт.
Складалось військо з трийцяти дружин
Найхоробрійших лицарів-борців.
Найменчий полк сто тисяч йіх числив.
Дружина перша з Бутентрот була,
З Мікенів друга в слід за нею йшла
З великими лобами. В тій дружині
Всі мали щіть поздовж хребтів як свинї.
З Блос та Кублéс була дружина третя

А з Брун і Есклавоз була четверта;
За ними пята йшла з Сорбрéс та Сорс
І шеста з гір Арменіі та Морс.
Дружина сема вийшла з Єрихону;
З над Нігру осьма вийшла, з Грос девята,
В кінці з Балідськоі землі десята.
Де ті прийдуть, там вже добра не ждати.
Емір душею всею в Магомета
Хоробрости собі й відваги молить:
„Карло французький мов шалений гонить!
Коли не вступить ся, я в бій пійду;
Не мати ме на голові корони ‘

CCXXXVI.

І знов нових полків зложили десять.
У першім йшли погані Канелійці, —
Прибули прямо з Вал-Фуіт вони, —
У другім Турки, в третім Перси йшли.
Четвертий полк складавсь з самих Пінсенів,
Полк пятий з жителів Солтрá й Аверзи,
Полк шестий з Ормалейців та Девійців,
А семий з Самуілових підданих.
Полк з Брусси осьмий, з Десклавер девятий,
З пустині Оціавту був десятий.
Народ сей Бога нашого не знає;
Таких ледви побачить хто гільтайів.
На кождім шкіра як тверде зелізо,
Шолом та панцир злишні в них. Завзятий
Народ в борбі й великі горлорізи.

CCXXXVII

Ще десять вирядив полків емір.
Тут перший був Жаянтів полк з Малперзи.
Полк Гунів другий був, а Угрів третий,
З широкоі Балдізи був четвертий.
За тими йшли полк пятий з Вал-Пенузи,
Хоробрий шестий полк людей з Марузи
І семий з Астрімоніі та Левзи.
З Аргіллі осьмий був, з Кларбон девятий,

А з Фронди полк бородачів десятий.
Народ сей Бога не любив ніколи,
Про се й французька каже літопись.
Заграли труби всі й війська могучі
По лицарськи на конях понеслись

CCXXXVIII

Емір хоробрий вдав ся чоловік.
Крім смока свого вивісити каже
Він Магомета й Тервагана фани
На образі й Аполлін був поганий.
А Канелійці з коней вколо них
Таку голосять проповідь до всіх·
„Той, хто в богів бажає оборони,
Най молить їх, най щиро бє поклони!“
Поганці очи й голови долів
Схилили всі й шоломи всі схилили.
А Франки: „Смерть чекає вас, драбів!
Для всіх вас вже заглади дні зближились.
Най Бог Карла в опіці має днесь;
Най в імя боже ся борба почнесь!“

CCXXXIX.

Емір до діла мудро братись вмів.
Він сина зве й дванайцятьох царів
„Пани барони, йідьте ви вперід
І разом всі війська мойі ведіть.
Собі я три полки найкращі лишу:
Один Турецький, другий Ормалейський,
А третій полк Жаянтівський-Малперський,
Візьму я ще і полк із Оціанту, —
Пійде зі мною на Карла й на Франків.
Коли Карло зі мною схоче битись
Я голову єму з карку здійму, —
Не буде права кращого єму!“

CCXL.

Війська великі йдуть, полки стрійні.
Кругом нема долини ні гори,

Дерев ні ліса, де-б укритись можна;
Все гарно видко тут на рівнині.
„Невірні люде“, каже Балігант,
„Пора у бій вже йти!“ Воєнний стяг
Взяв Амбуар, — держить єго в руках.
Невірне військо „Преціоз*)“ кричало,
А Франки кажуть: „Лихо-б вас напало!“
І грімко скрізь лунає: „Монжуа!“
Король Карло заграти каже в труби
Найголоснійше грає Олифант.
Невірні кажуть: „Гарні й там війська!
Завзята буде ся борба й важка!“

CCXLI.

В широкім поли довга рівнина.
Горять брилянтом-золотом шоломи,
Блищать щити і панцирі з Дамаску,
Блищать скрізь копя й повівають фани,
А труби грають голосом дзвінким,
Та найсильнійша в Олифанта гра.
Емір зве свого брата Кінабея,
Котрий, царем у Флоредані бувши.
Держав всю землю аж по Вал-Севре́,
Й показує єму полки Карлові.
„Се Франції, бач, славної бута!
Як гордо йіде на кони сам цар,
Оттой послідний між бородачами,
Що бородами панцирі закрили,
А кожда біла, наче сніг той білий.
Хват кождий з них до спіса чи меча.
Важка і довга жде нас днесь борба,
Борба, якої ще ніхто й не бачив.“
Як прут рукою кинути, так боком
По при війська верхи конем він йіде
І загріває кождого словами:
„Дивіть, я перший йіду перед вами.“

---

*) Преціоз — ст фр. préciuse (нов. фр. précieux) — дорогоцінний; тут назва емірового меча.

Помахуючи копя деревищем,
Він до Карла прицілює ся вістрем

CCXLII.

Коли Карло Великий вздрів еміра,
Побачив смока, стяги, хоругви
Й таку арабських військ велику силу,
Що поле все вона собою вкрила
Крім того кусня, де володар став, —
Могучо цар французький закричав:
„Вазали вірні, Франції барони!
Так много бойів виграли ви в поли,—
Дивіть на трусів, зрадників оттих!
Вся віра йіх не варта і денара.
Богато військ, — та що за користь з них?
Хто хоче йти, най коло мене горнесь.“
І він коня острогами вколов.
Кінь Тенсендур зробив чотири скоки.
А Франки кажуть: „Се хоробрий цар!
Йідь, царю, йідь, з тобою йідуть всі.“

CCXLIII.

Був ясний день, світило ясно сонце.
Війська хороші рушили полками.
Й чоло в чоло з собою вже зійшлись.
Граф Гвінеман з Рабелом графом в парі
Враз бистрим коням поводи звільнили;
Вдаряючи острогами що сили
Враз острі копя в гору підняли.

CCXLIV.

Неустрашимий лицар граф Рабел
Вколов коня острогами зі злота
Й на перського царя Торлея вдарив.
Удару щит не видержав. Крізь панцир
У серце вийлось вістрем злоте копє.
Торлей впав трупом на низенький корч,
А Франки кажуть: „Се вже божа поміч!
Карло наш в праві; стіймо-ж всі за ним!“

CCXLV.

На короля Литовського наваживсь
Граф Гвінеман. Розбив цвітистий щит,
На прах розбив на нім сталевий панцир
І хоруговку кровю закрасив.
Цар трупом впав, — хоч смій ся тут, хоч плач.
По тім ударі кажуть Франки так:
„Пани барони, бийте, не ліпуйтесь!
Перед невірним наш Карло є в праві!
Найліпше се розсуджує наш Бог!“

CCXLVI

На білого коня усів Малпрім
І кинув ся на військ французьких лави.
Скрізь розсіває він важкі удари, —
За трупом трупи валить ся перед ним.
І знову перший тут емір кричить:
„Барони, довго годував я вас.
Дивіть, мій син пустивсь Карла стрічати.
З баронами справляєсь конєм в мить.
Нема вазала кращого вже в нас!
Єму ви спісом острим поможіть!“
В перед усі невірні подались.
Важкі удари смерти сіють скрізь.
Страшний, погубний бій лютує всюди,
Якого довго не було й не буде.

CCXLVII.

Війська могучі всі й полки відважні
Зійшли ся разом у борбі поважній.
Падуть з невірних рук міцні удари,
І що тут, Боже, спісів наламали!
Скрізь панцирі й порубані щити
Лежать на цвітом вкрашевій земли,
Лежать на ніжних трав зеленім шовку.
Емір озвав ся так до свого роду:
„Вбивайте без пощади християн!“
Горячий бій важкий треває довго.

Ще не було й не буде вже такого
Кінець борбі тій зробить смерть одна.

CCXLVIII.

Емір промовив так до свого війська:
„Рубайте днесь, — на теж прийшли сюди.
Я дам вам гарних, любих жіночок,
Землею й ленном кождого відзна́чу.“
„Гаразд“, озвали ся невірних хмари
Й посипали ся скрізь важкі удари.
Заблисло більше тисяча мечів
І закипів завзятий бій, кровавий
Тут бачив би борбу, хто-б лиш хотів.

CCXLIX.

Король Карло Великий каже Франкам:
„Я вас люблю й числю на вас, барони.
За мене ви нераз ішли до бою,
Чимало ви й царів взяли в неволю.
Я вам повинен вивдячитись щиро
Землею й леннами, душею й тілом.
Пімстіть свойіх братів, синів-нащадків,
Що в Ронсевалі вчера полягли!
За нами правда, — най вам звісно стане.“
А Франки всі: „Ти правду кажеш, пане.“
І мав він двайцять тисяч там таких,
Що мов один всі словом прирекли
Хоча-б на явну смерть пійти в потребі.
Спіс в руки брав, хто жив лише хто міг,
В борбі мечами жваво сікли всі.
Кровавий, довгий бій настав для всіх.

CCL.

Несе ся полем на коні Малпрім,
Богато страт наносить Франкам він
Князь Найм на него глянув лиш завзято
Й по лицарськи пустивсь єго стрічати.
Від щита конем верхній край відбив
І всі пряжки від панцира віддер;

В бік спіс по жовту хоруговку вбив, —
На сім сот трупів впав Малпрім і вмер.

CCLI.

Цар Канабей, еміра рідний брат,
Вколов мерщій острогами коня,
Добув меча, — з кришталю ручку мав, —
І по шоломі ним рубну́в князя
Так вдарив, що шолом на двоє тріс,
Що остре вістре пять пряжок розсікло.
Ні за денара не поміг візір,
Бо й тіла вже мечем досяг емір,
А часть візіра аж на землю впала.
По тім ударі втратив Найм притомність;
Було-б по нім, коли-б не божа поміч.
Він лиш коня за шию обіймив.
Коли-б невірний вдарив був ще раз,
Погиб би лицар добрий. Та наспів
Цар Франціі Карло на поміч в час.

CCLII

Князь Найм був сильно ражений ударом.
Невірний в друге вдарити вже мав
„Гинь драбе!“ тут Карло єму сказав
І кріпко так почастував єго,
Що щит пробив, — а вимірив у груди, —
І відорвав від панцира візір.
Він трупом впав, лишив пусте сідло.

CCLIII.

Гей зажуривсь король Карло Великий,
Коли уздрів глубокі Найма рани, —
Лесь кров червона на зелені трави...
І радить так єму володар правий·
„Йідь ти зі мною разом, гарний пане!
Підлець погиб і більше вже не встане.
Загнав єму я остре копє в тіло“
Князь Найм промовив: „Вірю, пане, вірю.

Коб лиш прожити, вивдячусь тобі.“
І йшли в любови разом та дружбі. —
За ними-ж двайцять тисяч Франків можних
Рубати, битись добре вміє кождий.

CCLIV.

Пустивсь емір верхи конем по полі
І кинув ся на графа Гвінемана.
Він проти серця в ясний вдарив щит,
Повідривав від панцира пряжки
І ребра два вломив єму у боці;
Граф трупом впав із борзого коня.
Убив емір Лоранта й Гебуіна
Й старого Ришарда, царя Нормандців.
Знов „Преціоз!“ кричать-ревуть поганці.
„Вдаряйте під опікою еміра!“

CCLV.

Хто б тут Арабських лицарів був бачив,
Борців з Аргіллі, з Оціанту й Басків,
Той бачив би, як конями вдаряли.
Та Франки теж втікати не гадали.
Одних і других мерло тут досить
Завзятий бій до вечера кипить.
Богато страт вже мали Франки днесь,
Ще більше горя визнати прийдесь.

CCLVI.

Араби й Франки бють ся без утоми.
Той ломить спіс, той ясне копє ломить.
Хто-б ті щити поламані був бачив,
І брязк чув ясних панцирів зі стали
Й важкі мечів удари по шоломі,
Хто-б бачив, як долів валились коні,
Як з коней військо падало долів
Як на земли що крок то лицар млів,—
Хто-б все те бачив був і все те чув,
По вік нещастя б того не забув.
Емір Аполліна на поміч зве,

Зве Магомета й Тервагана кличе:
„Я ж вірно вам служив, боги мойі,
Все образи вам ставив золоті.“
В тім друг єго надходить Гемалфін,
Емірови несе злі вісти він:
„Біда, говорить, пане Баліганіе,
Ти сина свого днесь Малпріма стратив;
А Канабей твій брат поляг при нім.
Се Франкам двом вдало ся йіх убити.
Один з тих Франків був володар, бачу.
Він лицарську, відважну має вдачу,
А борода єго як майські цвіти.“
Долів шолом склонив емір похмурий,
Склонив лице, прибравши вид понурий.
Він вмерти б рад, щоб збутись туги й горя.
Він кличе ще Жанглея із-за моря.

CCLVII.

Емір сказав: „Жанглею, друже мій,
Вдавсь мудрий ти й великий розум твій,
Охотно слухав я твоеі ради.
Як думаєш: чи Франки, чи Араби?
Чия побіда буде в полі днесь?“
А той сказав: „Ти, Баліганте, вмреш.
В свойіх богів ти не знайдеш защити.
Карло бутний, а Франки вміють бити.
Я ще не бачив лицарів таких.
Скликай свойіх баронів з Оціанту,
Скликай Арабів, Турків та Жаянтів, —
Хто-б там не був, мерщій втікай від них!“

CCLVIII.

Емір пускає бороду на груди,
Пускає білу як терновий цвіт;
З нічим не криєсь, най що хоче буде,
Бере до уст свойіх могучий ріг,
І грає дзвінко, щоб всі Франки вчули.
З всіх піль від разу всі війська прибули.
Війська з Аргіллі брешуть наче пси,

А з Оціанту мов сели ревлй.
Ще раз шалено кинулись на Франків
І в найгустійших лавах розбрили ся.
За сей лиш раз лягло йіх тут сім тисяч.

CCLIX.

Не слабодух був граф Ожер. У панцир
Ніколи ліпший не вбиравсь вазал.
Коли уздрів розбиті лави Франків,
Позвав Аргонського князя Тьеррі
І Готфріда з Анжу і Йозерапа
І гордо так промовив до Карла
„Дивись, як бють твойіх людей невірні!
Не дай тобі носить корону Бог,
Поки не змиєш кровю тоі ганьби!“
Ніхто на те і словом не озвавсь;
Острогами коня лиш вдарив кождий:
Де тілько стрів ся, йшов з невірним в бій.

CCLX.

Могучо бєсь король Карло Великий,
Завзято теж князь Найм і граф Ожер;
Не зле й хорунжий Готфрід із Анжу,
Однак Ожер найхоробрійше бив ся.
Вколов коня і поводи звільнивши
Пустивсь до того, що зі смоком був
І вдарив так, що повалив на місци
Невірного і королівський знак.
Коли емір побачив, що хорунжий
На землю впав зі стягом Магомета,
Єму тепер по трохи ясно стало,
Що не за ним, а за Карлом тут право.
У ростіч всі Араби йдуть сотками
І каже так володар: „Гей барони,
Скажіть, чи мати му я поміч, пробі?“
А Франки: „Так тобі питати годі.
Той зрадник, хто-б не бив ся до загину.“

CCLXI.

Минає день і вечір йде поволи.
Невірні бють ся з Франками у полі.
На лицарів двох військо все глядить
На тямці гасло в кождого лежить.
Емір кричить все „Преціоз“. В Карла
Було преславне гасло „Монжуа“.
По голосах пізнали ся дзвінких
І в мить один до другого прибіг.
І вже упали два важкі удари;
Два копя в круглі два щити попали.
З щитів широкі спали обручі
Й від панцирів пряжки відпали всі,
Однак до тіла копя не дістались.
Порвавсь ремінь, і зсунулось сідло:
На землю впав емір і впав Карло.
Та в мить оба на ноги позривались,
Мечів добули сміливо оба:
Тоді хиба скінчить ся та борба,
Аж трупом хтось на землю повалить ся.

CCLXII.

Хоробрий лицар був Карло французький,
Емір також не знав, що боязнь страх.
В обох мечі обнажені в руках;
В щити оба ударили могучо.
Ремінь розсікли й дерево подвійне,
Аж цвяхи з него випали й галки.
По панцирах ударили вони,
Аж із шоломів ясних іскри блисли.
Тоді хиба скінчить ся вже той бій,
Аж хтось з них двох пізнасть нерозум свій.

CCLXIII.

„Подумай, Карле, лиш“, озвавсь емір.
„І зваж, який я маю жаль до тебе.
О скілько знаю, вбив ти мого сина
Й безправно край міні забрати хочеш.

Піддай ся краще і приймай від мене
Все в ленні відси аж по Оріент.“
„Тай сором був би се!“ сказав Карло.
„Не для невірних в мене мир-любов.
Прийми закон наш божий, охрестись,
Тоді й тебе любити я готов.
Вселенноі цареви покорись!“
А Балігант: „Дурне на думці в тебе“.
І знов мечами вдарили на себе.

CCLXIV.

Емір хоробрий вельми був. Як вдарив
Карла мечем він по шолома стали,
Розбив шолом на прах на голові,
Аж меч сховавсь у кучері густі
І на долоню шкіри з лоба здер.
На нім відкрилась гола кість тепер.
Карло схитнув ся, мало що не впав,
Та Бог Карлови вмерти ще не дав
При нім явив ся Гавриіл у бою.
„Великий царю, — каже, — що з тобою?“

CCLXV.

Коли Карло вчув ангельські слова,
Він смерти вже ні дрібки не боявсь.
Єму вернула ся притомність, сила.
Мечем французьким вдарив він еміра
Розбив шолом, що аж горів камінєм,
І лоб розтяв, аж мозок виплив весь,
Лице по білу бороду розтяв, —
Еміра труп на землю зараз впав,
І знову дзвінко „Монжуа“ несесь.
Вчув гасло се князь Найм, — коня привів.
Король Карло на Тенсендура сів.
Невірні втікли; сталась воля божа.
Знайшов тут кождий Франк, чого хотів.

CCLXVI.

Невірні втікли; божа воля в тім.
Карло за ними гнав ся, Франки з ним.

І каже цар: „Днесь горе все пімстіть,
Всі серця свого муки присмиріть,
Бо нині, бачу, плакали ви рано.“
А Франки кажуть: „Пімсти тра нам, пане.“
З всіх сил мечем рубав тут кождий, сік.
З невірних мало хто живий утік.

CCLXVII.

Велика спека, порохи встають.
Невірні втікли; Франки далі йдуть,
Женуть за ними аж до Сарагосси.
На верх вежі виходить Брамімунда,
А з нею всі каноніки й весь клир
Поганих, Богови противних вір.
Тонзур в них не було й нема уставів.
Побачивши поконаних Арабів,
Кричить цариця: „Магомете милий!
Мій царю любий, Франки нас побили.
Поляг на сором-ганьбу наш емір.“
Се вчувши до стіни звернувсь Марсіль,
Заплакав, — вид єго покрило смутком, —
І *з* болю згинув. Грішну душу хутко
Поніс нечистий в пекло як свою.

CCLXVIII.

Все що не втікло, трупом полягло.
Побіду славну мав король Карло;
Казав розбити Сарагосси брами, —
Знав, що ніхто противитись не стане.
Розбивши, з військом всім війшов у город
І тут насильно на ніч став табором.
Сивобородий цар удавсь завзятий.
Казав царици вежі всі віддати,
Веж менших пятьдесять, великих десять.
З ким поміч божа, тому все веде ся.

CCLXIX.

Скінчив ся день, настала темна ніч,
Та місяць ясний був, палали зорі.

Карло володар Сарагоссу взяв
І тисяч Франків вислав, щоб ходили
По всіх мошеях і по всіх домах
З сокирою і молотом в руках:
Всі статуі божків вони звалили
Цар в Бога вірить, Богу й служить він;
Він каже всім епіскопам своїм
Святити воду й всіх поган хрестити.
А кождого, що опиравсь тоді,
Вбивав Карло й палив его в огні.
Одного дня хрестилось йіх сто тисяч.
Одна осталась без хресту цариця.
Вона в солодку Францію пійде
І по добру всім правдам там навчить ся.

CCLXX.

Скінчилась ніч і ясний день настав.
Карло залогу в вежах полишав:
Хоробрих тисяч лицарів Карлову
В тім городі сповняти має волю.
На знак Карла збираєсь військо в путь
З царицею, котру в полон ведуть.
Не дав зробити кривди йій Карло.
Днесь і вертати вéсело було.
Минувши жваво, весело Нарбонну,
В Бордо приходять, кріпость оборонну.
Тут в дарі Северинови святому
Цар дав Роландів ріг мангунів повен.
Стрічали там его прочане всі.
Відтак сів цар на скорі кораблі
Й Жірондою сестрінка віз до Блеф,
Сестрінка свого й друга Олівера
Й хороброго, розумного Турпіна.
Відтак зложив йіх в гарні труни білі;
Лишили Франки йіх в опіці Бога
Й черців і далі йдуть — важка дорога.
Перед палатою з коня він скочив;
З палати зараз розіслав послів,
Щоб скликували в Ахен всіх суддів:

Всіх Німців, Сасів, Фрізів та Баварців,
Бретонців, Лотарингів і Нормандців,
Народ з Бургундії та Пуату.
Всі наймудрійші Франки будуть тут;
Над Ганелоном буде в Ахен суд.

CCLXXI.

Вернув ся вже з Іспанії володар
В найкращий город Франків Аквісгран.
Ось і в палаті він, іде в світлицю.
Хороша Альда йде єму на стрічу
И царя питає: „Де-ж є граф Роланд,
Що присягавсь мене за жінку взяти?“
Карло за горем світа вже не бачить;
Він бороду рве білу й гірко плаче:
„Сестричко люба, не питай, бо згинув.
Я дам тобі ще кращого в заміну;
Се Людвік*), син мій, — ліпшого не маю.
Колись царем він буде ще в тім краю.“
І каже Альда: „Дивні се слова!
Не дай се Бог ні ангели тепер,
Що б я жила, коли Роланд помер!“
Поблідла вся і впала нежива
Перед Карлом. Най Бог простить єі!
Заплакали у тузі Франки всі.

CCLXXII.

Знайшла хороша Альда свій кінець.
Король гадав ще, що вона зомліла.
Він побиваєсь, тужить, плачуть очи;
В обійми взяв єі, підняти хоче,
Однак на плечі впала голова.
Побачив цар, що Альда нежива.
Він подає сю вість пяти графиням;
Ті віддали небіжку монахиням,
Що стерегли єі всю ніч до дня,

*) Про се, що в Карла були ще два другі сини, пісня не згадує.

А потім під престолом поховали.
Гей пишний похорон Карло їй справив!

CCLXXIII.

Карло вернув ся вже до Аквісграну,
Там під палатою серед майдану
В кайданах зрадник Ганелон стоіть.
Кати єго привязують до стовпа,
Ремінєм вяжуть зрадникови руки,
Січуть різками, палицями бють.
На ліпше він не заслужив мабуть.
Він суду жде й терпить великі муки.

CCLXXIV.

Ось що говорить давня літопись:
Карло скликáв людей зі всіх країн.
В каплицю в Ахен всі вони зійшлись,
В святочний день Сільвестрів се було.
Великий празник справивши, Карло
Розпочинає судову нараду,
Як покарати Ганелона зраду
Й велить привести перед суд єго.

CCLXXV.

„Пани барони“, каже цар Карло,
„По справедливости судіть єго!
Зі мною він в Іспанію ходив
І двайцять тисяч Франків погубив.
Не бачити вже вам сестрінка мого,
Ні Олівера лицаря знатного.
За гріш продав мойіх всіх перів він.“
А той на те: „Підлець лиш крив ся б з тим.
Він зрадою привів мене в біду.
За те я смерть зорудував єму,
Однак про зраду я й не думав тамки.“
„Побачимо, кажи!“ озвались Франки.

CCLXXVI.

Граф Ганелон перед Карлом став сміло.
З лиця він гарний вдав ся, гордий тілом.
Колиб не зрадник, тоб то був барон!
І дивить ся на Франків Ганелон,
На всіх суддів своїх, на свояків
І так могучим голосом повів:
„Послухайте, пани барони, пробі!
Володар все держав мене при собі.
Я вірно, щиро все служив єму.
Роланд мене ненавидів. Тому
Й задумав горе, смерть міні знайти,
Казав послом у Сарагоссу йти.
Тоді лиш розум мій мене зберіг.
Роланда з Олівером слушно міг
Я зрадити і другів всіх єго.
Про се барони чули й чув Карло.
Я лиш пімстивсь не думавши про зраду.“
А Франки кажуть: „Починаймо раду!“

CCLXXVII.

Граф Ганелон, побачивши, що суд
Почав ся, всю рідню збирає тут.
Був там один поважаний усіма
З Соренси-замку, Пінабель на імя.
Був він вимовою своєю славний
І лицар добрий, в поєдинку вправний.

CCLXXVIII.

„Тобі лиш вірю“, каже Ганелон.
„Спаси мене від засуду і смерти!“
А Пінабель: „На волі зараз будеш.
Хто з Франків тут на смерть тебе засудить?
Коб лиш володар бій назна́чив нам,
Меч не завдасть брехні мойім словам.“
Граф Ганелон припав єму до ніг.

CCLXXIX.

Зійшлись на раду Франки і Нормандці,
Баварці, Німці, Саси й Аллеманці,
Був з Пуату й Оверніі народ.
При Пінабелі мов води у рот
Набрали: „Треба, шепчуть, уступити,
Лишити суд і короля просити,
Щоб Ганелона увільнив. Він буде
Єму служити вірно, без облуди.
Роланда не побачите, він вмер.
Не вернесь він за злото нам тепер.
Хиба-б шалений тут за него бив ся.“
І всякий вже пристав на те, згодив ся,
Та не згодивсь брат Готфріда Тьеррі.

CCLXXX.

Вернули ся до короля барони
І кажуть: „Пане, просимо покірно,
Пусти на волю графа Ганелона!
Він рад тобі служити щиро й вірно.
Даруй житє єму, — він лицар добрий.
Роланд умер, не вернесь вже хоробрий,
Ні за що вже не купимо єго“
„Ви зрадники!“ розсердив ся Карло.

CCLXXXI.

Коли Карло уздрів, що всі лишили
Єго, він став смутний, чоло в низ хилить..
В тім смутку він нещасним зве себе.
Аж ось і лицарський Тьеррі іде,
Брат Готфріда, князя з Анжу. Постава
Єго струнка, хистка і величава,
Волосє чорне, цвіт лиця брунатний,
Сам ні малий ні за високий — вдатний.
Він так промовив чемними словами:
„Чогож ти журиш ся, мій гарний пане?
Я ж вірно, знаєш, все служив тобі.
Я предків ради стану й днесь в борбі.
Граф Ганелон, щó-б там Роланд і винен,

Твою повнити службу був повинен;
Та він гільтай тебе й Роланда зрадив
І зрадивши в біду тебе впровадив.
Я раджу, щоб повісити его
Як зрадника за скверне зради діло
І псам на поте викинути тіло
Коли-ж его рідня на мене встане, —
При боці ясний меч сей, бачиш пане? —
В защиті слів мойіх він блисне также."
Озвались Франки: „Він розумно каже!"

CCLXXXII.

До короля приходить Пінабель,
Кріпкий, високий, сміливий, прудкий.
Кого він вдарить, попрощай ся з світом.
Він каже: „Пане, тут тобі судити.
Тому скажи, щоб втихли всі ті спори
Та чую я, Тьеррі тут щось говорить.
Що бреше, я докажу в поєдинку."
Сказавши се він скинув рукавицю.
Однак володар зажадав поруки
Дав Пінабель єму всіх кревних в руки.
„Вам, каже цар, за него одвічати."
А поки що казав йіх пильнувати

CCLXXXIII.

Коли Тьеррі уздрів, що буде бій,
Він зараз дав Карлови рукавицю.
Володар в заклад взяв єі собі
Й казав поставити чотири лави,
Де свідки бою всі сидіти мали*).
Все відбуватись мало точно тут.
Ожер, князь Данський видавав свій суд.
Відтак по коні й збрую слуг післали.

---

*) В тексті сказано: *la vunt sedeir cil ki s' deivent cumbatre.* Я змінив се місце, тому що в дословнім переводі вийшла би нісенітниця.

CCLXXXIV.

Ще нім початись мала та борба
Відбули сповідь, каялись оба,
Запричащались в церкві в час відправи *)
Й монастирям зложили гарні дари.
Відтак явили ся перед Карлом.
В обох остроги щирим злотом сяли,
Світились легкі панцирі тревалі
Й на голові світивсь в обох шолом,
При боці золочений меч звисав,
На шийі висів гарний, пишний щит;
Один і другий остре копє мав;
Один і другий на кони сидить.
На плач зібралось лицарям усім;
Всі за Роландом тужать, за Тьеррім.
Бог знає, як скінчить ся та борба.

CCLXXXV.

Під Аквісграном містом на луці
До бою стали лицарі-барони:
Оба моторні, сміливі борці,
В обох були прудкі та скорі коні.
Вкололи їх і поводи пустили
І вдарили на себе з всеі сили.
Оба щити і панцирі оба
На прах розбили; паси від сідла
Порвали ся; — сідло на землю впало,
Аж Франки з жалю плакати всі стали.

CCLXXXVI.

На землю впавши, лицарі як стій
Зірвали ся оба на рівні ноги.
Пан Пінабель був жвавий та мегкий.
Не стало коней, пішки йдуть у бій.
Мечами з щирозлотими ручками

---

*) Се була спеціальна церковна відправа, котру Франки звали „messe du jugement de Dieu."

Вдаряють кріпко по шоломів стали,
Вдаряють міцно, щоб розбити йіх,
Аж жаль збирає лицарів усіх.
„Вкажи ж нам правду, Боже!“ каже цар.

CCLXXXVII.

„Піддай ся, — каже Пінабель, — Тьеррі!
Служити щиро я готов тобі.
Я вивдячусь тобі мойім добром,
Лиш Ганелона примири з Карлом.“
„Даремна рада вся!“ Тьеррі сказав.
„Що-б я був варт, колиб на се пристав?
За ким з нас правда є, покаже Бог.“

CCLXXXVIII.

Тьеррі сказав: „Хоробрий Пінабеле,
Велика сила в тебе й гарне тіло.
Тебе з відваги знає кождий пер.
Піддай ся ти, лиши сей бій тепер
З Карлом тебе готов я примирити,
Та Ганелон діждесь такоі кари,
Що все про неі будуть говорити“
„Не дай се, Боже!“ каже Пінабель.
„Я шанувати хочу честь батьків
І не піддам ся сам нікому в світі.
Волів би вмерти як таке зробити!“
І знов рубати почали мечами
Поверх шололів з дорогим камінем,
Що аж під небо сипали ся іскри.
І не скінчить ся се, хиба тоді,
Коли один поляже у борбі!

CCLXXXIX.

Пан Пінабель хоробрий був і бравий.
Противника в шолом прованський вдарив,
Аж іскрами замиготіли трави.
Відтак ще раз удар мечем поправив.
Затяв лице по середині вістрєм.
Цілу щоку червона кров зросила.

Протяв до тіла панцир. Тут від смерти
Спасла Тьеррі лиш чудом божа сила.

CCXC.

Тьеррі почув, що кров спливає з рани
І свіжі трави зрошує кругом.
Як Пінабеля острим вістрем вдарив,
То аж по віс протяв на нім шолом.
Весь мозок з лоба висипав ся геть.
Удар кріпкий був, — тут єму і смерть.
А Франки кажуть: „Чудо Бог вчинив!
Цар Ганелона вішати вже може.
З ним рід єго весь вішати муть тоже.“

CCXCI

Коли Тьеррі побідно вийшов з бою,
Прийшов до него сам король Карло.
А разом з ним прийшли єго барони,
Прийшов князь Найм і данський князь Ожер
І Вітьгельм Блєфський з Готфрідом з Анжу.
Тьеррі Карлови тут в обійми кинувсь.
Цар футром з кун втер кров з лиця єму.
І скинувши замазане, взяв друге.
А з лицаря знімають збрую слуги
Й приводять мула. З трудом він усів.
Веселі йдуть барони всі домів.
Прийшли до Ахен; тут скінчивсь йіх путь.
Кого убити мали ще, убють.

CCXCII.

Карло покликав графів та князів:
„Щож буде тим, котрих я увязнив?
На Ганелонів суд вони прийшли
І Пінабеля закладом були.“
Цар зве до себе тивуна Базбруна:
„Йди тай повісь йіх на сухі гиляки!
Та сивою кленусь тут бородою:
Коли-б хто втік, наложиш головою.“
А той говорить: „Що-ж робити пане!“

Взяв хлопців сто собі й на силу тягне.
Повисто трийцять їх одного дня.
Так гинуть зрадник і єго рідня!

CCXCIII

А там прийшли Баварці й Аллеманці,
Прийшли Бретонці, Фрізи і Норманці,
Однак з них всіх найбільше Франки б раді,
Щоб люта смерть кінець зробила зраді
Звязали руки в Ганелона й ноги,
Чотири хлопці коні гнати стали
Туди, де в полі жерело дзюрчало
Страшна там смерть постигла Ганелона.
Всі жили в него натяглись, порвались,
Всі члени тіла в него поламались,
Зелені трави кров красить червона
Як кождий зрадник Ганелон вмирає.
Хто зрадник, той чванити ся не в праві.

CCXCIV.

Коли володар месть свою сповнив,
Звиває всіх епіскопів, попів,
Французьких, аллеманських та баварських.
„Є у неволі в мене жінка царська,
Що проповіди слухати й наук,
І хрест приймити хоче з ваших рук
Вчиніть їй волю, Богу душу дайте!“
А ті говорять „Лиш кумів питайте!“
Народа много бачить днесь столиця
Приймає хрест Іспанії цариця,
Що імя Юлії тепер дістала,
В Христовій вірі правду всю пізнала.

CCXCV.

Коли володар месть свою сповнив
І прояснив свій превеликий гнів,
Він приказав хрестити Брамімунду.
Скінчив ся день і ніч настала всюди

Від Бога вість приносить Гавриіл:
„Час, Карле, знов тобі збирати сили
І йти чим скорше в Біжську землю з ними
Цареви Вівіенови на поміч.
Єго невірні в Імфі облягли.
Всі вірні кличуть там тебе; спіши!“
Карло цілком туди вже йти не хоче.
„За щож мене карає Бог-Отець?”
Рве бороду Карло і плачуть очи.
Тут пісни вже Турбльдовій кінець.

Із французького переклав
Василь Щурат.

„Пісня про Роланда“.

Статя Ґастона Парі.

VI.

Такий був стан нашоі поеми, коли вона дійшла до рук остатнього редактора, того, котрому ми маємо завдячити поему доховану до нашого часу (R). Він задержав найбільшу часть староі поеми, але розширив еі значно і в многих місцях поробив глубокі зміни. Зараз на початку, замісць того, щоб Карло мав посилати візване Марсілеви упоминаючи єго до підданя, що було би природнійше, він оповідає, що Марсіль, затрівожений побідами Карла (котрий отсе вже сім літ пробуває в Іспаніі і здобув мало що не весь край) висилає до него післанців обіцюючи піддати ся, та се тілько в тій цілі, щоби позбути ся Франків із краю, бо Марсіль, хоч дає й закладників, та зовсім не думає додержати слова. Щоб заключити мир предложений таким робом, Карло, без очевидноі потреби, висилає Ганелона до Сарагосси. Здаєть ся, що наш поет наслідував тут один уступ, що відносить ся до давнійшоі части переказів епічних про війну в Іспаніі, і ся досить нещаслива інновація ввела деяке баламутство в цілу першу часть експозиціі поеми. Коли діло доходить до вибору післанця, що має йти до Марсіля, Роланд офірує ся перший; за ним чинять те саме Турпін,

Олівер і Найм Баварський; із сего видно, що коли в кінці Роланд вказує на Ганелона, то чинить се з поважаня до єго спосібности, а не з ненависти до него, як про се запевнює Ганелон. Ганелон виступає тут перший раз як вітчим Роланда і сей родинний йіх звязок є одною з причин ненависти, яку має він до Роланда.

Ще не дійшовши до Сарагосси Ганелон дає ся на підмову хитрим словам Марсілевого післанця, з котрим разом йіде дорогою. Помимо сего новий редактор задержав із староі поеми сцену визову Марсіля іменем Карла (хоча сей визов подвійно стратив усяку рацію істнованя), при чому бутна єго постава мало що не доводить єго до загибелі.

Найважнійший додаток новоі редакціи поеми (R) находимо в початку опису битви, і хто зна, чи сей додаток своім дійсно поетичним характером не причинив ся більше ніж усі прочі і не причинюєсь доси до великоі популярности поеми. Є се сцена, де Олівер, що з вершка скали побачив величезну армію поганців надходячу долиною, взиває Роланда, щоби затрубив у ріг і таким робом спонукав Карла до повороту, а Роланд не хоче сего зробити з гордости, задля родинноі чести і надмірноі певности своіх сил і таким способом стає ся причиною нещастя, в котрім врешті гине й сам з усіми своіми товаришами. До сеі сцени поет додав пізнійше другу подібну, де Роланд врешті рішає ся затрубити в ріг а Олівер відраджує се єму.

В цілій поемі Олівер займає обік Роланда дуже видне місце, якого не мав іще в такій мірі ані в RT, ані в RC; оба героі є не тілько військовими побратимами, але Роланд є нареченим Альди, сестри Олівера, котра пізнійше, в Ахен, получивши вість про смерть свого судженого, і сама паде трупом при ногах Карла Саме оповіданє про битву є, здаєть ся, найменше підновленою частиною староі поеми; та все таки є в нім деякі уступи, котрі мусимо приписати новому редакторови, а поперед усего гарні вірші про „великі жалощі“ всеі природи по смерти Роланда. Карло нівечить Сараценів, що втекли з Ронсеваля; та сеі пімсти єму мало, він доходить аж до Сарагосси, де скоронив ся Марсіль, смертельно ранений Роландом, але не вбитий на місці, як се ми бачили в RT і RC. Карло здобуває Сарагоссу, Марсіль умирає, а єго вдову Брамімунду, котра вже в RC звичаєм усіх сараценських царівен у старій французькій епіці, являла ся прихильною до християн, ведуть у Францію, де вона добровільно вихрещує ся. По похороні Роланда, Олівера і Турпіна в Бле Карло вертає до Ахен, і тілько тут, перед урочистим судом, розсуджує ся вчинок Ганелона. Автор R змінив таким робом давнє оповіданє, щоби розвести перед нами картину великого цісарського двора і вплести в покаранє зрадника, котрого так нетерпливо дожидають слухачі, як найбільше подробиць і врочистих церемоній. Остаточно судді скликані Карлом, перелякані погрозами Ганелонових свояків, увільнюють єго від закиненоі єму вини і Карло в розпуці не находить ніякого способу, щоби помстити свого сестрінка. Тоді Тьеррі з Анжу, один із суддів, признає єго винуватим, убиває в поєдинку Пінабеля і таким способом доводить до того, що Ганелона

видають на заслужену кару смерти. Карло надіє ся хоч тепер мати троха супокою і відпочити, коли нараз єму являє ся в сні ангел Гавриіл і наказує єму іменем божим лагодити ся на нову війну. Таким способом автор R звязав свою поему з якоюсь іншою, без сумніву ним самим скомпонованою або переробленою, котра однак не дійшла до нас.

VII.

Пізнійше від сеі редакціі, котроі зміст в головних обрисах ми отсе подали, або може й рівночасно з нею, та без сумніву осібно від неі якийсь незвісний поет скомпонував поему, в котрій він приписав Карлови ще більше блискучу пімсту за ронсевальську поражку, ніж се було вчинено в R. В тій новій поемі Марсіль являє ся вассалом Баліганта (імя взяте із старшоі традиціі), адмірала Вавилону і зверхника всіх поганців Покликаний Марсілем на поміч ще поприході Франків до Іспаніі Балігант прибуває аж по сімох літах саме в тій хвили, коли після хвилевоі побіди Сараценів у Ронсевалі на них упала страшенна поражка. Він піднимає відвагу Марсіля, що лежить у Сарагоссі на ложі болісті і визиває Карла, занятого похоронами погибших у Ронсевалі, до остатнього і рішучого бою, в котрім усі сили „поганства“ стають супроти всіх сил християнства Ся боротьба дає співакови нагоду до цікавого основаного в великій части на дуже давніх переказах, вичисленя всіх тих народів, котрі по думці співака були піддані Карлови, а також усіх тих, котрих загально називано поганцями і вважано ворогами Франціі і християнства. По кровавій битві, котра довго не переважувалась ні на сей ні на той бік, Карло при помочи ангела вбиває Баліганта в поєдинку і право християн одержує від бога блискучий тріумф.

Затрачений рукопис, від котрого походять (крім кінцевих римованих підновлень, гл. далі) всі доховані до нас рукописі епопеі про Роланда, вплів, хоч і доволі незручно, поему про Баліганта в текст „Пісні про Роланда“, не вважаючи на те, що між обома поемами є деякі суперечности; таким способом обі поеми злучені в купу перейшли у всі пізнійші копіі, переробки і переклади. Хоча зложена зовсім окремо від R і дуже правдоподібно зовсім іншим автором, ся поема також не є позбавлена стійности і в многих місцях відзначує ся навіть стілем більше поетичним, ніж сама епопея, в котру єі опісля вплетено.

VIII.

Редакція „Пісні про Роланда“, зложена в віршах з ассонансами замісць римів, від котроі пішли ріжнородні пізнійші парості, не могла бути давнійшою як друга половина XI. віку. Се потверджують крім язикових вказівок також многі історичні натяки, виведенє в повісти на сцену осіб, що жили в X. віці, нпр. Рішарда Нормандського, Готфріда з Анжу „хорунжого царського“ і т. і., згадка про Оріфлам, про рабу-

нок Єрусалима Турками і вся загальна декорація поеми. З другого боку нема ніякої причини посувати дату зложеня сеі епопеі пізнійше, як перша хрестова війна [1]). Звісно, що Таєфер (Taillefer, жонглер і лицар в часі битви при Гастінґсі (1066) співав якусь поему про Ронсеваль; се певно не була та сама поема, котру маємо ми, але без сумніву також се не була давнійша редакція, бо в нашій поемі доховали ся деякі вірші, що мабуть були зложені при нагоді походу Вільяма Байстрюка до Англії [2]).

Отся редакція в більше або менше повнім виді заховала ся в слідуючих відписах: 1) рукопис, тепер у Оксфорді, писаний в Англії в другій половині XII. в В тім рукописі приписано чи то виголошенє чи скомпонованє епопеі якомусь Турольдови; дехто думає, що сей Турольд був тілько автором латинськоі хроніки (gesta), використаноі поетом. 2) Рукопис венецький, колись власність родини Іонцаґа в Мантуі, писаний в XIV. віці мовою сильно підмішаною італіянізмами; сей рукопис, котрий в перших 3846 віршах держить ся редакції тоі що в ассонансах, має конець узятий із інших жерел, певно для того, бо й *орігінал его не мав кінця.* 3) *Редакція римована з другоі половини* XII. віку, про котру зараз іще поговоримо. 4) Прозовий переклад на мову норвегську, з XIII віку; і сей текст мусів мати взірець, в котрім закінченє було відмінне від того, яке бачимо в оксфордськім рукописі. 5) Віршований вільний переклад на німецьке, доконаний попом Конрадом, около 1133 р. 6) Уривки віршованого перекладу нідерландського з XIII. віку. 7) Англійська поема неповна з XIV віку. 8) Ріжні італійські переробки, в котрих змішано редакцію римовану з деякими подробицями взятими з якогось окремого жерела і з новими видумками. Відносини сих ріжних текстів між собою поки що не є ще добре прослідженї, та все таки здає ся, що всі вони походять від одного рукопису, а не з ріжних переказів устних списаних незалежно один від одного. Та про те переписачі позволяли собі з сим текстом більше вільностів, ніж звичайно, підлягаючи без сумніву інколи впливови ріжних відмінних переробок доконаних жонглерами. От тим то в многих місцях ми не можемо відтворити собі первісного тексту; в усякім разі рукопис оксфордський, найціннійший з усіх, є майже на сотню літ пізнійший від часу списаня того первісного тексту. Сю оксфордську копію писав якийсь переписач недбалий і невважний, котрий бувши Англо-Норманцем дуже часто калічив мову, котроі добре не знав, калічив віршованє, котрого правил не тямив. Ще менше вірний є рукопис венецький, зладжений якимось писцем Італіянцем, котрий ані в зуб не розумів того, що переписував і котрий силував ся зовсім глупо ме-

---

[1]) Вичисленє поганських народів у поемі про Баліганта мусимо признати давнійшим від сего факту, котрий західнім народам дав пізнати много назв незвісних ще авторови поеми. Що правда, для цілоі поеми се ще нічого не доказує, бо „Баліґант“ міг бути троха давнійший.

[2]) Вільям ходив до Англії, щоб вимусити уплату контрібуції для папи, котру королі англійські привикли були з давна платити. Наша поема, приписуючи Карлови завойованє Англії, говорить про него, що „здер там подушне для Петра святого“ (строфа XXVIII)

ханічними способами перемінювати бодай для ока французькі ассонанси на рими; впрочім рукопис сей подає нашу поему в рецензії значно відмінний від тої, яку має рукопис оксфордський. Що до підновлень і перекладів, то розуміє ся, що коли вони досить часто можуть нам бути підмогою при віднаходженю затраченого змислу в обох рукописах писаних ассонансами, то про самі вираженя орігіналу вони хіба в дуже виємкових разах можуть нам дати докладні вказівки. Таким робом приходить ся відтворювати первісний текст тілько при помочи конектур більше або менше правдоподібних, а в деяких місцях ми мусимо попрощати ся з можністю відтвореня тексту тої редакції, котру ми назвали R, в такій формі, яку надав їй було єї автор. Та про те можемо сказати, що сумніви відносять ся тілько до певних відтінків язика, до точок підрядної ваги і що загалом, дякуючи поперед усего оксфордському рукописови, ми можемо відтворити текст дуже зближений до того, який находив ся в тім затраченім рукописі, з котрого пішли всі інші парості.

IX.

Чи автор або радше переробщик поеми, поміщеної в тім затраченім рукописі, був особою духовною? Се видає ся не дуже правдоподібним. Правда, він знає назви Юпітера і Аполлона, з котрих він поробив злих демонів [1]), знає деякі уступи з біблії, уживає досить многих учених слів, та все те не переходить по за границі того знаня, яке міг мати жонглер, що одержав яку небудь науку, а він мусів єї одержати, сли міг сам списати свою поему. Як на свої жерела він вказує на „стародавні дії“, на „Geste Francor“ (Gesta Francorum), на повість, котру мав списати буцімто святий Жіль із Прованс [2]); та всі ті вказівки непевні і фантастичні. Коли б автор був священником, то був би заглянув до інших латинських жерел і ті були б полишали сліди в єго ділі. Дух, котрим пронята єго поема, се дух наскрізь войовничий і феодальний; коли декуди він видає ся дуже пронятий ідеєю релігійною, так се тілько для того, що в загалі тодішні люде були глубоко релігійні; та клерикального в нім не находимо нічого і тим різко відріжнює ся наш поет від редактора хроніки Турпіна. З другого боку можна бути певним, що він знав духовний побут, може розпочав був науку, щоб і самому стати ся духовним, та швидко подав ся на інший хліб [3]).

---

[1]) Автор „Баліганта“, загалом більше вчений ніж автор R., знає навіть Віргіля і Гомера, але тямить про них те тілько, що се були дуже стародавні особи.

[2]) На ділі св. Жіль (Gilles) жив на 100 літ перед Карлом. Легенду про сего святого і єго мнимі зносини з великим імператором гл в книжці „Vie de saint Gilles par Guillaume de Berneville, publiée par G. Paris et A. Bos. Paris 1881.“

[3]) Се мусіла бути звичайна дорога для більшої части жонглерів. Для їх ремесла треба було мати певну елементарну освіту, котрої в ту пору набирали ся окрім синів великих панів хіба ті молоді люде, що були призначені до духовного стану.

Як ми вже бачили висше, автор сей не був простим переробщиком поеми; єму треба приписати деякі уступи, що належать до найефектовнійших в цілій епопеі. Пильнуючи про підновленє та прикрашенє цілости він полишив не одну суперечність у подробицях. І так на початку поеми Марсіль заявляє, що не має більше війська, а швидко опісля виряжає величезну армію; єго вуйко Каліф з початку грає видну ролю а опісля щезає зо сцени; для ствердженя мнимого мира з Карлом Марсіль дає закладників, про котрих опісля нема ніякоі згадки; характер Ганелона виявляє, як ми вже бачили, яркі неконсеквенціі; до стародавньоі географіі епічного переказу, вірного споминам про дійсні відносини, домішано виображеня фантастичні і т. д. Майже завсігди можна зрозуміти, що було причиною тих суперечностів: се бажанє виставити як найліпше сю або ту подію, а особливо — зробити більше драматичною сю або ту подробицю. Поет, впрочім зручний і певний своеі сили, для хвилевого ефекту, котрий хоче осягнути, тратить з очей цілість композиціі.

Та все таки ся композиція, загалом беручи, є добре обдумана і навіть дивно сіметрична. І так три битви, в котрих виступає Роланд зі своєю дружиною, складають ся з поменших поєдинків, котрих у одній битві є як раз тілько, як і в другій і в третій. Жива, людська правда і ріжнородність подробиць раз у раз посвячують ся або підпорядковують ся загальній ідеі, що лежить у основі цілоі поеми, ідеі боротьби христіан з Сараценами під проводом Франціі. Характери проведені через довгу попередню традицію, заокруглили ся так, що стали тіпами. Безсумнівна вмілість, котра проблискує в сьому ділі, має вже всі основні признаки французькоі штуки, і епопея XI. віку в многих точках своєю концепцією і виконанєм пригадує найклясичнійші французькі трагедіі. Дійство майже всюди не оповідає ся, але виводить ся перед очи слухача; вся поема, се тілько ряд картин; майже всі дієслова є в часі теперішнім.

Строфи (по старофранцузьки laisses) сполучені ассонансом, бувають не однаково довгі, та все ж таки не дуже нерівномірні; пересічно на одну строфу приходить ся 15 рядків. Кожда строфа становить найчастійше для себе цілість, малює одну цілу сцену, одну окрему картину і тілько рідко має з попередньою і слідуючою такий тісний звязок, як ми привикли стрічати в пізнійших поемах. Можна сказати, що в Пісни про Роланда оповіданє поступає не такою широкою та неперервною течією, як у гомерівських епопеях, не такими лагідними і рівними розмахами крил, як в Пісні про Нібелюнгів, але рядом слідуючих по собі вибухів, що завсігди коротко трівають і опять раптовно слідують один за другим. З погляду на саму форму годі відріжнити части давнійші від пізнійших, та все таки без сумніву, як ми вже сказали, треба вважати центральне ядро поеми, оповіданє про битву в Ронсевалі, за найвірнійше заховану частину давнійшоі поеми, за часть давнійшу від усего того, що тепер находить ся перед нею і по ній.

Стіль пісні є простий, сильний, виразистий; не хибує єму в многих місцях ані величности ані чутя; та про те він не блискучий, без

відтінків, без правдивоі поетичности і зовсім не гоняє ся за ефектами; він не є ані плоский ані розлізлий, як у многих пізнійших поемах, та все таки можна сказати, що він є млявий, монотонний, троха сухий. Бракує єму образности; в цілій поемі находимо всего тілько одно порівнанє, та й те не є ані орігінальне, ані живцем підхоплене з дійсности (Як олень той тікає перед псами, Так від Роланда геть біжать поганці). За то в Роланді находимо вже богато готових формул, наслідє давнійшоі епопеі, котрі влекшують поетови висказ єго думок, та дуже легко роблять той висказ банальним і дуже часто не позволяють поетови бачити безпосередно і з особистим відчутєм ті річи, котрі хоче малювати словами.

Від давнійшоі поезіі походить також без сумніву ще одна фігура, котроі автор уживає інколи дуже щасливо і котру находимо також у найдавнійших chansons de geste, троха пізнійших від нашоі: є се повторенє того самого оповіданя, тоі самоі картини, тоі самоі розмови в інших ассонансах І так нпр. Роланд умираючи три рази силкує ся зломати свій меч і т. д. Декотрі з тих повторень, котрих не находимо у всіх рукописах, були, здаєть ся, додані якимось пізнійшим співаком або походять із інших редакцій поеми: і так у двох строфах, що слідують одна по другій в оксфордськім рукописі Роланд зовсім не однаково приймає предложенє Ганелона щоби єму повірити провід задньоі сторожі; Карло, уявляючи собі на перед своє сумне житє у Франціі по смерти свого сестрінка, уміщує сцену тоі картини, котра рисує ся перед ним, раз в Ахені а раз в Лаоні, хоча сі дві столиці каролінґського королівства належать до двох відрубних епох.

По поводу Пісні про Роланда далась би ще піднести незлічима сила питань, котрих критика мабуть ніколи не повияснює всіх. Ані про вітчину ані про дату редакціі, з котроі дійшли до нас ріжні рукописі і переклади вказані висше, ще й доси між ученими нема цілковитоі згоди. Зводячи в купу те, що було сказано висше, можемо признати найбільше правдоподібним те, що наша редакція повстала на основі поеми первісно зложеноі у французькій Бретані, пізнійше перероблюваноі за кількома наворотами в ріжних частях західноі Франціі, а котроі остатнім автором чи впорядчиком був якийсь „Француз із Франціі“, котрий мусів викінчити своє діло, проняте широко-національним духом, в часі панованя Пилипа І.

Помимо хиб композиціі, що були наслідком повільного поставаня поеми, і недостатків виконаня, котрих ми не старали ся закривати, „Пісня про Роланда“ все таки являє ся величним памятником французького генія, з котрим не може поівняти ся ніякий памятник у інших сучасних народів. Він виявляє нам перед звиш 1000 літами таке могуче і високе чуте патріотизму, про котре нераз так і хочеть ся сказати, що воно далеко близше до наших часів, виявляє таке почуте національноі єдности, якого тоді не посідав жаден другий народ і котре переходячи чим раз більше з поля ідей у дійсність стало ся основою сучаснoі Франціі. З сими почутями вяже ся як основний тон вітхненя нашоі поеми найчистійше почуте обовязку і горячий, майже пересадний,

але тим більше зворушуючий культ лицарськоі чести. В свойій поєдинчій і навіть троха сухій величности, в свойій концепції виключній і майже відірваній від житя, в свойому чутю здержанім, але часто проймаючім наскрізь нашу душу, в свойім високім уже розуміню штуки епічного представленя поема про Роланда являє ся нам не тілько першим, але найчистійше національним витвором французькоі штуки. Вона стоіть при самім початку тоі дороги, при котрій на протягу вісьмох століть здвигають ся памятники французькоі літератури немов високі, массівні луки, — дороги тісноі, коли хочете, та про те величньоі, котрою не може ніхто пройти без подиву, пошани і без піднесеня духа.

X.

Римована редакція дає підставу до піднесеня многих питань, на котрі трудно відповісти, та котрі впрочім не так то й важні. Перша часть поеми в тій редакції дійшла до нас у двох переробках: одна захована в однім руко исі в Венеції і в однім в Шатору у Франції, а друга в однім рукописі в Парижі, в однім у Ліоні, однім у Кембрідж у Англії і один відривок лотарінгський.

Та і в сій остатній групі є значні ріжниці в подробицях, хоча обі ті переробки мають богато і то обширних уступів спільних, так що можна йіх уважати випливом з одного жерела, що походить не далі як з початку остатньоі третини XII віку. В основній части поеми римована редакція ограничує ся майже на тім, що ассонанси оріґіналу перероблює на рими [1]), нераз досить незручно; відси походить ненастанне розводнюванє і значне ослабленє стілю. Надто в тій редакції находимо деякі нові додатки, також зі шкодою для цілости, так нпр. опис узброєня дванадцяти перів, досить нудний, втручений в середину оповіданя про битву в Ронсевалі

Конець поеми в римованій редакції, здаєть ся, не є переробкою з ассонансів; він дуже значно ріжнить ся від тоі редакції в ассонансах, котроі найстарший тип маємо в оксфордськім рукописі. Та ріжниці ті, звісно, не промовляють на користь римованоі редакції. Коротенька а так ефектовна сцена смерти Альди тут перенесена до Бле, перед гріб Роланда і з неі зроблено довге оповіданє мелодраматичне і без правдивого чутя Особливо процес і смерть Ганелона тут розширені в спосіб зовсім не вдатний. Та про те за римованою редакцією старша редакція в ассонансах попала в забутє; але й римована редакція своєю чергою не дуже довго тішила ся популярністю. Єі переписувано

---

[1]) Ріжниця між ассонансами і римами така, що коли в перших вистарчає схожість остатньоі голосноі, в других треба схож сти не тілько голосноі, *але й шелестозвука одного чи кількох, загалом цілого остатнього складу.* Так нпр у нашій мові гість, кінь, звір, гріх будуть ассонанси, а гість і кість, кінь і тінь, звір і не вір будуть рими

ще в XIV. в. (ркп. ліонський), а в Англії ще і в XV. в. (ркп. кембріджський) та у Франції й вона попала в забуте, коли там для розривки великих пам'ятів почали перероблювати на прозу старі „chansons de geste“, котрі ще до того часу тішили ся популярністю. Щоб увіковічнити спомини про битву в Ронсевалі, котрої головний герой завсігди ще не перестав бути вельми популярною фігурою, переводчики взяли поему з XIII. або XIV. віку „Le Galien“, в котрій епізод про ронсевальську битву опертий був мабуть на якімось жерелі незалежнім від „Пісні про Роланда“; сей уступ із тої поеми, безмірно меншої поетичної стійности від нашої епопеї, переведений був із віршів на прозу в половині XV. віку, при кінці тогож віку був видрукуваний і від тоді аж до наших часів передруковував ся безконечне число разів як одна з „книжок людових“, що входять у склад тзв. „Bibliothéque bleue“. Треба додати, що ті прозові романи, з разу призначені для висших верстов, перейшли з часом у дешевих друках і остали ся довгі віки виключно лектурою простого люду. Інші подібні книжки репродукували переклад Турпінової хроніки, котру Вадтландець Жан Баніон (XV. в.) вилів у прозову переробку „Фіерабраса“, що був друкований від тоді незлічиму силу разів не тілько по французьки, але також по англійськи, по іспанськи і по німецьки.

Впрочім стародавня поема про Роланда і без того мала величезне поводженє за границею. Головно через неї французька епопея проникла до ріжних країв християнської Европи, де Роланд в середніх віках був так само популярний, як і у Франції, а в деяких із них він не стратив своєї популярности і до наших днів. Ми згадали висше, що вже в р. 1133 піп Конрад переробив єї на німецьке; поема Конрада написана віршами з ассонансами, пізнійше була підновлена і переведена на вірші римовані а далі за кількома наворотами на прозу і дякуючи їй а також хроніці Турпіна імя Роланда, особливо в долішній Аллеманії, стало ся типовим іменем героя і сторожа справедливости; ось чому в многих містах сеї околиці, починаючи від XIV. в. ставлено статуї Роланда як сімволи справедливости цісарської або муніціпальної. Не менше великою була популярність Роланда і в Нідерландах; книжечка, котра в значній части опирає ся на стародавнім наслідуваню французької „Пісні“, є там ще й доси улюбленою лектурою простолюдя. Те саме бачимо і в краях скандінавських, дякуючи переробкам давнього норвеґського перекладу нашої поеми на вірші з ассонансами.

В Англії помимо дуже тісних звязків з Францією легенда про Ронсеваль не пустила глубшого коріня від часу згаданої вже висше поеми з XIV. в.; та про те й там Роланд славлений був у інших творах, наслідуваних із французького, а інстінуція дванадцяти перів дала англійському язикови слово „doseper“, приложене тілько до одного з поміж них — найліпший доказ того, що наша епопея колись широко звісна була між англійською публікою та заразом давала причину до ріжних непорозумінь.

Тисячами ріжних доріг переходила традиція про ронсевальську битву до Італії і стала ся в кінці жерелом знаменитої поеми Пульчі „Morgante“, що основана була на давнійшій „Rotta di Roncesvalle“. Відомо, якої переміни, несподіваної та забавної, пізнав тут поважний суджений гарної Альди: дякуючи особливо геніальній поемі Аріоста „Orlando furioso“ імя палядіна розславило ся по всій Італії, а єго пригоди більше або менше фантастичні в многих околицях, а особливо в Сіцілії, достарчили тем до людових драм, на котрі народ глядить з великим уподобанєм.

Та найорігінальнійший, хоч у деяких фазах ще не прояснений був розвій Роландівської традиції в Іспанії. Перенесена на той бік Піренейів „Пісня про Роланда“, де звеличано факт що став ся на одній із іспанських долин, розбудила з разу живий ентузіазм, а пізнійше протести подіктовані почутєм національним. Наслідуванєм і то високо поетичним нашої поеми явили ся романси про Сіда (Cantares del Cid), та обік того й сама поема була основно перероблена; іспанський патріотизм впровадив до неї нову фігуру Бернарда дель Карпіо, котрий являє ся з разу супірником, а далі противником і побідителем Роланда. Всі оті суперечні течії находимо в романсах XV. в: в деяких із них бачимо зостанки давнійших „cantares de gesta“, укладаних на взір французьких „chansons de geste“. Декотрі романси величають поражку Франків у Ронсевалі як національний тріумф, а другі оплакують єї з чутєм подіктованим французькою поемою. Подібні, хоч не так різко зазначені факти стрічаємо і в Португалії

Се величезне розширенє „Пісні про Роланда“ за границею, сей вплив, який вона мала на многі літератури, се також моменти, котрих не слід маловажити при оцінюваню сего твору. Вони помагають нам зрозуміти докладно єго незрівнану величність і виємкову важність, основану не тілько на висоті єго вітхненя але також на тому, що ідеал посвяченя, вірности, відваги і чести воплочений в тій поемі а витворений у феодальній християнській Франції став ся через неї ідеалом чільних верстов усеї Европи і на довгі часи запанував як образ найвисшої досконалости не тілько в поезії, але також у особистих, практичних змаганях усякої людини.

Притча про чотири перстені.

Одного разу, йідучи зелізницею, прийшлось мені чути розмову або, скоріш, промову одного жида про релігії і про антагонізм людей різних релігій. В вагоні були переважно жиди пассажири і скілька руських, отже розмова велась з початку по жидівськи і я не могла розібрати еі, але потім, коли надійшло більше руських пассажирів, то промовець перейшов на руську (россійську), трохи ломану мову, не вважаючи на видиму досаду інших жидів. Деякі з них навіть одвернулись від него і почали завзято молитись богу, часами тілько поглядаючи скоса та кидаючи короткі фрази по жидівськи; інші знов, переважно молодші, слухали і тісно обступили оповідача. То був молодий жид, одягнений стиве по европейськи, не в такому довгому халаті, як інші, хоч акцент его і фраза не показували на людину з шкільним россійським образованнєм. Говорив він з завзятєм, як проповідник *). — Господа, — мовив він, обертаючись на сей раз більше до руських, — вотъ я только что говорилъ имъ (він показав на гурт жидів, що стовпивсь біля нього), что не хорошо ненавидѣть людей съ другою вѣрою, потому что и законъ не этого хочетъ. Но вотъ и между христіанами много есть людей, какъ будто одной вѣры, которые еще хуже ненавидять одинъ другого за разность вѣры, чѣмъ евреевъ. Такъ я вамъ хочу разсказать одну сказку, нѣтъ, не сказку, а такъ, примѣръ *), и вы увидите, если это правда, какъ я вамъ говорилъ про вѣры. Это, представьте вы себѣ, что былъ одинъ царь, очень сильный и очень мудрый, у котораго было много войска и онъ посылалъ это войско на непріятеля. Непріятелей было очень много и со всѣхъ сторонъ они нападали, такъ что одинъ начальникъ не могъ бы ихъ отбить Вотъ царь раздѣлилъ войско свое на четыре части и наставилъ надъ ними четырьохъ генераловъ, одинаково сильныхъ и ловкихъ. Только одинъ генералъ подумалъ себѣ, что его войско не будетъ слушаться, если у него не будетъ знака объ томъ, что его дѣйствительно самъ царь послалъ. Пошелъ онъ къ царю и говоритъ: дай мнѣ, государь, какой нибудь знакъ, чтобы солдаты мнѣ вѣрили, что я посланный отъ тебя. Царь далъ ему кольцо и сказалъ: если тебѣ не будутъ вѣрить, то покажи это кольцо съ моей печаткой и тебѣ повѣрятъ тогда. Тѣмъ временемъ и другіе генералы захотѣли, чтобы царь далъ имъ знакъ и каждый съ нихъ пошелъ за этимъ къ царю и царь далъ всѣмъ имъ по одному кольцу со своей печатью, только они одинъ про одного ничего не знали, потому что не были знакомы. Вотъ пошли они къ своему войску и повели его на непріятеля каждый по той дорогѣ, какую царь указалъ.

---

*) За точність виразів не відповідаю, але зміст і стіль були такі.

**) Промовець не казав, з якого джерела він бере свій „примѣръ“.

Только дорогой у одного генерала солдаты взбунтовались и не хотѣли идти туда, куда онъ имъ приказывалъ; тогда онъ имъ показалъ кольцо и сказалъ: видите, братцы, вотъ у меня знакъ отъ самого царя, кольцо съ его печатью, надо чтобъ вы меня слушались, потому что меня самъ царь наставилъ надъ вами Солдаты, какъ увидали кольцо, перестали бунтовать ся и сказали: вотъ видно нашъ генералъ очень важный человѣкъ, потому что у него кольцо отъ самого царя. Потомъ они шли, шли и встрѣтились съ войскомъ другого генерала. Солдаты начали разговаривать между собою и солдаты перваго генерала начали хвалить своего начальника и говорить, что онъ старше всѣхъ другихъ генераловъ, потому что онъ посланъ отъ самого царя Солдаты другого генерала начали бунтоваться и хотѣли бросить своего начальника, но тотъ имъ тоже показалъ кольцо отъ царя и одни изъ нихъ успокоились, а другіе перешли въ войско перваго генерала, потому что былъ споръ, у кого кольцо настоящее, а у кого фальшивое. И когда объ этомъ узнали два другіе генералы, то и себѣ начали говорить, что они важнѣе всѣхъ, потому что у нихъ кольцо отъ царя. И каждый изъ нихъ хотѣлъ, чтобы всѣ солдаты перешли къ нему и каждый думалъ, что только его кольцо настоящее а у другихъ фальшивое и очень они всѣ за это ссорились и между солдатами тоже страхъ какой былъ безпорядокъ, — кто вѣрилъ своему генералу, кто чужому, кто за своего дрался, кто за чужого. Генералы же забыли о томъ, чтобы заниматься своей дорогой каждому, а старались только, чтобы всѣ шли за ними и чтобы всѣ признавали ихъ важность. И вотъ они вмѣсто того, чтобъ идти бить непріятеля, начали биться между собою, а никто не догадался, что всѣ кольца были настоящія, потому что царь хотѣлъ, чтобы всѣ были одинаково сильные. Генералы называли одинъ другого мошенниками и разбойниками и считали одинъ другого даже хуже непріятеля Каждый драся за то, что онъ будто одинъ посланъ отъ государя своего, а никто не думалъ о томъ, чтобы дѣлать такъ, какъ приказалъ государь.

— Такъ вотъ, господа, — закінчив промовець, — это я разсказывалъ для примѣра, вотъ какъ эти четыре генералы, такъ теперь есть четыре вѣры: еврейская, магометанская, католическая и православная и они между собою спорятъ, которая самая важная и которая справедливая, а не думаютъ о томъ, что каждому надо идти по тому пути, по какому приказалъ найстаршій царь — Богъ, а тогда все будетъ хорошо, потому что каждый родится въ той вѣрѣ, въ какой ему назначитъ Богъ.“

Після сього знялась жива розмова, сперечання, по руськи, а ще більше по жидівськи; я єі, на жаль, не чула, як слід, бо прийшлось виходити з вагону. А розмова була палка́

Леся Українка.

Літературні стремліня галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

VI.

Історичні обставини, котрі виробили ся під впливом тодішньої урядової сістеми, придавили, як знаємо, здоровий розвиток руського мужика а з ним також письменної верстви руської. Сістема осягнула все, чого бажала: духове і економічне підневолене народа Все, що образованєм і наукою підоймалось по над темний народ, виховане було в консервативних поглядах, дивило ся з погордою на мужика і не знало ніякого висшого ідеалу окрім безусловного послушенства; всякі сліди самостійного мисленя і свобідного духа були придавлені і затерті. А сам народ став робучим волом пануючої над ним верстви і в німій розпуці піддавати ся мусів тяжкій своїй недоли. Ще 1824 року, коли несподіване підвисшене панщини в Скільських сторонах викликало було великий бунт мужицький, придавлений военною силою, (М. Устіянович, Месть Верховинця, Львів, 1879, ст. 84) народ побачив, що в своїм незавиднім положеню не має від кого сподівати ся помочи ні ратунку. І в національнім і в освітнім і в економічнім відношеню народ руський завмирав.

Завмирав але таки не вмер. Як історичні обставини єго придавили, так єго й піднесли. Посеред глухого спокою, в який єго заколисала попередня чверть нашого віку, обізвав ся нараз свіжий, здоровий голос невеличкого кружка молодих студентів, котрий спас нарід від погибелі і отворив очи кождому письменному чоловікови, у котрого лишило ся ще незіпсоване серце руське, показав єму єго положенє і обовязки для народа і спосіб, в який ті обовязки сповнити треба. Голос сей вийшов від Маркіяна Шашкевича і єго товаришів. А хоть діяльність сего кружка сама по собі не була дуже значна і не далеко виходила по за границі кабінетної літературної праці, то все ж таки вона так противорічить духови тодішнього часу, так дуже виходить по за тісні рамки тодішнього публичного житя, що на перший погляд видає ся загадкою. На мужика образовані верстви дивлять ся з погордою і зневагою, тримають єго в темноті, кривдять і використують єго; а горстка молодих студентів звертає свої сімпатії і любов до мужика. Образовані верстви руські відвертають ся від живих питань теперішности і від живого народа, грязнуть у схоластичній учености і давно віджившихъ свій вік ідеях і відповідно до того і мисли свої убирають або в польський або в церковний та літописний язик давніх віків. А горстка молодих студентів звертає ся до живого хоть пониженого народа, старає ся пізнати єго потреби, єго мисли і заспокоєнє тих потреб,

розширенє єго мислей і образованє єго ставить собі яко ціль своєі діяльности. І відповідно до того і для вираженя сьвіх мислей в літературі починає уживати живого хоть простого язика мужицького, старає ся зробити той язик язиком письменним і через те зробити й свій рідний народ участником культурного житя европейського, в приневолену масу кинути іскру почутя людського і свободи.

Яким же способом се стало ся? Відки взяла ся та оживляюча сила, котра серед мертвоі тишини загріла сих кількох молодих людей до живого діла?

Вона взяла ся відти, відки вийшла попередня сістема, так неприхильна свобідному розвиткови народів, — з публичного житя західноі Европи. Попередня сістема без великих заходів потрафила скривити або скалічити розвиток таких немічних народів як руський, але не годна була придавити духа свободи і критики між цівілізованими народами Европи. Не лишень в таємних заговорах, але і в отвертій політичній борбі, а передовсім у літературі поступові стремліня XIX. віку бороли ся завзято зі змаганями противними свободі, і всюди поступ показав ся сильніщим як реакція. Особливу вагу в цілій тій борбі, котра містила в собі ріжнородні елементи і стремліня, покласти треба на оборону інтересів простого народа в поступовій літературі европейській. Бо не лиш у нас сістема підневолювала народ, але і в західній Европі Але тут вона не так дуже приглушила була свободу, щоби відобрати можливість борби. І тому тут разом з підневоленєм народів починає ся політична а особливо літературна борба против него.

Відгомон тоі борби відбив ся і о нашу землю; зерна критики тодішніх порядків долетіли і до нас, і у нас викликали своєрідний рух літературний для оборони приневоленого народа.

Дивна іронія судьби зробила так, що посередником між західною Европою і нашим народом в сій справі стали по части змаганя, від котрих можна було всего надіяти ся, лиш не оживляючого впливу на руський нарід. То були змаганя до відбудованя Польщі. Відбудованє Польщі і оживленє руського народа! Яке противоріче! А прецінь змаганя ті причинили ся по троха, хоть зовсім против своєі волі, до відродженя руськоі інтелігенціі і стали ся таким способом в приложеню до руського народа сею силою, die das Böse will und das Gute schafft.

Два рази доси після розділу Польщі патріоти польські поривали ся до відбудованя свого царства. Оба рази пориви йіх не вдали ся. Причину тих невдач поступова частина польськоі інтелігенціі бачила в тім, що і за часів Костюшка і в 1830 році шляхта польська своі інтереси поставила висше як інтереси свого народа, що оба рази вона оперла ся освободженю мужиків і через те перешкодила відбудованю Польщі. Патріоти польські були переконані, що без помочи мужицтва нічого і думати йім про се відбудованє і тому вони, опинивши ся по невдачі 1831. року на еміграціі, стали із чужини провадити огнисту пропаганду в цілі освободженя простого народа. Розумість ся, освободженє простого народа мало бути лиш средством для відбудованя

розпавшого ся царства Орудіє для своєі пропаганди найшли вони в тодішній західно-европейській, особливо французькій літературі. При помочи критичного апарату, який давала ся література, легко було виказати всю несправедливість положеня, в якім стогнав тоді простий нарід в землях колишньоі Польщі.

Та позітівна програма, в який би спосіб сему положеню зарадити, мусіла застосувати ся до фактичних обставин і тому польські патріоти стали домагати ся освободженя мужика від панщини і уділеня єму земельноі власности. Сим способом еміграція польська, котра в переважній части злучила ся була в відому Демократичну партію, надіяла ся звязати економічні інтереси мужицтва зі своіми державно-реставраційними плянами і обіцянкою еманціпаціі надіяла ся до відбудованя Польщі позискати навіть мужицтво руське і тому пропаганду свою перенесла і на руську Галичину. Тут ми єі й находимо в початках трицятих років.

Споконвічні історичні противники як би помінялись тут своіми ролями. Бо коли представителі руськоі інтелігенціі душею і тілом прилипли до консервативних ідей, представителі інтелігенціі польськоі виступають яко пропагатори ідей демократичних і поборники економічних та політичних інтересів мужика. Ся хвилева переміна ролів дуже улекшила роботу польській пропаганді на руській земли. Бо молоде поколінє руське вже за-для молодости своєі легко приступне було для гуманних демократичних ідей а несімпатично відносило ся до консерватизму, котрий на кождім кроці давив і путав єго молодечі стремліня. Тому-то воно з запалом стало слухати апостолів нового, нечуваного доси в Галичині слова поступу і свободи і горнути ся під стяг еманціпаціі народа від утиску і неволі. Вийшовши з народа мужицького молодіж руська носила сімпатію до демократичних ідей несвідомо в крови, уважала йіх як щось свого, рідного, лиш гейби давно забутого і прилипла до них як дитина до несподівано віднайденоі рідноі матери. Вона липла до них тим радніще, бо обставини, в яких йій судило ся жити, такі були невідрадні і сумні, що і найтупіщому чоловікови душно було в них дихати, а хоть троха живіще серце раде було вхопити ся за кожду нову гадку, котра обіцювала переміну і освобожденє з сих тяжких пут.

Не дивно отже, що пропаганда ся найшла собі легкий приступ до руськ і молодіжі, а особливо в руській семінаріі ві Львові. Жаль лиш великий, що за-для недокладности історичних споминок із тих часів не можемо докладно прослідити того впливу ві всіх єго подробицях і мусимо ограничити ся лиш на сконстатованю факту, що вплив сей б у в, і зложити до купи ті дані, котрі про него знаємо. Розказуючи про житє Івана Вагилевича Головацький каже: „В 1830 і 1831 році під час польського повстаня движенє польськоі агітаціі не могло не мати впливу на Вагилевича... Поляки давали учащій ся молодіжи богато книжок і брошур заграничних політичного змісту котрі волновали молоду душу, будили всіляки фантастичні комбінаціі і відвертали від шкільноі праці. В такім душевнім неспокою що до непевноі будучности більша часть студентів ходила на перший курс, але не здавши

іспита, покидала на весну коллегії, щоби в осени знов на виклади записати ся“ [1]). Завязавший ся 1831 р.[2]) кружок Шашкевича і Головацкого говорив і спорив не лиш о питанях літературних і наукових, але і о політиці (Коцовський, тамже), і не мож сумнівати ся, що спорено в нім і о ідеях, котрі піддавала демократична пропаганда польська. 1834 року тодішній семінарист а пізніщий правник Іван Сєлецкий завязав у семінарії першу секцію товариства „Stowarzyszenie przyjaciół ludu“, до котрої належав Дезідерій Гречанський, Іван Покінський, Йосиф Охримович, Михайло Гадзінський і Федір Кульчицький. Зложивши присягу в імени Христа, „першого мученика за свободу“, секція вибрала начальником Івана Сєлецкого під проводом Теофіля Вісньовського, при чім Вісньовський виголосив огнисту бесіду [3]). Таких секцій мусіло в руській семінарії бути більше [4]), і всі головні представники Шашкевичевої групи належали до них [5]); про Вагилевича і Головацкого згадує Зубрицкий виразно в листі до Погодина з початку 1842 року і додає від себе: „Жаль, що зійшовша з розуму молодіж по крайній мірі в наших сторонах путає ся в небезпечні сіти, жертвуючи свою долю“ (Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель 1835 - 1861. Москва 1879—1880, стр. 563—564). Зі своїм приятелем і опікуном Васілевським жив Шашкевич в дуже близьких і сердечних відносинах. А Васілевський мав дуже богато знайомих між тодішніми польськими діячами; до одного з них, Івана Федоровича приходили у Львові многі питомці руськоі семінарії, між ними мабуть і Шашкевич (Коцовський, op. cit. XXI.) Спеціальним агентом польських конспіраторів для ловленя руських студентів був „десятник“ Жегота Павлі (тамже, після рукописноі автобіографії Як. Головацкого). Свідчать

---

[1]) Я. Г. (Яків Головацкий). Судьба одного галицко-русскаго ученаго (къ біографіи Ивана Николаевича Вагилевича) Кіевская Старина 1883. стр. 456

[2]) Коцовський В. Введенье до III. тому Рускоі библіотеки, стр. XXIII. Головацкий каже, що сей кружок завязав ся 1833 і 1834 р. „Во время броженія 1833 и 1834 г. молодые люди, студенты университета вздумали составить кружокъ, который-бы имѣлъ цѣлью возрожденіе галицко-русской словесности“ (Голов, тамже стр. 457) Хто прав?

[3]) Sala, Moritz, Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846, nach authentischen Quellen dargestellt. Wien 1867 стр. 62—64.

[4]) Sala, тамже 71... ein auffallendes Zeichen, dass in der Gesinnung der ruthenischen Geistlichkeit, welche, wie wir gesehen haben, bisher an den revolutionären Umtrieben ebenso Theil genommen hatte, als jene des lateinischen Ritus, seit Kurzem eine Wandlung stattgefunden haben müsse... Говорить ся тут о руськім попівстві загалом, з чого мож заключати, що і революційна пропаганда не ограничала ся на вузкі кружки, але огортала все, а по крайній мірі велику частину попівства, що отже і в семінарії конспірація не ограничувала ся на завязане одноі секції, але що йіх було більше Кілько іменно, не можу знати.

[5]) Франко Иванъ. Польске повстане въ Галичинѣ 1846 року. Зоря 1884, стор. 13.

о тій пропаганді і о єї сумних наслідках також акти семінарські і консісторські; „положенє було тим тяжше, що арештовано не лиш винних, але і їх знайомих і мешкавших разом з ними; доходженя, слідства, здержуваня titulum mensae волоклись роками. Встерегтись було тим тяжше, що до конспірацій належала майже вся інтелігенція польська, котра при тім уважала Русинів ex offo за своїх.“ (Коцовський, op. cit. XVIII.) Арештовані Поляки вмішували при переслухуванях і Русинів (тамже XXVIII).

Окрім завязуваня секцій свого стоваришеня пропагандісти провадили також устну і книжкову агітацію, проповідували рівність і вільність усіх людей, роздавали революційні книжки і взивали семінаристів, щоби скінчивши богословські науки і ставши сільськими священниками розширювали такі самі переконаня жеже сільським народом і старали ся позискати єго для заложеня демократичної республіки обіймаючої всі крайі колишньої Польщі. (M Sala, 62—64.)

Певне, що пропаганда ся, котра ведена була з незвичайною енергією і силою і навіть між руським мужицтвом уміла найти собі подекуди хвилевих прихильників (Sala, 71—73), богато причинила ся до вироблення політичного світогляду тодішньої руської молодіжи і помогла навязати єї духове житє і стремліня посередно з житєм і стремлінями західньої Европи. Заквасивши, так сказати, сей світогляд прогрессівними ідеями о рівности, вільности і братерстві всіх народів і людей вона в великій мірі причинила ся до того, що тодішня руська молодіж не заскорузла так як старше поколінє в тісних границях партікулярних інтересів і дрібниць, не звела ся ні-на-що, не дала ся так скоро зломати ані не нагнула ся під убиваючим впливом абсолютізму, але виступила з ним до завзятої хоч нерівної борби Вона дала руській мисли ширший розмах і полет, обернувши єї працю в сторону народа і надавши їй в службі для народнього освободженя здорову ціль і напрям.

Але пропаганда для заложеня демократичної республіки в краях належавших до колишньої Польщі мала для руської молодіжи також богато небезпечного Бо вона не знала і не признавала жадного руського народа, а знала лиш двацять чи двацять кілька міліоновий нарід польський, живший від Балтицкого до Чорного моря, від Карпат аж геть далеко по за Дніпро. І як з одного боку вона з огнем і запалом вступала ся за інтересами і відродженєм мужика надіючись зробити єго головною підвалиною нової Польщі, так з другого боку з таким самим огнем виступала против інтересів і відродженя руської народности, чуючи інстінктово, що руська народність і відбудованє Польщі, то вода і огонь. Молодіж руська і без того так само як і старше поколінє руське була ополячена на стілько, що мислила, говорила і писала по польськи, приймала польські звичайі і обичайі. Шашкевич на пр. до 1830 року писав свої стихи по польськи (гл. лист Вагилевича до Погодіна з д. 9 іюля 1843. Письма 643; Коцовський op. cit. XX.). Тепер затягнувши єї в свої демократичними ідеями і поступом заправлені пляни польська пропаганда легко могла зацитьками єї мужицькі і народолюбні інстінкти обіцюваними політичними і соціаль-

ними реформами і за то відорвати єі зовсім і на віки від руськоі омужиченоі народности.

За обіцювані матеріальні користи руський мужичий нарід у Галичині стратив би був найкращу і найчеснійшу половину своєі інтелігенціі, заплатив би був отже за грушки на вербі чистим золотом і причинив собі на довгі часи як найбільшу шкоду.

На щастє сей шкодливий вплив польськоі революційноі пропаганди зрівноважив ся інчими впливами, котрі також мали своє жерело в духовім руху західноі Европи, але дістали ся до галицко-руськоі молодіжи інчою дорогою, в інчій одежі і з інчою закраскою.

Маю тут на думці ту сторону европейського духового руху, котра менчу звертаючи увагу на політичні потреби простого народа звернула ся передовсім до морального і духового боку народнього житя і в пізнаню сего боку шукала чи то скріпленя своіх поглядів на людськість і закони єі культури, чи то духового зближеня з народом і его ідеалами. Рух сей проявив ся між інчим в етнографічних студіях над народом, дав початок кільком галузям теперішньоі науки і посередно, в дальшім своім розвитку, мав також дуже важні політичні наслідки. Мав він йіх особливо в землях словянських, де через супротивні історичні обставини народні маси попали ся не лиш під державне але і національне пановане чужих народів, Німців, Мадярів, Турків, а верхні верстви зовсім відстали були від свого народа і перейшли на сторону народности пануючоі (Драгоманов Мих. Переднє слово до повістей О. Федьковича. Кіевъ 1876, стр. X, XI.). Тут сей рух з початку чисто науковий, швидко викликав окрім етнографічного інтересу також політичні і національні сімпатіі для підневолених народностей і дав початок голосному і до тепер не завершеному ще національно-політичному рухови народів словянських.

Він проявив ся також і між Русинами під панованєм россійським. І тут він держав ся з першу в вузких границях етнографічно-наукових, але поволи також перейшов на поле національне і дав початок самостійній руській літературі незалежній від державноі літератури россійськоі.

Майже рівночасно з політичною пропагандою польськоі демократіі а по части навіть троха скорше рух сей уділив ся також руській молодіжи в Галичині. Збірники українських пісень Цертелева, Максимовича, Срезневського, малоруська граматика Павловського а також перші літературні праці на українськім язиці, Енеіда Котляревського і Квітчині повісти дістали ся до Галичини і мали тут дуже благодатний вплив. Збірники пісень не лиш подали ополяченій молодіжи руській історію рідного краю в високо виробленій поетичній формі, але показали богацтво і високий розвиток тоі мужицкоі мови, котра відчуженому від мужика письменному Русинови видавала ся такою неокресаною і грубою.

Коли отже з одного боку політична пропаганда польськоі демократіі збудила в молодім руськім поколіню горячий інтерес для питань політичних і помогла міні звернути ся зі своіми сімпатіями до мужика,

то з другого боку літературна пропаганда українська не дала застигнути тим сімпатіям на якімось неістнуючім, абстрактнім мужику. Представивши в живій поетичній формі борбу мужиків того самого краю і походженя що й воно, література українська навчила его, котрому мужикови має посвятити свої сімпатії і змаганя, коли хоче, щоб праця его скорше чи пізніще принесла пожиток і бодай трохи причинила ся до відродженя народа. Очевидячки мужиком тим міг бути лиш той, що говорив язиком народніх пісень і дум історичних і в серці своім задержав ті самі погляди і ідеали, які виставлялись в тих думах. Се був мужик руський.

Зі щирим запалом звернула ся отже молодіж тодішня до відпайденого народа свого, котрий еі неясним сімпатіям і мріям дав ясну і живу форму і в поетичних образах стала описувати его славну хоть сумну бувальщину, тяжкі злидні его теперішности, надіі на кращу долю в будучности (гл. Вагилевич, Переднє слово до нар. пісень в „Русалці Дністр.“ 1836.).

Думи українські показали також молодим Галичанам, хто був, як виразив ся Вагилевич, тим „понужателем із народа побратимого“, котрий рідний йіх нарід „томив гірш Татар“ Підручники української і галицкоі історіі Енгеля, Гоппе, Бантиш-Каменського і інчих довершили і доповнили того, чого в думах не мож було найти. Потомки тих „понужателів“ жили ще й тепер між ними і так само томили нещасливий нарід; сумна теперішність неперервано вязалась із такою ж сумною минувшістю. Ненависть за кривди нанесені предками руському народови зливала ся з ненавистю за кривди роблені народови потомками. Перша річ пробудившоі ся до народньоі свідомости молодіжи руськоі була отже борба з ними; стремлінє до свободи народньоі виявити ся мусіло в стремліню до освободженя себе з під впливу польського. Бо чия ж се як не польська вина була, що „нам судило ся послідними бути“, що „коли другі Словяне вершка ся дохаплюют, і єсли не вже то небавком побратають ся з повним ясним сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти“ (М. Шашкевич, Переднє слово до „Рус. Дністр.“)?

Так отже історичний антагонізм приспаний на хвильку мертвлячою атмосферою реакціі збудив ся зараз, як скоро свіжий вітер західноевропейського житя занесений на руську землю звільнив духову темряву і вернув руській письменній верстві спосібність самостійного мисленя і спостереженя. Голосними і енергічними словами висказав антагонізм сей Маркіян Шашкевич:

Радість, радість Галичане!
Не загостит більше враг;
Греми Дністре, шуми Сяне —
Не прискаче вовком Лях!
Не прискаче вовком Лях! (Зоря Галицка 1849, ч. 7)

Само собою розуміеть ся, що такі погляди на рідну історію і на відносини польськоі народности до руськоі мусіли швидко перемінити відносини молодіжи руськоі до демократичноі пропаганди польськоі, му-

сіли збудити в ній підозріне і недовіре до людей, котрі хотіли на руській земли закладати польську демократичну республіку Бо і проповідники сеї республіки були також потомками того народа, котрий на руїнах самостійности руського народа розжив ся і розпаношив ся, котрий для удержаня себе в своїм упрівілейованім становищі і тепер мусів руйнувати все, що пахло руським духом і саморідним житєм руським. Вже то, що своє тайне стоваришене, до котрого вони вербували і руську молодіж, вони назвали Стоваришенєм люду польського, не вішувало нічого доброго. Адже ж на руській земли люду польського не було!

І справді; на однім засіданю найвисшої власти сего стоваришеня прийшла 1836 р під нараду скарга принятих до сего стоваришеня руських богословів, що при названю стоваришеня на нарід руський не звернено ніякої уваги „Коли би польскі демократи сю несмітливу заяву будившого ся народнього почутя були признали справедливою, коли би були руській народности підхлібили і своє товариство назвали може „стоваришенєм люду польського і руського", то сей факт оставби ся був може без наслідків", каже Саля (op cit. 98). „Але такий виступ видав ся властям стоваришеня як нечувана зарозумілість. Деж був той нарід руський, котрий хотів стоваришенє з польським? Хіба ж східна Галичина не була від часів Казиміра Великого злучена з польським царством і так грунтовно ополячена, що той ніби руський нарід складав ся лиш з мужиків і попів? Хіба ж руський язик не був лиш язиком церковним і говором простого народа, так що навіть з найнизших шкіл переважно був викинутий і що руське попівство в проповідях і товариськім житю уживало переважно польської мови? Але горда відправа, котру семінаристи одержали на свою скаргу, зробила те, що вони дуже охолонули для цілей стоваришеня. Бо вже з того вони могли пізнати, що польські демократи не признають їх ніколи рівноправними і лиш о стілько будуть їх терпіти в своїм стоваришеню, о скілько вони будуть безусловними і сліпими слугами польської справи. Скоро отже в руській семінаріі прийшло до утвореня руської, або як єї Поляки злобно називали „московської" партії. (Sala op. cit. 98.)

Зірване зносин польські агітатори не приймили рівнодушно. Вони зрозуміли незабавки, яку велику страту понесли через відступлене руської молодіжи богословської і попівства, стративши в руській половині краю від разу ввесь грунт під ногами Спорадичні проби ратувати свою справу між чужим народом питомими силами не удавали ся (про роботу Ценглевича гл. Житє і Слово, I, 392—401) і їм не лишило ся нічого інчого, як лиш свою пропаганду політичну, звернену спершу лиш против шляхти і уряду, звернути тепер і против руського попівства. Користей се Полякам не принесло, і було лиш виразом злости, що добича так несподівано виховзнула ся з їх рук.

От і все, що можемо на разі сказати про взаємини польської демократичної пропаганди і руського народнього руху. Певна річ, відомо-

сти сі скупі і недокладні; може бути, що деякі нові матеріали кинуть на се більше світла. Певним видаєть ся нам хіба те, що пропаганда та мала якийсь вплив на початок руського руху літературного 30-тих років і на вироблене політичного і соціального світогляду тодішньої руської молодіжи; напечатана в Русалці Дністровій Шашкевичева повісточка „Олена“ носить на собі, як думаю, виразні сліди того впливу і виглядає немов цензурне видане в беллетристичній формі нецензурних проклямацій польських („поганцюєм з гнобителями“ і т. і.)

Далеко виразніще прослідити можна вплив другого европейського руху, про котрий ми згадували. Перші хоть слабі сліди того впливу, котрі зрештою не мали дальше сягаючих наслідків, ми бачимо незабавки після закінченя війни з Наполеоном. „Скоро мир благодійні свої плоди начав на люде розсівати, каже автор Молодої Руси (Зоря галицка 1850 ч. 85) і каждое племя власную о собі яло думати думку, возлеліяла і на Галичій земли хвиля, в которій і вічні скали зеленою приодівають ся барзою. Ідея народности вержена в світ німецкими і іншими письменниками возсіяла тогда-то в яснім людем виді. Ляхове, Чехи, Сербове і омаль не всі Славянщини щепи возприняли ю з найвисшою ревностею і виглівали горячим чувством душевного страданія і тоскливих воспоминаній. Во всіх сторонах Славянщини греміла єдна пісня, принадна, наповидна. Она не могла відбитись бездільно о руський слух і руське серце. Неописанная тоска, якаясь недогадаемая жалкість завладіла була руськую молодь Галича. Була то хвиля, мож би сказати, перших болестей будущого породу.“

„Тямлю ще як нині, бо ж і мої літа молодші стрітили тую хвилю, як нераз ровесники мої на всеучилищу львівскім розмавляли за рущину, за бувальщину, за святую батьківщину, а слези точили ся не єдному по блідавенькім личку. Они тужили за чим-то, ждали чогось-то, надіялись на щось-то; они желали щось-то сказати світу, оголосити по сусідщині, но слова не возмогли ще оддзвеніти чувства вириваючого ся з глубоких глубин серця. Сюда і туда озвав ся голос вправді, однакож боязливо, слабо, як тая дитина, що лебедіти пічне. Не було ще півця, не було соловія. ...“

Початки впливу словянського руху починають ся у Відні. Петро Паславський, від року 1820 сотрудник при церкві св. Варвари у Відні не лиш правив службу божу після приписів восточної церкви і говорив кождої неділі проповіді по руськи, на котрі окрім невеличкого числа Русинів приходило богато Словянів, Сербів, Хорватів, Чехів, щоби послухати руської бесіди, але потрафив свою хату зробити осередком для всіх Галичан, Русинів і Поляків, котрі прийіжджали до Відня. Сюди заходили також і перші знаменитости словянського руху, як Копітар, Вук Караджіч, Коллар, Людевіт Ґай, і окрім особистого знакомства уділювались зі своїми гадками представителям братнього руського племени (Дѣдицкій Б., Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература. I. Львовъ 1876. стр. 80). Особливо Копітар старав ся вплинути на молоде поколінє руське, і під его проводом образував ся перший руський писатель, про котрого ми вже згадували,

Йосиф Левіцький. Ми бачили, що перша проба Левіцького не вдала ся, і знаємо чому До него справді дадуть ся приложити слова тілько що наведеного автора: він хотів щось сказати світови, але „слова не годни були ще віддзвенти чувства вириваючого ся з глубоких глубин серця“. По першій сій пробі він замовк на цілих десять років, не тому, що розмахував ся до більшої праці, але тому, що не мав що сказати. Се перше навязуванє духових взаємин з рухом словянським не вдало ся і не мало жадного оживляючого впливу на руське народнє житє. Згадуємо про него лиш для історичної докладности.

Інчою дорогою і о кілька літ пізніще пробрав ся вплив словянський до галицької молодіжи. Появились між нею півці і соловії: „три молодці, Маркіян Шашкевич, Яцко Головацкий і Іван Вагилевич віддихаючи, казав-бись, єдиними грудьми... сполучили ся яко покревні духом в щирую дружину і походячи з народа спізнали потреби, вислідили желанє єго або може зродили ся з ним і понявши ясно заданє доби вергли ся розумно на родимую ниву“ (Зоря Гал. 1850 ч. 88) Діялось се 1831 року. Вони були тоді на філософії (теперішня 7. і 8. кляса гімн.) „Товариші називали їх в насмішку „руска тройца“; все в трійку говорили, читали, критикували, спорили — о літературі, народности, історії, політиці, майже все по руськи. Смілий Шашкевич скоро придбав і зорганізував ширший кружок молодих людей. Кождий вступаючий подавав усім членам руку і обовязував ся чесним словом працювати ціле житє в користь народа і відродженя руської народньої словесности. Щоби освятити свою звязь приняли словянські імена: Руслан Шашкевич, Далибор Вагилевич, Ярослав і Богдан Головацкі, Мирослав Илькевич, Велимир Лопатинський, — були і Всеволоди, Мстислави, Володарі і др.“ (В. Коцовський, Введенє до III. т. Рускої бібліотеки, стр. XXIII.)

Оживлене житє тодішніх часів само їх звело до купи. Шашкевич записав ся на філософію 1829 року, принятий до семінарії, але незабавки за малу провину вигнаний ходив часто до бібліотек, мав богато знайомих між польскими товаришами, між котрими тоді почалось було таке горяче житє Знайомість з Поляком Василевським, дідичем Княжого, де він родив ся, і єго опікуном, улекшила єму вступ до бібліотек; він міг добити ся того, що другим не удавало ся, визиченя Калайдовичевих Билін Кірші Данилова; сам Василевський знайомив єго з літературою українською, польською і сербською; Чех Іван Православ Коубек, пізніщий професор чеської літератури в Празі, познайомив єго з літературою чеською Вагилевич також 1829 р. записав ся на філософію (Коцовський, op. cit. XX, XXI). І єго приймили від разу до семінарії. Але ще зі Станіславова, де він познайомив ся з польською і німецькою літературою, він привіз до Львова велике замилуванє до книжок і науки; замилуванє се привязало єго близше до народніх діл, до історії, етнографії, філології і археології словянських народів. Занедбавши через те шкільні науки він упав при іспиті з математики, мусів виступити з семінарії і кінчити філософію на свій власний кошт. На світі бібліотека університетська і Оссолінських, всілякі

наукові і ненаукові подорожі, а особливо політичний рух між Поляками ще більше пірвали єго в вир публичного житя і ширших інтересів, так що філософію він скінчив аж 1837 року. Чеський писатель Кароль Владислав Зап познайомив єго з чеською літературою (Головацкій Я. Судьба одного галицко-русскаго ученаго (Къ біографіи Ив Вагилевича). Кіевская Старина 1883. стр. 456. 457. Коцовський стр. XXI.) Головацкий був ві Львові ще в гімназії. Вже тоді дістав був Котляревського, Квітку, Державіна, Карамзина; на кватирі стояв з двома братами і другими студентами-Русинами, з котрими співав церковні і народні пісні „Дайже боже добрий час", „Станьмо братя в коло", „Не ходи Грицю на вечерниці", „Ой пігнала дівчинонька ягнятонька", і тоді вже списав собі коло 10 народніх пісень. На філософію записав ся 1831 року, читав безнастанно в бібліотеці університетській і Оссолінських, переважно книжки історичні і язикословні (Коцовський, op. cit XXII). Однакове замилуванє до науки і справ народніх швидко йіх познайомило між собою. З Шашкевичем познайомив ся Вагилевич на філософії, з Головацким у бібліотеці, побачивши, що і сей живіще інтересує ся наукою і літературою.

Увійшовши таким способом в круг широких наукових, національних і політичних інтересів, стоячи під впливом окружаючого йіх руху словянсько-національного і польсько-державно-політичного і з своєго боку впливаючи на него, молода громада руська почала свою діяльність. Перша ціль, котру вона собі поставила, щоби прилагодити ся до публичної праці для народнього відродженя, була — пізнати той нарід, єго минувшість і теперішність, єго потреби. І молоді громадяне пустили ся в подорожі. Вагилевич перевандрував бойківські сторони, а Головацкий пустив ся около 1832—34 року пішки в дорогу, зійшов Стрийщину, Дністром в низ зайшов у Станіславщину, звідав розвалини Галича, в Коломиї познайомив ся з Верещинським, ночуючи в убогих хатах, добре бідуючи, зайшов аж на Буковину, а всюди робив записки, збирав пісні. Се мало вплив і на єго шкільні справи; філософію він не годен був скінчити скоро; другий рік кінчив в Угорщині, 1 курс в Кошицях, другий аж у Пешті. За те в Пешті познайомив ся зі словянськими, переважно сербськими студентами, котрі пізніще літературним змаганям молодої громади стали в великій пригоді (Коцовський тамже).

Р. 1834 Головацкий з Вагилевичем покинувши університет пустили ся знов у дорогу, сим разом у західну Галичину Граф Тарновський шукав спосібних студентів знаючих по руськи і по словянськи, щоби єму впорядкували єго архів, і за порадою Шашкевича Василевський припоручив єму обох наших громадян. Коли вони перед тим переходили через крайі коренно-руські, то тепер прийшлось йім вандрувати через край, котрий найбільше утерпів під впливом полонізації. Особливо за Перемишлем мало вже було чути руської бесіди. Нарід був тихий, смирний, ві всім уступаючий, приголомшений перемагаючим полонізмом. Вагилевича обурювало се незвичайно сильне ополяченє краю. В одній корчмі, де вони попасали, сидів Русин-мужик в чорній свитці і жінка

в полотнянці, говорили з собою майже шептом по руськи попиваючи горівку. Нараз з шумом увійшли два люде, високі, сильно збудовані, Мазури-фірмани, почали з собою голосно говорити і зупинивши ся наконець коло Русинів підступали все ближше і ближше майже штуркаючи їх. Русин узяв фляшку з горівкою і відійшов з жінкою на другий конець стола. Але Мазури не відступили: вони підійшли до другого кінця стола, все голосно розмовляючи. Русини відійшли до другого стола; Мазури за ними і знов їх приперли Русини і се місце кинули і стали в кутику коло дверей, тримаючи фляшку в руках. Подорожних поразило зухвальство Мазурів, але ще більше здивувала їх податливість прибитих Русинів. Коли Мазури вийшли до своїх коней, оба подорожні почали дорікати руському мужикови, чого він позволив сторонському Мазурови так збиткувати ся над собою, та й ще у себе дома; адже ж на своїм смітю і когут сміливий „Паничу, ви не знаєте, який то лукавий нарід, ті Мазури!“ — сказав мужик, — „вони навмисне шукали зачіпки, а ми люде спокійні, всякому чортови вступаємось, на що нам біди? Від Мазура і полу вріж та тікай.“ (Головацкій, Къ исторіи.. К. Стар 1883, ст 652—655.) Тяжко обом народолюбцям руським врізалось в серце те глубоке упокорене рідного народа, тим тяжше може, що й ціла Галичина находила ся в такім постиднім положеню і навіть не дуже вже чула свій глубокий упадок.

Під такими ріжнородними вражінями які виносила молода громада зі своїх літературних студій, з безпосередних спостережень подорожних, із окружаючих єї обставин суспільних і політичних, вона забрала ся до своєї патріотичної діяльности. Може за-лля некопче добре розвивавших ся взаємин з польськими агітаторами, а може таки з вродженого замилуваня громада обернула свою діяльність на поле літературне і до праць етнографічних та язикових.

Початок до сих праць дав Маркіян Шашкевич ще 1832 року, занявши ся записуванєм народніх пісень. Збірничок єго війшов увесь у збірник народніх пісень польських і руських Вацлава з Олеська 1833 року, як загалом уся руська половина сего збірника, то робота руських богословів (Зоря Гал. 1850, ч. 88) Р. 1834 починають ся етнографічні змаганя Івана Вагилевича. Записаних в селі Ясені стрийського округа кілька коляд він чигає свойім товаришам, котрі їх приймили з великим запалом; декотрі з них напечатані були в Русалці Дністровій 1837 року. 1835 року видав Лозінський „Ruskoje wesile“. 1838 року Данкевич збірає матеріали до діла „О празниках і обрядах“; Ільчевич подає Головацкого збірничок приповідок до цензури, котрий виходить 1841 року у Відні Радість, з якою молоде товариство приймило перші збірнички народньої літератури загріла Вагилевича до дальшого збираня Він позискав до своєї праці ще кількох товаришів: Михайла Тимяка, Андрія Навроцкого, Андрія Маковія, Юліяна Скопчинського, Якова Головацкого, Степана Луника, Михайла Медвецкого, а особливо свого приятеля І. Бірецкого, „котрий пламенним серцем обняв усе словянське, особливо поезію, гордив ся тим, що він

Русин“ і мав великий збірник народніх пісень. 1842 року він мав над 210 коляд записаних в ріжних сторонах Галичини, поминувши дуже численні збірнички інчих пісень народніх, находивших ся у него і у других (гл Вагилевич, Листи до Погодіна). Уже сам спис імен, котрі одному лиш Вагилевичеви доставляли свої збірнички, а ще більше великий збірник народніх пісень Якова Головацкого, котрий вийшов геть пізнійше у Москві, зложений також з цілої масси малих збірничків і своїми початками сягає до сих часів, свідчить, що в працях етнографічних брали участь не поодинокі люде, котрих з піснями вязав археологічний інтерес, але що се було діло громадське, праця цілого кружка молодих патріотів *). Більше ще може як археологія і етнографія тягнула йіх та внутрішня жива сила народньої поезіі, котра не лиш заспокоювала естетичні і поетичні потреби образованих людей, але вязала, зливала йіх з народом, з єго долею і недолею, з єго горем і надіями, закрашувала собою йіх погляди і розвивала народолюбні інстінкти у свідомий патріотизм Окрім літературного значіня праці ті мали отже посередно також і значінє політичне.

З якими теплими, задушевними чутями молоді збирателі відносили ся до народньої поезіі і який вплив вона мала на них, видко найліпше з листу Вагилевича до Погодина з 8. листопада 1843 року. „Яко гірняк з тих сторін, де живуть Бойки“, каже він, „я як усі мої краяне глубоко зріс ся з Верховиною, з єї дрімаючими лісами і глубокими зворами і з всім тим, з чого складає ся природа і житє чоловіка. Знаю, що кілько раз моя мати стояла і гляділа на гори з слезами в очех, я, мала дитина, зі здивованєм споглядав на ню. Коли-м був у школах, дуже-м тужив за горами і нічо мене так не радувало, як бути дома на святах, особливе на Коляду (Різдво). Бо тота Коляда, то найбільше свято у Верховинців; вони знають, що в ній є величні споминки давньої золотої бувальщини та й прекрасний спів сумно врочистий відповідає тим споминкам. Нераз, против волі родичів, прибігав я, 14-літній хлопчина, пішки зі школи зі Станіслава на Коляду, аби лиш учути свою славу молодецку в піснях колядних. Може бути, що ся велична старосвітська поезія Коляд зі своїм особливим чудесним світом розсвітила мою фантазію, збудила мою душу з просоня Може навіть бути, що вона мині дала перо в руки.“

---

*) Крім названих тут збирачів, котрих збірки по більшій части не дійшли до нас, треба згадати ще Ст. Петрушевича, котрий около 1832 р зібрав споре число приповідок у Добрянах коло Стрия, далі Івана Мінчакевича, котрого збірочка приповідок з 30-тих років находить ся в „Народнім домі“ і Гнідковського, котрого богатою збіркою покористував ся впорядчик галицько-руських приповідок Віслоцкий у Петербурзі. Збірка Петрушевича дійшла до нас у кількох рукописах, з котрих один находить ся в бібліотеці Оссолінських, два в бібліотеці університетській у Львові, а один перед кільканац тьма роками находив ся в антікварні Гельцля у Львові і куплений був звісним варшавським збирачем приповідок Бернфельдом. Переважна часть сего збірника була впрочім друкована польськими буквами в часописі „Przyjaciel Domowy“ 1857; дечого, звісно, не пропустила тодішня цензура *І. Ф.*

Разом зі збиранем народніх пісень ішли й інчі етнографічні, археологічні та язикословні „послідуваня". Вагилевич пише о Гуцулах, Бойках, Гайдамаках, Лемках, Судомирянах, розкопує могили і пише про ущовби в Розгірчи, дупла в Поляници і в Стениці, про берди в Урічи; збирає матеріали і пише про манастир в Скиті, про „звіздословіє" Словян а особливо Русинів, про свято Коляди, збирає матеріали до „архітектоніки словянськоі", пише словянську сімволіку, працює над словянською демонологією. 1839 р. пише Лозінський граматику руського язика; Вагилевич від 1835 року готовить словарь і більшу статю о язиці южноруськім; К Скоморівський укладає в перших часах 40-вих років обширний Словарь руського язика (див листи Вагилевича до Погодіна), а Михайло Петрушевич, парох в Верчанах а опісля в Печеніжині уложив в р. 1845 короткий „Словарь рускій", котрого орігінал перехований доси в рукописи у о. Ем. Петрушевича, пароха в Буску (напечатані з него лишень 2 випуски в Коломиі 1864 р.). Однакож праці ті не ограничували ся на однім народі руськім. Відроджене галицькоі молодіжи було многосторонне. Як з одного боку воно віддалювало єі літературно і політично від Поляків, так з другого зближувало єі до других народів словянських, у котрих то борше, то рівночасно почалось таке саме науково національне відроджене Вона не лиш стала знайомити ся з йіх народньою літературою і перекладати на свою мову йіх літературні памятники (так нпр. Шашкевич переклав сербські народні пісні і за порадою Срезневського чеську Королеводворську рукопись і Суд Любуші (Драгоманов, Переднє слово до повістей Федьковича. Кіів 1876, стор. XVII), Вагилевич тоже Короледворську рукопись (лист до Погодіна з д. 22 окт. 1836, стор. 624), — але вступала з ними в безпосередні зносини і кореспонденцію: Шашкевич зі Срезневським (Драгоманов, op. cit. XVII); Вагилевич с Шафариком (лист до Погодіна з 13. янв. 1836; лист Шафарика до Погодіна з 22 іюля 1839), котрий єго статю про Гуцулів і про ущовби в Розгірчи напечатав по чеськи в Часописьмі чеського Музея, з Кіреєвським*), Лукашевичем, котрим посилає своі Коляди, з Погодіном (Письма ст. 624), з котрим веде довголітню наукову кореспонденцію, посилає своі збірники народніх пісень і наукові розправи до печатаня, просить о присилку всіляких великоруських наукових матеріалів і українських книжок Гулака-Артемовського, Шевченка і інчих; Головацкий з Мацейовським і Погодіном (Письма 652—654). З галицькоі сторони вийшов був навіть проєкт, — неточну листовну переписку перемінити в стислу, спільну літературну працю в однім спільнім науковім журналі. „Упрашьив бих Вас ще", пише Вагилевич до Погодіна 13. дек. 1836 року, „абисте розміркували, чей би можно було издавати письмо періодичноє посвячене послідуваням о древности з всего огляду, в на-

*) Про екземпляр „Малороссійских Приказок" Гребінки, присланий Вагилевичеви Кіреєвським з єго автографом гл Зоря 1887, стор. 66, замітка В. Коцовського „До біографіі Вагилевича". Екземпляр сей, з автографом ушкодженим якоюсь вандалською рукою находить ся в моім посіданю.

Ів. Фр.

шем і вашем нарічю, а ще лучше і ческім і польскім. Се було би тельмом грібне і хісновато, ци то для просвіченя загалового словеньского, ци для літературной взаімности письмо подобне принесло би горонкий гаразд Сполуписателі наишлибись зьде у нас і чей инуди" Проєк сей не вдав ся, такий чоловік як Погодін зовсім інакше розумів „просвічене загалове словеньке" і літературну взаімність Але проєкт цікавий сам по собі, він показує, як живо і гарно розвивала ся тоді діяльність літературна між Русинами, які великі користи вони бачили і для себе і для других народів словянських в літературнім зближеню зі Словянами і в якій формі вони се зближене собі представляли

Найбільшу користь і найбільше зближене Галичане мали, розуміє ся зі своїми рідними земляками на Україні Якии великий вплив мали на них українські збірники народних пісень, ми вже згадували. Не меншии вплив мали і перші літературні праці українські, як Енеїда Котляревського Квітчині повісти, літературні збірники Греоінки, Метлинського Вони викликували щирий запал у галицьких читателів, котрий так поетично проявляє ся в думі Шашкевича до Миколи Устіяновича Пабратимови" і в єго листі до Михайла Козловського, котрому він 1842 року посилав Ластівку Гребінки і Думи і пісні Могили

„Рідні любезненькі!" пише він „Несе ся воздухами до Вас, мої миленькі, шпарка Ластівка Ой ластівка-ж-го ластівка! Такої ще з роду ніхто не бачив, бо не то іно, що гарно виспівує та щебоче та так мов примовляє, — а го ще і на зиму не ховає ся і все снує ся і все літає і все виспівує, що забудеш і біду і горе і смуток і журбу і здаєть ся тобі, що завсігди весна От такі го летит до Вас Ластівка При Ластівці ступає вагою саповитии, сумний, казавбись престарий Могила і заглядає не так як Ластівка весело в віконце, — а ступає в землю під могили, цілує давний порох обнимає кости, а нагорнувши гам сили у свої груди, гуляє з вітрами по степах або з вороном по під небеса" (Зоря Гал яко Альб 1860 гл також Руска Бібл III, 120)

Але окрім того праці ті дали нім практичний приклад і доказ, що і мисли письменного чоловіка дадуть ся прекрасно виразити простою мужицькою мовою, скоро лиш мисли ті живі і сам чоловік спосібний про живе думати Під їх безпосереднім впливом і заохотою стали і наші галицькі писателі писати по народньому Їх писаня дали початок нашій літературі в Галичині. З початку вони держали ся майже зовсім складу і духа народних пісень, бути як би писаним продовженем устної словесности як се бачимо в поезіях напечатаних в „Русалці Днестровій", в „Вінку" і в поезіях Моха „Могилы" (1841) Сюди віднести належить, також літературні проби згаданого вже Стефана Петрушевича, пароха в Добрянах, написані в 30 тих роках під титулом „Людзкая повѣстка о С Петрѣ" и тогож „Первописна Опера Мужъ старій Жѣнка молода, домовая забавка въ єдномъ дѣйствіи з громадзкихъ повѣстокъ уложена", а тотепер переховані в рукописи у о Ем Петрушевича пароха в Буську Але поволи вони починають розширювати

свою роботу. Не лиш етнографічні і язикословні праці, не лиш поезії і оповіданя їім на гадці; вони беруть ся і головні памятники европейськоі літератури присвоювати свойій літературі і в вільних перекладах подають нам Іліаду Гомера, Віргілієву „Пісню про хліборобство“. Як гарно їім се удає ся, показують недавно видані „Переводи і наслідуваня Осипа Шухевича“ (Львів 1882). Про других, як про Ковшевича перевід Гомерових пісень (про него оповідав міні один студ мед. у Відні) нічого сказати не знаємо, бо вони або пропали або ще ховають ся денебудь у рукописах Найважніщими однакож суть проби народно-просвітноі літератури, в котрих як загалом ві всім перед вів молодій громаді Маркіян Шашкевич Він, як бачимо із виданих недавно его творів, переводив евангеліє на народній язик і написав дуже розумно уложену Народну Читанку.

Все те показує нам, в який спосіб відбив ся вплив духового житя Европи на політичний і літературний світогляд тодішньоі руськоі молодіжи і як той світогляд виразив ся в еі позітівній діяльности. На мужичім грунті, так до тепер поневірянім і запущенім вона як на скалі хотіла оснувати відродженє свого народа; побачивши, що мужик був єдиною живою частиною народности, вона, сама жива, цілим серцем пригорнула ся до грудей мужицьких, в котрих з давньою силою і свіжістю билось здорове народнє серце, заховались і жили історичні традиціі і спомини про бувальщину. Все те вона старала ся пізнати і вивчити, і в тій мірі, як еі пізнанє росло, вона хотіла взяти ся до другоі, важнійшоі роботи, до просвіти народньоі, хотіла поділити ся з народом своім знанєм, з пассівного участника публичного житя зробити его активним діячем.

Ся наукова і народно-просвітна діяльність не була навіть така дуже незначна, як на перший погляд видаєть ся; бо не треба забувати, що всего про ню ми не знаємо, що навіть і провідники тодішнього руху ледви чи знали всю его ширину між тодішньою молодіжю. Лиш від часу до часу дійде нас якась звістка, що той або сей ровесник Шашкевича робив то-то а то-то, або між старими гратами на якім попівськім стриху найде ся яка недодерта рукопись і стане живим свідком, що властитель еі колись давніще, за молодих літ брав ся щиро служити свому народови і що єму не чужі були думки про волю і гаразд народній...

Все ж таки і те, що ми бачимо, показує, що рух був здоровий і спочивав на здорових основах Недостатків було богато і не малих, як при кождій початковій роботі. Коли-б праця розпочата могла була розвиватись нормально, без великих перешкод, то певне вже в трицятих і сорокових роках народня література була би станула в Галичині на твердих ногах і рік 1848 не застав би був Русинів так неготовими, як се дійсно стало ся.

Обставини тодішнього політичного житя знівечили майже всі змаганя молодих патріотів. Навіть ті праці, про котрі ми згадували, остались по більшій части лиш плянном або не могли бути докінчені. Гляка

рука поліції, цензури і львівськоі консісторіі потрафила зломати всіх живіщих людей а з людьми також йіх заміри. Гірко признати ся, але нігде правди діти: орудієм реакціі було висше руське духовенство; руські руки виконали яму патріотичним змаганям руським...

Бо ті пориви давно забутоі народности, про котру всі думали, що вона давно мертва, були не лиш для революційноі пропаганди польськоі дуже немилою несподіванкою, але і для всіх тих, хто з мертвоти руського духа черпав своі сили, для кого тота мертвота була основою неограниченого пановання або приносила великі політичні користи. Легко зрозуміти, що всі ті пануючі верстви дуже занепокоіли ся, коли побачили, що та тверда, несокрушима скала, на котрій вони опирали своі особисті і політичні комбінаціі, почала ні з сего ні з того рухати ся і давати знаки житя. Wir haben mit einer Nationalität (з польською) vollauf zu schaffen, und diese Tollköpfe wollen noch die todtbegrabene ruthenische Nationalitat aufwecken! — сказав діректор поліціі Пайман. (Коцовський РБ. III, стор. XXVII). Не диво що занепокоєний уряд з недовірєм почав слідити за сими поривами і „шукати якогось утаєного ґальванічного апарату, котрий йіх викликав“ (Sala, 101). Занепокоіло ся також і висше духовенство руське Воно, на котре уряд з таким довірєм здав був догляд над простим духовенством, уважало себе перед ним скомпромітованим. Молоді семінаристи, тримані і муштровані під таким острим доглядом, зачинають нараз писати книжки, ходити по селах і записувати якісь пісні, говорити про самостійність народа руського, а до того язиком грубим і неокресаним, котрого уживанє в книжках уже само по собі містило признаки непростимого бунту, бо ставило язик рабів і слуг на рівні з цівілізованим язиком йіх панів і зі священним язиком богослужебних книжок, судебників і літописів!

Чи ж не міг уряд подумати, що нагадуванє про права руськоі церкви, про освіту, про уживанє сего давно забутого язика в народніх школах, котре так часто повторяло ся в урядових актах руськоі консісторіі, прокрало ся якимось способом із актів між молодих людей і викликало між ними сей для него дивоглядний рух? Та й сама молодіж чи ж сим самовільним поступуванєм не виповідала послушенство своїй безпосередній власти, свому архипастиреви, котрого обовязана була безусловно слухати? А особливо, коли показало ся, що ті самі молодики забули ся до того, що загнали ся в переступні політичні конспірациі, в тайні товариства, і що для них властиве місце не в семінаріі але — в кримінали; коли показало ся, що вони окрім того зносять ся якимись таємними способами з писателями россійськими, українськими, дістають від них книжки, і — horribile dictu! — можуть від них заразити ся гадками, від котрих уже на саму споминку Високо Преосвященному мороз переходив по тілі! Аджеж у Россіі в трицятих роках майже вся українська людність, що лишила ся була після 1794 до 1796 року в униі, перейшла на православіє, так що лишила ся ще лиш Холмська діецезія! (Pelesz, Geschichte der Union, II, 803—834) А що, як би і в Галичині так само — — —? Від людей, котрі пла-

чуть над якими-сь мужицькими піснями, братають ся з мужиками і розкопують могили, мож усего надіяти ся!

Лиш подвоєна строгість, знищене тих стремлінь у самім зароді, придавлене кождого, хто смів хоть би найневиннійшим фактом показати, що й він причастний до сих переступних стремлінь, могло завчасу відвернути грізні небезпеченства. Тоді і уряд мож буде переконати, що він на виплекане ним висше духовенство навіть тоді може безусловно рахувати, коли б воно для доказаня своєі благонадежности і вірности мусіло звернути ся против свого питомого народа, против своєі питомоі крови. А доказати се мож було дуже легко. Заведене, в котрім ті небезпечні руські революціонери виховували ся, стояло під безпосереднім доглядом консисторії і митрополіта, вся будущина семінариста лежала в еі руках. Побіда була отже дуже легка а лаври богаті. А крім того і ширене шкодливих стремлінь між публікою дуже легко мож було спинити і тим способом заслужити собі на похвалу і одобрене уряду. Бо цензором для книжок писаних руським письмом був руський професор і крилошанин (Венедикт Левіцкий).

Зараз першу книжку, котру Шашкевич з товаришами хотів видати, альманах „Зоря“ на 1834 рік, цензор не допустив до друку; редакторів трохи не позамикано: у Шашкевича відбула ся ревізія, після котроі він знищив бувшу у него частину рукописі альманаха; сама ж рукопись застрягла в цензурі. (Коц. op. cit. XXIV Руського цензора зрештою, як каже Коц, тоді ще не було і „Зоря“ ходила до віденськоі цензури.) Та Шашкевич не упадав духом. „Коли не можна друкувати руськоі книжки ві Львові, то повезем еі до Відня, а коли там не пустять на світ божий, то лишаєсь іще свобідна Угорщина“, казав він своім товаришам заохочуючи йіх до витревалости і до дальшоі праці (Зоря 1880, пор. статю Головацкого, Слово 1879, ч. 27–29). Діставши ся 1835 р. до семінариі вже на богословіє він почав свою пропаганду між богословами словом і письмом; вплив єго на товаришів був незвичайно великий. Особливо стишок на уродини цісаря Франца 1835 р. зробив за-для гарно викінченоі форми і за-для перший раз печатно ужитого народнього язика велике вражінє. „В тій малій пісоньці“ каже автор Молодоі Руси, „заспівав він по святоруску, заспівав з широкоі української груди: взбив ся соколом по над дністрянські ниви і взніс собою в короткім але високім возлеті руское слово в нечаємії світи Як блискавицею шибла тая малая пісня по земли Галича і розмноживши ся в тисячних переписках (печатано еі лиш в 250 прим.) і трафивши кождому до серця розсвітила ясніще ціль народнього желанія і стала ся, кругло сказавши, основним звуком для молодих письменників Галича“ (Зоря Гал. 1850, ч. 88).

Сего ж року Шашкевич виголосив перше руське слово до питомців, а першого октября три семінаристи, Шашкевич, Величковський і Устіянович виголосили одного і того самого дня в трех львівських церквах руські проповіди. Се була не лиш національна маніфестація з йіх боку, але й свого рода демонстрація против семінарськоі власти: вони бояли ся, що йім по руськи не позволять говорити, і подали

польські письменні вироби ректорови до одобреня (Коцовський op. cit. XXV).

Але вже 1836 р. митрополіт сконфіскував зовсім лояльну оду Антона Могильницького до архикнязя Франца-Карла і сховав запечатаний увесь наклад у свойій хаті за те лиш, що була печатана гражданкою! (Йос. Левіцкий, Das Schicksal der galizisch russischen Sprache und Litteratur. Jordans Jahrbücher für slav Lit. 1844)

Вже після сих перших перешкод молоді писателі, побачивши несподівано против себе старше поколінє, старали ся оминати все, що могло визвати против них тяжку єго руку. В Русалці Дністровій, напечатаній з осторожности в Пешті сербськими приятелями Головацкого, нема анті-польських поезій Шашкевича ані єго історичної розправи „Хмельнищина“, котра мала також увійти в недопущену до друку „Зорю“. Дух цілої книжки дуже супокійний і лагідний Але і се не помогло нічого. Бо всеж таки на цілій книжці лежала печать нових стремлінь. І язик єї був „революційний“, бо мужицький, і напечатана вона була не кирилицею але гражданкою і окрім того допустила ся ще й нового і тяжкого гріху — нової правописі. „Хочемо зачинати, про те знати нам конче, яке теперішному язикови істинное лице; задля-того держамисьмо ся правила: „пиши як чуєш, а читай як видиш“, каже в переднім слові Шашкевич. За-для сеї непростимої новизни руський цензор надійшовший з Пешту до Львова увесь наклад Русалки сконфіскував (Коц. XXVI, XXVII) і треба було аж громів 1848 року, щоби єї видобути з консісторських пивниць.

А на авторів єї посипались нові переслідуваня. Індагаціям, притикам не було кінця Товариші могли лерви-не-ледви о стільки оборонити ся, що їх не віддано під суд і не прогнано (Коц. XXVI). Шашкевича вправді висвятили, але загнали на нужденну капелянію і до самої смерти не платили ніякої пенсії. Бідував нещасливий Маркіян може ще гірше як за шкільних часів і нераз у сусідів випрошувати мусів по чвертці пшениці, бо не було з чого жити (гамже). Занепавши з тяжкого бідованя ще за шкільних часів, він скоро (1843 р.) в 33 році, під сими новими ударами умер. Головацкий скінчив богословіє і оженив ся, але довгий час митрополіт не хотів єго висвятити, так що він гірко мусів бідувати і Зубрицкий в листі до Погодіна пише, щоб він Головацкому гонорар (за якісь літературні праці) присилав грішми (Письма 563, 564). Вагилевича митрополіт також не хотів висвятити за те, „quod fovere videtur nexum cum scriptoribus russicis“. „Прикро ми дуже“, жалує ся Вагилевич Погодінови, „учити ся теології ні нащо, а потому по 3 годах отримати таке слово від святителя нашого. Ходжу я коло того, аби єго можно відмінити, але дуже думітую; а коли так, я зістану ще студентом медико-хірургії“ (Лист з 9. июля 1843, Письма 640).

Строгости сеї допускав ся митрополіт і підвладний єму цензор не лиш против сих трьох писателів. Біблійну історію Штапфа переведену з німецького Іваном Лавровським цензор не позволив напечатати, поки єї в консісторії не перепсувати на церковний лад; так само ста-

ло ся з переведеним з німецького учебником для сільських шкіл Єрархічний напис ішов так далеко, каже Яків Головацкий в Zustande der Russinen in Galizien (Jordan, Jahrbucher 1846, стор 361—379), що цензор не допустив до печати розправу Ламаріена О обовязках духовного стану", переведену на церковне після перекладу польського напечатаного в галицькій газеті, що найневинніщі писаня, переважно переводи, як на приклад „Хлоп мілїонер" перевід з німецького, розправу про те, як Слованє вираховують день великодний, переведену також з німецького, біблійну історію переведену з німецького, методику (з німецького) перевід Конрада Ваттенрода, переводи з Анакреона і Карпінського, Йосифа Левіцького Руську Ортографію, єго Другий лист о руській літературі, історію Галичини, Гарасевича історію руської єрархії. Лозінського руську Граматику і богато других книжок цензура не позволяла печатати; що критикувала не книжку але автора, єго особистість на вагу клала і підозрівала . „Як же при таких обставинах може література розвивати ся? каже Головацкий далі В якім дусі і яким способом мають автори писати?. І що ж вийде з того всего, коли автори стративши марне тілько часу знеохотять ся до праці?!.. Але митрополіт посуває ся ще далі! Він навіть будущині хоче замкнути уста Перед кількома роками заказав віденьським семінаристам, між котрими деякі відважились були печатати поезії, щоб жаден з них не важив ся що небудь писати і печатати"

Йосиф Левіцький ще від 1839 року носив ся з гадкою видавати газету. Довго єго гадка оставалась гадкою. Аж 1842 р. він подав до губернії о дозвіл на видавництво „Бібліотеки бесід духовних". Губернія спитала ся митрополита і перемиського епіскопа о їх гадку. Перемиський епіскоп Снігурський рад був газеті, але митрополіт усіма силами старав ся перешкодити проектованому видавництву. А коли уряд 1845 року таки на видаванє позволив, то він всім своїм підвладним заказав брати участь в газеті, а на редактора написав донос, що видаванє газети не може бути єму повірене, бо він свої статі не печатає дословно після цензурованої рукописі, але позволяє собі в ній переміни Зроблене слідство показало вправді невинність редактора, але підозрінє було кинене і дозвіл на видавництво відобрано.. (Головацкий, Zustande Інтересний проспект сего видавництва опублікований був І Франком в черновецькій „Рускій Школі" 1891, вип 2 стор. 115—117.

Легко зрозуміти, що се переслідуванє народньої літератури викликало між руськими писателями глубокий жаль до митрополита Головацкий в наведеній статі живо виповідає той жаль против него. „Ми сподівали ся кращої будущини (як Левіцький став митрополітом), каже він, бо митрополіт показував ся щирим Русином; але від коли він поріднив ся з польською родиною Станькевичів, єго переконаня перемінили ся. І справді, гроші, котрі він ужив на добра Збора і інше, могли би були в протягу часу сотворити цілу літературу, гроші ті, крівавий піт єго підданих і одновірців, могли би були, ужиті на добрі

цілі, принести вже тепер як найкращі користи... Що би він, чоловік на найвисшім уряді, найбогатший Русин, міг був зробити для добра свого народа!.. А що він зробив від 1813 р., від коли став епіскопом? Чия се робота як не єго, що руська мова і література так низько упала? Хто їй усюди кладе перешкоди? Які наслідки мали єго канонічні візітації як не ті, що він сіяв сварню і роздор між шляхтою, для котрої був такий услужний і котрій так кадив у своїм пасторальнім листі з 1841 р., і між духовенством, з котрим обходив ся майже як деспот?.. Ще ніхто не чув промови архипастиря до народа в рідній мові, а преці ж він не міська дитина, але простий сільський попович. Він вибрав собі людей без самостійного характеру, готових на всі услуги для єго темних цілей і окружив ся ними. Він дав семінарії той скривлений напрям, котрий вона тепер має, віддавши ректорат людям неспосібним до такого уряду... Колись семінарія була красою Русинів, надією рідного краю. А в теперішній семінарії самі єзуїтські гіпокріти, польськіренеґати, підлі прислужники... Дзвінок єсть ручкою, котра сю машину вводить в рух і дресує до поверхової побожности, одним словом, семінарія заведене для годованя і виховуваня людей без духа і ідеї. Читанє книжок семінаристам строго заказане; кожде відзначенє молодих талантів, кожде сміливе слово будить підозрінє. Ректор заказує читати Ґете, Шіллера, Оссіана; молоді люде не сміють навіть читати польську газету, котра виходить в Львові, ані книжки з університетської бібліотеки, ба навіть Раковецкого книжку „Prawda ruska“ і Карамзина історію Россії в німецькім переводі, котрі суть в бібліотеці семінарській, не вільно читати. Митрополіт пише пастирські постанія, та вони не писані в дусі християнської любови, але в дусі реакційних стремлінь; з них видно лиш унижене підхлібство шляхті і сліпу ненависть против Гарасевича.. Недавно виробив він для 13 молодих Русинів місце в Collegium de propaganda fide в Риму. По довгім шуканю найшов нарешті шість хлопців, котрих справді вислав до Риму, щоби там вивчились римського духа і єго потому Галичанам впоювали, бо Єзуїти не гідні єго защепити в тверді руські голови. Кажуть, що коли дерево не мож розрубати зелізною сокирою, то треба взяти деревяний клин і вбити єго в щілину зроблену сокирою. Митрополіт посилає руське дерево до Риму, щоби єго римською сокирою на клини обтесали; а ті деревяні клини мають колись розколоти народній руський пень, бо зелізні сокири дармо силували ся і єго лиш порисували...“

Так заходив ся митрополіт і єго приближені коло змагань літературних руської молодіжі. Єго заходам треба приписати в переважній части, що ті змаганя так мало принесли реальної користи і для літератури і для народа. Бо сполошені робітники ховали ся тепер зі своїми працями, з котрих найбільша часть зовсім пропала в рукописах; а та молодіж, котра безпосередно наступила після Шашкевича, навчена гірким досвідом своїх попередників, не конче й горнула ся до роботи, котра з собою приносила тілько гірких розчарувань. Чого не досягала може сістема урядового вихованя, те ломало ся під рукою митрополіта:

затирали ся самостійні характери і індівідуальности, а виробляла ся та рівнодушність для висших стремлінь і брак ініціятіви, котрий в рівній мірі характеризує поколіня попередивші часи Маркіяна і поколіня виховані в десятилітю слідуючім по упадку єго кружка. Навіть на людях, котрі провадили цілий рух, відбив ся убиваючий вплив митрополіта не лиш в матеріальнім але і в моральнім відношеню. Декотрі, як Шашкевич, гибли перед часом; декотрі, як Головацкий, на довгий час замовкали; а декотрі, як Вагилевич, котрі не могли або не хотіли покинути своїх праць, калічились і пропадали морально. Як риба об лід товк ся сей нещасний чоловік о тяжкі обставини; єго нервовий, вразливий темперамент шукав виходу зі свого незавидного положеня то в науці, то в усіляких плянах і помислах, кидав ся то в той то в сей бік. Але нужда ломить і не таких людей. А він був дуже бідний, ще бідніщий, як кождий інчий Руснак, і хотів жити і вісти як другі... То й не кидаймо на него каменем за те, що заблудив ся нарешті там, куди би не слід було заблудитись товаришеви Шашкевича. Не на єго совісти лежить відвічальність за єго упадок...

Стремліня Шашкевича і товаришів упали. Сполучені сили уряду і висшого духовенства руського знищили йіх в зароді. Але чи осягнули вони тим знищенем усе, чого бажали?

Ніде правди діти: в переважній половині вони свою ціль осягнули, бо убивши змаганя руськоі молодіжи до літературного відродженя убили в великій части всі ідеальніщі пориви, котрі житю молодіжи додають стільки свіжости і поезіі. Замісць ідеальних поривів ми бачимо тепер усі ті прояви, котрі характеризують часи морального упадку; погоню за грубими, змисловими роскошами, в котрих потапає вся енергія і змисл для висших потреб житя, бездушні літературні арлекінади, котрі своєю трівіальністю і бездарністю живо показують ріжницю і пропасть жіж тим, що було, а тим що є. Порівнаймо Шашкевичеві патріотичні поезіі і бесіди, єго Псалми Русланові з такими річами як „Mowa Żydowska Starozakonnego Rabina nowo-obranego Chaima w czasie ostatnich zapust miana przez Naumowicza samego Rabina przy installacyi na ową posadę“ або з одою „Do moi tabakicrki yły Stych Wełmożnomu Panu Bazyłomu de Bilinskomu petomcewy III. r. jako najzasłużeńszomu i perwszomu Nosożywciu wid kolegiw jeho poswiaszczennyj, deklamowanyj czerez Stefana Floriańskaho petomcia III. roku, sławnoho tabacznyka, obojczykiw majstra i perwszoho szmatiara wo deń 1. Maja 1847“ *) Псалми Русланові і Ода до табакерки! Проблиски глубоко-ідеальноі поезіі і пустий сміх блазня, для котрого все — табака!

Коли отже се була ціль політично-церковноі реакціі, то вона єі осягнула. Але коли вона хотіла тим заткати всі шпари, якими продирали ся в семінарські мури політичні і революційні питаня, що бурили

---

*) Вірші ті з ласкаво доставлених нам рукописів будуть напочатані в перших книжках слідуючого річника „Житя і Слова“. Ред.

тодішній світ, то се їй не вдало ся. Вона убила лиш руські стремліня і зробила з руськоі молодіжи моральних калік Але і ті каліки були люде, у котрих хоть часом було серце живіще, „тужило за чимось, ждало чогось-то“, а не маючи можливости убрати ті бажаня в відповідну для Русина форму, убирало їх в інчу, котра в такім чаруючім світлі показувала себе світови. То була форма польська Так було завше і буде й далі в Галичині. Русин, котрий за-для яких небудь історичних або політичних обставин не може бути в Галичині Русином, а має ще хоть троха живоі іскри в собі, буде Поляком, бо окрім руськоі, мужицькоі ідеі, се єдина ідея, котра в Галичині жива. Так було і тут. „Власне для того,“ оповідає Наумович у своїй автобіографії (Наука, 1871, стр. 360), „що читанє всяких книжок було заказане, кортіло кождого книжки читати, і то з тим більшою охотою, чим більше яка книжка була заказана; а же тогди (1844) польськіі діятелі приготовляючи ся до революціі, найбільшу увагу звернули на семінарію, то піддавали питомцям всякі книжки польські патріотичні і революційні, з Парижа і Липска. Тогди бувало ідеш улицею, приступит до тебе який Полячок, склонить ся: dzień dobry! Заговорит з майки туди сюди, уже і твій приятель, уже і підсуває тобі книжочку і обіцює, що іще більше дасть. Принесеш таку книжку до семінариі другі довідавши ся, що ти щось читаєш, уже пхають ся до тебе: дай і нам! І так переходить така книжка з рук до рук. А що в таких книжках против правительства писали, а правительство з поліційним своїм рядом не мало у молодежи сімпатіі, то розпространенiє таких книжок дуже скоро поступало, в Польщі виділи ми саму найбільшу мученицю за свободу і так польський дух приймав ся і ширив ся між синами і будущими предводителями руського народа...“ Рік 1848 застав молодіж семінарську майже зовсім ополячену.

Туди завело молодіж руську старше руське поколінє в спілці з тодішнім поліційним урядом. Ті великі надіі, котрі розбита громада Маркіянова привязувала до своіх літературних змагань, розвіялись марно, і тим більшою стала тепер безнадійність, котра еі огорнула, коли таким наглим способом їй загородили можливість до чесноі, безкористноі праці. Сумно і важко стелилась перед еі очима будучність народа, котрого гіркій доли вона мусіла тепер придивляти ся з заложеними руками. „Нема надіі на ліпшу будущину“, каже Головацкий 1846 р., „неуправлене поле руськоі літератури і просвіти стоіть пусто і понуро, і мрачно лежать на нім чорні хмари.“ А Маркіянів товариш Михайло Козанович згадуючи єго і часи Русалки Дністровоі каже: „Но коли невинну Русалку твою зачали самі Русини поругати і прослідувати, від тогди я попав в тугу і моі чувства закрились в болестнім серци; віддалений від тебе, зістав я без потіхи, без роду і друга! Чувства любви к твоїй донечці горіли довго в серци огнем неугасаємим, а гробне мовчанє осіло на устах спалених! Все замовкло — надіі наші уснули — і ти невіджалуваний загас!“ (Зоря 1880) А Микола Устіянович виспівав те саме чутє безнадійности в прекрасній пісни, де між іншим сказано:

Невісто мила, печальная мати,
Ой лиши з руська дитинці співати!
Бо руська думка — сумний хрест на гробі,
А руська мова — сором на подобі,
А руське серце — туга степовая,
А руська доля — сирота німая!

Іван Заневич.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТИ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

4 Великі хартії вільностів.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий виложив архієпіскоп Губерт у своїй коронаційній промові. Роскішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрий і при тому безхарактерний, непостійний, — він мусів обридиути панам духовним і світським і богатим міщанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихиляти до него простіщих людей. З перших же часів свого царюваня він поставив проти себе висші стани, більш усего зборами грошей без йіх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеви, що не підуть з ним на війну на континент, коли він не буде шанувати йіх прав. Так і зробила більша частина йіх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на континенті через те, що барони єго покинули, наклав на йіх землі новий не легкий податок, котрий йіх ще більше обурив. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними з поводу постанови наслідника архієп. Губерту, котрий умер в 1205 р

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи постанови церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді зо світською людністю, по крайній мірі

висших станів; 2) постанови достойника від короля, при більшій або меншій згоді капітули і 3) постанови єго від папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію і традиції практики. В англійській державі кларендонські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерти архієп Губерта капітула кентерберійська вибрала єму наслідника не спитавшись короля і послала єго в Рим на посвяту у папи Король розлючений звелів капітулі вибрати при собі другого кандідата. Але папа, знаменитий Іннокентій III звелів тим членам кентерберійської капітули, котрі зїхались у Римі, вибрати кандідата зовсім на но о. Вибір упав на кард. Степана Лангтона чоловіка шановного і вченого, товариша і приятеля папи. Король не хотів приняти сего вибору і тим часом держав маєтки архієпіскопії як вакантні і брав собі доходи з них По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердікт і коли король у відповідь на те став мучити духовних, захоплюючи при тім їх маєтки, то папа обяьив Джона скинутим з престола Англії і предложив королеви Франції взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але непевний помочи і світських своїх підданих, піддав ся папі (1213), та вже аж надто, так що стратив остатню пошану у світських Англічан: він не тілько згодив ся на вибір Лангтона, але признав себе васалом папи, виповняв перед єго легатом обряд підданства і обіцяв ся платити в Рим окрім звичайного дінарія св. Петра ще 1000 фунтів щорічно

Коли прибув у Англію Лангтон і з короля знімав ся по обряду церковному проклін папи, він присяг ся „любити святу церкву і боронити єї від усіх супротивників, возстановити всі добрі закони своїх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і віддавати всякому єго право.“ Тим часом ні світські ні навіть духовні пани не вдовільнились такими обіцянками короля. Світські вилять заявили єму, що вважають себе не обовязаними іти з ним у поход на континент, і представили єму скарги на єго чиновників а надто шеріфів. Між духовними Лангтон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладав ся на ту покірливість, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантій для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узяв ся організувати опозіцію против короля з людей світських і духовних у купі Вже на Великій раді 1213 р. Лангтон говорив нарізно з деякими зо світських панів, показував їм хартію Генріха I і казав, що опираючись на неї пани можуть „повернути старий стан вільностів, страчених давно“. Далі Лангтон звелів прочи-

тати прилюдно сю хартію*). Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив єї текст.

В осени 1214 р. король Джон вернув ся з походу на континент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські зїхались у один манастир, мов би то на богоміле, а на ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там опять читано хартію Генріха I. і всі заприсягли, що „коли король не згодить ся дати закони і вільності, котрі обіцяні в сій хартії церкві і магнатам, то вони будуть воюватись з ним і одречуть ся од підданства єму". Тодішній літописець каже: „з того дня, як була виявлена хартія Генріха I., душі всіх були притягнуті до єї прихильників; усі казали і думати, що вони стануть як стіна за божий дім, за вільність церкви і царства" На Різдво магнати явились у Лондон оружні, але король випрохав одкласти розмови на Паску. 27 апр. 1215 р. магнати зібрались опять оружні в Браклеі з такою силою, що король мусів обернутись до Лангтона і всяких магнатів і прохати їх посередництва.

Магнати склали „цедулу" (schedula), в котрій виложили свої бажаня і котру передав королеви Лангтон Пункти сеі цедули в суті своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностів 15. юня 1215 р. На них усе дивились як на поновлене „старих законів і звичаїв царства" **). Король розсердив ся прочитавши ті пункти, сказав: „чому вже барони не жадають від мене і моєі корони" і додав, що „ні за що не віддасть ся їм у підданство". Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали єго „маршалом війська божого і святоі церкви". Міщане Лондона відчинили їм своі ворота і магнати з Лондона покликали все рицарство присгати до них Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що уряди скарбу і тарифів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеви ні покорятись єму.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалував ся на них папі і казав, що через них не може сповнити обіцянки — виступити в хрестовий поход. Нарешті король мусів піддатись, при-

---

*) Треба замітити, що сей збір Великоі ради відбував ся в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII. ст. В часи ж Генріха II. ради такі бували в королівських будинках для полюваня. Ся ріжниця місця збору Великих рад показує і ріжницю стану їх перед королями і участь, яку приймало духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

**) Сі capitula напечатані в Bémont по оріґіналу, котрий зберігає ся в британському Музею В сему музею продає ся фотографічна копія сих capitula, як і Великоі Хартії 1215 р.

няв баронів у таборі коло Віндзору, на пляцу, котрий звав ся „Лугом нарад“ (Runnymead) д. 15. іюня 1215, — день на віки памятний в історії вільности для Англічан як і для чужинців! Переговори йшли до 23. іюня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котрої прикладена була велика печать державна.

Велика хартія вільностів (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі деякі пункти *), котрі і новіща наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх висших станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в прінціпі, як з єї тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкуваня феодальних відносин і до вкороченя самоволі королівських урядників, — так що приводити тут цілком ту хартію і розбирати єї всю було б злишнім в нашій статті, котра пишеть ся не для спеціальної публіки **).

Перший пункт сеї хартії говорить так: Перш усего відступаємо богу і сею хартією нашою стверджуємо за себе і за наслідників наших на завше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цілими і свої вільности непорушимими. А що ми се хочемо зберегати, се видно з того, що ми по щирій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, відступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважає ся в англійській церкві за річ найважніщу і дуже потрібну, і що ми получили підтверджене того від пана нашого папи Іннокентія III. Сю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности єї берегли. Також ми відступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники їх матимуть і вживатимуть від нас і від наслідників наших“. ***)

---

*) Нагадаємо, що умови козаків з царями московськими звались у нас пуиктами

**) Текст хартії, виправлений по чотирьом орігінальним спискам, що вбереглись до наших часів, (з них два можна бачити в Брітанськім Музею) див. у Stubbs і в Bémont. Россійський переклад у А. Ясинскаго, „Исторія Великой Хартіи въ XIII. столѣтіи“, в київських „Универс. Извѣстіяхъ“ 1888 р.

***) *Початок сего пункту нагадує осібну хартію вільностів церковних, видану* королем 1214 р., але не треба думати, щоб відступлена королем вільність виборів була зовсім уже повна. Сею хартією король відступає церковним

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських вассалів до казни і адміністрації, між інчим стан вдів і сиріт і їх відданя заміж, опіку, сплату довгів, між інчим спеціально жидам, котрі були в ситі при Джоні як єго кредітори; §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 осібно про суд присяжних сусід для вільних людей і рівних (перів, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволю королівських чиновників, між інчим в жаданю возів і коней від вільних людей. Осібним § 45 король обіцяв назначувати своїми чиновниками лишень людей, котрі знають закони царства і хотять совісно їх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полекшу в держаню лісів, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохались у полюваню; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників чужинців і чужого війська; §§ 52 55 обіцяли усунути надужитя королівськоі власти, зроблені в остатні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в їх кривдах Уельсців і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних Англічан і т д, і т. д.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й· „Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і на водах Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі другі городські громади (civitates), бурги, міста і порти володіли своїми вільностями і вільними звичаями". Сим пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим поклали одну з міцніщих підвалин для зросту вільностів у Англії. Щоби скласти їх ціну, треба обернутись нпр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV—XV ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до цілі через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річкам Англії, і встановляв одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі В сих установах видно увагу до торговельни інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людности. Сими встановами Англія получила потрібну для торгу одномірність багато раніще, ніж усі інші европейські держави

товариствам право вибору достойників, але з тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) маєткова на час вакансії належала до короля. Коли ж за-для якоі небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти него резонноі причини. Так зоставалась усе таки причіпка для королівськоі самоволі.

Властиво конституційний, ліберально політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусів підрізати королівське здирство, що так увірилось магнатам: „Ніякий податок від щита ні помічне (nullum scutagium vel auxilium) не буде накладатись в нашім царстві інакше, як спільною радою нашого царства (per commune consilium regni nostri), або коли нашу особу (corpus nostrum) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставлятись у рицарі, або наша старша дочка віддаватись заміж, та й тоді буде назначитись лишень розсудне помічне; подібно хай буде і з помічнем від міста Лондона.“

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: „А для збору спільної ради царства для постанови помічного податку, окрім трьох означених висше випадків, або податку щитового, ми будемо скликати архієпісконів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загально через шеріфів і боліфів наших усіх тих, хто держить лен від нас просто (qui de nobis tenent in capite) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в певне місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору.“

Дуже мудро поступили магнати, котрі складали пункти хартії, в тому, що признали і своїм вассалам такі ж самі права, яких требували й собі від короля: § 15 дозволяє сюзерену брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в тих трьох випадках, коли і король може брати з своїх вассалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посвяті старшого сина в рицарі, при відданю старшої дочки заміж, а окрім того § 60 говорить загально, що „всі означені висше звичаї і вільності, котрі ми (король) відступили для наших (вассалів), хай зберігають і всі в нашім царстві, духовні як і світські, для своїх вассалів“. Такими постановами всі вільні люде Англії були заінтересовані в підпорі хартії, котра ставала загально-земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (droits de l' homme), або основними правами (Grundrechte), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ніодин вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнутий у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти него, ні пошлемо проти него інакше, як після законного суду єго перів і по за-

кону земському. § 42: Позволяє ся кождому виїздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безопасно, по суші і по воді, під умовою захорони нам вірности (прибавлені далі обмеженя сего права в часи війни).

Інтересно, що § 41 дає вільність входу і виходу і проживаня в Англії також чужостороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії з усіх держав европейських, то б то, що в Англії і чужинці увільнені від своєволі адміністрації, а поставлені під руку суду, як і Англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців, — але зваживши, що інтереси, а надто економічні звязують тубильців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підрізує інтереси і тих тубильців, котрі мають з ним діла Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи Англічанам вільність виходу і повороту до своєї землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі відступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудненьку як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середні віки. В § 61 король говорить таке: „Позаяк для бога і для поправи нашого царства і для ліпшого втихомиреня незгоди, що вийшла між нами і баронами нашими, ми відступили все повисше сказане, то, бажаючи радіти з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і відступаємо їм низше писану гарантію (securitatem), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, кого хотять, котрі мусять з усіх своїх сил берегти, держати і заставляти щоб шанувались мир і вільності, котрі ми їм відступили і сею нашою хартією утвердили, — значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наші баліфи, або хто з чиновників наших в чому небудь согрішимо або переступимо який небудь з пунктів мира і єго забезпеченя, і вчинок (той) буде показаний чотирьом баронам з висше названих 25-ти баронів, то ті чотирі барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія, коли ми будемо за границями царства, виложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми єго поправили А коли б ми єго не поправили, або, коли ми будемо за границями царства, юстіціарій наш не поправить у строк 10 днів після того, як буде показано нам, чи нашому юстіціарію, коли ми будемо за границями царства, то висше сказані чотири барони перенесуть ту справу остатнім з 25 баронів і ті 25 баронів при помочі всієї землі будуть примушувати і налягати всякими способами, якими зможуть, то б то захоплюючи замкі наші, землі, по-

сілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена по суду йіх, тілько не торкаючи нашоі особи і королеви нашоі і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то опять будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в землі схоче. може заприсягти, що для виповненя всего висше сказаного буде слухатись наказів висше сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно позволяємо присягати, і нікому не перешкаджатимемо присягати. А всіх тих із землі, хто сам по собі і по свойій волі не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як висше сказано."

В середні віки подібні формули, котрими сам государь освящав право виступати проти него, ми знаходимо в многих краєвих статутах. Новійші ліберальні теоретики іноді бачуть в них право супротивленя, подібне до того, яке виголосила французька „декларація прав людини і горожанина" 26. авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про „право супротивленя" і покажемо, що думка про него власне пізнійша від середніх віків і розвилась лишень з часів реформації, коли повстала в ріжних країнах Европи прінціпіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в висше приведеному § хартіі 1215 р. про 25 баронів говорить ся не о супротивленю королеви, а об тім, як примушувати єго поправити ту кривду, котру він або чиновники єго зробили, — то б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивлене. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на него (distingere et gravare), се був наівний старосвітський трібунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виповнена: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцює примусити своіх підданих.

Хартія 1215 р. була великим ступнем у перед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радікальним. Довго ще прийшлось англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи сеі хартіі стали міцним законом землі. Король Джон зараз же обявив, що хартія та не обовязкова для него і став наймати вояків на

*) „Люде родять ся і зостають ся вільними і рівними в правах Сі права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивленя утискови (la résistance à l' oppression). — Про се право див. у Laveleye, Du gouvernement dans la démocratie.

континенті, щоб побити англійських баронів, а папа Іннокентій III. скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24 авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покорив ся церкві і каже далі, що „ворог роду людського, котрий завше звик завидувати своїми хитрощами добрим ділам, підняв проти него баронів Англії.“ Далі папа наставляє баронів, що вони мусіли би покірно упрошувати короля, а не спитувати єго, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджував ся передати свою незгоду з баронами на суд папи, бо він, як вассал папи, навіть не має права розпоряжатись сам у царстві. Умову, котру барони вирвали в короля, папа зве „гидкою і поганою (vilem et turpem), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і відбираючою право і честь короля.“ Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили єго над народами і царствами (Єреміі, I, 9—10, Ісаіі, LVII, 6) щоб касувати всяку неправду, касує угоду короля англійського з баронами, як „сором англійського народу і велике небезпеченство для всеі справи хреста“ і „під страхом анахтеми заборонює королеви еі соблюдати, а баронам примушувати єго до соблюданя, касує як хартію так і всякі інші умови ради неі зроблені“ *).

Булла ся найліпше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Европі політичну волю. Папа, раз получивши від короля покірність, виступає противником справи політичних земських вільностів у Англії; признаком великого політичного розвитя англійських прелатів, по крайній мірі таких як Лангтон, служить те, що вони в сій справі не послухались і папи і не відділили „вільности церкви“ від вільностів усієі землі. Барони не згодились зректись хартіі 1215 р., обявили Джона скинутим з престолу і покликали короля Франціі зайняти єго. Папа поіменно і спеціально (nominatim et in specie) прокляв баронів у церкві латеранській. Лангтон не схотів виголосити той проклін у Англії, так що папа мусів єго викликати на континент і на час відставив єго від архієпіскопства, але знаходились духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського проклону і справляли служби церковні так мов би то єго не було. Серед такого заколоту вмер король Джон (19. окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III., котрому всього пішов 9-ий рік.

---

*) Булла єч напечатана в Dumont, Bullarium Romanum і поміщена у Bémont, Chartes des libertés anglaises по оріґінальному списку.

Тут проявилась у англійській історії перший раз та ознака англійського політичного житя, котру звуть тепер словом компроміс (compromise), то б то згода, при котрій певна партія робить уступки формальні, щоб зберегти суть справи, а в усякім разі уступки кількосні (квантітатівні) а не яковосні (квалікатівні), бо інакше згода була б гидкою безпрінціпністю Ліберальна партія баронів, щоб уберегти Англію від домашньої війни, згодилась відступити від короля французького а признати королем Генріха III з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Маршаль, граф Пемброку. Велика рада була скликана 11. ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіцяв „поновити щасливі часи єго благородних предків, привернувши вільності і добрі звичаї“, а на другий день була обявлена, „по просьбі і за ухвалою“ магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ся хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані річей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Сей випуск можна пояснити так, що § 12 вменшував королівську власть і на ділі і в теорії. Остатне було новиною противною роялістам і папі, і параграф через те мусів бути викинутий ради них, — а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках по крайній мірі на час, поки король зросте, і від них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить. на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану річей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, зоставлені і навіть редакція деяких статей про суди ще більше вменшує силу королівську *).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III. був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало відмінний від тексту 1216 р, як даний королем по добрій волі, вважав ся в Англії в слідуючих віках за основний закон державний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з їх політичною боротьбою. Після

---

*) Хартія 1216 р. напечатана відповідно до хартії 12 5 р у Stubbs, Select charters; у Bémont напечатана хартія 1215 р. так, що осібним шрифтом (італікою) відмічені ті частини, котрі викинуті в хартіях Генріха III.

того, що ми сказали про відміни між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема раціі спинятись на хартіі 1225 р.*)

За часи царюваня Генріха III. (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них Але сам король Генріх III все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі — і в адміністрациі самовольствував досить, роздаючи уряди Французам, родичам своєі жінки і матері. Папи підпирали короля бо самі посилали на духовні уряди в Англію чужинців Римлян, як їх звали в Англіі, котрі дбали лишень про те, як би набрати в Англіі грошей для Риму і для себе. Через те все довге царюванє Генріха III. пройшло в боротьбі між ним і баронами, а побік з ним ішла, хоч більш глуха, боротьба Англічан, навіть духовних, з Римлянами, котра виставляла на гору прелатів патріотів, як епіскоп лінкольнський Гросетет, „великий неприхильник Римлян“, щось середнє між Ланітоном і Віклефом, приятель і порадник Сімона Монфора, славного провідника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли відкинути хвилеві прояви боротьби між баронами і Генріхом III., то головною справою в ній явить ся змаганє парламентів поставити в залежність від себе адміністративну машину державну, котра по прінціпу новоевропейських держав і по звичаям була в руках королів. Справа ся в Англіі була рішена на користь парламенту лишень у XVIII. ст., коли виробилась постійна практика кабінетних міністерств, виділяємих з парламенту, то б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декораціями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III більше або менше силою навязані королеви, бували пробами такоі переміни Англіі власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже зарані та не дуже й популярні, бо збивались на олігархію.

Ми далеко б відійшли від властивоі речі нашоі, хартій, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III. і через те скажемо тут лишень про те в ній, що просто торкає ся до хартій і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартіі вільностів не були мертвою буквою.

---

*) Текст єі див. Bémont Відміни всіх трьох хартій Генріха III. у Stubbs, Select charters Ми не розбіраємо далі Лісовоі хартіі 1217, бо вона має дуже спеціальну вартість.

В 1253 р. Генріх III. мусів іти в поход у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили єго підтвердити Велику Хартію і в загалі обіцяти ненарушимо держати звичаї і вільности краєві. Прелати і барони склали грамоту великого проклону (excomunicatio generalis) всім, хто порушить ті вільности. „Властю (auctoritate) Бога, всесильного отця і сина і св. духа і преславної Богородиці, вічної Діви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла і всіх апостолів, святого Томи архієпіскопа і мученика і всіх мучеників, блаженного Едуарда короля Англії і всіх ісповідників і дів святих, всіх святих божих відлучаємо і анатемізуємо і від святої матері церкви відкидаємо всіх тих, хто свідомо і злобно відніме або загарба що у церкви самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільності або старі ухвалені звичаї царства, а головно вільності і вільні звичаї, котрі містять ся в хартіях спільних вільностів і в лісовій, відступчених паном королем архієпіскопам, епіскопам і другим прелатам Англії, графам, баронам, рицарям і вільним властителям (libere tenentibus) навмисне і свідомо порушить, злама, вменшить або змінить явно чи тайно, словом чи радою а також і всіх тих, хто против тих хартій або якої части їх видасть статути або послугувати ме ся едіктами проти них, писарів тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним“ і т. д *)

Коли обряд приголошеня проклону справляли в церкві Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а лишень показавши на серце сказав, що „серце єго служить найчистійшим свідком“, і заприсягнув як чоловік, християнин, рицарь і король, коронований і посвячений — берегти хартії. Але він не думав держати своєї присяги, „слухаючи, як каже продовжатель літописі Матвія Парижського, — тих післанців сатани, котрі казали єму, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить єго від присяги“. Папа дійсно звелів Англічанам платити королеви десятину, бо той обіцяв іти в хрестовий поход.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (Leicester) і епіскопа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (Provisio facta apud Oxoniam), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили

---

*) Текст грамоти у Bémont, Chartes etc. Екскомунікація накладає ся і на тих, хто нарушить мир королів і царства

видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз!), в чому видно бажанє ліберальних баронів склонити до своїх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тілько ж в 1260 р. король успів захопити замок лондонський (Tower), а в 1261 получив від папи увільненє від присяги даної парламентови і обявив підданим, щоб не слухались урядників назначених парламентським комітетом. Через два роки король опять згодив ся на Оксфордські постанови, а потім опять виступив проти них. Барони і король згодились передати спір на суд короля Франціі, св. Людовіка. Сей рішив (1264, la mise d' Amiens), що оксфордські постанови незаконні, бо ламлють права короля (признані по св. письму і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартіі, стверджені королівськими присягами. Такий суд не задовільнив ні Генріха III., ні баронів. Барони післали королеви характерну заяву, що вони, „бажаючи вберегти добро і здоровлє тіла короля, будуть переслідувати єго дорадників як ворогів не тілько своїх, але й короля і держави". Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам вів перед Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15.000, і францішканські монахи, тоді дуже популярні як бідні братчики, — були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв єго самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшла до нас дуже інтересна латинська вірша. Політичні думки єі можуть бути виложені так: „Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільности... Перше з Англічанами обертались як з собаками, але нарешті вони підняли голови побивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все єму вільно робити для добра землі і нічого проти неі. Треба правити по законам, а не руйнувати державу противлячись законам... Народ — не царський а божий, і коли царь не по правді робить, то мусить бути скинутий! (Rursum sciat (rex) populum — non suum, sed Dei.. Si princeps erraverit, debet revocari)... Треба — щоб було відомо, що думає ціла громада народу (communitas, universitas), котра ліпше ніж хто інший розуміє своі закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують йіх на собі що дня, знають йіх найліпше. Більш того, коли діло йде про йіх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постарають ся влагодити єі

так, щоб нікого не зачепити Ціла громада народу найліпше може вибрати тих, кому треба дати в руки справи державні" *)

Треба тілько завважити в сій вірші спомини жидівської історії по біблії але в досить світському дусі, напр.. „царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів" і т д, і часто повторену думку про те, що висше всего мусить стояти закон, котрий обовязує і короля, — напр „король не може правити, коли не шанує закону", „коли хочеш царства, шануй закони", або звичайно кажуть „як царь хоче, так і закон іде", — а по правді інакше, — бо закон стоїть, а царь паде" **)

З сих слів видно, на скілько була вже ясна ліберальна думка серед письменних Англічан в часи баронської війни Політика партії Сімона Монфора в значній мірі відновлювала тій думці

Маючи в своїх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля Між іншим годішній уряд прославив ся пробами розширити склад парляментів, так щоб вони справді приблизили ся до того, щоб бути відпоручниками всеї громади народу (communitatis, або universitatis populi).

Грамотою королівською з 3 июня 1265 р звелено було шерифам прислати в парлямент по 4 порядніших рицарів вибраних згодою ради графства (quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos) Проба ся була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р, в пору своєї незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у поход на континент, кликав на Велику раду „по 4 чоловіка від графства для розмови про справи державні" (quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis regni nostri) Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами Тілько ж про той збір 1213 р нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III. кликав по 2 рицарі від графства, щоб сказали, яку поміч грішми вони єму назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 рицарі від графства „для наради про спільні справи державні (tractaturi

*) Ся довга вірша напечатана в виц Thomas Wright The political Songs of England, 1839, стр 7 —121

**) V 449 Quod non potest regere qui non servet legem v 455 Si regnum desideres, leges venerare. VV 871—872

Dicitur vulgariter „ut rex vult, lex vadit",
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit

super communibus negotiis regni nostri). Прості рицарі бували в радах державних або парламентах здавна, — тільки участь їх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих рицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їх кликано в певнім числі від кождого графства, се давало правдиве представництво рицарського стану в парламенті *поряд з магнатами, котрих кликано туди кождого особисто*. До того ж важне було те, що рицарі-посли мусіли вибіратись на зборах графства, а на тих зборах бували посли від усіх вільних людей по громадам і посли та урядники з міст; там власне рицарі, формально посвячені, перемішувались з простійшими вільними посідателями землі і *по троху зливались з ними в один стан, котрий пізнійше прозвано* на пів рицарським іменем ескваир (scuttarius, écuyer — щитоносець). Вибір рицаря-посла в парламент на зборі графства мусів перейти в вибір посла від усіх вільних посідателів (freeholders) графства, далі всіх заможнійших селян, котрі вважались у стані узброїтись як рицарі, — в представительство від графств у загалі.

В 1265 р. уряд партії Монфора покликав у парламент не богато магнатів і тілько по двох рицарів від графств, та за те покликав по двох послів від міст, бургів і пяти портів. Сей парламент можна вважати за перший у Англії, котрий так чи інакше представляв усі вільні стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись за матір національного представництва в Англії. Між іншим сей парламент 1265 р., зібраний в Лондоні, настояв, „щоб по однодушній згоді і волі короля і сина его первенця, прелатів, графів, баронів і всеі громади царства“ (*communitatis* regni) були підтверджені хартії вільностів, щоб списки їх були послані в усі графства і щоб їх читали в зборі графства (in pleno comitatu) двічі на рік. То була найбільша публичність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлось незабаром видержати ще один і не легкий іспит: партія ліберальних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радікальною і трохи виключною (ми вказали, що на парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своїх особистих противників, уважав ся за чужинця, бо лишень по матері був Англічанином і держав у Англії маєток, а по батькови був Француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно противна Сі-

мону, князь наслідник угік від него, став на чолі тієї партії і вспів побити військо Монфора, навчившись від него ж тактіки. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в єго таборі і станув на боці єго противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (Dictum de Kenilworth, 1266, у Stubbs, Select Charters), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностів і хартія лісова.

На скілько в часи Генріха III. вже вкорінились у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона „Про закони і звичаі Англії" (De legibus et consuetudinibus Angliae). Брактон був суддею королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царськоі власти і про законність усякоі волі царськоі. Брактон учить, що государь єсть „король (rex), коли добре поступає, а тіранн, коли притісняє народ і панує насильно". Проти римськоі формули, що закон єсть воля царська, Брактон ставить свою англійську: „має силу закона те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави властю короля по правилам було постановлено". (Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponsione, auctoritate regis, juste fuerit definitum). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підпирала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато особливо з часів Едуарда I., коли в Англії почали пильно вчити і римське право, але те право служило для впорядкованя суду і адміністрації, а не могло підрізати земсько-ліберальних політичних поглядів, які виложив Брактон. Суть роботи Лангтонів і Монфорів стала основою англійського публичного права *).

Коли Лангтон, Монфор і т. і. можуть уважатись за батьків англійського лібералізму, то Едуард I., котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгенько (1272 до 1307), може вважатись за перший примір англійського консерватора. Звісно, що англійський консерватізм визначує ся тим, що власне не має в собі ретроградства, і вдовольняє ся тим, щоб зберегати істнуюче і не ламлючи того, що вже було виборено поступовцями, послугуватись ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини,

*) Про Монфора див. монографії німецьку Pauli і французьку Bémont.

щоб уберегти свою практичну силу, або розширити єі. Вже в умові, установленій в Кенільворті видно такий консерватізм, котрий признав хартії Генріха III. Далі видно єго і в тому, що Едуард I. зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий можна було вважати за революційний, а власне з покликаня до парламенту унормованого посольства від графств і міст. Уряд Едуарда I. робив се, звісно, не з абстрактноі раціі, а перш усего мабуть тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти йіх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони самі згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простійші люде могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів від міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав йіх на осібну раду задля накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати йіх регулярно в усякий парламент.

Тільки ж Едуард I. не думав зрікатись в прінціпі свого самодержавства і через те вийшли і в него конфлікти з підданими, найбільше з магнатами, духовними як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на підданих і в загалі збирати з них гроші по свойій волі, а окрім того думав, що вассали єго мусять іти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англіі. З за сих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з підданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франціі, Уельсі і Шотландіі, світські барони і міщане ледве згодились на податок для короля, а духовні зовсім не згодились, закриваючись папською буллою Clericis laicos, що недавно була обявлена і між інчим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутаціі духовних (в янв. 1297 р.), „що коли вони не держуть вассальства (hommage) і присяги, котрі обовязані вдержувати за своі баронства-лени, то і я нічим не обовязаний перед вами“, — і став захоплювати маєтки духовних і заборонив судам розбирати йіх справи. Так духовенство було поставлено „без захисту руки королівськоі“. Зараз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб ішли з ним на війну на континент. Барони не згоджувались — „Кленусь богом, графе, — сказав король до гр. Марешаля, котрий був одним із головних провідників опозиціі, — що ти або підеш або висіти меш!“ — „Тим же кленусь, королю, що і не піду і не висіти му!“ відповів Марешаль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся вовна в королівстві була передана в руки єго урядників. Едуард уже

не в перше налягав так на вовну, то забираючи єі по свойій таксі, з тим щоб продати дорожше, то видаючи єі назад властителям по одержаню від них певного податку і т. і. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитись з Англіі до Фландріі, де по містам розрослось ткане і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом вступи короля в сю справу зачіпали інтереси як властителів землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на осібний зїзд, щоб радитись, як укоротити короля. З свого боку архієпіскоп скликав духовних, щоб порадитись про „важну справу великих хартій вільностів і лісової, і про права і вільності церкви англійськоі, щоб примусити короля підтвердити йіх і шанувати.“

Король заполошив ся, скликав у Лондон правильний парламент, помирив ся з архієпіскопом вернув єму „баронію“ і обіцяв ствердити хартіі, коли єму дадуть грошеву поміч. Барони згодились дати осьму а міщане пяту частину свого рухомого маєтку. Вийіжджаючи з Лондона до війська король урочисто прощав ся з народом, ставши на естраду перед двірцем з сином, з архієпіскопом і одним з графів, просив опрощіня в народу заявляючи з слізьми в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеви і складав причину того на війну. „Я тепер виставляюсь на смерть за вас, — сказав король. — Коли я вернусь, приймiть мене, як се ви робите сьогодні, і я вам віддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону моєму синови.“ Архієпіскоп плачучи присяг бути вірним королеви, і всі присутні присягались, здіймаючи руки до неба.

Тільки ж уся та слізлива сцена мало змінила стан короля і вассалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плисти на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обовязані служити королеви у війні в Фландріі, що окрім того йім і не можливо йти в поход, бо королівські здирства всякого роду збіднили йіх *). Вони домагали ся, щоб були поновлені хартіі, „котрих усі пункти зломані на велику шкоду народа“. Осібно жалував ся парламент від усего народу (tota communitas) на забір королем вовни.

Король відповів на сей протест грамотою до шеріфів, в котрій досить горяче і зручно розвив те, що сказав у свойій прощальній промові лондонській. Грамота ся нічого не помогла. Духовенство зібрало

*) Здирства ті перечислялись: nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, prises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bobus, vaccis, carnibus salsis, sine solutione alicujus denarii... Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

ся у Лондоні і послало до короля двох епіскопів сказати єму, що духовенство не може дати єму грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепить маєтки церковні. Король не позволив на се, не позволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословеня в епіскопів і одпустив йіх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим відїздом получив звістку, що депутація баронів явилась перед державним скарбником (Scaccarius) і зложила іменем „баронів і всеі громади (communitas) державноі, духовноі як і світськоі", протест, переданий королеви, подібний до того, про який ми росказали висше, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити вовну Протест висказував нарешті загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в стан „рабства, як викуп крови і своєвільні податки". Король відповів і на сей протест указом скарбникови — збирати восьмину, а про вовну казав, що він заплатить ціну єі. З тим король відплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина наслідника.

Барони, котрі не пішли на війну, не позволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то вони не згодились, кажучи, що без згоди народу ніякого податку вимагати або накладати не можна (sine quorum assensu tallagium non debet exigi vel imponi). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помиритись з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Маршалем і Герефордом. Від імени короля був скликаний парламент, куди покликані були і ті барони, а в грамоті до шеріфів було написано, щоб прислали депутатів від графств, щоб „получити королівські листи, стверджуючі хартіі вільностів". Барони прийшли на парламент у Лондон з військом і домагали ся, щоб нім була передана сторожа воріт городських — і одержали єі. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут „Підтвердженє хартій", Confirmatio cartarum (10 окт. 1297).

На ділі сей статут (писаний по французькому, як се робилось в часи Едуардів, коли французькі рицарські романи підновили в Англіі вживанє мови нормано-французькоі) давав більше ніж старі хартіі Генріха III. Сим статутом король „для чести бога і святоі церкви і для користи всего царства" стверджує „Велику хартію вільностів і хартію лісову Генріха III. як установлені спільною згодою всего царства", велить чиновникам обявити йіх народу і „касує всі постанови йім противні" (§ I). Окрім того велить, щоб копіі з тих хартій з печаткою королівською були послані в усі соборні цер-

кви в державі і читались два рази на рік (§ 3), щоб архієпіскопи і епіскопи обявили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою нарушить ті хартії і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5 им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попереду „за згодою і доброю волею підданих, не мусять обертатись на поневолене їх і потомків їх“ і не будуть для них обовязковими на далі. Далі (§ 6) король обіцює „за себе і наслідників своїх архієпіскопам, епіскопам, аббатам, пріорам і другим людям святоі церкви, а також графам і баронам і всій громаді земській (toute la communaute de la terre), що для ніякоі потреби і ніяким способом не буде брати з держави ні податків ні помічних зборів інакше як за спільною згодою всего царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обовязкових і усвячених звичаєм. Остатній параграф говорив про податок з вовни, що „на будуще король не буде брати єго інакше, як за спільною згодою і з доброі волі, окрім звичаєвого податку з вовни і шкур, установленого громадою державною“. (*Текст у Stubbs і Bemont*)

Відповідно § 3-му сего статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III. і котрий зве ся Inspeximus від першого слова, котре стоїть в нему після тітулу королівського. Обидві сі хартії Confirmatio і Inspeximus послані були в Фландрію королеви, котрого військо тим часом успіли побити Фламандці. Король піддаючись „злій годині“ и дтвердив ті статути і дав амністю баронам, з котрими посварив ся. Коли ж Едуард I. вернув ся в Англію (14 марця 1298), то він довго відкручував ся, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто від себе, як того від него хотіли. То він відкладав *се на час, коли повоює Шотландців, то навіть, назначивши вже* для того день, утік з Лондону, де зібрав ся парламент. Коли ж магнати догнали єго, то Едуард сказав їм, що відповідь їм дасть єго рада. Рада ж відповіла, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: salvo jure coronae nostrae (з удержанєм права корони нашоі). Тоді магнати покинули парламент, після чого мусіла наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шеріфам окружний лист в оборону свою (Statutum de finibus levatis, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, нарешті скликав знову парламент і обіцяв сповнити всі єго бажаня. Та лишень через рік, 6. марця 1300 р. він видав нову Confirmatio Cartarum і при ній додаткові статті до старих хартій, — статут, котрий звичайно звуть Articuli super Cartas, а далі нове видане Inspeximus. На слідуючий рік

парламент зараз як зібразсь, то заявив перше всего просьбу королеви, щоб „хартії вільностів і лісова удержувались в усіх своїх точках“. З того часу в XIV. ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і получав від короля згоду (placet, il plet au roy), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I., бо сей найліпший з королів англійських, як помирив ся з королем французьким і з Шотландцями, обернув ся до папи (Клімента V.) і получив від него увільнене від своїх присяг і касацію хартій. Папа буллою з 29. дек. 1305 р. обявив, що „всі уступки, зроблені Едуардом магнатам і шляхті (magnates et nobiles) були більше силувані ніж вільні“ і він „своєю апостольською повагою і повнотою власти відбирає їх, нищить, касує і обявляє скасованими, неістнуючими і безсильними (revocamus, annullamus, cassamus, cassas nullas et irritas nuntiamus).“ Але ся касація вже спізнилась навіть для самого Едуарда I., котрий незабаром умер. Після него ні один король англійський не міг зважитись на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком єго уступки, хоть, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами

З XIV. ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважає ся за одну з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III. і Едуарда I. Се так званий статут „Про неплату податку“, De tallagio non concedendo. Найстарший список сего документу знаходить ся в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV. століття під тітулом неясним і неточним: articuli inserti in Magna charta. Але він не поміченний числом і не вберіг ся в архівах парламентських і через те з XVII. ст. королівські юристи роялістичного напрямку, а потім учені не признавали єго законности. Теперішні вчені думають, що документ сей єсть або латинським зводом трохи теорізованим хартій Едуарда I., зробленим незабаром після них (Stubbs), або петіцією баронів, поданою в 1297 р. урядови. В усякім разі важно, що сей документ переписував ся вже з XIV. ст. в списки основних законів або статутів, що на него яко на статут вказувала знаменита Петіція о права (petition of right) англійського парламенту 1628 і навіть судді коронні в процесі 1637 р. за неплату податків не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі свойій сей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що відступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк та суть передана в сему документі стисло і рішуче, то мій при-

ведемо тут єго перший параграф, котрий і дав єму єго історичну назву: Statutum de tallagio non concedendo.

„Ніякий податок ні поміч не буде накладатись ні збиратись ні нами ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільноі згоди архієпископів, епископів і других прелатів, графів, баронів, рицарів, міщан і других вільних людей в нашому царстві“ Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in regno nostro — Повні тексти у Stubbs і Bémont.

Коли порівняти оглянуті нами статути Едуарда I. з хартіями Генріха III. і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III. в хартіі 1215 р., а власне § 12, котрий обовязував короля прохати згоди „спільноі ради“ царства для збору податків. До того треба додати, що раніще статутів 1297—1300 рр. практика Сімона Монфора і Едуарда I. розвила те, що встановляв § 14 хартіі 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III., а власне порядок тієі „спільноі ради царства“ і ввела в ту раду дійсне національне посольство (від графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статути 1297—1300 рр. признали безпремінно потрібною для законности податку „спільну згоду всего царства“ (commun assent de tout le roiaum) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Монфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англіі конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) безпремінноі потреби суду для того, щоб покарати Англічанина і 2) такоі ж потреби згоди парламенту, щоб наложити на Англічанина податок.

Сі дві умови на ділі ламались не раз в історіі Англіі і стали зовсім непорушимими лишень після революцій 1688 р., але з XIV. ст. ні англійська людність не зрікалась уже ніколи сих двох основ, ні королі не сміли зовсім йіх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI. ст. склались обставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з сего права виросли і всі інші права парламенту. Рано парламенти англійскі взялись за спосіб перше передавати королеви своі просьби і настоювати на тому, щоб получити на них згоду королівську, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з сего

виросло право парламентів і на контроль видатків державних і на участь в законодавстві — той англійський прінціп, котрий пізнійше викладали юристи словами, що Англією править король в парламенті (king in parliament), то б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

(*Далі буде.*)

М. Драгоманов.

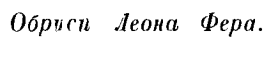

Будда і Буддізм.

Обриси Леона Фера.

III Буддізм.

4. Відміни і секти буддізму.

(*Первісні секти; 18 шкіл; чим вони ріжнили ся; два средства. Святі канони. Буддізм цейлонський бірманський, сіамський, тібетанський, гімалайський, монгольський, китайський, японський. Закінчене.*)

Ми вже сказали, що після традиції братство буддійське в першім віці свого істнованя жило в повній єдности. В десятім році другого віку вибух розкол, а з кінцем II. віку було вже 18 ріжних шкіл Вони повстали після одних переказів із двох, а після других із трьох первісних шкіл. Далі говорить ся, що крім тих 18 повставали ще нові школи, так що в III. віці було їх 26. Ще інші говорять, що в II. віці число шкіл не дійшло ще до 18 і розкол не був загальний В такім разі судячи по назвах тих шкіл, котрі заховали ся в книгах, їх або було більше як 18, або декотрі з них мали по пару ріжних назв. Тих 18 шкіл розкладено в чотири віддільні групи, з котрих кожда походила від осібної первісної школи, що мала свого основника сучасного самому Будді. Може бути, що сей поділ мав дійсно якусь реальну підставу; се видно й з того, що й самому Будді вложено в уста пророцтво, що єго церква розпаде ся на 4 галузі

Ось назви тих чотирьох ґруп і число шкіл, що належали до кождої з них: 1) Сарвастівада (основник Рагуля 7 шкіл); 2) Магасанґуіка (осн. Касіапа, 5 шкіл) 3) Самматлія (осн. Упалі, 3 шк.) і 4) Ставіра (осн. Катіяяна, 3 школи). Ортодокси буддійські часто закидали тим школам єретицьким, що вони псували текст, мову і стіль святих книг.

Сей закид, висказанай у цейлонській хроніці Діпавамса, скріплюють і інші свідоцтва. Звісно, що кожда школа уживала іншої мови: шк. 1. санскріту, шк. 2. пракріту, шк 4 мала вживати мови „пісатчів", т. є. упирів, а шк. 3 мови звірів. Правдоподібно в тім є стілько правди, що поодинокі школи ширячись по ріжних краях, приймали мову тих племен, серед котрих ширили ся. Се стверджує впрочім і факт, що маємо дві редакції буддійського канона санскрітську (на півночи) і в мові палі (на півдні). Що при перекладах або переписуванях змінюваний текст святих книг, на се маємо доказ у тім, що книги ті дійшли до нас в кількох редакціях, звичайно в двох, інколи навіть в чотирьох, нпр. власне виклад основної науки про чотири правди Деякі діла або збірки діл приписують ся певним школам виключно Певна річ впрочім, що ті школи ріжнили ся між собою не мовою, не висловом, а ріжницями в самій науці. Які се були ріжниці?

Найчастійше ріжниці ті доторкали ся питань темних абстракційних і метафізичних Питанє про „я чи не я" належало до найважнійших: 10 шкіл допускало істнованє, ос бистість я, інші перечили сему Та проте спорячи о такі тонкости всі школи шанували свою спільну основу — науку Будди

Згадані 18 шкіл творили то, що називало ся Мале средство, се був стародавній, може навіть первісний буддізм, ріжнячи ся між собою дуже не б гато, тілько в деяких питанях спеціальних, вони остаточно опять зіллятн ся в одно Деякі з них трівали доволі довго, Гіуен-Цанг, подорожуючи по Індії довгий час після повстаня Великого средства, стрічав іще в Індії школи, що належали до Малого Та з початком нашої ери школи Малого средства ділили ся на дві ґрупи звані Вайбгачіка і Саутрантіка Перші опирали ся на книгах свіжо уложених у Абгідамі, другі держали ся старих книг (сутра), з котрих деякі також були досить свіжої дати, та одні і другі мали претенсію, що посідають чисту науку Будди Школа Вайбгачіка була приготованєм для школи Великого средства (Маґаяна), котра розвиваючи ті гляди вже зароджені в деяких школах Малого средства, встановила теорії про бодісатвів, про буддів контемпляційних, про Аді будду, про абсолютну порожнечу, про призрачність світа і таким сп сооом повернула буддізм на нові дороги Тай ся школа швидко розкотола ся Йоґачарія (містики) і Мадіаміка (ті, що держать ся середньої дороги), ті остатні опять розкололи ся на дві части Сватантра і Прасанґа.

Поділ на Велике і Мале средство задержав ся доси в книгах канонічних буддійських: канон полудневих буддистів, званий Тріпітака, принале ить майже весь до Малого средства, натомісць до Великого средства належить канон санскрітський, котрого вривки найдено в Непалі, дали переважна часть канона тібетанського званого Канджур, хоча в ньому є також деякі книги з полудневого канона, врешті більша часть канона китайського званого також Тріпітака Таким робом находимо у буддистів чотири збірки святих книг або канонів полудневий, писаний на мові палі і званий Тріпітака, непальський, писаний санскрітом, неповний; тібетанський, увесь перекладений із санскріту, зва-

ний Канджур, і китайський званий за ож Тріпітака. Назва „Тріпітака“ (три коші) походить від поділу на три части: віная (дісціпліна, сутра (наука), абідгарма (метафізіка). Тріпітака палійська є правилом релігійним у Цейлоні, Бірмі, Сіямі і Камбоджі; канон санскрітський — зостанок вмершого і забутого буддізму індійського, не обовязує ніде; Канджур панує в Тібеті, Монголії і в краях гімаляйських, в кінці китайська Тріпітака є святою книгою для Китайців, Японців, у Кореї і Анамі. Погляньмо, чим є буддізм у всіх тих краях?

Ми бачили, що остров Цейлон був першою країною, куди зайшов буддізм поза Індією; здаєть ся, що тут він і удержав ся в стані досить близькім до первісного. Цейлонці мають претензію, що їх канон є такий, який був уложений на соборі царя Асоки; ми вже сказали, що претензія ся безпідставна. Крім коментаріїв перекладених на мову палі Буддаґочею є там богато книг і поем на мові сінґалезькій старій і новій. Посвячене на монаха починає ся вчасно і тріває довго. По трьох роках науки під проводом учителя молодий чоловік стає „саманерою“ (новиком), потім мусить перебути ріжні проби, щоб стати „бікчу“ Монахи цейлонські часто відзначують ся наукою і строго аскетичним житєм. Що року в іюні і юлі відбувають ся два великі празники з процесіями В ту пору монахи віддають ся головно навчаню народа. Навчане відбуває ся нічю, при світлі місяця або лями. Монахи засідають у деревяній будці без стін, за решіткою, народ збирає ся довкола і слухає їх проповідів. Звичайно монахи читають святе письмо, найчастійше джаґаки, т. є. оповіданя про давні перероджения Будди. Є се навчаючі притчі, гарні приміри безоглядного посвяченя, героїчної терпливости, а до них долучені витолкуваня і приписи моральні.

Крім того монахи сповняють і інші церемонії, з котрих найцікавійша є читанє „піріта“. Піріт (охорона) є збірочка сутрів; читаючи їх кілька ночей при світлі лями без перестанку осягає ся пов длене в розпочатому ділі або відвернене лиха від того, для кого робить ся (за гроші) ся церемонія. Хоча сутри ті, написані мовою палі, мають змисл ясний і зміст дуже навчаючий, але прості люде, для котрих читає ся піріт, а часто й самі читаючі монахи ані в зуб єго не розуміють. Звичайно й проповіді монахів народ розуміє не богато через те, що вони підмішують богато слів з палі; от тим то г рячійші упасаки ходять від дому до дому, читаючи письмо святе і пояснюючи єго зрозумілою мовою.

І на Цейлоні буддізм не лишив ся без розколу. При кінці XVIII. в. повстали дві секти, північна і полуднева, а на початку нашого віку трета, прозвана бірманською через те, що основник єї Амбаґаґапітія зреформував цейлонський буддізм на взір бірманського

На Цейлоні мають буддісти три цінні предмети, котрі дуже шанують: 1) дерево боді, заховане в Анурадгапурі, старій зруйнованій столиці, 2) зуб Будди (як кажуть, зуб малпи!) і 3) слід стопи Будди (свята стопа, срі-пада) на вершку гори Адамів шпиль; по іншим віруваням є се слід стопи бога Шіви або стопи Адама або стопи св. То-

ми. Буддійський монах стереже „святоі стопи“, приймає паломників, бере від них жертви і обертаєсь до них з промовами і поученями.

Бірма не менше Цейлону славить ся тим, що посідає чистий буддізм, а навіть величає ся, що від неі вийшла направа буддізму в Цейлоні, коли книги буддійські в XI. в. знищені на Цейлоні нападами малабарськими, були там опять принесені в Бірми. В тім краю буддізм зорганізований сильно. Монахи звуть ся там „раганґи“ (попсоване слово „аргат“); звичайний монах зоветь ся „патцін“, начальник манастиря „фон-ґій“. Всі фонґіі з одноі околиці слухають одного провінціала, а всі провінціали мають спільного голову „цая-део“, що живе в столиці краю і має дуже велику пошану. По манастирях живе множество дітей, котрі там учать ся, молодих парубків а навіть дорослих, що живуть у самоті. Вони зовуть ся „чіини“, т. є. новики, та більшість йіх по році, по двох виходить із манастиря; лишають ся тілько ті, що хочуть бути монахами. Впрочім монах не мусить бути там до кінця житя; всякому вільно в кождій хвили вернути в світ. Загалом сказати можна, що вся мужеська людність бірманська за молоду переходить через манастир. От тим то манастирів у краю дуже богато. Для подорожніх вони служать заразом гостинними домами. Церемоніі вступленя в монахи не ріжнять ся від таких же церемоній у інших буддійських краях. Найславнійший релігійний будинок бірманський, се велика паґода в Раґуні, прозвана Чуе-даґон-фра; говорять, що в еі фундаментах заховані ті обрізки ніхтів і волося Будди, котрі той дав був купцам бірманським як плату за йіх дари.

Буддізм у Сіамі мало ріжнить ся від бірманського. Будда зове ся там Сомана-Кодом (попсоване Срамана Ґотама). Монахів зове народ „фра“ (достойний). Найстарший між ними, голова всеі єрархіі, зове ся санґ-карат (царь братства), та єго власть не така велика, як у Бірмі. Він має під собою начальників великих (царських) манастирів, а ті знов є зверхниками поменших манастирів. Обік монахів у манастирях живуть також новики і школярі. Власть світська має право наглядати над монахами; певні урядники можуть йіх судити, замикати в тюрму або й бити. Та хоча много монахів сіамских відзначує ся чистим і праведним житем, то дісціпліна між ними не така строга, як у Бірмі. Вони часто вандрують із одного манастиря до другого. Світські вірні крім дарунків для монахів оказують свою побожність також милосерними вчинками такими нпр: купують весь улов риби в рибака і кидають йіх назад у річку. І в Сіамі є своя стопа Будди звана „Фрабат“, до котроі відбувають ся численні паломництва.

Буддізм у Камбоджі не много ріжнить ся від цейлонського і бірманського: ті самі святі книги, та сама мова, ті самі встанови; особливо близький він до сіамського. Монахи мають тут не менче значінє і вплив, та при те первісні забобони і віруваня істнують в повній силі. В Бірмі та Сіамі є також богато ворожбитів та астрологів, але монахам заборонено сим займати ся. Індуси не буддісти визискують легковірність народа, хоча се не вменшує щедрости народа для монахів буддійських.

Буддізм тібетанський став ся подекуди регулятором північного буддізму; єго вплив розширив ся сильно на сусідні крайі. Єго святий канон званий Канджур, величезна збірка 100-томова, здобуток праці многих віків, уложений був остаточно аж у XIII. віці. Є в нім богато ріжнородних діл, перекладених переважно з санскріту, та є деякі переклади й з палі, з китайщини і навіть із язиків гімалайських. Ті діла походять з ріжних шкіл, та школа Великого Средства переважає. Канджур ділить ся на 7 частей; з них три (дісціпліна, наука трансцендентальна і сутра) відповідають Тріпітаці полудневих буддістів Дісціпліна ріжнить ся в многих поглядах від полудневої Наука трансцендентальна є властива Великому средству, але відповідає абідгаммі, що належить до остатньої доби Малого средства. Сутра в Канджурі заповнює звиш 30 томів. Остатній відділ Канджура, званий Тантра, є властивий Тібетови і вплив індуїзму а особливо шіваізму видно тут дуже сильний; тут виложено ті спеціальні теорії північних буддістів (особливо теорію Аді-будди), про котрі ми згадували. Так само находимо тут богато „дарані“ і „мантрів“ — тих формул переважно незрозумілих, що служать для цілей магічних, для лічення слабостів і відвертаня нещасть.

Головна признака буддізму тібетанського, се культ бодісатвів. Крім книг уміщених в Канджурі і посвячених сему культови займає ся ним ще один довгий трактат, не вставлений до св. канону і званий Мані-Камбум, посвячений памяти Авалокітесвари, найбільшого поміж бодісатвами. Находимо там між іншим ось яку легенду. Авалокітесвара, порушений співчутєм для тих, що мучать ся в пеклі, вдав ся в глубокі роздумуваня, щоб їх увільнити і закляв сам себе, щоб єго голова розскочила ся на тисячу кусників, коли єму не вдасть ся силою своєї медітації увільнити проклятих від муки. Се єму вдало ся і не вдало ся рівночасно; пекло випорожнило ся на хвилю, але зараз же знов наповнило ся новоприбуваючими грішниками. Бачучи се голова Авалокітесвари розскочила ся на тисячу куснів, та батько єго Амітаба позбирав їх і зробив єму з них десять голов, через що він і назвав ся (і так представляє ся на малюнках) „Авалокітесвара з одинадцятьми головами.“ Єму приписує ся впровадженє буддізму до Тібету і винайденє формулки „ом-ма ні пад-ме-гум“ (властиво „ом! мані падме гум“, що значить: о клейноте в лотосі! амінь!. Сю формулу тібетанські буддісти повторяють ненастанно, пишуть усюди, приписують їй чудесну силу, хоч і не знають єї правдивого значіня. Правдоподібно є се виклад самого імя Авалокітесвари, бо назва ся значить іменно „клейнот у лотосі“.

Найбільший бодісатва після Авалокітесвари є Манджусрі. Єго вельми шанують хоч і не так, як першого. Тібетанці бачуть у кождім із своїх великих людей воплоченє бодісатви. Далай-лама в Лассі є воплоченє Авалокітесвари, другий лама, що живе коло Діґартчі, здаєть ся, є воплоченєм Манджусрі. Із Тібету інстітуція ламів або відроджуючих ся, „живих буддів“ розійшла ся по значній части буддійського світа

Буддізм у Тібеті має кілька відмін, а головно дві важні секти: жовту і червону. Обі ті секти носять убір червоний, тілько ріжнять

ся коліром високих острокінчастих шапок: у одних вони є жовті, у других червоні. Жовта секта вважає ся правовірною; вона переважає в Тібеті, а червона в сусідніх краях. Ті секти ділять ся на школи, котрих є всего девять, та так, що кожда секта має йіх чотири, а девята школа, Бруґ-па, що чтить грім, стоїть осібно від обох сект, хоча носить червоні шапки, і занимає ся голоьно ворожбою і чарами.

Єрархія тібетанська має всі основні ціхи буддійського черненчого устрою. Понад звичайними монахами (ґелонґ) стоять начальники манастирів (кампо); понизше ґелонґів стоять новики (ґецуль) і світські прислужники (ґеніен). Ігумени мають при собі певних достойників для спеціальних функцій, як „ось бу-дзад" управитель співу ідекламації гимнів і „ґебко„ — надзорець над дісціпліною Понад усіми ними стоять два Великі Лами, один в Лассі, а другий в Діґаргчі — се „воплочені" або „живі будди". Слово „лама" значить висший і відносить ся властиво до тих двох; та інколи ним називають і інших старших у єрархії, а навіть для почести всіх монахів буддійських. Відси пішло, що весь тібетанський буддізм прозвано ламаїзмом.

В Тібеті так як і в інших буддійських краях, є монахині, але є йіх не много Вони звуть ся „ґелонґма" або „ані"; йіх головний манастир є на острові озера Пальте. Ігуменя того манастиря що року з великою парадою йіде до Лясси, щоби поклонити ся Далай-Ламі і приняти єго благословенство

З монахів деякі вандрують і кочують непастанно, інші живуть зовсім самотно по пустинях і недоступних місцях, але більшість живе по манастирях, і то досить приємно, приймаючи дари від вірних або займаючись ріжними заробітками — не для себе, а для братства. Деякі держать ся досить строго правил манастирських, інші жиють як небудь. З великою парадою і музикою обходять вони врочисті празники: початок року (в февралі), зачатіє Сакіямуні (в маю) і роковини смерти Цонґ-ка-па З особливими церемоніями обходить ся свято нтунґ-ма або покута за гріхи; воно тріває два дні і відбуває ся з таким твердим постом, що не вільно навіть проковтнути свою власну слину. Крім сего монахи тібетанські сповнюють ріжні церемонії при приватних нагодах: весілях, похоронах і т. і. Через се вони мусять піддавати ся ріжним забобонам має. А маси ті страшенно забобонні, всюди бачуть, надіють ся або лякають ся вмішаня якогось демона доброго або злого. Ніхто не почне ніякого діла без певних віщовань і заклинань, котрі мають єму запевнити поводженє. От тим то кождий потребує ворожбита, заклинача — і находить єго коли не між самим духовенством, то обік него. В Тібеті сей рід людей має тілько діла і зиску, як ніде в світі. Сі ворожбити звуть ся Цікани, стоять у звязку з братством буддійським і находять ся в кождім манастирі. На вид вони похожі на монахів, та проте жиють свобідно і можуть женити ся. Пошановане люду для монахів є дуже велике, а Далай Ламам віддають майже божеську честь і складають богаті дари. Памятників побожности народньої в Тібеті повно. При всіх дорогах, особливо на небезпечних місцях стоять „обо", т. є. лавки з тесаного каменя, при дорогах находять ся „мані", т. є. мури більш або менше довгі, покриті написами; перед великими

будинками і брамами домів стоять таблиці з візерунками або хоругви також з написами. Не менше часто стрічають ся рисовані, мальовані або вирізані візерунки Будди, чайтії, т. є. скрині, де прохожі можуть складати жертви, а в кінці звісні на весь світ „млинки“, т. є. подвижні валки, обертані руками або водою і на котрих крутить ся свята формула „ом мані падме гум“.

Під буддізмом гімалайським я розумію буддізм у Непалі, Бутані і Сіккімі В сих краях панує секта червона. Непаль має ту славу, що в нім заховали ся зостанки святих книг північного буддізму на мові санскрітській; важні і численні діла найдені там не становлять цілости впорядкованої сістематично, так що ми не можемо уявити собі, як виглядав буддійський канон в орігіналі. Буддізм у тім краю не є релігією пануючою виключно; племя Горка, що здобуло сей край у другій половині XVIII. в., дало там браманізмови перевагу і значінє урядової релігії. В Бутані жиє великий жрець черв ної секти званий Дгармараджа (царь закона); він живе в Тассісудоні і є для червоної секти мавже тим самим, що Далай-Лама для жовтої.

Буддізм монгольський вяже ся тісно з тібетанським. Святі книги Монголів перекладені з тібетської мови, котру Монголи вважають святою. *Великі Лами тібетські, особливо в Лассі, мають між Монголами* найгорячійших почитателів. Та про те буддізм монгольський має своїх власних „відроджених ламів“ або „живих буддів“. Монголи і Калмики справляють три великі празники до року: празник лами (новий рік), пр. урус (вхід Сакіямуні в лоно матери) і пр. цаган (білий день), що тріває цілий тиждень, на память побіди, яку одержав Сакіямуні над 6 вченими противниками.

Супроти сих відмін північного буддізму займає осібне становище буддізм крайнього сходу. Ми бачили, що буддізм із Китаю перейшов до Тібету; з часом вийшло так, що тібетський ламаізм запанував у Китаю. Китайська література буддійська складає ся з множества перекладів, та також із значного числа діл орігінальних коментарів до св книг або оповідань історичних. В китайськім каноні переклади становлять три части а книги орігінальні четвергу; книги Великого і Малого средства зведені тут у купи.

Перевага північного впливу видна з розширеня „даранів“ т. є чародійських формул, далі з розширеня культу дьяні будди Амітаби і дьяні-бодісатви Авалокітесвари. Сей другий тут зістав переміненний у женщину і називає ся Кван-цеу-йін. Се мала бути дівчина-царівна; батько хотів силою віддати єї замуж, та вона втекла, по ріжних пригодах зайшла аж до пекла Ями, та Яма вигнав єї відтам задля того, бо за кождим єї кроком виростали цвіти а місце мук змінювало ся в місце р скоші. Тоді вона зайшла до порту Поталя, де й закінчила праведно своє житє

Інстітуція ламів або „живих буддів“ розширена в Китаю не менше чим у Тібеті Европейці називають їх японським словом „бонзи“; по китайськи вони зовуть ся „го-чанґ“. Бонзи китайські становлять таку саму єрархію, як у інших краях буддійських. Вони ділять ся на висших і низших (слуг). Монахині називають ся по китайськи „ґні“.

крім того жінки і дами світські під проводом бонзи становлять світське товариство, що має метою дбати о манастирі і святині.

Монахи китайські також живуть жебраниною Вони прибігають до ріжних хитрощів, щоб порушити співчутє публіки, а нишком віддають ся нераз пянству і гулянкам. В своїх святинях вони справляють релігійні празники з великою музикою; замісць молитви побожні повторяють тисячі разів поряд слова о-мі-то-фо (Амітаба-будда).

Бонзи не погорджують займати ся також ворожбою, заклинанями та чарами, хоча головно сим ділом заимають прихильники і жерці іншої китайської релігії званої Тао-дзе а основаної сучасником Конфуція, знаменитим філософом Лао-дзе Вірний Китаєць обох шанує однако обом дає дари, надіючись і просячи від Тао-дзе поводженя і добра на сьому світі, а від Будди щасливого переселеня душі.

Первісна релігія Японії, шінтоізм, істнує ще доси, хоча значно змінена і опанована буддізмом. Вона перевисшує єго числом церквів, котрих посідає 186 702, коли буддізм має їх лиш 72 158 Та про те буддізм має вчених і учеників 95 158, а шінтоізм тілько 22 872. Буддізм японський близький до китайського. Святі книги ті самі, і власне з Японії одержали великі бібліотеки Парижа і Лондону ті екземпляри китайської Тріпітаки, котрі в них є. Секти буддійскі в Японії походять також із Китаю, тілько що тут нема ламаізму. Натомісць цвите тут не менше як у Китаю культ Кван-вон (Авалокітесвари) і Амітаби; сам Кван-вон має 33 церкви, до котрих ходить множество паломників. Статуя єго в Міако, колосального розміру, має 36 рук, а довкола неї стоїть 33.333 статуй ріжних героїв. Амітабу чтять у постаті похожій на Сакіямуні і повторяють єго імя незлічиму силу разів у всяку пору дня і при всякій нагоді. Особливо хто повторяє єго при смерти, має надію війти в рай Амітаби.

Братство буддійське в Японії зорганізоване добре; братчики переходять новіціят і ріжні ступні, видержують екзамени, діспути і ріжні вправи. Назва бонзи, котру дали їм і китайським братчикам Европейці, походить від слова бозу, котре є тілько переробкою індійського бікчу. Монахинь у Японії більше ніж у других буддійських краях; кожда секта побіч мужських має й жіночі манастирі. Сект тепер налічують 10; з них 5 посвячені культови Амітаби, а найважнійші звуть ся чін-чіу, со-то, чін-ґон і зіо-до.

Як бачимо, буддізм усюди майже однаковий Всюди находимо монахів і монахинь, самотних аскетів і такихъ що живуть спільно в манастирях. Школи ріжнять ся звичайно тілько в дрібницях та формальностях. Японець повторяє непастанно „па-му-а-мі-та-бутсу“ (честь будді Амітабі!) так як Ґібетанець „ом мані падме гум!“ Один кличе батька, а другий сина, що належать оба до розряду буддів. І між сектами ріжниці звичайно не глубокі, хоча часом попадають ся й доволі значні. І так секта зіо-до твердить, що хто дістав ся до пекла, той уже відтам не вийде — в прямій суперечности з сістемом буддійським, котрий проповідує вічну зміну і переходи. Секта чін-чіу, найчисленнійша в Японії, допускає женитьбу монахів, також на перекір усій науці Сакіямуні.

Лишаєсь нам іще сказати кілька слів про буддізм у Тонкіні, Кореі і на островах Сундських. Тонкін і Корея з погляду релігійного належать зовсім до Китаю, так що відмін тут немає ніяких. А буддізм на островах Сундських ми знаємо дуже мало; колись він цвив на острові Яві, та давно вже був там знищений, а в єго істнованю свідчать тілько численні руїни святинь, із котрих найвеличнійші є в Боро-будурі. Зостанки буддізму лишили ся тілько на сусідніх малих островах, та *про тамошній кутьт не знаємо майже нічого.*

Варто тут піднести ще один факт дуже гідний уваги: многота шкіл і сект зовсім не шкодить ширеню і повазі буддізму. Се легко зрозуміти. Правдиві, майже одинокі буддісти, се монахи. Вони можуть собі творити тілько шкіл і сект, кілько їім хочеть ся — народ не знає про їіх спори і роздори і не інтересує ся ними, се не єго річ. Єго річ є давати милостиню монахам, не дбаючи о те, до якоі школи чи секти хто з них належить. Сю ріжницю між монахами і світськими людьми треба мати на увазі, коли хочемо виробити собі понятє про число буддістів. Зачисляючи до буддізму все населенє згаданих нами крайів, одержимо ось які суми:

Полудневі буддісти:	
Цейлон	1,520.575
Бірма	5,447.831
Сіам	10,000.000
Анам	12,000.000
Властива Індія (Джайністи?) .	485 000
Разом	29,453.406
Північні буддісти:	
Нідерландська Індія . .	50.000
Британська Індія . . .	500.000
Россійська Азія (Калмики і т. і.)	600.000
Острови Ліеу-Кіеу . . .	1,000.000
Корея	8,000.000
Бутам і Сіккім	1,000.000
Кашмір	200.000
Тібет . . .	6,000.000
Монголія	2,000.000
Манджурія	3,000.000
Японія . . .	32,000.000
Непаль	500 000
Китай	414,686.994
Разом	470,331.891
З полудневими	29,453.406
Разом усіх	499,785.297

Таким способом доходимо до цифри мало що меншоі від 500 міліонів. Та треба сказати, що більша часть тих цифр полягає на обрахунках тілько приближених і непевних, а надто в самім буддізмі звязок між монахами а простим народом є дуже невеликий. Чоловік, що нині дає милостиню буддійському монахови і тим засвідчує свою належність

до буддізму, завтра з такою самою вірою удає ся до ворожбита або чарівника, котрого ремесло прокляв Сакіямуні Та все таки факт є, що істноване буддізму в тих землях має значну силу і вплив, і що, значить, майже пів міліарда людей на земли вірить, хоч і не виконує на практиці (се було б абсурдом), підпирає, піддержує релігію звязану з іменем Будди.

Нові книжки.

ВАСИЛЬ ЩУРАТЪ, Замѣтки до поемы Тараса Шевченка „Чернець“ (Передрукъ зъ „Дѣла“). У Львовѣ 1894. Праця над детальним вияснюванем творів Шевченка поступає чим раз далі. Майже рівночасно появили ся обширна праця дра О. Колесси про вплив Міцкевича на Шевченка (про неї скажемо в слідуючій книжці) і невеличка праця Щуратова. Шевченкова поема „Чернець“ цікава не з одного погляду; під зглядом артистичного оброблення вона одна з найкращих Шевченкових пєс, а й під зглядом псіхологіі вона вельми цікава. Коли правда те, що звичайно приймає ся і що без діскусіі приймає й д Щурат, що ся поема написана вже в орській кріпості 1848 р., то се був би документ незвичайно бодрого та смілого настрою єго духа, яких в єго „невольницьких“ творах не стрічає ся більше Д. Щурат не вдає ся в аналіз сего псіхологічного підкладу поеми, хоча й стверджує єї переважно субєктівний характер; на такий аналіз повинен був навести єго сам вступ поеми, де Шевченко від разу ставить себе немов як сучасника, як свідка самовидця описуваних подій („у Кієві на Подолі братерськая наша воля“). Д. Щурат згадує вправді і доказує досить вірно, що Шевченко мусів чути аналогію між своєю долею і долею Палія, а Палієві ідеали вважав і своїми та тут варто було не тілько вказати ідеали історичного Палія, але вникнути глубше в те, що д. Щ. називає ідеалізацією Паліївщини у Шевченка, т. є. виложити, як саме розумів Шевченко сі Палієві ідеали Впрочім надто високих вимогів до праці д. Щ. ставити не можна; він хотів дати тілько „Замѣтки“ а дав дещо більше: історичну і народню пісенну та легендову) основу Шевченковоі поеми він показав добре (для повноти варто було б узглядпити й працю А. Ролле „Bunty Palejowe“), виказав, що в свойій концепціі Палія Шевченко не держав ся докладно ані історіі, ані легенд народніх, що заставив Палія кінчити свій вік у манастирі незгідно ані з історією ані з традицією, заставив єго жити аж до часу, коли Петро велів гонити Українців на канальні роботи, т. є. до 1716 р. Вказав також д. Щурат звязок між піснями народніми а Шевченковою поемою; варто б ще додати, що ефектний стих „Ой високо сонце сходить, низенько заходить“ узятий Шевченком живцем із народньої пісні про Палія. В усякім разі праця д. Щ. являє ся цінним причинком до поясненя творів Шевченка, тим ціннійшим, що свобідним від усяких самовільних догадок, від усякого алегоризованя та філософованя, котрим доси часто грішили інтерпрети Шевченка. *І. Ф.*